БӨЈҮКАҒА ГУБАТОҒЛУ

ПОЛИТОЛОКИЈА

БӨЈҮКАҒА ГУБАТОҒЛУ

Бөјүкаға Губатоғлу 1934-чү ил августун 4-дә Губа рајонунун Сусај кәндиндә анадан олмушдур. 1942-1952-чи илләрдә орта мәктәбдә охумуш, 1952-1957-чи илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Унниверситетинин Тарих факүлтәсиннн фәлсәфә шө'бәсиидә тәһсил алмышдыр. 1957-1961-чи илләрдә Губа рајонунда орта мәктәб директору олмуш, 1961-1966-чы илләрдә Губа рајонунда мәс'ул комсомол вә партија ишиндә чалышмышдыр. 1974-чү илдән фәлсәфә елмләри намизәди, 1980-чи илдән исә досентдир. 1966-чы илдән Али мәктәбдә фәлсәфә вә политолокијадан дәрс дејир. Һазырда Азәрбајчан Кооперасија Институтунун "Фәлсәфә вә политолокија" кафедрасына рәһбәрлик едир. Индијә гәдәр 100ч.в. артыг олан 7 китабы вә 50-јә јахын елми мәгаләси чапдан чыхмышдыр: "Афорнзм вә мүдрик кәламлар" (1981), "Күтләви информасија вә тәблиғат васитәләринин бејнәлмиләл тәрбијәдә ролу" (1985), "Бејнәлмиләл тәрбијә вә инчәсәнәт" (1986), "Ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр" (1993), "Политолокија" (дәрс вәсаити 1994), "Полнтолокија" (дәрс вәсаити 1999) вә с.

Һәмчинин фәлсәфә вә политолокијадан тәдрис програмларынын вә методик вәсаитләрин мүәллифидир.

БӨЈҮКАҒА ГУБАТОҒЛУ

ПОЛИТОЛОКИЈА

(Али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити)

Дәрс вәсаити Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлијииии Елми-Методики Шурасынын "Сосиал-сијаси елмләр" бөлмәси тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир (21 октјабр 1999-ҹу ил тарихли иҹласын 01 сајлы протоколу).

- 2048 -

"Насир" нәшријјаты
Бакы-1999

- OYU -
KİTABXANA

Елми редакторлар: Фәлсәфә елмләри доктору, нроф. **Нургәләм Микајылов** Фәлсәфә елмләри доктору, проф. **Әликрам Тағыјев**, Фәлсәфә елмләри доктору, проф. **Ағајар Шүкүров**

Рә'јчи: Фәлсәфә елмләри намизәди, дос. **Сәлим Јолчујев.**

Бөјүкаға Губатоғлу "Политолокија" (дәрс вәсаити), "Насир" нәшријјаты, Бакы 1999, сәh. 312.

Китаб Азәрбајчаи Кооперасија Институтунун Фәлсәфә вә политолокија кафедрасынын досенти Бөјүкаға Губатоғлунун республикамызда Политолокија фәннинии илк тәдриси илиндән бәри апардығы елми-нәзәри тәдгигатынын јекуну вә бу саhәдәки бир нечә иллик тәдрис тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәси, hабелә мүәллифин 1994-чү илдә иәшр олунмуш дәрс вәсаитинә кениш әлавәләр едилмәклә јенидән ишләнмиш икинчи иәшридир. Дәрс вәсаити али мәктәб мүәллимләри, аспирантлар, тәләбәләр вә кениш охучу күтләси үчүн иәзәрдә тутулмушдур.

Б $\frac{0801000000\text{-}19}{\text{М } 087\text{-}99}$ е'лансыз

© "Насир" иәшријјаты, 1999.

Өн сөз

Мәнә һәјат бәхш етмиш вә һәјатым учун чәкдикләри чәфа вә зәһмәтин әвәзини саглыгларында верә билмәдијим мәрһум валидејнләримин әзиз хатирәсинә итһаф едирәм.

Мүасир дөвр чохсаһәли сосиал-сијаси просесләрин, сијаси фәалијјәтин кетдикчә кенишләнмәси, мүрәккәбләшмәси, чәмијјәтин сијасиләшмәси вә әсрин тәһвил верилмәсинин баша чатмагда олмасы илә сәчијјәләнир. Сијаси просесләрин зигзагвари инкишафы чәмијјәт үзвләринин сијасәт, сијаси фәалијјәт саһәләринә мејл вә марағыны күндән-күнә артырыр. Сијасәт, сијаси мәсәләләр артыг һамыны, хүсусилә мүасир кәнчлији даһа артыг марагландыран, диггәтини чәлб едән актуал бир саһәјә чеврилмишдир. Бу исә чәмијјәтдә кедән демократик просесләрин, талејүклү проблемләрин, ичтимаи мүнасибәтләрин зиддијјәтли характер алмасындан, сијаси плүрализмин кенишләнмәсиндән, һабелә, сосиал һәјатымызын бүтүн саһәләриндә чидди, принсипиал дәјишикликләрин баш вермәсиндән вә с. ирәли кәлир. Мәһз буна көрә дә Али мәктәбләрдә сијасәт һаггында фәннин– Политолокијанын тәдриси ганунаујғун бир һал кими чох бөјүк һәјати әһәмијјәт кәсб едир.

Мә’лумдур ки, чәмијјәтин демократик принсипләр әсасында идарә олунмасы вә дөвләт гуручулуғунун даһа да тәкмилләшдирилмәси, игтидар-мүхалифәт мүнасибәтләринин тәнзимләнмәси, алтернатив әсасда сечкиләрин кечирилмәси, вәтәндашларын сијаси һәјатда нормал иштиракы, суверен дөвләтләрин мүстәгиллијини горујуб сахламаг, мүасир сивилизасијалы дөвләтләрин бүтүн атрибутлары әсасында милли дөвләтчилијин јарадылмасы, инкишафы вә с. хејли дәрәчәдә чәмијјәт үзвләринин сијаси шүур вә сијаси тәфәккүрүнүн, дүнјакөрүшүнүн вә сијаси мәдәнијјәтинин сәвијјәсиндән, хүсусилә кәнч нәслин нечә јетишмәсиндән, онун мүстәгил дөвләт гуручулуғу ишләриндә нә дәрәчәдә фәал иштирак етмәсиндән асылыдыр. Сијаси мәдәнијјәт исә јүксәк сијаси тәфәккүр нәтичәсиндә мүмкүндүр. Сијаси биликләрә јијәләнмәк, ичтимаи һәјатда баш верән мүрәккәб просесләри вә һадисәләри дәриндән дәрк етмәк, фактлара објектив мөвгедән јанашмаг, онлара дүзкүн гијмәт вермәк, сијаси мәсәләләрин дәгиг вә конкрет һәллини тапмаг Политолокијаны сәчијјәләндирән әсас чәһәтләрдир.

Мүрәккәб вә зиддијјәтли дүнјамызда күтләләрин, хүсусилә дә кәнчләрин баш верән ичтимаи-сијаси просесләрә тәбии марағынын артдығы, чәмијјәтин башдан-баша сијасиләшдији бир шәраитдә Политолокијанын тәдгиг вә тәһлил етдији проблемләрин

актуаллығы да артыр. Азәрбајҹан Республикасынын Президенти Һ.Әлијев ҹәнабларынын дедији кими: "Азәрбајҹанда демократик һүгуги дөвләт гурулур, демократик ҹәмијјәт јараныр. Демократијанын әсас принсипләриндән олан инсан азадлығы, сөз азадлығы, инсан һүгугларынын горунмасы, сијаси плүрализм, сијаси фикир мүхтәлифлији вә башга бу кими амилләр Азәрбајҹанын һәјатында кет-кедә өз јерини тутур, бәргәрар олмагдадыр". Тәсадүфү дејилдир ки, ҹәмијјәтдә баш верән сијасиләшмә вә сијасәтә мараг, һабелә бир чох мүасир сијаси мәсәләләрин һәллиндә гејри-мүәјјәнлик али мәктәб тәләбәләри арасында өзүнү даһа габарыг көстәрир, бир чох чәтинликләр төрәдир. Бу исә тәләб едир ки, али мәктәбләрдә кәнҹләрин дүнја сијаси елминин топладығы зәнкин билик хәзинәсиндән фајдаланмасыны, сијаси системләрин фәалијјәтинин бејнәлхалг тәҹрүбәсиндән сәмәрәләнмәсини тә'мин едән, иҹтимаи-сијаси фәаллыгларынын јүксәлдилмәсини, дүнјада баш верән сосиал-сијаси просесләри ајдын дәрк етмәләрини асанлашдыран, онларын сијаси тәфәккүрүнү инкишаф етдирән, сијасәтин чохсаһәли проблемләри һаггында кениш, ајдын вә дүзкүн мә'лумат верән Политолокија фәннинин тәдрисинин кејфијјәтинә хүсуси диггәт вә гајғы көстәрилсин.

Республикамызда кедән дәрин, һәртәрәфли сосиал-сијаси вә игтисади просесләр, һабелә јени, демократик әсасларда дөвләт гуруҹулуғу, "Вәтәндаш ҹәмијјәти" вә һүгуги дөвләтин јарадылмасына доғру атылан аддымлар али мәктәбләрдә тәдрис просесини тәкмилләшдирмәк, онун кејфијјәтини јүксәлтмәк саһәсиндә бир сыра мүһүм тәләбләр ирәли сүрмүшдүр. Белә ки, дәрин пешә һазырлығы илә јанашы, кениш дүнјакөрүшүнә, игтисади вә сијаси тәфәккүрә малик мүтәхәссисләр һазырламаг, тәләбә кәнҹләрә мүасир дөврүн мүрәккәб сијаси проблемләрини тәһлил етмәк, дүзкүн елми-сијаси нәтиҹәләр чыхармаг баҹарығы ашыламаг, онлары бәшәри-һуманист дәјәрләр руһунда тәрбијә етмәк, тә'лим просесиндә сијаси мәдәнијјәтин тәшәккүлү вә формалашмасына хүсуси диггәт вермәк дөврүн, һәјатын әсас тәләбинә чеврилмишдир. Тәәссүф ки, тәдрис просесини бу тәләбләр әсасында тәшкил етмәк үчүн республикамызда Политолокија фәнни үзрә дәрслик, дәрс вәсаити, елми-методики әдәбијјат кифајәт гәдәр дејилдир. Она көрә дә мүасир тәләбләрә ҹаваб верән дәрслик вә дәрс вәсаитләринин һазырланмасына хүсуси еһтијаҹ дујулур.

Тәгдим олунан китабын һазырланмасында мәгсәд тәләбләрини Политолокија фәнниндән дәрс вәсаитинә олан еһтијаҹларыны өдәмәк вә бу саһәдә мејдана чыхан проблем характерли суаллара аз-чох ҹаваб вермәкдән ибарәтдир.

I ФӘСИЛ

Политолокиіјанын предмети

1. Сијасәт-хүсуси сосиал феномен кими

Сијасәт мүрәккәб сосиал феномен кими мүхтәлиф елмләрин тәдгигат објектииә дахилдир. Бу исә онун мүрәккәб вә чохсаһәли мәзмуна малик олмасындан ирәли кәлир. Чәмијјәтин инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә зәрури олараг сијаси мүнасибәтләр мејдана чыхыр. Һәмин мүнасибәтләр синфи тә'сисатлар, сијаси тәшкилатлар арасындакы мүнасибәтләри тәнзим едир, хүсуси сијаси идеја вә нәзәријјәләрдә ифадә олунур.

Сијасәт гәдим јунан дилиндә "politika" сөзүндән олуб мә'насы "дөвләти идарә етмәк сәнәти" демәкдир. Һәмин термин һазырда да сијасәт анлајышынын мәзмунуну мүәјјән мә'нада әкс етдирир.

Сијасәт -1. Һакимијјәт органларынын, ичтимаи гүввәләрин вә ајры-ајры шәхсләрин дөвләтләр, милләтләр, бөјүк инсан груплары арасында сијаси һакимијјәтә саһиб олмаг вә истифадә етмәклә бағлы мүәјјән мараглары горумаға, һәјата кечирмәјә јөнәлдилмиш мүнасибәтләрин фәалијјәт саһәсидир. 2. Дөвләт ишләриндә иштирак етмәк, сијаси фәалијјәтин вәзифәләрини, истигамәтини, нөвләрини, типләрини, формаларыны, онун һәјата кечирилмәсинии үсулларыны, методларыны, технолокијасыны, механизмини мүәјјән етмәк демәкдир.

Сијасәтин формасынын сечилмәси, оиуи тәһлили мүхтәлиф әсасда һәјата кечирилир. Беләки, һәјат саһәсинә көрә (игтисади, сосиал, еколожи, мәдәни, милли, һәрби вә с.), мигјасына көрә (дахили, харичи, дүнја, јерли, мәһәлли вә с.), субјектинә көрә (дөвләт, партијалар, һәрәкатлар, ајры-ајры шәхсләр вә с.).

Сијасәт һаким синфин вә ја бүтөвлүклә чәмијјәтин мәнафејинә ујғун шәкилдә мүхтәлиф синиф вә сосиал групларда бирләшмиш инсанларын мөвчуд ичтиман гурулушу вә сијаси мүтәшәккиллији горумаға, тәкмилләшдирмәјә вә инкишаф етдирмәјә јөнәлдилмиш хүсуси нөв сијаси фәалијјәтидир. Сијасәт, сијаси мүнасибәтләр һәр шејдән әввәл синифләр арасындакы мүнасибәтләрдир, о синифләрин, синфи мүбаризәнин вә дөвләтин мејдана кәлмәси илә јаранмышдыр. Дөвләтин фәалијјәтиндә ифадә олунан сијасәт бу фәалијјәтин башлыча истигамәтини тәшкил едир. Лакин синифләр арасындакы һәр чүр фәалијјәти, мүнасибәти сијасәт һесаб етмәк олмаз. Она көрә ки, әввәла, империја мүстәмләкәси алтында олаи халгын башлыча мәгсәди өзүнүн игтисади вәзијјәтини

јүнкүлләшдирмәк, мүәјјән күзәштләр вә сијаси азадлыглар әлдә етмәк дејил, сијаси режими девирмәк вә јени-демократик сијаси гурулуш тә'сис етмәк, игтисади вә сијаси чәһәтдән там мүстәгиллијә наил олмагдыр. Икинчиси, сијасәт синифләр вә халглар арасында елә мүнасибәтдир ки, бу, инсанларын шүуру васитәсилә чәмләшир вә формалашыр. Мәсәлән, һәр бир милли-азадлыг һәрәкатынын гәләбәси сијасәтин јүксәклији вә ингилабчы халгын шүурлулуғу илә бағлыдыр.

Сијасәт-синифләр, милләтләр, халглар вә дикәр сосиал груплар арасындакы мүнасибәтләрлә бағлы фәалијјәт саһәсидир. Сијасәтин әсасында дөвләт һакимијјәтини әлә алмаг, сахламаг вә ондан истифадә етмәк дурур. Сијасәтдә башлыча мәсәлә дөвләт һакимијјәтини гурмаг, онун фәалијјәти үчүн даһа әлверишли шәраит јаратмаг, бу фәалијјәтин мәзмунуиу, форма вә вәзифәсини мүәјјән етмәкдир. Һәр бир ичтимаи проблемин һәлли синфи мәнафе, һакимијјәт проблемләри илә билаваситә вә ја долајы шәкилдә бағлы оларса, о сијаси характер кәсб едир. Сијаси мүбризәдә исә сон мәгсәд-сијаси һакимијјәти әлә алмагдыр.

Ичтимаи һәјат мүрәккәбләшдикчә, синифләр вә дикәр сосиал груплар өз мәнафеләрини баша дүшдүкчә, чәмијјәтин сијаси үстгуруму формалашмыш, дөвләт, сонралар сијаси партијалар мејдана кәлмишдир. Мәһз буна көрә дә сијасәт игтисади просесләрдән асылы олуб чәмијјәтин игтисади базиси үзәриндә үстгурум кими чыхыш едир. Јә'ни сијаси фәалијјәт игтисади фәалијјәтдән төрәмәдир. Лакин сијасәт игтисадијјатла сых әлагәдә олса да һәр һалда үстгурум һадисәсидир. О ичтимаи мүнасибәтләрин бүтүн саһәләри илә әлагәси олан универсал фәалијјәт формасы, һабелә ичтимаи керчәклијин бир чох саһәләрини чевик вә динамик тәрздә өзүндә әкс етдирән бахышлар вә идејалар системидир.

Сијасәт елмдир. Елмин башга саһәләриндә олдуғу кими, бурада да саһәјә јад амилләрин дахил едилмәси гүсурлу нәтичәләрә сәбәб олур. Сијасәтдә һәмин амилләрин сырасына субјектләрин (сијасәтдә бу, инсандыр) милли, ирги, дини, һәмчинин рекионал мәнсубијјәтини дахил етмәк олар.

Сијасәт бу вә ја дикәр синифләрин, сосиал групларын мәнафеји илә әлагәдар олдуғундан әксәр һалларда синфи характер дашымышдыр, һәм дә о игтисадијјат вә мәдәнијјәтдән фәргли олараг кечичи характер дашыјыр. Јә'ни чәмијјәтин базиси, игтисади, сосиал структуру дәјишдикдә сијасәт дә мүтләг мүвафиг шәкилдә дәјишилир. Сијаси һадисә вә сијаси мејлләрин синфи характерини гејд етмәклә, белә бир чәһәти дә көстәрмәк лазымдыр ки, сијасәт

дөвләт ишләриндә иштирак етмәк вә дөвләтин фәалиjjәтинин форма вә методлары кими шәрһ едилә биләр. Мүхтәлиф сосиал групларын дөвләт һакимиjjәтинә мүнасибәти, онларын дөвләти идарәетмә просесләриндә иштиракы сиjасәтин чох мүһүм чәһәтидир. Сиjаси фәалиjjәт һәм дә дөвләтии идарә олунмасына вә чәмиjjәтдә кедән просесләрә, ичтимаи мүнасибәтләрә шүурлу тә'сир көстәрир вә беләликлә дә сосиал тәнзимләмә мәгсәдинә хидмәт едир, чәмиjjәтин хаос кирдабына jуварланмасынын гаршысыны алыр.

Сиjасәт ичтимаи мүнасибәтләрин бир һиссәси олса да, өз нөвбәсиндә ичтимаи мүнасибәтләрә, чәмиjjәт адлы сосиал организмин бүтүн саһәләринә фәал тә'сир көстәрир. О, ичтимаи мүнасибәтләрдә фәал, тәнзимләjичи рол оjнаjыр. Көркәмли Италjан мүтәфәккири, философ вә тарихчиси Ноколла Макиавелли (1469-1527) өзүнүн "һөкмдар", "Дөвләт", "Тит Ливинин бириичи декадасы һаггында дүшүнчәләр" әсәрләриндә сиjасәти халгын оjанан руһуну, дәjишиклиjә олан истәjини боғмаг васитәси һесаб едирди.

Сиjасәти синиф вә сосиал групларын, аjры-аjры адамларын мәгсәдә чатмаг үчүн истифадә етдикләри форма вә үсулларын мәчмуу, ониларын ирадәләринин сиjаси фәалиjjәт вә давранышларда тәчәссүмү кими изаһ едәиләр дә вардыр. Орта әсрләрдә Азәрбаjчанын мәшһур астроному, риjазиjjатчысы, философ вә тарихчиси Хачә Нәсирәддин Туси "Әхлаги-Насири" әсәриндә сиjасәт мәсәләләринә бөjүк диггәт jетирмишдир. Мәсәлән, о белә һесаб едирди ки, ичтимаи әмәjи тәшкил етмәк, истеһсал просесиндә өзбашыналыг вә һәрч-мәрчлиjә jол вермәмәк үчүн мүәjjән тәдбирләрә еһтиjач дуjулур ки, бүтүн бунлар сиjасәт адланыр. Сиjасәти һәjата кечирмәк үчүн бир адама еһтиjач меjдана кәлир. Һәм дә бунун үчүн мүтләг шаһ, jахуд һөкмдар олмасы вачиб деjилдир. Н.Туси бу барәдәки фикрини конкрет ифадә едәрәк jазырды "Бүтүн дөврләрдә мүдрик бир рәһбәрә, тәдбир саһибләринә еһтиjач вардыр. Тәдбир олмаса низам-интизам арадан галхар, инсан чәмиjjәти лазым олдуғу кими инкишаф етмәз"[1].

Бә'зи сиjасәтшүнаслар сиjасәти тәкчә елм деjил, даһа чох сәнәт кими баша дүшмәjи тәклиф едирләр. Мәсәлән, Платон геjд едирди ки, сиjасәт инсанлары идарәетмәк һаггында билик вә бачарыг тәләб едән сәнәтдир. Белә бир фикир дә вардыр ки, куjа сиjасәт мүмкүн олана наил олмаг үчүн истифадә олунан сиjаси фәалиjjәт вә нормаларын мәчмусудур. Бә'зиләри исә сиjасәти нәзәрдә тутулан нә варса һамысына наил олмағын васитәси һесаб едир. Одур ки,

[1]Нәсирәддии Туси. Әхлаги-Насири. Бакы, 1989, сәһ. 236.

сијасәти мүмкүн сијаси фәалијјәтин реаллашмасында тәчрүбә, усталыг, истеʼдад, мәһарәт тәләб едән сәнәт, фәалијјәт вә давраныш формасы кими сәчијјәләндирмәк даһа доғру оларды.

Фрaнсыз дипломаты Жүл Камбон гејд едирди ки, сијасәтдә дә тәтбиги механикада олдуғу кими, бүтүн гүввәләрин тәʼсирини һесаблајанда мүгавимәт гүввәсинин дә тәʼсирини нәзәрә алмаг лазымдыр. Һәгигәтән дә бир сыра дејилмәмиш вә әввәлчәдән дејиләси мүмкүн олмајан мүлаһизәләр вар ки, (мәнлик һисси, әнʼәнәви хурафат вә с.) онлар данышыгларын нәтичәсинә тәʼсир едир. Бунунла әлагәдар олараг О.Бисмарк (1815-1898) 1873-чү илдә Пруссија ландтагында демишдир: "Әкәр сиз базардан ат алмаг истәјирсинизсә, һансы гијмәт вермәјә разы олдуғунузу әввәлчәдән чар чәкиб демәјәчәксиниз, әксинә, әкәр атынызы башдан еләјиб сатмаг истәјирсинизсә, һеч вахт ону ән ашағы гијмәтлә нечәјә сатмаға разы олдуғунузу билдирмәјәчәксиниз"[1].

Сијасәтин өјрәнилмәсинә диалектикчәсинә јанашмаг сијасәтлә игтисади вә дикәр амилләрин мүһүм әлагәсини ашкар едир. Мадди һәјатын истеһсал үсулу үмумијјәтлә чәмијјәтин сосиал, сијаси вә мәʼнәви просесләрини шәртләндирир. Демәли, сијасәт игтисадијјатын јығчам ифадәси, онун үмумиләшдирилмәси вә баша чатдырылмасыдыр. Игтисади мәнафе мәһз сијасәтдә ән долғун, һәртәрәфли ифадәсини тапыр. Ејни заманда игтисадијјатла сијасәт арасындакы гаршылыглы әлагә биртәрәфли дејилдир. Сијаси фәалијјәт игтисади фәалијјәтдән төрәмә олса да о нисби мүстәгиллијә маликдир вә игтисадијјата мүһүм әкс тәʼсир көстәрир. Јәʼни дүзкүн сијасәт игтисадијјатын тәкмилләшмәсинә, игтисади ислаһатларын кечирилмәсинә, чәмијјәтдә јени-јени игтисади инкишаф формалары тапылмасына күчлү тәʼсир көстәрир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијаси һакимијјәтин игтисади инкишафа әкс тәʼсири мүхтәлиф чүр ола биләр. Ф.Енкелс сосиал инкишафын сүрʼәтләндирилмәсинин вачиб шәртләринин тәһлил едәркән биринчиләр сырасында сијаси һакимијјәтин мүсбәт, сәмәрәли фәалијјәтини гејд етмишдир. О, јазыр ки, әкәр сијаси һакимијјәт "ганунаујғун игтисади инкишаф руһунда вә истигамәтиндә фәалијјәт көстәрирсә", "онда онунла бу инкишаф арасында һеч бир конфликт баш вермир вә игтисади инкишаф сүрʼәтләнир"[2]. Игтисадијјата дүзкүн вә елми сијаси јанашма тәрзи чәмијјәтин мүвәффәгијјәтлә идарә едилмәсинин рәһнидир.

Сијасәтин објектини практика вә сијаси мүнасибәтләрин

[1]Бисмарк О. Мысли и воспоминанија. М., 1940, сәһ. 165.

[2]К.Маркс вә Ф.Енкелс. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 188 (рус дилиндә).

чәрәјан етдији реал керчәклик тәшкил етсә дә, о, бунларын һамысыны адекват (там ујғун, ејни, бәрабәр) шәклиндә, олдуғу кими өзүндә әкс етдирә билмир. Мүәјјән иллүзијалар, тәһриф олунмуш гаврајышлар сијасәтин мәзмунуна дахил ола биләр. Бу мә'нада о, даһа чох прогноз характери, сијаси һадисәләрин кедиши, инкишаф трајекторијасы вә кәләчәји һаггында фикир сәчијјәси дашыјыр. Бу чәһәт сијасәтин моделләшдирмә, низамлама, тәнзиметмә функсијаларына аид едилмәлидир. Белә ки, сијасәт васитәсилә ичтимаи һадисә вә просесләрин кәләчәк мәнзәрәсини, онун ајры-ајры параметләринин хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Ахы сијаси һакимијјәт игтисади мүнасибәтләрин јенидән гурулмасынын мүһүм амили кими чыхыш едир. Бу чәһәт исә сијасәтин вә сијаси мүнасибәтләрин нисби мүстәгиллијини дә ифадә едир. Лакин сијасәтин мүтләгә чеврилмәси, игтисадијјатын, мәдәни тәрәггинин тамамилә она табе едилмәси (фашизмдә олдуғу кими) нәтичәсиндә практик фәалијјәтдә авантүризм вә волјунтаризм мејлләри баш верир.

Сијасәт о заман гүдрәтли идарәетмә сәнәтинә чеврилир ки, о, а) елмин наилијјәтләринә вә габагчыл тәчрүбәјә истинад етсин; б) јүксәк мә'нәви сәрвәтләрлә говушсун, онлара ујғун олсун; в) шәхси амбисијалардан, хырда интим јерличилик һиссләриндән, мәнсәбиәрәстликдән узаг олсун; г) ичтимаи инкишафын вә тарихин ганунларыны билмәк, мәнимсәмәк әсасында гурулсун. Јүксәк мә'нәви идеалларла, мә'нәвијјат нормалары вә реал һәјатла сәсләшмәјән, објектив реаллыға истинад етмәјән сијаси истигамәт һеч вахт ахырадәк һәјата кечирилә билмәз, о кеч-тез ифласа уғрамалыдыр.

Сијаси фәалијјәтин структуруна ашағыдакылар аиддир.

1. Чәмијјәтин инкишафынын конкрет мәрһәләләриндә принсипиал вәзифәләр ирәли сүрмәк, нәзәрдә тутулмуш вахт әрзиндә әлдә едиләчәк перспектив вә јахын мәгсәдләри ајдын мүәјјәнләшдирмәк вә онлары јеринә јетирмәк.

2. Гаршыја гојулмуш һәмин мәгсәдләрә ән оптимал шәкилдә наил олмағы тә'мин едән ичтимаи фәалијјәт вә тәшкилат методлары, васитәләри вә формаларыны ишләјиб һазырламаг.

3. Нәзәрдә тутулмуш вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн бачарыглы кадрлары сечиб јерләшдирмәк.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијасәтин дахили, харичи вә дүнја сијасәти дејилән нөвләри вардыр. Лакин дахили вә харичи сијасәтин фәргләндирилмәси шәртидир. Чүнки харичи сијасәти дахили сијасәтә гаршы гојмаг әсла мүмкүн олмајан гејри-елми фикирдир.

Дахили сијасәт–дөвләтин, ичтимаи-сијаси тәшкилатларын,

сијаси лидерләрин вә дикәр сијасәт субјектләринин чәмијјәт дахилиндәки игтисади, сијаси, мәдәни, сосиал вә дикәр мүнасибәтләр саһәсиндәки фәалијјәти илә характеризә едилир.

Дахили сијасәт дөвләт фәалијјәтинин әсас саһәсини –јә'ни ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләрини, ичтимаи мүнасибәтләри (игтисади, сијаси, һүгуги, милли вә с.) бу вә ја дикәр дәрәчәдә әһатә едән сијасәтинин дахили истигамәтидир. Дахили сијасәт өз ифадәсини өлкәнин сосиал-игтисади вә мәдәни инкишафына даир план вә програмынын һәјата кечирилмәсиндә тапыр. Дахили сијасәтин вәзијјәти, онун кәсәрли вә тә'сирли олмасы јалныз өлкәнин бејнәлхалг вә дахили објектив шәраитиндән дејил, һәм дә һакимијјәт структурларынын бүтүн сәвијјәләрдә һәрәкәт механизминин сазланмасындан асылыдыр.

Дахили сијасәтин ән мүһүм саһәләриндән бирини һакимијјәт, һакимијјәт гуручулуғу, һакимијјәтин тәтбиги, истифадә олунмасы вә онун тәкмилләшдирилмәси проблеми тәшкил едир. Дахили сијасәт бүтүнлүклә чәмијјәтин, һабелә бүтүн рекионларын, сосиал-игтисади төрәмәләрин мәнафејини һәјата кечирмәјә, һәм дә вәтәндашларын игтисади, сијаси, һүгуги вә сосиал мүдафиәси механизмини тә'мин етмәјә чағырыр.

Дахили сијасәт дөвләтләрдә һаким партијаларын фәалијјәтинин әсас истигамәтләрини әһатә едир. Тәсадүфү дејилдир ки, сијасәтдә әсас идеја дөвләт һакимијјәтинин сахланмасы, идарә олунмасы вә үмумијјәтлә онун сәмәрәли фәалијјәти үчүн даһа әлверишли шәраит јарадылмасыдыр.

Харичи сијасәт–дөвләтин, бу вә ја дикәр өлкәнин бүтөв сијаси системинин бејнәлхалг саһәдәки фәалијјәтидир.

Харичи сијасәт бејнәлхалг мәсәләләрдә дөвләтин үмуми курсу, һәмин өлкәнин башга дөвләтләр вә халгларла онун мәгсәдләринә вә принсипләринә ујғун олараг мүхтәлиф васитә вә методларла һәјата кечирилән мүнасибәтләрин низамланмасыдыр. Харичи сијасәтин мүһүм васитәсини дипломатија тәшкил едир. Чохәсрлик сијаси тәчрүбә сүбут едир ки, харичи сијасәт о заман мүтәрәгги, сәмәрәли, һөрмәтли ола биләр ки, о јалныз реализмә, мәнафеләрин таразлығы принсипләринә, һамы үчүн бәрабәр тәһлүкәсизлик идејасына, һамы илә бәрабәр диалога, бејнәлхалг һүгугун үстүнлүјүнә вә бејнәлхалг ишләрин бүтүн мүхтәлиф үсулларла апарылмасы үзәриндә сијаси васитәләрин үстүнлүк тәшкил етмәсинә әсаслансын.

Демократик дөвләтин харичи сијасәтинин тарихи бејнәлхалг мүнасибәтләрдә јени принсипләрин бәргәрар едилмәси уғрунда

мүбаризәнин тарихидир. Лакин, јалныз сабит чәмијјәт вә игтисади чәһәтдән күчлү дөвләт фәал харичи сијасәт јеридә биләр. Харичи сијасәтдә сијаси шүурун јүксәк олмасы апарычы амилләрдәндир. Онун формалашмасы, артмасы исә халгын лајигли лидеринин интеллектуал сәвијјәсиндән чох асылыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, фәал дахили, харичи сијасәт јеридилмәсинин ән вачиб шәртләриндән бири өлкәдә мүхалифәтин олмасыдыр. Лекитимлик принсипләринә һөрмәт едилдикдә гануни јолла һакимијјәтә кәлмиш сијаси гүввә өлкәни ганунларла, демократик үсулла идарә едир. Мүхалифәт дә өз нөвбәсиндә харичи вә дахили сијаси дәстәк газанмыш һакимијјәтә гаршы мүбаризәнин сивил јолларыны сечир.

Гәрбдә мүхалифәт инкишаф хатиринә һаким даирәләр илә рәгабәт апарыр, өз јолунун вә програмынын үстүнлүкләрини сүбут едир. Мәһз буна көрә дә АБШ-да, Авропанын һәр һансы бир өлкәсиндә сечкиләрдә гәләбә чалан партија мүхалифәтә кечән гүввәләрин тәчрүбәли нүмајәндәләрини һөкумәтә дахил едир.

Дүнја сијасәти өзлүјүндә ајры-ајры дөвләтләр вә бејнәлхалг тәшкилатларын биркә фәалијјәтини ифадә едир.

Беләликлә, сијасәт–синфи, милли, груп вә шәхси мәнафеләрин, мәгсәд вә вәзифәләрин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәдә дөвләтләрин, партијаларын, дикәр сијаси тә'сисатларын, сијаси лидерләрин фәалијјәтинин истигамәтләрини, васитә вә үсулларыны өзүндә чәмләшдирән сосиал бир феномендир.

2. Политолокијанын предмети, категоријалары, функсијалары, методлары вә ичтимаи елмләр системиндә ролу

Политолокија–сијасәт вә сијаси һакимијјәт, сијаси мәнафеләр, мүнасибәт, сијаси шүур вә просесләр, сијаси мәдәнијјәт вә инсанларын фәалијјәти һаггында, чәмијјәтин сијаси һәјатынын тәшкили вә мүвафиг сијаси систем барәдә бүтөв, һәртәрфли әсасландырылмыш биликләр (елм) системидир. Политолокијанын предметиии мүһүм сијаси һадисәләр, сијаси мәнафеләрин тәкамүлү, мејдана кәлмәсинин ганунаујғунлуглары, принсипләри, инсанларын бахышлары вә мүнасибәтләри, сијасәтин, сијаси фәалијјәтин вә сијаси һакимијјәтин тәшәккүл тапмасы, инкишафы вә дәјишмәси тәшкил едир.

Политолокијанын објектини чәмијјәтин тәзаһүрүнүн ән мүхтәлиф дөврләриндә онун сијаси һәјаты, сијаси системин (дөвләтин) мүгајисәли тәһлили, сијаси һадисәләрин вә просесләрин тәдгиги

вә прогнозлашдырылмасы тәшкил едир. 1948-чи илдә ЈУНЕСКО-нун експертләр групу Политолокијанын өјрәндији мәсәләләрин ашағыдакы дөрд әсас мөвзусунун сијаһысыны тәклиф едән гәтнамә гәбул етмишдир:

1. Мәгсәди сијаси идејаларын тарихини вә сијаси системин инкишафынын истигамәтини прогнозлашдырмаг олан сијаси нәзәријјә;

2. Сијаси тәсисатларын фәалијјәтини, онун мүхтәлиф функсијаларыны тәдгиг етмәк;

3. Мүхтәлиф сијаси гүввәләрин, партијаларын, групларын фәалијјәтини өјрәнмәк вә үмумиләшдирмәк, ичтимаи фикрин, сијаси тәзјигләрин, сечкиләрин, информасија вә тәблиғатын технолокијасынын тәһлили;

4. Дөвләтин харичи сијасәтини, бејнәлхалг тәшкилатларын фәалијјәтини тәдгиг етмәк.

Политолокија јунан сөзүдүр "politeke" дөвләт вә јахуд ичтимаи иш, "logos" исә "сөз" кими ифадә едилир, даһа доғрусу, сијасәт һаггында сөз (вә јахуд елм) демәкдир. Демәли, Политолокијанын тәдгигат објекти сијасәтдир. Ичтимаи фикир тарихинин мүхтәлиф мәрһәләләриндә сијасәт һаггында елмин инкишафында Конфутси, Платон, Аристотел, Н.Макиавелли, Әмир Кејкавус, Х.Низамүлмүлк, Т.Һоббс, Ч.Локк, Ш.Монтескје, Т.Чефферсон, Н.Кәнчәви, Н.Туси вә б. мүһүм рол ојнамышлар.

Политолокијаны һәмчинин чәмијјәтин сијаси һәјатында синифләр вә сосиал груплар, дөвләтләр, милләтләр вә сијаси тәшкилатлар арасында мүнасибәтләрин, сијаси мәгсәдә чатмаг уғрунда мүбаризә үсуллары вә формалары һаггында биликләрин мәнтиги сурәтдә әсасландырылмыш, мәзмун е'тибарилә биткин вә системли характерә малик олан формасы кими дә тәсәввүр етмәк олар. Бә'зиләри Политолокијаны чәмијјәтин сијаси системини, бу системә дахил олан ајры-ајры тәрәфләрин сијаси фәалијјәт механизмини өјрәнән биликләр вә бахышларын мәчмусу кими тәсәввүр едирләр.

Политолокија, онун ајры-ајры мүддәалары вә категоријалары сијасәтин игтисадијјатла, ајры-ајры програм вә шүарларын сосиал-синфи мәнафеләрлә әлагәсини тәнзимләјир. О, сијаси инкишафын објектив ганунаујғунлугларыны, бу ганунаујғунлугларын мәнтигини вә фәалијјәт мејлини дәрк етмәјә имкан верир.

Политолокијанын предметинә чәмијјәтин сијаси системинин принсипләри, онун әсас үнсүрләринин, јә'ни дөвләт, сијаси партијалар, ичтимаи тәшкилатларын нисбәти вә гаршылыглы әлагәси,

дөвләт сијасәтинин һазырланмасы вә һәјата кечирилмәси, ичтимаи-сијаси мүнасибәтләрин тәнзимләнмәси, харичи сијасәт мәсәләләри, бејнәлхалг аләмдә мүхтәлиф сијаси гүввәләрин фәалијјәт механизми, һабелә бејнәлхалг мүнасибәтләрин формалашдырылмасы проблемләри аид едилир.

Политолокија елминин објектини "сијаси һакимијјәт" тәшкил едир. Лакин сијаси һакимијјәт мәсәләсини һәмчинин фәлсәфә, сосиолокија, һүгуг вә сијаси игтисад да өјрәнир. Политолокија исә бу фәнләрдән фәргли олараг, сијаси һакимијјәтин ашағыдакы чәһәтләрини өјрәнир:

Биринчиси, һакимијјәтин мејдана кәлмәси, фәалијјәт көстәрмәси вә инкишафы ганунаујғунлугларыны;

Икинчиси, мүхтәлиф чәмијјәтләрин фәалијјәти вә инкишафынын сијаси ганунаујғунлугларыны;

Үчүнчүсү, Политолокија дүнјакөрүшү характери дашыјан елм олдуғу үчүн о милләтин, халгын, синфин, сосиал групун вә шәхсијјәтин һакимијјәтә вә дөвләтә мүнасибәтинин принсипләрини өјрәнир.

Политолокија тәкчә сијаси һакимијјәтин әлә алынмасы вә әлдә сахланмасы һаггында дејил, һабелә онун идарә олунмасында әмәли сурәтдә истифадә едилән форма вә методлар, сијаси тә'лим вә тәрбијә һаггында елмдир. Дејиләнләри үмумиләшдирәрәк, Политолокијаны сијаси һакимијјәтин јаранмасы, фәалијјәт көстәрмәси вә инкишафынын ганунаујғунлуглары, ондан идарәетмәдә әмәли сурәтдә истифадә етмәјин форма вә методлары һаггында елм кими сәчијјәләндирмәк олар.

Һәр бир елм кими, Политолокијанын да өз категоријалары вардыр. Мә'лумдур ки, һәр бир елмин предметинин ән үмуми, фундаментал анлајышлары категоријалар адланыр. Аристотел категоријаны објектив реаллығын ән јүксәк шәкилдә үмумиләшдирилмәси вә әкси адландырырды. Һәр бир елмин мүстәгиллији өз әксини илк нөвбәдә онун категоријаларында, керчәклијин инкишафынын мүхтәлиф тәрәфләринин ифадә олунмасында тапыр. Одур ки, Политолокијанын категоријаларында да сијаси керчәклијин, сијаси варлығын мүһүм чәһәтләри өз әксини тапыр. Лакин Политолокијанын категоријалары өзүнәмәхсус характерә малик олуб, дикәр сијаси елмләрин категоријаларындан фәргләнир. Бу фәрг әсасән Политолокијанын категоријаларынын јалныз сијасәт, сијаси мүнасибәт, һакимијјәт вә дикәр дөвләт структурлары саһәсиндә тәтбиг едилмәси вә истифадә олунмасындан ибарәтдир.

Политолокијанын әсас вә илкин категоријасы "һакимијјәт"дир.

Јердә галан дикәр категоријалар бу әсас категоријадан доғур вә онун ајры-ајры чәһәтләрини әкс етдирир. Политолокијанын икинчи категоријасыны "сијасәт" тәшкил едир. Үмумијјәтлә, Политолокијанын категоријаларынын тәснифатыны ашағыдакы групплар шәклиндә вермәк олар:

Биринчи група фәлсәфә, сосиолокија вә дикәр елм саһәләринин категоријаларынын сијаси һәјат саһәсинә тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә формалашан категоријалар дахилдир. Мәсәлән, шүур– "сијаси шүур", варлыг -"сијаси варлыг", заман вә мәкан -"сијаси заман вә сијаси мәкан", идрак-"сијаси идрак", практика-"сијаси практика", һәгигәт-"сијаси һәгигәт", зиддијјәтләр-"сијаси зиддијјәтләр", тәфәккүр-"сијаси тәфәккүр", вә с.

Икинчи груп Политолокија елминин мәнафеји илә бағлы олан категоријалардыр. Бунлара "Һакимијјәт", "сијасәт", "дөвләт", "сијаси партија", "чәмијјәтин сијаси тәшкили" вә с. дахилдир.

Үчүнчү груп категоријалар төрәмә характерли категоријалардыр вә даһа кениш тәтбиг вә фәалијјәт саһәләрини әһатә едир. Мәсәлән, "сијаси һакимијјәт", "сијаси мүнасибәтләр", "сијаси гурулуш", "сијаси систем" вә с.

Дөрдүнчү груп сијаси фәалијјәтин субјекти илә бағлы олан категоријалардыр. Мәсәлән, "халг-сијасәтин субјектидир", "синиф-сијасәтин субјектидир", "шәхсијјәт-сијасәтин субјектидир" вә с.

Бешинчи груп идарәетмәдә һакимијјәтдән истифадә едилмәси илә бағлы олан категоријалардыр. Мәсәлән, "сијаси режим". "демократик, јахуд диктатор методу", "динч вә һәрби методлар" вә с.

Сијаси фәалијјәт саһәсини өјрәнән Политолокијанын ашағыдакы функсијалары вардыр.

1. Тәсвири-дескретив. Бу функсија сијаси реаллығын нәдән ибарәт олдуғуну тәсвир едир.

2. Изаһедичи-шәрһедичи. Бу, баш верән сијаси һадисәләрин изаһ олунмасыны вә шәрһ едилмәсини һәјата кечирир.

3. Прогностик (әввәлчәдән мүәјјәнетмә) функсија-кәләчәк сијаси һадисә вә просесләрин нечә олачағыны әввәлчәдән хәбәр верир.

4. Јардымчы-инструментал функсија. Бу, күндәлик практик мәсәләләрин һәллинә чаваб верир.

5. Идеоложи функсија-сијасәти, сијаси һадисә, просес вә фәалијјәти идеоложи чәһәтдән изаһ едир.

Сијаси һәјатын инкишаф ганунаујғунлугларынын дәрк едилиб сијаси просесләрә тәтбиг едилмәси методоложи принсипләрин әсасыны тәшкил едир. Мә'лумдур ки, ичтимаи инкишафын бүтүн

ганунаујғунлугларыны дәрк етмәјә имкан верән диалектик метод һадисәләрин вә онларын тәзаһүрләринин тәбиәтини ән доғру вә дүрүст шәкилдә гаврамаг имканы верир. Мәсәлән, диалектиканын бир сыра ганунлары -“әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси”, “кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә вә әксинә кечмәси”, “инкары-инкар” гануну сијаси һәјатын, сијаси реаллығын дәрк едилмәси үчүн бир васитә ролуну ојнајыр. Чүнки фәлсәфә үмуми методоложи елмдир. Буна көрә дә Политолокија елми фәлсәфәнин методоложи принсипләриндән истифадә едир. Лакин политолокијанын өзүнүн дә ајрыча методоложи принсипләри вардыр. Мәсәләи, диалектик-тарихи јанашма, мүгајисәли тәһлил, системли јанашма, структур-функсионал тәһлил методлары вә с.

1. Диалектик-тарихи јанашма методу. Мә’лумдур ки, һәр бир сијаси системин өз тарихи вардыр. Сијаси бахышлар, сијаси дүнјакөрүшү һәр бир тарихи дөврүн хүсусијјәтләрини, интелектуал инкишаф сәвијјәсини әкс етдирир, кечмишдән бир сыра сәчијјәви просесләри она гәдәрки тарихи инкишаф просесиндән ајырмагла өјрәнмәк олмаз. Мәһз буна көрә дә сијаси тәһлилдә конкрет тарихи јанашмадан истфадә едилир. Бу метод тарихи волјунтарист вә субјектив тәһрифләрдән хилас етмәјин мүһүм васитәсидир.

Сијасәтдә тарихилик мүхтәлиф сијаси просесләрин диалектикасынын ачылыб өјрәнилмәси, мүхтәлиф сијаси систем вә тә’сисатлара конкрет-тарихи бахымдан јанашылмасы, онларын гаршылыглы әлагәсинин өјрәнилмәси демәкдир.

2. Мүгајисәли тәһлил методу. Һәр бир мүгајисә һадисә вә просесләрдә охшар вә фәргли чәһәтләрин ахтарылмасы, ашкара чыхарылмасы демәкдир. Политолокијада мүгајисәли тәһлил методундан истифадә едилмәси мүхтәлиф өлкәләрин сијаси һәјатында, сијаси партија вә тәшкилатларын фәалијјәтиндә охшар вә фәргли чәһәтләрин ашкара чыхарылмасына, онлара гијмәт верилмәсинә имкан верир. Һәмчинин мүхтәлиф халгларын сијаси мәдәнијјәт сәвијјәләринин, ајры-ајры өлкәләрин сијаси системләринин мүгајисә вә изаһ етмәјә, онларын сијаси һәјатында үмуми чәһәтләрин ахтарылыб тапылмасына да көмәк едир.

3. Системли јанашма методу сијаси керчәклијә там шәкилдә јанашмагла, онун бүтүн чәһәтләрини күлл һалында нәзәрә алмагла өјрәнилмәсинә дејилир. Бу заман өјрәнилән објект, сијаси һадисәләр тәркиб һиссәләринә парчаланыр вә онларын гаршылыглы әлагәси ашкара чыхарылыр. Мәсәлән, чәмијјәтин сијаси системи онун сијаси һәјатынын тәркиб һиссәси кими өјрәнилир вә с.

4. Структур функсионал тәһлил методуна көрә өјрәнилән сијаси

објект ајры-ајры структур һиссәләрә бөлүнүб тәдгиг едилир. Һәмин һиссәләр әввәлчә бир там кими өјрәнилир, сонра исә үмуми мәзмуна дахил едилир. Мәсәлән, сијаси системи өјрәнәркән, әввәлчә чәмијјәт структур һиссәләринә (сијаси партијалар, дөвләт, ичтимаи тәшкилатлар) бөлүнүр вә бу һиссәләрин функсијаларына диггәт верилмәклә өјрәнилир.

Бүтүн бу дејиләнләр тәсдиг едир ки, сијаси мүнасибәтләр ичтимаи мүнасибәтләрин мүрәккәб саһәси олмагла, хүсуси јанашма тәрзини тәләб едир. Дикәр тәрәфдән исә Политолокија елми бүтөв сосиал организм кими чәмијјәтин инкишаф механизмини даһа интенсив изләмәјә, лазыми әмәли нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

Сијасәт ичтимаи шүурун бүтүн формалары илә гырылмаз сурәтдә бағлы олуб, онларын һамысына тә'сир көстәрир вә һәм дә онларын һәр биринин мүәјјән гәдәр тә'сиринә мә'руз галыр. Мәһз бурадан да Политолокијанын дикәр ичтимаи елмләрлә, хүсусилә фәлсәфә, сосиолокија, һүгуг вә с. илә гаршылыглы әлагәси ортаја чыхыр. Бу мә'нада сијаси фәалијјәтин нәтичәләрини чәмијјәт һәјатынын вә ичтимаи мүнасибәтләрин бүтүн саһәләриндә һисс етмәк мүмкүндүр. Одур ки, сијасәти вә ону өјрәнмәк елми олан сијасәтшүнаслығы (Политолокија) сијаси мүнасибәтләри ичтимаи инкишафын објектив ганунаујғунлуглары әсасында тәдгиг едән биткин биликләр системи кими мүәјјәнләшдирмәк олар.

Мүасир дөврдә чәмијјәтдә баш верән һадисәләр сон дәрәчә мүрәккәбдир, бурада мүхтәлиф игтисади, сијаси вә идеоложи мүнасибәтләр чулғалашмышдыр. Бир чох милләт вә халгларын мүстәгиллик вә суверенлији уғрунда мүбаризәләринин кәскинләшдији әсримизин сон илләриндә һәјатын сүр'әтлә "сијасиләшмәси" нәтичәсиндә бәшәријјәтин гаршысында дуран ән актуал проблемләр даһа чох сијаси әһәмијјәт кәсб едир.

Сијасиләшмә ичтимаи мүнасибәтләрин дәрин демократикләшмәси шәраитиндә кениш сосиал тәбәгәләрин фәал сијаси һәјата гошулмасы просесидир. Сијасиләшмә адамларын һәјаты мәнафеләрини тә'мин етмәк мәгсәдилә јетишмиш сосиал-игтисади проблемләри һәлл етмәк үчүн реал имканларын мөвчуд олмасыны; чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләринин сијаси һакимијјәтә бирмә'налы олмајан мүнасибәтинин, мүхтәлиф сијаси гүввәләрин һакимијјәт уғрунда мүбаризәсинин, сијаси мараг вә мејлин кениш спектринин; демократик просесләрин кенишләнмәси вә дәринләшмәсинә имкан јарадан јүксәк кејфијјәтли јени сијаси идарә үсулунун тәшкилинин мөвчуд олмасыны көстәрир. Белә бир дөврдә

Политолокија ичтимаи елмләрдән фәргли олараг чәмијјәтин сијаси һәјаты, фәалијјәти, онун демократикләшдирилмәси, сијаси һакимијјәт, дөвләт структурларынын тәкмилләшдирилмәси, вәтәндаш чәмијјәти вә һүгуги дөвләтин јарадылмасы вә с. сијаси әһәмијјәт кәсб едән бир чох проблемләри даһа кениш, ајдын тәдгиг вә изаһ едир. Мәһз буна көрә дә ичтимаи елмләр системиндә Политолокијанын ролу бу бахымдан сон илләр хүсусилә артмышдыр.

3. Мүасир шәраитдә Политолокијанын ролу вә әһәмијјәтинин артмасы

Бу күн дүнјада, һабелә республикамызда мүрәккәб сосиал-сијаси һадисәләр вә демократикләшмә просеси чох зиддијјәтли характердә давам едир. Бу һадисәләрин кедишини вә мәнтигини дүзкүн дәрк етмәк, онларын мүрәккәб маһијјәтини баша дүшмәк вә ашкарламаг зәрурәти сијасәти өјрәнән елмин даһа кениш тәблиғини тәләб едир. Чәмијјәтдә сијаси просесләрин динамик инкишафы, онун тә'сир даирәсинин кенишләнмәси, сијасәт вә сијаси фәалијјәтин профессионал саһәдән һамынын иштирак едә биләчәји саһәјә чеврилмәси кетдикчә даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Зиддијјәтли һадисә вә просесләрлә характеризә олунан мүасир дөврдә һәр бир адам гаршысында дуран вәзифәләри вә онларын һәлли јолларыны мүстәгил дәрк етмәји, бу вә ја дикәр мүрәккәб сосиал-сијаси проблемләрин һәллинә истигамәтләнмәји бачармалыдыр.

Чәсарәтлә демәк олар ки, сијасәтшүнаслыг (политолокија) фәннинин, хүсусилә онун бир сыра мүасир, актуал нәзәри мүддәаларынын өјрәнилмәси бу күн һәр бир вәтәндашын сијаси чәһәтдән интеллектуал сәвијјәси, дүнјакөрүшү, сијаси тәфәккүрү вә давраныш мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәси үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Тәсадүфү дејилдир ки, сијаси фәалијәтин, сијаси һадисәләрә мүнасибәтин сәвијјәси, кејфијјәт чәһәти кими сијаси тәфәккүр, сијаси мәдәнијјәт, сијаси нәзәријјәләр, елми-фәлсәфи билекләр һәјат тәчрүбәси вә сағлам дүшүнчәјә сөјкәнир. Һәр бир елм кими сијасәт һаггында елм дә өзүнүн тәшәккүлү вә инкишафынын узун јолуну кечмишдир. Мүасир шәраитдә сосиоложи, һүгуги, тарихи вә с. бахышлары вә јанашмалары бирләшдирән сијасәт һаггында елмин формалашмасы просеси кедир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, кечмиш ССРИ-дә сијаси елмләри инкишаф етдирмәк мәгсәдилә һәлә 1955-чи илдән рәсми олараг сијаси елмләрин Совет ассосиасијасы фәалијјәт көстәрирди. Лакин сон заманлара гәдәр сијасәт саһәсиндә тәдгигат ән'әнәви олараг фәлсәфә, сосиализм нәзәријјәси, һүгуг, сијаси игтисад вә тарих

- OYU -
KİTABXANA

елмләринин чәрчәвәсиндә апарылырды. Тәәссүф ки, 1970-чи илләрә гәдәр Политолокија буржуа елми, мүртәчә буржуа идеолокијасынын формаларындан бири кими тәгдир вә тәнгид едилирди. Һалбуки, тәдгигат бахымдан Гәрб өлкәләриндә политолокија дикәр ичтимаи елмләрлә мүгајисәдә даһа чох инкишаф етмишдир.1949-чу илдә ЈУНЕСКОНУН тәшәббүсү илә Политологларын Бејнәлхалг Ассосиасијасы јарадылмышдыр. Кечмиш ССРИ-дә бу елмин зәиф инкишаф етмәсинин әсас сәбәби ичтимаи нәзәријјәләрин лазыми сәвијјәдә гијмәләндирилмәмәси, онларын сијаси саһәдән, хүсусилә сијаси гәрарларын гәбул едилмәси просесиндән ајыран мүһитин, демократија, ашкарлыг вә сијаси плүрализмә лагејд мүнасибәтин, авторитар режимин мөвчуд олмасы иди. Политолокија елминин тәблиғинә бу чүр шәраит, мүнасибәт өлкәдә сијасы сүстлүк вә сосиал лагејдлик мүһити формалашдырмышдыр. Инди исә дүнјада баш верән чидди дәјишикликләр–бејналхалг мүнасибәтләрин идеолокијасызлашмасы, сојуг мүһарибә вә гаршыдурма мејлләринин зәифләмәси сијаси просесләрин јени мәзмунуну формалашдырмышдыр. Мүасир дөврдә тәкчә дөвләтләр дејил, сырави адамлар да сијасәт вә сијаси просесләрин субјектинә чеврилирләр. Бу исә сијасәтин өјрәнилмәсинә јени мүнасибәт тәләб едир.

Өлкәмиздә "Политолокија" термини 1980-чи илләрин ахырларыидан ичтимаи һәјатын, ичтимаи шуурун сијасиләшмәси, сијаси плүрализмин вә чохпартијалылығын инкишаф илә бағлы истифадә олунмушдур.

Кечмиш илләрин тәчрүбәси Политолокијаја дүзкүн гијмәт,она бир елм кими әһәмијјәт верилмәмәсинин әсассыз вә сәһв олдуғуну көстәрмишдир. Лакин тәчрүбәјә үмуми, нәзәри , тәтбиги,мүгајисәли Политолокија һаггында, психолокија, фәлсәфә, сосиолокија, етика, сијасәт тарихи вә с. һаггында кетдикчә даһа кениш тәсәввүрләр дахил олур.

Инди һәр бир суверән республикада баш верән демократикләшмә просесләри, сијаси плүрализмин дәринләшмәси, ашкарлыг, тәдричән Вәтәндаш чәмијјәти вә һүгуги дөвләтин јаранмасы, мүхтәлиф ичтимаи-сијаси тәшкилатларын вә һәрәкатларың мејдана кәлмәси сијаси просесләри даһа да мүрәккәбләшдирмишдир.Мәһз буна көрә дә сијаси биликләрин, хүсусилә Политолокијанын тәдрисинин кејфијјәтинин јүксәлмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Инди сијаси һазырлыг вәрдишләринин күндәлик практикада кенишләндирилмәси вә тәтбиг едилмәсинин имканлары даһа да артмышдыр. Сијасәт, сијаси биликләр кетдикчә һәјат тәрзинин ајрылмаз һиссәсинә чеврилир.

Сон вахтлар сијаси курсун формалашдырылмасы вә конкрет сијаси мәсәләләрин гојулушу, сијаси фәалијјәтин конкрет саһәси кими дөвләт һакимијјәтини әлдә етмәк вә ону сахламаг уғрунда мүбаризә, һабелә сијасәтнн чәмијјәти ндарәетмә сәнәти кими проблемләр биринчи планда гојулмушдур. Сон илләр Политолокија-нын инкишафы вә тәблиғи онун елми тәсәввүрләрини, методолокијасы вә функсијаларыны (идраки, тәнзимләјичи, прогнозлашдырычы), категорија апаратынын зәнкинләшмәсини хејли сүр'әтләндирмишдир. Политолокијанын бир чох идеја вә мүддәалары гијмәтли сијаси фикирләрин биркә елдә едилмәсинин маһијјәти вә характерини көстәрир.

Белә бир вәзијјәт Политолокијанын идарәетмәнин стратекија вә тактикасынын ишләниб һазырланмасындакы ролуну даһа да артырыр. Бу һәм дә сијасәтдә көзләнимәз, габагчадан нәзәрдә тутулмамыш чәһәтләрин һечә еидирилмәси, онун даһа ајдын баша дүшүлән, анлашыглы едилмәси демәкдир.

Сијасәт һаггында тә'лим сијаси һәјатда һәр чүр тәсадүфиликдән, көзләнилмәз һадисәләрдән узаглашмағын, чәмијјәтин мүвәфәгијјәтлә идарә едилмәсинин, гаршыја гојулан сијаси мәгсәдләрә наил олмағын мүһүм васитәсидир. Одур ки, Политолокија фәнининин тәдрисинин әһәмијјәти вә бу просесә хүсуси гајғы көстәрилмәсиинн зәрурилији дурмадан артыр.

II ФӘСИЛ

Сијаси фикир тарихинин әсас инкишаф мәрһәләләри

1. Гәдим дөврүн (гәдим Чин, Јунаныстан вә Рома) сијаси фикирләри

Сијаси фикир сијасәт һаггында елм–Политолокијада вә һакимијјәт һаггында елм-Кратолокијада (һакимијјәт, онун мејдана кәлмәсинин ганунаујғунлуглары, инкишафы, һакимијјәтин типләри вә нөвләри, онун субјекти, објекти, дашыјычылары, вәзифәләри, механизмасы, норма вә принсипләри, һакимијјәтин маһијјәти вә бөлүнмәси хүсусијјәтләри, онун һәјатын башга саһәләри илә гаршылыглы тә'сири вә с. һаггында елм) өзүнүн јарадычы вә әсасландырылмыш ифадәсини тапан тәсәввүрләр, бахышлар, идејалар системидир. Сијаси фикир сијаси фәалијјәт, сијаси шүур вә сијаси мүнасибәтләрин формалары, һакимијјәтин маһијјәти, тәбиәти вә функсијалары, сијаси системин структуру вә онун үнсүрләри олан дөвләт, партијалар, сијаси режим, дахили вә харичи сијасәт, сијаси системләр тарихи вә с. һаггында инсанын билијиндә формалашыр.

Гәдим Чиндә сијаси фикрин тарихиндә Конфутси (е.ә. 551-479) тә'лими мүһүм рол ојнамышдыр. Онун бахышлары "Дүшүнчәләр вә афоризмләр" китабында өз әксини тапмышдыр. Бу китабда Конфутсинин сијаси фикирләри өлүмүндән сонра шакирдләри тәрәфиндән топланылмышдыр. "Мүсаһибәләр вә мүлаһизәләр" китабы исә Конфутсинин өз шакирдләри вә ардычыллары илә мүсаһибәләринин јазылы гејдләридир. О, өлкәни идарә етмәк принсипләри, һакимин, ә'јанлар вә халгын гаршылыглы мүнасибәтләри, инсанпәрвәрлик һаггында илк етик-сијаси тә'лим јаратмышдыр. Ики мин илдән артыг дөвр әрзиндә бу тә'лим (конфутсичилик) Чинин мә'нәви мәдәнијјәти, сијаси һәјаты вә ичтимаи гурулушуна бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Ән'әнәви бахышлара әсасланараг, Конфутси дөвләтин патриархал– патерналист консепсијасыны инкишаф етдирир. О, көстәрир ки, дөвләт бөјүк аиләдир. Онун фикринчә императорун һакимијјәти атанын һакимијјәти кими ифадә едилир. Белә ки, аилә мүнасибәтләриндә олдуғу кими сосиал-сијаси ијерархија (идарә етмә үсулу) инсанларын бәрабәрсизлији принсипи илә тәшкил олунур, јә'ни "садә адамлар", "ашағы", "кичик" адамлар "јахшы", "алим", "бөјүк" адамлара табе олмалыдырлар.

Конфутси идарәетмәнин зоракылыг јолларыны кәскин тәнгид едәрәк, чиновникләри, идарәедәнләри табелијиндә олан адамларла

гаршылыглы мүнасибәтләрдә сәмими, хејирхаһ олмаға чағырырды. О, әһалинин варлы вә касыб зүмрәләрә бөлүнмәсинин әлејһинә чыхыр вә мүһарибәни кәскин тәнгид едирди.

Конфутсинин фикринчә дөвләтә мүдрик адамлар рәһбәрлик етмәлидир вә бу мүдрикләр өз шәхси нүмунәләри әсасында она табе оланлары тәрбијә етмәлидир. Онун фикринчә идарәетмәк һәм "ислаһ етмәк", һәм дә һәр кәсин өз јерини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк демәкдир. Конфутси јазыр ки, "һардакы, һөкмдар һөкмдардыр, тәәбә тәәбәдир, һардакы, ата атадыр, оғул оғулдур, демәли орада гајда-ганун, әмин-аманлыг вар"[1]. О, һәм дә гејд едирди ки, имкан дахилиндә һәр бир шәхс охумалы, өјрәнмәли вә әхлаги чәһәтдән тәкмилләшмәлидир. Һаким халгы тәрбијә етмәјә вә өјрәтмәјә, башгаларындан өјрәнмәјә чағырмаға борчлудур. Конфутсинин фикринчә "бүтүн адамлар өз тәбиәтләри е'тибарилә бир-биринә јахындыр, лакин тәрбијә нәтичәсиндә бир-бириндән фәргли формалашырлар", "јенини дәрк етмәк үчүн көһнәни өјрәнмәк зәруридир", "дүшүнчәсиз тә'лим әһәмијјәтсиздир, дүшүнчә тә'лимсиз бош шејдир" вә с.

Лу кнјазлығында шәһәр һакими вәзифәсиндә ишләмиш вә рәвајәтә көрә үч миндән артыг шакирди олан Конфутсинин диггәт мәркәзиндә һәмишә инсан, онун аилә вә чәмијјәтдәки мөвгеји дururду. Онун адамлардан ән чох тәләб етдији кејфијјәт һуманизмдир. Конфутсијә көрә һуманизм бүтүн јахшы чәһәтләрин мәчмусудур. О, дејирди ки, оғулун атаја һөрмәти, гардашын гардаша мәһәббәти "һуманизмин көкүдүр", оғуллар атаја гулаг асмалы, валидејнләр дә өвладлары илә илтифатлы олмалыдыр.

Конфутсинин етик-сијаси тә'лиминдә ән мүһүм аилајыш "инсанпәрвәр"ликдир. О, дејирди ки, "инсанпәрвәрлик" јаш вә рүтбәчә бөјүкләрә еһтирам вә һөрмәт, һөкмдара сәдагәт вә с. әсасында адамларын етик вә сосиал мүнасибәтләринин мәчмусудур.

Конфутсијә көрә һөкмдарларын вәзифәси адамлары горхутмаг дејил, онлары шүурлу сурәтдә мә'нәви тәмизлијә сөвг етмәкдир. Бу фикир о дөврләрдә чох бөјүк мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Чүнки һәмин фикир о дөврүн һакимләринин амансызлығына гаршы чеврилмишдир. Бурадан ајдын олур ки, Конфутси үмумән мөвчуд гајда-ганунун дәјишмәзлијини тәсдиг едиб, узаг кечмишин сосиал мүнасибәтләрини идеаллашдырмышдыр. Нәтичәдә, бу идеолокија һаким тәбәгәләрин мәнафејинә хидмәт етдијинә көрә миладдан әввәл II әсрдә хан сүлаләсинин һөкмдарлары ону дөвләт идеолокијасына чевирмишләр.

[1] Галим Чин атеистләри, материалистләри вә диалектикләри, М.,1987, сәһ.69 (рус дилиндә).

Конфутсини тәнгид едән, ерамыздан әввәл VI-V әсрләрдә халгын мәнафејини горујан даосизмин (Гәдим Чин фәлсәфәсинин кортәбии материалист характерли әсас истигамәтләриндән е.ә. VI әср) баниси Лас Тсзидир. (е.ә. VI әср) Даосизмә көрә һәр чүр гејри-тәбии аддымлар (мәдәнијјәт вә идарәетмә саһәсиндә сүн'и нисани һәрәкәтләр вә с.) һәгигәтдән кәнарлашмадыр вә јалан јолдур. Онлар сијаси һадисәләрә бүтөвлүкдә тәбиинии тә'сирини әсас көтүрүрләр. Даосизм мүһарибәни, күчү, ордуну инкар едир вә инсанлара пассивлик ашылајыр.

Даосизм илә Конфутсинин фәлсәфи-сијаси көрүшләри бир-биринин әксинәдир. Даосизм һәр јердә вә һәр шејдә тәбиилији, тәбии ганунлары әсас көтүрүр. Лао Тсзи вә онун бөјүк ардычыллары олан Јан Чжу вә Чжуан Тсзијә көрә инсанларын борчу һәмин тәбии ганунлары дәрк едиб онларын ардынча кетмәкдир. Зиддијјәтләрин гырылмаз бағлылығы Даосизмин әсас принсипләриндән биридир. Лао Тезијә көрә хејирсиз шәр, чиркинлик олмаса көзәллик, алчаглыг олмаса јүксәклик јохдур. Онун фикринчә зиддијәтләр бир-биринә "гајыдыр" вә ја чеврилир. О, иддиа едирди ки, дөвләтин башчысы мүдрик адам олмалыдыр. Чүнки мүдрик һөкмдар һуманист олуб халгын тәбии һәјатыны позмур, дөвләти дүзкүн идарә едән, даим фәалијјәтдә олан ганунларын ичрасына нәзарәт едир.

Даосизм өз тә'лимләрини чәмијјәт һадисәләринә дә шамил етмәјә чалышмышдыр. Лао-Тсзи көстәрирди ки, халгын һәјатында бәдбәхтлик тәбии ганунун позулмасыдыр. О, белә һесаб едирди ки, бу гануна мүвафиг нәтичә е'тибарилә әдаләт зәфәр чалыр. Белә ки, инди зәиф олан мүәјјән дөврдә күчләнир вә үзәриндәки зоракылығы арадан галдырыр. Лао-Тсзинин фикринчә инсаи инкишафын тәбии кедишинә гарышмамалыдыр. Ким инкишафыи тәбии кедишинә гарышырса, ону өзүнүи шәхси мәнафејинә табе етмәк истәјирсә, о, мүтләг мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајыр.

Лао-Тсзи дөвләт башчысынын адиллијиндән, идарәетмә габилијјәтиидән вә јүксәк кејфијјәтләриндән бәһс едәрәк демишдир: "Ким адамлары таныјырса-арифдир, өзүнү таныјырса-ағыллыдыр, адамлара галиб кәлирсә-күчлүдүр, өзүнә галиб кәлирсә-гүдрәтлидир, билији чохса-дөвләтлидир, инадкарса-ирадәси вар, тәбиәтиии дәјишмирсә-узунөмүрлүдүр, өлүб унудулмајыбса-өлмәздир"[1].

Даосизмин илк иүмајәндәләриндән вә Конфутсинин гаты әлејһидарларындан бири дә Јан Чжу (е.ә. 440-300) олмушдур. Өз

[1]Јан Хуншии. Гәдим Чии философу Лао-Тсзи вә онун тә'лими. М., 1950, сәһ. 116 (рус дилиндә)

адыны дашыјан мәшһур трактатын мүәллифи олан Јан Чжу мә'нәви камиллијә чан атмағы белә рәдд едирди. Онун фикринчә, бу, инсаны һәјат севинчләриндән мәһрум едир. Инсанын өз һиссләринин ардынча кедиб гәлбинин чағырышына гулаг асмасы тәбиәтин ганунлары илә һәмаһәнк олдуғу үчүн һәм дә ән улу мә'нәвијјатдыр. Фөвгәлбәшәр гүввәләри рәдд едән Јан Чжу һәлә о дөврдә шәхсијјәт азадлығыны тәләб етмишдир. О, һәм јохсуллуғун, һәм дә һәддән артыг варланманын әлејһинә чыхырды. Онун фикринчә инсан һәјата севинмәли, гајғыларла өзүнү үзмәмәлидир. Белә оланда нә јохсуллашмаг олар, нә дә варланмаг[1].

Гәдим Чиндә фәлсәфи, ичтимаи-сијаси фикрин инкишафында Даосизмин баниләриндән бири олан Чжуан-Тсзынын (е.ә.269-286) дә бөјүк ролу олмушдур. Азад фикирли философ кими чох бөјүк шөһрәт газаныб "дәрин дәррәкали" ләғәбини алмыш, садә вә тәвазөкар олмуш, әјаләт һакиминин мәсләһәтчиси вәзифәсиндән имтина етмиш Чжуан Тсзы инсанын бүтүн ләјагәтини, һәјатын бүтүн дәјәрини онун тәбиәтлә һәмаһәнк олмасында көрүрдү. Бу мә'нада тәбиилији вә тәбиәти корлајан һәр чүр дөвләт һакимијјәтинин, мә'нәвијјатчылығын вә ағыллылығын әлејһинә чыхыр. Чжуан Тсзы һәм дә инсан фәалијјәтини мәһдудлашдыран һәр бир гајда-гануна гаршы чыхырды.

Гәдим Чиндә даһа ардычыл, фәал вә халгын мәнафејини ифадә едән тә'лим Мо-Тсзы (е.ә. 479) тә'лими иди. Бу тә'лим бүтүн инсанларын тәбии бәрабәрлији принсипиндән ирәли кәләрәк Конфутсијә гаршы мүбаризәдә формалашмыш вә дөвләтин мејдана кәлмәсинин "мүгавилә консепсијасы"ны әсасландырырды. Бу консепсијанын әсасында исә али һакимијјәтин халга мәхсус олдуғу идејасы дурур. Мо-Тсзы идејаларына көрә агиллик вә мүдриклик идарәетмәнин әсасыны тәшкил етмәлидир. О, гејд едир ки, һакимијјәтдә нәинки күчдән, һәм дә инсанлара мә'нәви тә'сир формаларындан да истифадә олунмалыдыр.

Дөвләтин мүгавилә консепсијасы нәдир?

Мо-Тсзынын идејаларына көрә антик дөврдә, ибтидаи чәмијјәтдә идарәетмә олмајыб, о дөврдәки инсанлар арасында гајда-ганун, мүнасибәтләр вәһши һејванлар арасындакы мүнасибәтләрдән фәргләнмирди. Нәһајәт, бүтүн хаосларын сәбәбинин идарәетмәнин вә башчынын олмамасы мүәјјән едилдикдән сонра инсанлар өзләринә ағыллы адамлары рәһбәр-башчы сечмәјә башламышлар.

Мо-Тсзы тә'лиминдә дөвләтин идарәедилмәси просесиндә

[1]Бар: Гәдим Чин атеистләри, материалистләри вә диалектикләри, М.,1967, сәһ121 (рус дилиндә).

халгын мәнафејинин нәзәрә алынмасы зәрурилији вә тәләби мүһүм јер тутур. Мо-Тсзынын тәрәфдарлары һәтта Конфутсинин тә'лимини чидди тәнгид едәрәк көстәрирдиләр ки, онларын кениш тә'лими дүнја өлкәләри үчүн үмуми гајда ола билмәз. Мо-Тсзын тә'лиминин тәрәфдарлары исә өлкәнин әдаләтлә идарә едилмәси барәдә дүшүнмүшләр, лакин садә инсанлара һеч чүр көмәк едә билмирдиләр. Мо-Тсзынын тә'лиминә көрә идарәетмәдә бүтүн гајда-ганунсузлуғун көкү, әсас сәбәби јохсуллуг, касыбчылыгдыр.

Мо-Тсзы вә һәм дә онун шакирдләринин әксәријјәти өз сосиал мәншәләринә көрә зәһмәткеш халга јахын идиләр. Бунлар үчүн һадисәләрә гијмәт верәркән ме'јар халг күтләсинин мәнафеји иди. Онлар аристократијаны тәнгид едир вә һәддән артыг фираван јашамағын әлејһинә чыхыш едирдиләр. Билаваситә әмәкдә иштирак етмәмәји вә башгасынын әмәјини мәнимсәмәклә јашамағы әдаләтсиз сајырдылар. Мо-Тсзы Конфутсинин инсанлары "аличәнаблара" вә "ашағылара" бөлмәси вә бунларын һәр бири үчүн мүхтәлиф давраныш нормаларынын олмасыны гәбул етмәси әлејһинә чыхырды.

Мо-Тсзы Конфутсинин сосиал тәбәгәләрин тохунулмазлығы идејасыны да тәнгид етмиш, дүнјадакы бәдбәхтлик вә ганунсузлуғун мөвчудлуғуну гаршылыглы мәһәббәтин олмамасы илә бағламышдыр. Мо-Тсзыјә көрә һакимијјәт вә халг "бахышлар ејнилијини" көзләјәрәк үмуми мәнафе гајғысына галмалыдыр. О, һәгигәтин дәрк олунмасында үч амилин зәрури олдуғуну гејд едирди: кечмиш нәслин тәчрүбәси, халгын рә'ји вә өлкәнин идарә олунмасында биликләрин практики тәтбиги.

Гәдим Чиндә сијаси фикрин әсас идејаларындан бири дә е.ә. IV әсрдә "Шан вилајәти һөкмдарынын китабы"нда әкс олунур. Бурада ганунлара әсасланараг, чидди чәзаландырылмаға јөнәлдилән идарәетмә системи әсасландырылмышдыр. Китабда ирәли сүрүлән идејалара көрә дөвләт һакимијјәти вә әһали арасында гаршылыглы мүнасибәтләр чох чидди интизама вә дәмир кими мөһкәм ганунлара әсасланмалыдыр. Бу мүнасибәтләр исә антагонист характер дашыјыр вә "ким-кими" принсипинә әсасланыр. Бу китабда гејд едилир ки, әкәр халг һакимијјәтдән күчлү оларса, онда дөвләт зәифдир, әкәр һакимијјәт халгдан күчлүдүрсә, онда орду гүдрәтлидир. Китабда ирәли сүрүлән идарәетмә консепсијасы халга дүшмәнчилик мүнасибәти бәсләјирди. Лакин бүтүн бу сијаси идејалар Гәдим Чиндә дөвләтин инкишафына хејли тә'сир көстәрмишди.

Гәдим Јунаныстанда е.ә. VI -V әсрләрдә ичтимаи вә сијаси гајдаларын дәјишдирилмәсинин зәрурилији идејасы илә Пифагор

(е.ә. 580-500-чү илләр) вә Һераклит (е.ә. 530-470-чи илләр) чыхыш етмишләр. Онлар демократијаны тәнгид едәрәк, идарәетмәнин "јахшы" –әгли вә мә'нәви елитаныи аристократик идеалыны әсасландырмышлар.

Пифагор өмрүнүн сон илләрини Кротон (Италија) шәһәриндә јашајыб кәнч аристократијанын нүмајәндәләриндән ибарәт "Пифагор иттифагы"ны јарадыр. "Иттифаг"ын 300 нәфәр үзвү олуб. О, бурада ганунлар јазыр, шакирдләри илә дөвләтин ичтимаи, сијаси ишләриндә вә идарә олунмасында јахындан иштирак етмишди. "Иттифаг"ын Јунаныстанын Афина, Коринф шәһәрләриндә вә бә'зи адаларда да шө'бәләри олуб. "Иттифаг"ын үзвләри вахташыры бир јерә топлашыр, мүәллимләринин нитгләрини динләјирләрмиш. Лаертли Диокен јазыр ки, "Иттифаг"ын јени үзвләри әввәлчә беш ил Пифагорун үзүнү көрмәдән сәсинә гулаг асырмышлар, јалныз бундан сонра онун үзүнү көрмәјә ичазә верилирмиш.

Пифагор илк дәфә пул кәсдирмиш, өлчү вә тәрәзини тәтбиг етмишдир. Пифагорчуларын дүнјакөрүшү мистик характер дашыјыр вә онларын тәсәввүрләринә көрә сајлар дүнјанын башланмасы вә варлығыдыр. Пифагор рәгәмләр һаггында бүтөв бир фәлсәфи елм јаратмышдыр. Пифагорчулар дүнјада илк дәфә сијаси һадисәләрә хас олан ријази характеристиканы арашдырмыш вә илк дәфә "бәрабәрлик" анлајышыны ишләјиб һазырламышлар.

Пифагорчуларын идеаллары әдаләтли ганунларын һөкмран олдуғу дөвләт гурмаг иди. Пифагор гејд едир ки, аллаһдан сонра валидејнләрә вә ганунлара һөрмәт олунмалыдыр. Пифагорчулар гануна риајәт етмәји бөјүк мүдриклик, ганунлары исә бөјүк сәрвәт һесаб едирдиләр. Пифагор тә'лиминдә анархија чидди тәнгид едилир вә о, гејд едир ки, инсан өз тәбиәтинә көрә рәһбәрсиз кечинә билмәз.

Пифагорун ики мәшһур фикри фәлсәфи-сијаси фикир тарихиндә дәрин из бурахыб. Бунлардан бири руһун бир чанлыдан башга бир чанлыја кечмәси, өлмәзлији; икинчиси исә һадисәләрин вә талеләрин дөнә-дөнә тәкрары, дөвраны һаггында мүлаһизәләрдир.

Диалектиканын баниси Ефесли Һераклитин тә'лими гәдим дөврдә сијаси фикрин инкишафында мүһүм јер тутур. Һераклитин сијаси дүнјакөрүшү фәлсәфи бахышлары илә әлагәдардыр. О, сосиал-сијаси бәрабәрсизлијә үмуми мүбаризәнин лабүд, ганунаујғун вә әдаләтли нәтичәси кими бахырды. Һераклит әдаләтсиз мүһарибәләрә гаршы чыхараг демишдир: "һәр шејин аллаһы вә һәр шејин шаһидидир. О, бирини гул едир, дикәрини исә аға, азад инсан едир"[1]. Һераклит демократијаны тәнгид едәрәк көстәрир ки, һарада чамаат

[1]Бах: Материалисти древней Греция. М., 1955, с.46.

(јығын) идарә едирсә, орада "јахшыја" јер јохдур вә она көрә дә "јахшыларын" идарәетмәси уғрунда мүбаризә еднлмәлидир. "Бир нәфәрин ирадәси ганун олмалыдыр". Һераклит дејирди ки, дүнјада дәјишмәз вә һәрәкәтсиз һеч нә јохдур, зиддијјәтләр бир-биринә кечир. Беләликлә, Һераклит ичтимаи мүнасибәтләрин, дөвләт структурларынын, идарәетмә формаларынын да мүтәмади дәјишмәси нәтичәсинә кәлмишдир.

Һераклитин сосиал бахышларына анти-демократик әһвал-руһијјә хас иди. О, "ән јахшылары" күтләјә гаршы гојур вә онда халга дүшмән, әдавәт мүнасибәти һисс олунур. Һераклит гејд едирди ки, "јахшы бир нәфәр он миндән јахшыдыр". Лакин онун әбәди јениләшмә вә һәрәкәт принсипи мөвгејиндә дурмасы Гәдим Јунан Чәмијјәтинин инкишафы вәзифәсинә чаваб верирди. Һераклит шәһәрләрин вә дөвләтләрин инкишафы тәрәфдары олмагла, көһнә сијаси бахышларынын мүртәче аристократијанын бахышларына ујғун кәлмәдијини көстәрир.

Һераклит демишдир ки, халг ганун јолунда өз евинин дивары үчүн вурушдуғу кими вурушмалыдыр. Лакин о, шәһәр һөкмдары вәзифәсиндән имтина едиб, һакимијјәти гардашына вермиш вә Артемин мә'бәдинә чәкилиб ушагларла ојнамаға башламышдыр. Ефеслиләрин тә'нәсинә чаваб олараг, демишдир ки, сизин кимиләри идарә етмәкдәнсә, сизин ушагларынызла ојнамаг даһа јахшыдыр.

Антик дөврдә сијаси инкишафда Демокритин дә чох бөјүк хидмәти олмушдур (е.ә. 460-370-чи илләр). Демокритә көрә чәмијјәт узун сүрән тәкамүлүн вә тәбии-мүтәрәгги дәјишикликләрин нәтичәси кими мејдана кәлиб. Бу мә'нада чәмијјәтә полис, мүсбәт ганунверичилик тәбиәт тәрәфиндән верилмәјиб, өзлүјүндә тәбии вә ганунаујғун зәрурәтдир. Демокритә көрә дөвләтин мәнафеји һәр шејдән үстүн олмалыдыр, онун структуру вә идарә олунмасы исә вәтәндашларын хејринә вә гајғысына јөнәлдилмәлидир. Демокрит дөвләтин бүтөвлүјү, сабитлији вә мөһкәмлији үчүн вәтәндашларын бирлијини, гаршылыглы јардымыны, гардашлығынын мүдафиәсини тәләб едир вә онларын гаршыдурмасына чидди е'тираз сәсини учалдырды. О, дејирди ки, вәтәндаш мүһарибәси һәр ики тәрәф үчүн бәдбәхтлик кәтирир.

Демокрит гулдарлыг демократијасынын идеологу олмуш, бәшәр тарихинин һәрәкәтверичи гүввәсини еһтијачла, јә'ни инсанларын мадди тәләбаты илә әлагәләндирмишдир. Демокритә көрә сијасәт гулдарлыг демократијасы шәраитиндә азад вәтәндашларын үмуми мәнафејинә хидмәт етмәлидир. О, гулдарларын мәнафејинә ујғун әмәк бөлкүсүнү ичтимаи һәјатын вачиб шәрти һесаб едирди.

Демокрит дөвләтин идарә едилмәси сәнәтини бүтүн сәнәтләрин

алиси һесаб едир. О, гејд едир ки, ағылсыз вә фәрасәтсиз адамлары фәхри вәзифәләрә сечмәк, тә'јин етмәк олмаз. Онун фикринчә јалныз өзүнүн јүксәк әгли вә мә'нәви кејфијјәтләрн илә фәргләнән "јахшы" адамлар вәзифәләрә нрәлн чәкилмәлидир. Вәзифә вә сәрвәт дүшкүнләрини кәскин тәнгид едән Демокрит демишдир ки, хошбәхт вар-дөвләти олаи дејил, дөвләтә еһтијачы олмајандыр.

Демокрит ичтимаи варлығын ичтимаи мүнасибәтләрә тә'сирини нәзәрә алараг, дејирди: "Шәраит дәјишиләндә чох гүдрәтли шәхсләр зәифләрдән далда галыр", "мүдриклик бәдбәхтлијн азалдыр"[1]. 90 илдән чох јашамыш Демокрит шәрәфсиз адамларын нечә шан-шөһрәтә чатдығыны көрмәк истәмәдијиндән гоча јашларында оларкән күнүн ишығыны күзкү илә көзләринә салыб өзүнү кор етмишдир.

Гәдим дөврүн ән бөјүк мүтәфәккирләриндән бири дә Платондур (е.ә. 428-347, онун әсл ады Аристоклдур). Платон (јә'ни енли) адыны алнынын кенишлијинә көрә алыб. Платона көрә идеал, әдаләтли дөвләтдә бүтөвлүкдә космос, дөвләт вә инсан гәлби арасында ујғунлуг олмалыдыр. Аристократик аиләдә доғулан Платон гејд едир ки, әдаләт идејасында әдаләтли инсан әдаләтлн дөвләтдән фәргләнмир, әксинә, бир-биринә јахынлашыр. Инсан гәлбиин үч һиссәсинә -ағыллылыға, гәзәблилијә вә арзу етмәјә аналожн олараг дөвләтин үч тәрәфи, јә'ни мүшавирә, мүдафиә вә ишкүзарлыг ујғундур. Ишкүзарлыға исә үч тәбәгә–һөкмдарлар, әскәрләр вә истеһсалчылар гадирдир. Платона көрә әдаләтли олмағын әсас шәрти башгасынын ишинә гарышмајараг, өз иши илә мәшғул олмагдыр.

Сијаси көрүшләринә көрә Афииа аристократијасынын нүмајәндәси олан Платон чәмијјәт һаггында тә'лиминдә идеал аристократик дөвләти тәсвир етмиш вә бу дөвләт гурулушуна үстүнлүк вермишдир. Һәмин дөвләтин илкин шәрти гул әмәјидир. Бу тип дөвләт гурулушуну Платон икили идарәетмә адландырыр, јә'ни әкәр идарә едәнләрин ичәрисиндән һәр һансы бир нәфәр сечнләрсә, онда о, чар һакимијјәти идарәси адланыр, әкәр бир нечә идарә едән фәргләнирсә, онда аристократик идарәетмә олачагдыр. Платон бүтөвлүкдә демократијаны јахшы вә рәнкарәнк, лакин лазыми идарәетмәјә малик олмајан гурулуш адландырырды. Платон демишдир ки, дөвләти мүһафизә дәстәләри, јахуд дөјүшчүләр горумалы, философлар исә идарә етмәлидирләр.

Платон гејд едир ки, сијасәт инсанлары идарәетмәк һаггында билик вә бачарыг тәләб едән сәнәтдир. Платон идарәетмәнин үч типини көстәрир: монархија, азлығын һакимијјәти (Аристократија)

[1] Лурје. Демокрит, Әсәрләриндән фрагментләр. М., 1970, сәһ. 144 (рус дилиндә).

вә чохлуғун һакимијјәти (Демократија). О, бунларын һәр бирини ганунларын мөвҹуд олуб-олмамасындан асылы олараг ики јерә ајырыр: гануни монархија –чар һакимијјәти, гејри-гануни–тиранија (гәддарлыгла өлкәнин идарә едилмәси); азлығын гануни һакимијјәти–аристократија, гејри-гануни–олигорхија (игтисади ҹәһәтдән күчлү бир груп азлығын һакимијјәти); ганунла демократија, ганунсуз демократија.

Идарәетмәнин типләриндән асылы олмајараг, дөвләтин идарә едилмәсиндә ганунун алилији, оиларын дүзкүн иҹра едилмәси принсипинә јүксәк гијмәт верән Платон дејирди ки, "Камиллијә чан атан инсан үчүн елмләрдән ән кәрәклиси гаиунлар һаггында елмдир"[1].

Платон өзүнүн "Фәдр", "Пир", "Дөвләт", "Тимеј" вә б. әсәрләриндә гулдарлыг дөвләтинин аристократик формасыны нәзәри ҹәһәтдән әсаслаидырмаға вә мүдафиә етмәјә чалышмышдыр. Онун идеалист сосиал-сијаси көрүшләри "идеал дөвләт" тә'лиминдә ифадә олунмушдур. Бу тә'лимдә о, ҹәмијјәти үч силкә–һөкмдарлар, кешикчи вә ја һәрбичиләр, әкинчи вә сәиәткарлара бөлүр вә белә һесаб едир ки, биринчи ики силк дөвләтин идарә олуимасы вә мүдафиәси илә, сонунҹу силк исә аичаг мадди истеһсал илә мәшғул олур. Бу да гулдарлығын гуллар үзәриндә ағалығына вә истисмарына һагг газандырмаг демәкдир.

Фәлсәфи бахышларында сосиал әдаләт, әхлаги сәрвәтләр, тәрбијә вә с. мәсәләләр хүсуси јер тутан Платон белә һесаб едирди ки, инсаныи хејирхаһ вә әхлаглы олмасы үчүн о, "јарамаз әмәлләр һәвәсини" башланғычдан ҹиловламалыдыр, јә'ни о, өз дахилиндәки "шир"ин вәһши һарајынын гаршысыны алмалыдыр, онунла өз һөкмдары кими јох, гулу кими рәфтар етмәлидир. Нәтиҹәдә иисан тәбиәтинин вәһшијә охшар тәрәфи инсана охшар тәрәфинә табе олаҹагдыр.

Антик дөврдә сијаси фикрин инкишафында мүһүм рол ојнајанлардан бири дә Аристотелдир (е.ә. 384-322-ҹи илләр). Аристотелин сијаси фикирләри оиун "Сијасәт" вә "Афина Политијасы" әсәриндә өз әксини тапыб. Аристотелә көрә дөвләт тәбии инкишафын мәһсулудур. О, дөвләтин әмәлә кәлмәсинин әсас сәбәбини инсанларын үнсијјәтиндә көрүрдү вә ону илкин тәбии үнсијјәт формасы олан аилә илә ејниләшдирир. Ејни заманда дөвләти дикәр үнсијјәт формаларыны өзүндә ҹәмләшдирән үнсијјәтин али формасы адландырыр. Аристотел дејирди ки, сијаси үнсијјәтдә үнсијјәтин бүтүн дикәр формалары өз мәгсәдләринә наил олур вә тамамланыр.

[1]Бах: Материалисти древней Греция. М., 1955, с.46.

Аристотелә көрә инсан өз тәбиәти е'тибарилә сијаси мөвчудатдыр, дөвләтдә исә инсанын бу сијаси тәбиәтинин кенезиси тамамланыр. Лакин бүтүн иисанлар инкишафын бу сәвијјәсииә наил олмамышдыр.

Аристотел гејд едир ки, дөвләт мүрәккәб анлајышдыр. О, өз маһијјәтинә көрә тәшкилатчылығын мүәјјән формасыны өзүндә ифадә едир вә вәтәндашларын мүәјјән мәчмусуну бирләшдирир. Аристотел гулдарларла гуллар арасындакы мүнасибәти тәбии вә һәтта әбәди һал һесаб етмишдир. Онун фикринчә иисанлар доғулдуғу күндән бири һөкмранлыг, дикәри исә табечилик үчүн јараныр. Аристотел белә һесаб едирди ки, азад инсанларын физики гурулушунун да гулларын физики гурулушундан фәргләнмәсини тәбиәт јаратмышдыр. Онун фикринчә ахырынчыларын бәдәни гүввәтлидир, зәрури физики ишләри көрмәјә гадирдирләр, азад инсанлар исә дүз дајаныр вә белә ишләри көрмәјә гадир дејилләр, лакин онлар сијаси һәјат үчүн јарарлыдырлар.

Аристотел дөвләтин алты формасыны көстәрмишдир. Аристотелә көрә онлардан үчү–монархија, аристократија вә "политија" (орта синфин һакимијјәти) нормал, үчү исә –истибдад, олигархија вә демократија гејри-нормалдыр. Аристотел ән јахшы дөвләт формасы кими "Политијаны" гәбул едирди. Бир дөвләт формасынын дикәри илә әвәз олунмасынын сәбәбини чәмијјәтдәки мөвчуд зиддијјәтләрдә, јә'ни варлы вә јохсуллар арасындакы зиддијјәтләрдә көрмүшдүр.

Аристотелин сијаси көрүшләриндә аилә-тәрбијә мәсәләләри дә мүһүм јер тутур. О, тәрбијәни хошбәхтлик күнләриндә бәзәк, бәдбәхтлик күнләриндә исә сығыначаг адландырыр. О, демишди: "Ағыллы адам ағыллы адамла һәмишә разылашар, ахмаг исә нә ағылы илә, нә дә ағылсызла разылалашыр. Нечә ки, бүтүн дүз хәтләр бир-биринә ујғун кәлир, әјри хәтләр исә нә бир-бири илә, нә дә дүз хәтләрлә ујғунлашыр"[1].

Гәдим Јунаныстандан сонра Авропада гулдарлыг гурулушу Гәдим Ромада јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишдир. Рома гулдарлыг чәмијјәти Гәдим Јунаныстана хас олан ејни инкишаф мәрһәләләрини кечмишдир. Лакин онун һәм инкишаф сүр'әти, һәм дә тәнәззүлү тамамилә башга бир заманда мүхтәлиф формада вә чоғрафи шәраитдә давам етмишдир. Мәһз буна көрә дә һәм Рома гулдарлыг чәмијјәтинин инкишафы, һәм дә онун ичтимаи-сијаси фикир тарихи бә'зи спесифик хүсусијјәтләри илә Јунаи чәмијјәтиндән

[1] Бах: Диокен Лаертли. Мәшһур философларын һәјаты, тә'лими вә афоризмләри. М., 1979, сәһ. 205 (рус дилиндә).

фәргләнирди. Бу хүсусијјәтләрдән ән башлычасы Гәдим Ромада сијаси фикрин тәшәккүлү вә инкишафынын поезијада ифадә олунмасыдыр. Мәһз буна көрә дә илк Авропа интибаһчылары өз идеалларыны Сисерон, Сенека, Веркили, Һоратси, Овиди кими Рома классикләринин әсәрләриндә тапдыглары үчүн онлары јерли дилләрә тәрҹүмә етмишләр.

Гәдим дөврдә Романын илк бөјүк мүтәфәккир сәнәткары Тит Макк Плавт (251-184) иди. Плавтин әсәрләри сүжетҹә рәнкарәнк олса да о, бурада дөврүнүн ән мүһүм мәсәләләринә, өлкәдәки ичтимаи мүнасибәтләрә, сијаси вәзијјәтә аз-чох тохунмушдур. Аилә мәсәләләри, хүсусилә ҹеһизә көрә евләнмәнин аилә әхлаги үзәриндә мәнфи тә'сири, сәләмчилијин, мијаначылығын, ҹәһаләтин бир бәла кими Ромада јајылмасы вә онун горхулу сосиал нәтиҹәләри, мүһарибәләрин халга кәтирдији бәлалар, шәһәр илә кәнд арасындакы мөвҹуд зиддијјәтләр вә с. мәсәләләр Плавт әсәрләринин гајәсини тәшкил едир. Лакин бу тәзадларын һамысы јени тарихи мәрһәләјә дахил олмуш Рома ичтимаи гурулушу үчүн тәбии иди.

М.Плавтын драматуркијасы өз дөврүнүн әсас сәчијјәви ҹәһәтләрини өн планда, ајдын шәкилдә әкс етдирмишдир. О, Рома ҹәмијјәтиндә мөвҹуд ичтимаи бәлалардан бири кими аилә позғунлуғуну, ҹәһаләти, түфејлилији вә с. нагис еһтираслары сатирик ҹизкиләрлә тәсвир вә тәнгид етмишдир. Көһнә адәт-ән'әнәләрии, јазылмамыш ел ганунларынын тохунулмазлығы тәрәфдары олан Плавт шаһиди олдуғу ичтимаи әдаләтсизлији кәскин тәнгид едәрәк, һәмишә халгын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән чыхыш етмишдир. О, өлкәдәки ичтимаи наразылығын, позғунлуғун әламәтләриндән бирини сәләмчиликдә көрүрдү. Плавт сәләмчилијин, һабелә варлы тәбәгәнин хәсислијинин әхлаги нәтиҹәләрини кениш изаһ едәрәк кәскин тәнгид етмишдир. Онун "Сандыг" комедијасында ичтимаи мүһитин ејбәҹәрликләри арасында ијрәнҹ инсаны мүнасибәтләрлә растлашан гызларын бәдбәхт талеји илә јанашы, һәм дә бир чох мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр вә ибрәтамиз һадисәләр вермишдир. Плавт бурада реал һәјат маҹәраларыны көстәрмәклә, тамашачынын диггәтини онлары доғураи ичтимаи мүһитә, ијрәнҹ инсаиы мүнасибәтләрә ҹәлб етмәјә наил олмушдур.

Т.М.Плавтын "Хәзинә" комедијасы ичтнмаи-сијаси һадисәләри әкс етдирән вә тә'сир даирәси даһа кениш олан ән мәшһур әсәрләриндәндир. Мәһз буна көрә дә һәмин әсәрин Авроиа әдәбијјатында чох күҹлү әкс-сәдасы олмушдур. Һәтта Молјер кими драматург "Хәсис" комедијасыны јазаркән бу әсәрдән бир нечә сәһнәни ејнилә өз әсәринә дахил етмишдир.

Рома республикасынын сон нәзәријјәчиләриндән вә мүдафиәчиләриндән бири философ вә сијаси хадим Марк Тули Сисерон (106-43) олмушдур. Аз бир мүддәтдә халгын рәғбәтини газанан вә Сичилија әһалисинин мүдафиәчиси кими танынан Сисерону 71-чи илдә Сичилијаја вали сечирләр. Республика идарә үсулунун әсасларыны һәр васитә илә горумаға чалышан Сисерон фәлсәфи рисаләләриндә ән чох етика мәсәләләринә диггәт вермишдир. Онун фикринчә, инсан тәбиәтән позғун дејилдир; аллаһлар инсана һеч бир мәнфи хасијјәт вермир, мәнфи хасијјәтләри инсанлар јалныз һәјатда әлдә едир. Лакин инсанларын ирадәси азад олдуғу үчүн һәр бир һәрәкәтинә чавабдеһдир.

М.Т.Сисерон "Дөвләт һаггында" вә "Ганунлар һаггында" адлы әсәрләриндә дөвләтин структуру вә әсас вәзифәләрини изаһ едир. Онун фикринчә дөвләтин ән әсас вәзифәси хүсуси мүлкијјәти мөвчуд ганунлар әсасында горумагдыр. Дөвләтин бу вәзифәсинә гаршы чыханлар, ону тәһриф едиб позанлар дөвләтин тәмәлини сарсыдырлар. Сисерон "Ганунлар һаггында" әсәриндә гәдим Рома дөвләтинин ганунларыны изаһ едир, онларын мәнфи вә мүсбәт тәрәфләрини көстәрир.

Дүнја тарихиндә бир натиг вә нитг сәнәтинин нәзәријјәчиси кими шөһрәт газанан М.Т.Сисерон өз нитгләриндә елми тәфәккүрлә бәдии тәфәккүрү бирләшдирмишдир. О, өз әсәрләриндә дәлилләр вә фактлар әсасында чинајәт вә ганун позғунлуғуну ичтимаи мә'нада тәсниф едиб мәнфи нәтичәләрини көстәрир вә ејни заманда һәјат фактларыны бәдии ифадәләрдә, емосионал тәрздә динләјичи вә охучуларын мүһакимәсинә верәрәк онларын гәлбинә тә'сир етмәјә чалышыр. Сисерон дејирди ки, натиг һәр шејдән әввәл дөвләт хадимидир, мәһз буна көрә дә дөвләт хадими үчүн зәрури олан биликләр натигдә дә олмалыдыр.

М.Т.Сисерон Рома вәтәндашларына һәјатын бүтүн әзаб вә чәтинликләринә синә кәриб даим идеал вәтәндаш олмағы төвсијә едир вә онлары вәтән уғрунда һүнәр көстәрмәкдә бир-бирилә јарышмаға чағырырды. О, бунун үчүн инсанда дөрд кејфијјәтин олмасынын вачиблијини көстәрирди: һәгигәт, әдаләт, руһу әзәмәт вә наһајәт мүлајимлик. Сисерон бүтүн вәтәндашлара бу дөрд кејфијјәтә саһиб олуб һәјатын бүтүн саһәләриндә вә мәрһәләләриндә онлара даим риајәт етмәји төвсијә едирди.

Гәдим Рома гулдарлыг чәмијјәтинин бөјүк материалистләри вә сијаси хадимләри арасында Лукретси Карын (е.ә. 99-55) хүсуси јери вардыр. Лукретси ичтимаи бахышларына көрә гулдарлыг демократијасынын идеологу олмуш, мүһарибәләр әлејһинә чыхмыш, Рома

аристократијасынын чаһанкирлик идејасыны писләмишдир. Лукретсинин "Шејләрин тәбиәти һаггында" адлы фәлсәфи поемасы (әсәр 1500 ил кечдикдән сонра, илк дәфә 1473-чү илдә нәшр олунмушдур) она әбәди шөһрәт газандырмышдыр. Поема фәлсәфи трактат олмагла бәрабәр Рома поезијасы тарихиндә јүксәк пафосла јазылмыш парлаг бир бәдии сәнәт нүмунәси иди. Онун әсас идејасы Лукретсини Рома маарифчиләринин рәһбәри кими шөһрәтләндирмиш вә мүәллифи вәтәнпәрвәр шаир, сијаси бахышлара малик бир философ кими танытмышдыр. Лукретси һәмин әсәрдә өз фәлсәфи тә'лимини белә бир һөкм илә башлајыр: "Һечдән һеч бир шеј јарана билмәз. Анчаг горху инсанлары тәбиәт ганунларыны, јерләрдә вә көјләрдә чәрәјан едән һадисәләри ағыл вә мүһакимә васитәсилә изаһ етмәјә гојмур. Инсан тәбиәт ганунларыны өјрәндикчә, һәр бир горху мөвһуму өзү-өзүнә јох олур".

Лукретси поеманын икинчи китабында билијин, ағылын гүдрәтиндән данышыр вә философларын әмәјини мәдһ едәрәк көстәрир ки, анчаг фәлсәфә инсанлары чәһаләт вә горху зәнчириндән хилас едә биләр. Сонра о, јазыр ки, инсан руһу ағылдыр, ағыл да башга үзвләр кими бәдәнә көмәк едир, о, инсанын һәрәкәтләринә нәзарәт едир, истигамәт верир. Руһун гәлблә әлагәси вар. Инсан гәлбиндә өзүнү көстәрән һаллар ағылын көстәриши илә олур. Руһ илә бәдән елә бирләшмишдир ки, онлары бир-бириндән ајырмаг мүмкүн дејил: биринин мәһви, дикәринин өлүмүнә сәбәб олур. Демокритин "һәр бәдән һиссәсинин руһу вардыр" мүлаһизәсини тәнгид едәркән Лукретси 28 сүбутла инандырыр ки, руһ илә бәдән бир јердә дүнјаја кәлир, бир јердә дә өлүр. Бәдәнин мәһвиндән сонра руһун бәдәндән көчүб кетмәси һаггында Пифагорун фикирләринә дә күләрәк онларын бирлијини сүбут едир.

Лукретсијә көрә өлүм шәр дејил. Өлдүкдән сонра инсанлар һәјат ләззәтини итирдикләри кими, һәјатын изтираб вә кәдәриндән дә азад олурлар. Чәһәннәм, ахирәт дүнјасынын әзаблары шаирләрин ујдурмасыдыр. Өлүмдән горхмаг лазым дејил. Ән бөјүк, ән талантлы, ән гүдрәтли адамлар белә өлүмдән чанларыны гуртара билмәмишләр. Өлүм һамы үчүн һагдыр. Өлүмдән горхмаг, һәјата нифрәт тәбиәт ганунларыны билмәмәкдән ирәли кәлир.

Лукретси бир тәрәфдән идрак нәзәријјәсини, тәбиәт вә инсан һаггында тә'лими, космогонија, етика, психолокија, илаһијјат кими сырф фәлсәфи маһијјәт дашыјан мәсәләләри изаһ едир, дикәр тәрәфдән исә чәмијјәт һадисәләрини, инсанын нечә әмәлә кәлдијини вә чәмијјәти тәшкил етдијини, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин нечә јарандығыны, тиранлыға гаршы әһалинин нечә мүбаризә

апарыб халг һакимиjjəти гурдуғуну вə с. мəсəлəлəри дə нəзəрдəн кечирир. Бүтүн бунлар исə Лукретсинин фəлсəфи вə ичтимаи-сиjаси көрүш диапозонунун нə гəдəр кениш олдуғуну көстəрир.

Гəдим Ромада сиjаси көрүшлəрə малик сəнəткарлардан бири дə көркəмли гəсидə устасы Квинт Һоратсы (е.ə. 65-8) олмушдур. Һоратсы сиjаси көрүшлəринə көрə республикачы олдуғундан император Октавиан Августу мəдһ етмəк истəмəмиш, һəтта о, Августун дə'вəтилə император сараjында катиблик вəзифəсини рəдд етмишдир. Лакии о, О.Августу өлкəни вəтəндаш мүһарибəсиндəн хилас едəн ағыллы бир дөвлəт хадими кими тə'рифлəмишдир.

К.Һоратсы өзүнүн илк ше'р мəчмуəси олан "Эподлар"да (мүстəзадлар) вəтəндаш мүһарибəси əлеjһинə чыхмыш вə бүтүн ромалыларын гардаш олдуғуну jада салыб, онларын əлдə хəнчəр бирбирилəринə һүчум етдиклəринə гаршы гəт'и етиразыны билдирмишдир. Лакин о, дəрк едə билмəмишдир ки, истисмар едилəнлəрин, jохсулларын варлылара вə истисмарчылара гаршы мүбаризəси гардашын гардашла мүбаризəси деjилдир.

К.Һоратсы өз ше'рлəриндə гызыл дөвр ады илə утопик бир идеал чəмиjjəт jаратмышдыр. Мараглы бурасыдыр ки, хəjалы дөвлəт Италиjада деjил, узаг адалардадыр. Чүнки һоратсыjа көрə өлүмə мəһкум оланын Ромада хошбəхт jашамасы мүмкүн деjилдир. Ким хошбəхт jашамаг истəjирсə, һəмин адалара көчмəлидир.

К.Һоратсы чəмиjjəтдə өзүнү көстəрəн шəхси, хүсуси мəсəлəлəр үзəриндə дə даjаныр вə бунлара өз мүнасибəтини билдирирди. Тəбии ки, бу мəсəлəлəр дə о дөвр үчүн аз əһəмиjjəтли деjилдир. О, "Сатиралар" адлы əсəриндə республикачыларла бирликдə О.Августун əлеjһинə һəмишə мүбаризə апардығыны е'тираф едир.

Һоратсы jени еранын əрəфəсиндə инсанын мə'нəви алəминə jүксəк мараг оjатмагла антик материализм чəбһəсиндəн аjрылмамыш, сосиал һəjат мəсəлəлəринə һəмишə никбин мүнасибəт бəслəмишдир. Сиjаси көрүшлəринə көрə ачыг республикачы олан шаир О.Августа мəдһиjjəлəр jазмадығы үчүн она гаршы соjуг мүнасибəтии jаранмасына бахмаjараг, һеч заман өз көрүшлəриндəн аjрылмамышдыр. Бүтүи бунлара көрəдир ки, бир мүтəфəккир сəнəткар кими Һоратсынын ичтимаи-сиjаси көрүшлəри вə тə'сир даирəси кениш олмушдур. Мəһз буна көрə дə мүхтəлиф заманларда шаирлəр ону тəглид етмишлəр.

Ромада бəдии, фəлсəфи вə сиjаси фикрин инкишафында jедди ил сүркүндə галмыш вə фəлсəфи ирси 12 трактатдан ибарəт олан Луссии Аннеj Сенеканын (-65) өзүнəмəхсус ролу олмушдур. О, император Нерона мүəллим тə'jин едилдикдəн сонра кəнч Нерон

онун тә'сирилә өлкәдә мәрһәмәт вә гајда-ганун бәргәрар етмишдир. А.Сенека дөвләтин идарә олунмасы мәсәләләринә, идарәетмә формаларына, һабелә дөвләт башчысынын һансы шәхси кејфијјәтләрә малик олмасына өз мүнасибәтини билдирмишдир. Белә ки, о, шәфгәти мүтләг һакимин ән јүксәк сифәти олмасы фикрини ирәли сүрүр, чүнки онун фикринчә шәфгәт һакимин һөрмәтини артырыр. Сенека хејирхаһлығы инсан ләјагәтинин әи вачиб шәртн һесаб едәрәк дејирди ки, јахшы һөкмдар хејирхаһ атаја бәнзәјир, гәддарлыг әксинә, һөкмдарын нүфузуну азалдыр. Гәддар һөмдар тә'бәләр арасында горху јарадыр ки, бу горху һисси дә һеч вахт һөкмдарын хејринә олмаз, әксинә, онун тахты-рәванына һәмишә тәһлүкә кәтирир.

Фәлсәфәни "гәлбин мәлһәми" һесаб едән Л.А.Сенека она шөһрәт газандырмыш вә бүтүн дүнјакөрүшү ифадә олунмуш "Лутсилијә мәктублар" адлы әсәриндә монархизми ән мүнасиб сијаси гурулуш һесаб едирди. А.Сенека Јунан стоикләриндән (стоисизм фәлсәфәси Рома фәлсәфәсинин мүһүм чәрәјанларындан бири) фәргли олараг етнка мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирмиш, инсан әхлаги вә онун камилләшмә васитәләрилә мәшғул олмушдур. О, өзүнүн "хошбәхт һәјат һагтында" адлы фәлсәфи әсәриндә јазыр ки, "Хошбәхтлик зөвгдә, ләззәтдә дејил, хејирхаһлыгдадыр. Әкәр сәрвәт ағыллы вә мүдрик адамын әлиндәдирсә, о сәрвәт үзәриндә һаким олур, әкәр сәрвәт ади адамын әлиндәдирсә, сәрвәт онун үзәриндә һаким олур".

"Психогокика"[1] нәзәријјәсинин мүәллифи Л.А.Сенека "Күдүлүшмә" адлы мәшһур сатирик әсәриндә өзүнү аллаһлар чәркәсинә дахил етмәјә чалышан император Клавдинин шәхсијәтиии, онун дөвләти идарәетмә үсулуну, истибдадыны, дахили сијасәтиндәки өзбашыналығыны тәнгид едәрәк өз дөврүнүн реал сәһнәсини вермишдир. А.Сенека дејирди ки, һөкмдар дөвләти идарә ишләриндә гәрәзсиз, тәмкинли, сәбирли олмалы, халгын шикајәтләринә гәзәбләнмәдән, сәмими, сојугганлы, "јүз дәфә өлчүб, бир дәфә бичмәк" кәламы әсасында јанашмалыдыр. О, "Федра" әсәриндә јазмышдыр: "Гәзәбли башда ағыл олмаз, гәзәб мүвәггәти дәлиликдир".

Дөврүнүн ичтимаи зиддијјәтләрини дәрк едәрәк онлары кәскин тәнгид едән А.Сенека ејни заманда адамларын һүгуги, әхлаги вә етик чәһәтдән дүзкүн тәрбијә олунмасыны мүмкүн һесаб едир вә бу ишә хүсуси әһәмијјәт верирди.

---

[1]Психогокика—өз-өзүнү әлә алма һагтында сәнәтдир.

2. Орта әсрләрдә Авропада сосиал-сијаси фикрин инкишафы

Орта әсрләрдә феодализм гурулушунун мүхтәлиф өлкәләрдә, мүхтәлиф вахтларда вә спесифик формада тәшәккүл тапмасы илә әлагәдар олараг, һәм Гәрб, һәм дә Шәрг халгларынын сосиал, сијаси вә мәдәни инкишафы өзүнәмәхсус чәһәтләрә малик олмушдур. Лакин феодализмин али дөврүндә Шәрг халгларынын мадди вә мә'нәви инкишафы Гәрб халгларына нисбәтән үстүн олмушдур. Тарихи фактлар тәкзиб едилмәз шәкилдә сүбут едир ки, илк фәлсәфи тәсәввүрләрин, мүхтәлиф тә'лим вә мәктәбләрин гәдим мәскәни мәһз Шәрг өлкәләри олмушдур. Феодализм дөврүндә Шәрг өлкәләриндән Чиндә, Һиндистанда, Јапонијада, Иранда, Әрәб өлкәләриндә, Орта Асијада вә Загафгазијада ичтимаи фикир саһәсиндә бир сыра көркәмли наилијјәтләр әлдә едилмишдир.

Орта әсрләрдә Авропада сијаси идејаларын инкишафында доминикон раһиби, философ вә илаһијјатчы алим Фома Аквиналы (1225-1274) бөјүк рол ојнамышды. Фома Аквиналы илк дәфә олараг Аристотелин "Сијасәт" әсәри әсасында христиан дөвләти нәзәријјәсини инкишаф етдирмәјә чәһд көстәрмишдир. Ф.Аквиналы јазыр ки, инсан өз тәбиәтинә көрә "үнсијјәтдә олан, сијаси мүнасибәтләрә кирән һејвандыр". Инсанларда әввәлчәдән дөвләтдә бирләшмәк вә јашамаг мејли вардыр. Белә ки, инсан тәкликдә өзүнүн мадди вә мә'нәви тәлабатыны өдәјә билмәз. Бу сәбәбдән дә сијаси бирлик (дөвләт) јаранып. Дөвләтин јарадылмасы проседурасы аллаһ тәрәфиндән дүнјанын јарадылмасы просесинә ујғун олан аналожи һалдыр. Дөвләтдә монархын фәалијјәти аллаһа охшардыр вә о дөвләтә рәһбәрлик етмәјә башламаздан әввәл аллаһ она тәшкилатчылыг бачарығы верир. Белә ки, монарх әввәл дөвләти гурур, јарадыр, сонра исә идарәетмәјә башлајыр.

Ф.Аквиналыја көрә дөвләтин мәгсәди үмуми фираванлыг тәшкил етмәкдир. Бу мәгсәдин реаллашмасы исә феодал ијерархијасыны (идарә етмә принсипини) сахламаға, күзәштә малик олан шәхсләрин вә варлыларын вәзијјәтини горумаға, сијаси саһәдән әкинчиләрин, хырда сәнәткарларын вә с. сыхышдырылыб чыхарылмасына јөнәлдилмәлидир. Онун фикринчә һәр чүр һакимијјәт аллаһын көстәришидир. Һакимијјәтин маһијјәтини һакимијјәт вә табечилик мүнасибәтләри тәшкил едир. Шәхсин һакимијјәти исә инсан ијерархијасынын јухарысындан әһалинин ашағы тәбәгәсинә доғру һәрәкәт едир. Бу чүр гајда аллаһ тәрәфиндән верилир. Әкәр һакимин фәалијјәти аллаһын ирадәсиндән кәнарлашарса, килсәнин мәнафеји илә зидд кәләрсә, бу фәалијјәтә мүгавимәт

көстәрилмәлидир. Ф.Аквиналынын әсас фәлсәфи принсипи дә дин вә зәканын аһәнкдарлығыдыр. Онун фикринчә зәка ирадәдән јүксәкдир, лакин һәјатда аллаһа мәһәббәт аллаһы дәрк етмәкдән даһа мүһүмдүр.

Инкилис һуманист мүтәфәккири Томас Морун (1478-1535) утопик бахышларына бахмајараг, Авропада сијаси фикирләрин инкишафында өзүнәмәхсус ролу олмушдур. О, һәјаты дериндән өјрәнәрәк, сосиал проблемләр һаггында бә'зи дәрин мүһакимәләр јүрүтмүшдү. Т.Мор сосиал вә сијаси бәрабәрсизлији, истисмары ифша етмиш, зеһни вә физики әмәк арасындакы зидднјјәтнн ләғви идејасыны ирәли сүрмүшдүр.

Т.Мор халг һәрәкатыны јалныз дағыдычы гүввә вә анархија мәнбәји һесаб етдији үчүн бу һәракатын әлејһинә чыхмыш вә өз идеалынын ингилаби јолла һәјата кечирилмәсиии гејри-мүмкүн һесаб етмишдир. Т.Мор дөвләти идарә етмәк формаларындан бәһс едәркән демишдир ки, чәмијјәтә сечки јолу илә сечилән кнјаз башчылыг етмәлидир. Лакин о, гејри-мәһдуд һакимијјәтә малик олмалыдыр. Сечки һүгугундан исә чәмијјәтин бүтүн үзвләри дејил, јалныз аилә аталары истифадә етмәлидирләр. Мә'лумдур ки, бу да гәдим әсрләрдән кәлән патриархал идејалары әкс етдирирди.

Авропада сијаси фикрин инкишафында франсыз философу Мишел Монтенин дә (1533-1592) хидмәтләри олмушдур. Онун "Тәчрүбәләр" әсәри (1580) јүзилликләр әрзиндә тәкчә ади охучуларын дејил, һәтта бөјүк философларын, сәркәрдә вә дөвләт хадимләринин дә севимли китабы олмушдур. Бу мүдрик, һәјаты, ајдын вә дәрин мәзмунлу әсәр һаглы олараг дүнја мәдәнијјәтиндә, бәдии тәфәккүрүндә парлаг һадисә сајылыр. Әсәрдә кечмишин вә өз дөврүнүн конкрет тарихи һадисәләри, мүхтәлиф зүмрәјә аид, мүхтәлиф мәдәни сәвијјәјә малик адамларын мәишәт вә адәтләри барәдә кениш мә'лумат верилир. Бурада һәмчинин антик јунан, Рома тарихчиләринин вә сијаси хадимләринин һәјатындан вә әсәрләриндә чохлу мисаллар кәтирилир.

М.Монтен аллаһла тәбиәти ејниләшдирәрәк демишдир ки, тәбиәт мә'сум бир рәһбәрдир. Онун һәр чүр сүн'и чығырла тапдајыб поздуғумуз јолујла, онун чағырышыјла кетмәк лазымдыр. Монтенин башлыча әхлаги принсипләринә көрә инсан өз хошбәхтлијини динин вә'д етдији кими көјләрдә дејил, јердәки һәјатда ахтармалыдыр.

М.Монтен мүһарибәләрә гаршы кәскин е'тиразыны билдирәрәк јазмышдыр: "Мүһарибәләрдә галиб кәлиб өлкәләр фәтһ етмәк лазым дејил, ади һәјат шәраитиндә гајда-ганун јаратмаг вачибдир. Бизим ән јахшы әсәримиз–ағылла јашамагдыр. Башга һәр шеј–

һакимијјәт, сәрвәт топламаг, тикиб-гурмаг бүтүн бунлар әлавә вә тамамламадыр. Јалныз кичик адамлар фәалијјәтин әсири олуб јашамағын нә олдуғуну билмирләр"[1].

Һуманист вә ичтимаи әдаләт идејаларыныи тәблиғатчыларындан бири Италија философу, мүтәфәккири вә сијаси хадими Томмозо Кампанелла (1568-1639) олмушдур. О, 1598-1599-чу илләрдә Калабријада Испанија һөкмранлығына гаршы суи-гәсдә башчылыг етдији үчүн өмүрлүк һәбс чәзасына мәһкум олунмушдур. М.Кампанелла һәбсханада сахланылан 27 ил әрзиндә фәлсәфә, сијасәт, астрономија вә тиббә даир әсәрләр јазмышдыр. Бунлардан "Күнәш шәһәри" утопик романы, "Дујғуларла исбат олунмуш фәлсәфә" адлы әсәрини хүсуси гејд етмәк олар.

Т.Кампанелла бүтүн чәмијјәтләрдә әмәк просесинин ичтимаи рифаһа ујғун шәкилдә кетмәсинә, чәмијјәт үзвләринин әгли вә физики габилијјәтләринин вәһдәтдә инкишафына хүсуси гајғы көстәрилмәсинә диггәт јетирилмәси фикрини ирәли сүрүрдү. О, дөвләтин идарә едилмәсиндән данышаркән демишдир ки, дөвләтә алимләр һеј'әти башчылыг етмәлидир, һәм дә дөвләти мүхтәлиф пилләләрдә идарә едән вәзифәли шәхсләр һәртәрәфли билијә, јүксәк еродијаја вә әмәли фәалијјәтин бүтүн нөвләринә јахындан бәләд олмалыдыр. Т.Кампанеллаја көрә талантлы, тәчрүбәли адам елмсиз кечинә биләр, лакин алим талантсыз кечинә билмәз. Рәһбәр ишчинин талаиты өзүнү табечилијиндә оланларын ән јахшы габилијјәтләрини үзә чыхармаг бачарығында вә бу габилијјәтләрдән хејирхаһлыгла истифадә етмәк мәһарәтиндә көстәрир. Беләликлә, Т.Кампанелла чәмијјәти елми идарәетмәнин мүмкүнлүјү вә зәрурилији һаггында чох гијмәтли фикир сөјләмишдир.

3. Орта әсрләрдә Азәрбајчанда сијаси идејаларын инкишафы

V әсрин сону, VI әсрин әввәлләриндә Иран, Месопотамија вә Загафгазијанын бир сыра әјаләтләриндә Мәздәкиләр һәракаты јајылмышдыр. Бу, Сасиниләр дөвләтиндә ә'јанлар вә каһинләрдән ибарәт варлы тәбәгәләр әлејһинә шәһәр јохсулларынын вә кәндләрин һәракаты иди. Мәздәкиләр һәрәкаты Иранда игтисади вә сијаси бөһранын кәскинләшмәси шәраитиндә шаһ һакимијјәтинин зәифләмәси, ә'јанларын вә зәрдүшчү каһинләрин гүдрәтинин артмасы, әһалинин истисмарынын күчләнмәси, ичтимаи вә мүлки бәрабәрсизлијин дәринләшмәси, халг күтләләринин вар-јохдан чыхмасы вә мүфлисләшмәси, һабелә харичи сијасәтдә

[1] М.Монтен. Тәчрүбәләр, II ч, М., 1979, сәһ. 304. (рус дилиндә).

мүвәфәгијјәтсизликләр нәтичәсиндә башламышды.

Ган төкүлмәсиинн әлејһинә олан мәздәкиләр һуманист, гонаг-пәрвәр вә хејирхаһ идиләр. Мәздәкиләрин ганунларына көрә һәтта һејванлара, биткиләрә белә зәрәр вурулмамалыдыр. Мәздәкиләр һәракаты әсасән кортәбии характер дашыјырды. Бу һәрәкат әмлакын, һәјат не'мәтләринин чәмијјәт үзвләри арасында бәрабәр бөлүшдүрүлмәси тәләбини ирәли сүрсә дә, хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәсини нәзәрдә тутмамыш, ичтимаи әдаләти гәбилә-тајфа гурулушуна гајытмаг јолу илә бәргәрар етмәк кими утопик идејаја әсасланмышды. Мәздәкин идејалары сонралар Азәрбајчанда јајылмыш хүррәмиләр һәракатына тә'сир көстәрмишди.

Азәрбајчанда феодализмин мејдана кәлмәси вә инкишафы халг күтләләринин мүбаризәсинин кәскинләшмәси илә мүшајәт олунурду. Белә ки, IX әсрин әввәлләриндә әрәб зүлмүнә гаршы артмагда олан гәзәб хүррәмиләр һәракаты адланан халг һәрәкатына чеврилди. Хүррәмиләрин тә'лими јалныз Азәрбајчанда дејил, Орта Асијада вә Иранда да бир чох халг күтләләринин мәһкум вәзијјәтини ганунн һала салан Исламы вә онун еһкамларыны рәдд едирди. Хүррәмиләр инанырдылар ки, бир-биринә әкс олан гүввәләрин мүбаризәсиндә хејир галиб кәләчәкдир. Хүррәмиләр һәрәкаты ики мәрһәләдән ибарәтдир. Биринчи дөвр Чавиданын, икинчи дөвр исә Бабәкин ады илә бағлыдыр. Икинчи дөвр әсас мәрһәләни тәшкил едир. Әрәб алимләриндән Тәбәри, Ибн-ән-Нәдим, Әбу Мәнсур, Әл-Багдады вә б. мә'луматына көрә хүррәмиләрин илк чыхышлары 778/79-чу илдә хәлифә Әл-Мәһдинин дөврүндә баш вермишдир.

Харичи истилачыларын, јерли феодалларын истисмары, ағыр веркиләр, сијаси һакимијјәтин деспотизми халгы үсјана чағырырды. Һәм әрәб истиглачыларына гаршы, һәм дә кениш вә күчлү антифеодал үмумхалг һәрәкаты (816-837-чи илләр) Бабәкин башчылығы илә олан кәидли үсјанында өз әксини тапмышды. Бабәкин идејалары гәт'и антифеодал характери дашыјырды. Хүррәмиләрин идејасына көрә инсанларын варлы вә касыб зүмрәләрә бөлүнмәси бүтүн сосиал фәлакәтләрин башлыча сәбәби иди. Мәһз буна көрә дә Бабәк феодалларын торпаг үзәриндәки мүлкијјәтинин ләғв едилмәсини вә үмуми бәрабәрлијин бәрпа олунмасыны тәләб едирди.

XI әср Азәрбајчанын, еләчә дә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринин игтисади, ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјат үчүн чох мүрәккәб бир дөвр иди. Бу дөврдә бир сыра халглар артыг әрәб хилафәтинин табелијиндән азад олмуш, ајры-ајры әјаләтләрдә јерли феодал дөвләтләри јаратмаға башламышдыр. XII әсрдән башлајараг

Азәрбајҹанда тәсәррүфат, тиҹарәт даһа сүр'әтлә инкишаф едир, шәһәрләр бөјүјүр, сајҹа артыр вә сәнәткарлыг тәрәгги едирди. Бу исә мәдәнијјәтин үмуми јүксәлишинә, һабелә Азәрбајҹан халгынын сијаси фикирләринин инкишафына көмәк едирди. Белә ки, орта әсрләр дөврүндә Азәрбајҹанда бир сыра иҹтимаи-сијаси, дини-фәлсәфи вә фәлсәфи тә'лимләр мөвҹуд олмушдур. Һәм дә бу дөврдә Азәрбајҹанда пешәкар философлар да јетишмишдир. Бунлардан Әбүлһәсән Бәһмәнјар, Ејнәлгүзат Мијанәчи, Әфзәләддин Хунәчи, Сираҹәддин Урмәви вә б. көстәрмәк олар. Бу дөврдә Азәрбајҹанын ән көркәмли мүтәфәккир сәнәткарларындан бири Хагани Ширвани (1120-1199) иди. Хагани 25 јашында икән Ширваншаһларын мәлик үш-шүәрасы олмуш вә сонрадан гајынатасы Әбүл-үла Кәнҹәвинин дә'вәтилә сараја кәлмишди. Лакин тезликлә Хаганидә ријакар сарај һәјатына гаршы наразылыг јаранмышды. О, шаһ сарајларынын рија, фитнә вә икиүзлүклә долу олдуғуну өз көзү илә көрдүјү үчүн сонралар сарајлара нифрәт етмиш вә онун зәһмәткеш аилә тәрбијәси алмыш кениш гәлби сарајын дар чәрчивәләринә сығмамышдыр. Одур ки, бәдхаһ сарај шаирләринин һагсыз һүҹумларына мә'руз галан Хагани 1156-чи илдә Мәккә зијарәти бәһанәси илә Ширвани тәрк етмәјә мәҹбур олмушдур.

Хагани дөврүн иҹтимаи-сијаси һадисәләринә, һөкмдарлара, дөвләт идарәләринә олан нифрәтини өз әсәрләриндә, хүсусилә бә'зи гәсидә вә гит'әләриндә ачыг сурәтдә ифадә етмишдир. Онун јүксәк фәлсәфи вә сосиал мә'на дашыјан мәшһур "Мәдаин хәрабәләри" адлы гәсидәси бу ҹәһәтдән хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Хаганынын "Төһфәт үл-Ирагејн" адлы мәснәвиси (1157) исә дөврүн сосиал-сијаси шәраитини өјрәнмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир. Һәгигәтин дәрк едилмәсиндә мүшаһидәнин вә әглин ролуна хүсуси әһәмијјәт верән Хагани инсанлары мәишәтҹә бәрабәр һесаб едирди. Онун фикринҹә шаһла ади адамлара фәрг гојулмамалыдыр. Хагани инсанларын сијаси вә мә'нәви кејфијјәтләринин тәрбијәсинә бөјүк гијмәт верирди. О, поезија вә әдәбијјатын бу саһәдәки ролуну хүсуси гијмәтләндирмишдир. Хагани јазырды ки, һәр тәрбијәчи шаирлији баҹармаја биләр, лакин һәр бир шаир тәрбијә вермәји дә баҹармалыдыр.

Азәрбајҹан халгынын орта әсрләрдә јетишмиш ән бөјүк мүтәфәккири, шаир вә философу Низами Кәнҹәви (1141-1209) олмушдур. О, јашадығы феодал ҹәмијјәтинин сосиал вә сијаси гурулушуну кәскин тәнгид етмишди. О дөврдә Низами шәһәр сәнәткарларынын ингилаби руһлу тәбәгәләрини бирләшдирән кизли "Әхи" (Гардашлыг) ҹәмијјәтиндә иштирак етмишдир. Бу исә онун сосиал-сијаси

көрүшләринин инкишафына бөјүк тәкан вермишди.

Низами истисмар олунан халгы мүдафиә едәрәк әдаләт шүары алтында феодализм чәмијјәтинин мүхтәлиф мүнасибәтләринә бәраәт газандыран феодаллара, шаһлар вә дикәр шәхсләрә гаршы кәскин чыхыш едирди. Низами белә һесаб едир ки, бүтүн гүсурларын сәбәби күчә әсасланан шаһын һакимијјәтидир. О, халглар арасында достлуг вә бәрабәрлик идејаларыны тәблиғ едәрәк көстәрирди ки, "һәм ағ, һәм дә гара јер күрәсинин өвладларыдыр." Низами бу бәрабәрлијин маһијјәтини ајдынлашдыраруг дејирди ки, "һәбәш дәмир кими гарадыр, онун дәриси гарадыр, гәлби исә тәмиздир".

Низамиинин әсәрләриндә феодал ичтимаи-сијаси гурулушу, онун идеолокијасы кәскин тәнгид олунур. О, феодализм гурулушуна гаршы өзүнүн идеал ичтимаи-сијаси гурулушуну гојурду. Илкин вахтлар Низами бу чүр идеал чәмијјәт кими маарифпәрвәр монархијаны нәзәрдә тутурду. Белә ки, әкәр һакимијјәт әдаләтли идарә олунарса, онда бүтүн бәшәријјәт хошбәхт ола биләр. Әкәр дөвләтин идарә олунмасы әдаләтлилијә әсасланарса, ганунчулуға, һүгуг гајдаларына чидди риајәт олунарса, орада мөһкәм вә сабит чәмијјәт јаратмаг олар.

Низами халгын касыблығыны шаһларын әдаләтсиз идарәетмә үсулунда көрүрдү. О өзүнүн "Хосров вә Ширин", "Једди көзәл" поемаларында маарифпәрвәр монархија идеалыны тәсвир едир. Белә ки, Ширин дөвләти әдаләтли идарә едәрәк, халгы истисмардан азад едир, веркиләри ләғв едир. О, ејни сәвијјәдә һәм шәһәрлиләрә, һәм дә кәндлиләрә гајғы көстәрир. Бу әсәрдә Низами белә бир идејаны ирәли сүрүр ки, халг шаһ үчүн дејил, шаһ халг үчүн мөвчуддур.

Сонралар Низами реал һәјаты өјрәнәрәк белә бир нәтичәјә кәлди ки, һеч бир маарифпәрвәр монархија халга хошбәхтлик кәтирмир, онлары һагсызлыгдан хилас етмир. Низами белә гәрара кәлир ки, јалныз бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин көкүндән дәјишдирилмәси һәр чүр истисмарын ләғв едилмәсинә кәтириб чыхара биләр. Лакин Низами сосиал утопијаја мүрачиәт едәрәк, әдаләтли ичтимаи-сијаси гурулушун мәнзәрәсини јарадыр. О, "Искәндәрнамә" поемасында идеал ичтимаи гурулушун мөвчуд олдуғу әфсанәви өлкәни тәсвир едир. Бурада истисмар, оғурлуг вә с. тамам ләғв едилир. Низаминин идеал чәмијјәтиндә дөвләт вә дөвләт апараты јохдур, бүтүн инсанлар мүлкијјәт вә сосиал мүнасибәтләр гаршысында бәрабәрдирләр. Бурада һөкмдар вә идарәедән, варлы вә касыб јохдур, бүтүн инсанлар биркә ишләјирләр вә истеһлак шејләрини бәрабәр бөлүрләр. Һәр јердә доғручулуг һөкм сүрүр, јалан

данышмырлар, ачиз вә фағырлара көмәк едирләр. Өлкәдә јарадычы әмәк һаким рол ојнајыр. Бу утопик өлкәнин әһалиси истисмарчы чәмијјәтә хас олан сосиал әдаләтсизлијин, асылылығын вә башга нөгсанларын варлығыны һисс етмирләр. Утопик өлкәнин адамлары ганун гаршысында бәрабәрдирләр, мүһарибәјә гаршы чыхыр вә сүлһ уғрунда мүбаризә едирләр. Низаминин идејалары о дөврдә утопик олдуғу үчүн онларын һәјата кечирилмәси гејри-мүмкүн иди. Лакин идеал чәмијјәт һаггындакы фикирләр Низамидә бирдән-бирә, бәдаһәтдән мејдана кәлмәмишдир. Онун идеал чәмијјәт һаггындакы фикирләри мәздәкизм (V әср), хүррәмилик (IX әср), перипатетизм (XI әср), әхилик (XII әср) идеаллары илә һәмаһәнк сәсләнир.

Тарихи мәһдудлуғуна бахмајараг, халгын мәнафејини ифадә едән, һәр чүр истисмарын мәһв олунмасыны арзу едән Низаминин сосиал-сијаси фикирләри кениш мүтәрәгги әһәмијјәтә малик иди вә Шәрг халгларынын ичтимаи-сијаси идејаларынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Н.Кәнчәви илә ејни дөврдә јашамыш Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин (1154-1191) поезијасында да ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи фикирләр ајдын верилмишдир. О, инсан илә аллаһын субстансионал (маһијјәт) бирлијини, ејнилијини гәбул едән пантеист бахышлары рәдд едәрәк суфизмин монотеист системини јаратмышдыр. Һагсызлыға вә әдаләтсизлијә гаршы чыхан Ш.Сүһрәвәрди бәдхаһ инсанлары әждаһаја вә иланлара бәнзәдирди. Онун фикринчә халга, дөвләтә лајигли, мүдрик, тәчрүбәли адам башчылыг етмәлидир. Ш.Сүһрәвәрди дејирди: "сијасәт белә адамын әлиндә оларса, заман ишыглы олар". Онун тә'лими азадфикирлилијин вә мүтәрәгги идејаларын сонракы дөврләрдә дә јајылмасына хејли тә'сир көстәрмишдир.

Орта әсрләрдә Азәрбајчанын ән бөјүк мүтәфәккири вә сијаси хадимләриндән бири дә Нәсирәддин Туси (1201-1274) иди. О, өз дүнјабахышы илә мүасирләриндән хејли фәргләнир. Н.Туси јалныз шәриәт еһкамлары илә дејил, һәм дә Јунан Фәлсәфәси, Һинд һикмәти, Фарс мәдәнијјәти, Азәрбајчан инчәсәнәти илә јахындан марагланырды. Н.Туси Азәрбајчан философу Әбүлһәсән Бәһмәнјарын тә'сири илә формалашмышдыр. Н.Туси ичтимаи-сијаси һәјата вә дөвләт ишләринә дә бөјүк мараг көстәрирди. Онун ичтимаи-сијаси вә һүгуги көрүшләриндә "дөвләт" анлајышы мүһүм јер тутур. Лакин онун сосиал-сијаси консепсијасында "дөвләт" вә "чәмијјәт" анлајышлары идентик (охшар, ејни) анлајышлар кими ишләдилир. Бунунла белә, һәмин анлајышларын Н.Туси јарадычылығындакы тә'сири мүтәфәккирин Азәрбајчанын сијаси фикир тарихиндә илк дөвләт нәзәријјәчиси олдуғуну сөјләмәјә әсас верир. "Малијјә

hаггында” рисаләсиндә ирәли сүрүлән ән мүһүм мүддәалар сонралар бир сыра Орта әср дөвләтләринин ганунларынын әсасыны тәшкил етмишдир.

Н.Тусинин ән мәшһур әсәрләриндән бири тәрбијә, әхлаг, педагокика вә сијасәт мәсәләләринә аид “Әхлаги-Насири”дир (1236). Бу әсәр үч мәгаләдән вә отуз фәсилдән ибарәтдир. Бурада мүәллиф әсасән өзүнүн фәлсәфи, әхлаги, ичтимаи-сијаси фикирләрини вермәјә чалышмышдыр. Н.Туси “Әхлаги-Насири” әсәриндә өзүндән әввәл Јахын вә Орта Шәргдә һөкм сүрән әхлаги-фәлсәфи фикирләрә јекун вурмуш, бунларын јығчам ичмалыны вермиш вә һәм дә өзүнүн орижинал фикирләрини бураја әлавә етмишдир. Онун “Әхлаги-Насири” әсәринин 3-чү мәгаләси әсасән ичтимаи-игтисади вә сијаси проблемләрә һәср олунмушдур. О заман һәрч-мәрчлијә јол вермәмәк үчүн мүәјјән тәдбирләр көрмәјә еһтијач вар иди. Туси бу тәдбирләри “сијасәт” адландырырды. Сонра һәмин әсәрдә сијасәтин нөвүнүн тәснифаты верилир. Туси Аристотелә әсасланараг сијасәтин дөрд нөвүнү көстәрир: “Өлкә”, “Гәләбә”, “Кәрамәт” вә “Чамаат” сијасәти. Даһа сонра сијасәтләрин мәзмуну ачылараг онларын тә’рифи верилир. Тусијә көрә, өлкә сијасәти чамааты елә доландырмаға дејилир ки, бундан онларын фәзиләти артсын; “Гәләбә” сијасәти накәс адамлар һаггында көрүлән тәдбирләрә дејилир. “Кәрамәт” сијасәти чамааты елә идарә етмәјә дејилир ки, буну нәтичәсиндә онларын кәрамәтләри (пешә вә сәнәтләри) инкишаф едиб артсын. “Чамаат” сијасәти исә әдаләтли вичдан әсасында тәртиб едилмиш мүхтәлиф гајда-гануна дејилир ки, бунунла да чамааты идарә едирләр. Нәһајәт, Туси “Өлкә сијасәти”ни сијасәтләр “сијасәти” адландырыр.

Н.Туси јарадычылығында хасијјәт, фәзиләт, исте’дад, габилијјәт вә с. етик консепсијалар да мүһүм јер тутур. Бу дејиләнләрин һамысыны вә башга әхлаги категоријалары Туси әхлаги сәрвәт һесаб едәрәк, һеч биринин фитри олмадығыны гејд едирди. О, дејирди: “Әкәр хасијјәт фитри олсајды, онда ағыллы адамлар өз ушагларынын тәрбијәси вә чаванларын әхлагынын сафлашдырылмасы, мөһкәмләндирилмәси вә адәт шәклинә салынмасыны мәсләһәт көрмәз, өзләри дә бунларла мәшғул олмаздылар”.

Орта әсрләрдә Азәрбајчанда сијаси идејаларын инкишафында һурифилик чәрәјанын көркәмли нүмајәндәси мүтәфәккир шаир, ичтимаи әдаләт, азадлыг чарчысы Сејид Имадәддин Нәсиминин (әсл ады Сејид Әли) (1369-1417) бөјүк ролу олмушдур. Дөврүн елмләрини, динләрин тарихини, мәнтиг, ријазијјат вә астрономијаны гәнаәтбәхш өјрәнмиш Нәсими һурифилијин баниси Ф.Нәиминин көрүшләрини тәблиғ етмишдир.

Јарадычылыға ашиганә ше’рләрлә башлајан Нәсими, сонралар

дөврүн ичтимаи, сијаси, әхлаги мөвзуларында әсәрләр јазмыш, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ана дилиндә јаранан фәлсәфи гәзәлин баниси олмушдур. Кәнчлик илләриндә јаздығы әсәрләр ичәрисиндә инсана мәһәббәт, инсан көзәллијинин тәрәинүмү хүсуси јер тутур. О, һәјат, чәмијјәт һаггында ачыг дејилмәси горхулу олан тәнгиди фикирләрини ашиганә мисралар вә ја тәбиәт тәсвирләри ичәрисиндә сөјләмишдир. Нәсими һаким тәбәгәнин зүлм вә әдаләтсизлијини, өзбашыналығыны чәсарәтлә гамчылајыр. Һүнәрсиз адамларын али дөвләт вәзифәләринә кечдији, һүнәр саһибләринин исә еһтијач вә сәфаләт ичәрисиндә әзилдији, елмә, истеʼдада гијмәт верилмәдији феодал дүнјасынын һагсызлыгларына гаршы үсјан едирди. О, һөкмдарлары халга хејирхаһлыг вә әдаләтлә хидмәт етмәјә чағырырды. Нәсиминин јарадычылығында инсан ән гијмәтли бир сәрвәтдир, инсана мәһәббәт, инсан шәхсијјәтинин азадлығы мөвзусу башлыча јер тутур. Шаир "Гибләˮ адландырдығы инсаны алчалдан, азадлығыны буховлајан феодал-дини әсарәт әлејһинә аловлу еʼтираз сәсини галдырырды. Нәсими инсаны јарадычы бир варлыг кими учалдыр, һәтта "мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам", "һәгги-тәала адәм оғлу өзүдүр", "әнәлһәг", (мәнәм аллаһ) дејә ону аллаһла ејниләшдирирди. Лакин инсаны илаһиләшдирән һуманист мүтәфәккир ону көјләрә галдырмыр, конкрет инсан образыны нәзәрдә тутурду. Демәли, инсан амилинә јүксәк гијмәт верән, онун зәкасынын варлығын сирләрини ачмаға гадир олдуғуна дәрин инам бәсләјән Нәсими јарадычылығында инсаны өзүнү, беләликлә дә һәгигәти дәрк етмәјә чағырырды. О, инсанын варлығына, маһијјәтинә, онун бүтүн чохчәһәтли тәзаһүрләринә вә ичтимаи һәјатда јеринин дүзкүн баша дүшүлмәсинә, мүәјјән едилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верирди. Нәсими дејирди ки, һәр шеј инсанын јер үзәриндәки сәадәтинә вә азадлығына хидмәт етмәлидир. О, инсан шәхсијјәтини јүксәлтмәјә, онун јарадычы бир варлыг олдуғуну көстәрмәјә чалышыр. Нәсими лирикасынын мәркәзи мөвзусуну тәшкил едән инсан гәдәр гијмәтли көвһәр, зәнкин хәзинә, севимли, чазибәли варлыг јохдур. Шаирин бәдии мүбалиғәләри бу идејаны тәсдиг едир.

Ики аләмин вүчуду ајагын тозуна дәјмәз,-
Бу сәдәфдә ким билир ким, бу нә гијмәтли көвһәрдир[1].

Нәсими инсанлар арасында дини еʼтигадларына көрә ајрысечкилик, дүшмәнчилик салан, "әјри нәзәрˮ дин хадимләрини гәтијјәтлә писләјир, бүтүн халглары бир еʼтигада–достлуға сәсләјир вә мүасирләринин шүуруна доғрулуг, сәдагәт, әдаләт идејаларыны ашыламаға чалышырды.

[1] Нәсими. Диван. Инв, № 5225, сәһ.28.

III ФӘСИЛ

Маарифчиләрин вә јенн дөврүн сијаси идејалары

1. Интибаh дөврүндә сијаси фикрин вә маарифчилик идејаларынын инкишафы

Интибаh дөврү бәшәријјәтин ичтимаи-сијаси вә бәдии фикир тарихиндә чох бөјүк бир чеврилиш вә кечид дөврү олмушдур. Ф.Еикелс бу hагда демишдир: "Бу, бәшәријјәтин о вахта гәдәр көрдүјү бүтүн чеврилишләр ичәрисиндә әи бөјүк мүтәрәгги бир чеврилиш иди, даhиләрә еhтијачы олан, тәфәккүр, еhтирас вә характер чәhәтдән, камиллик вә алимлик чәhәтдән даhиләр јетирән бир дөвр иди"[1].

Интибаh дөврү чоғрафи кәшфләрин инсан зәкасына тә'сири, милли дөвләтләрин јаранмасы, милли шүуруи инкишафы, синфи, милли, сијаси вә дини мүнасибәтләрин кәскинләшмәси илә характеризә олунур. Интибаh дөврүнүн тәхмини хронолоҗи сәрhәдләри Италјада XII-XVI әсрләри, дикәр өлкәләрдә XV әсрин сону– XVI әсри әhатә едир. Бә'зи шәргшүнаслар интибаhын Асијада (Чин, Һиндистан, Иран), hәмчинин Загафгазијада да олдуғуну (XII-XIII әсрләрдә) көстәрирләр. Интибаh өзүнәмәхсус шәкилдә Азәрбајчан әдәбијјатында да тәзаhүр етмишдир. Азәрбајчанда Интибаh Низаминин симасында өз јүксәк зирвәсинә чатмышдыр. Низамииин фәлсәфи поезијасында hуманизм идејаларынын тәблиғи бу интибаhын аиа хәттини тәшкил едирди. Бу дөврдә Н.Кәнчәви илә јанашы Фәләки Ширвани, Мүчәрәддин Бејләгани, Иззәддин Ширвани, Мәhсәти Кәнчәви, Хагани вә с. кими даhиләр бу Интибаhын апарычы гүввәләри иди.

Интибаh дөврү Авропа өлкәләринин ичтимаи-сијаси вә мәдәни hәјатында чох бөјүк мүтәрәгги рол ојнамыш вә hәмин дөврдә бир сыра көркәмли сијаси хадимләр, бәдии-фәлсәфи тәфәккүр усталары мејдана кәлмишдир. Интибаh дөврүнүн көркәмли мүтәфәккирләриндән, јени буржуа сијаси елминин баиииләриндән бири Н.Макиавеллидир. 14 ил Флоренсија Републикасынын дахили ишләри илә мәшғул олан, II дәфтәрхана катиби вәзифәсиндә ишләјән Н.Макиавелли өзүнү маhир сијаси хадим вә дипломат кими көстәрә билмишдир. Н.Макиавелли дини бахышларла әлагәни кәсәрәк сијасәт hаггында технолоҗи тәсәввүрә гаршы чыхыш едирди. О, сијаси hадисәләрдә објективлији, тарихи зәрурилији вә ганунаујғунлуғу әсас көтүрүб вә буну тале адландырырды. Интибаh

[1] Ф.Енкелс. Тәбиәтин диалектикасы. Бакы, 1966, сәh. 5.

дөврүнүн һуманист принсипләринә ујғун олараг Н.Макиавелли инсанын гүввәсинә инаныр, тарихи просесдә фәрдин азад ирадәсинә мүһүм јер ајырыр вә инсанлары сијасәтдә фәаллыға, јарадычылыға чағырырды.

Н.Макиавелли Христиан тә'лимини, католик килсәләрини тәнгид едир вә динин доғматик мүддәаларыны, дөвләт вә һүгуг һаггында орта әср схолистик тә'лимини кәнара атыр, онлара јалныз республика идеалы призмасындан, чәмијјәт үчүн фајдалылыг нөгтеји-нәзәри илә бахыр. Н.Макиавелли дини дүнјакөрүшү илә әлагәни кәсәрәк сијасәти тәчрүбә елми кими әсасландырыр. О, тәчрүбәни һәгигәтин ме'јары һесаб едирди вә керчәклијин фактларына мүрачиәт етмәјә чағырырды. Онун бу фикри фәлсәфи бахымдан јүксәк гијмәтләндирилир. Макиавелли гејд едир ки, реал сијаси һәјат христиан әхлагынын тәблиғи илә үмуми бир әлагәјә малик дејил. Мәһз буна көрә дә о, сијасәт сәнәтинин елми принсипләрини дини үсулларла дејил, чәмијјәтдә мүбаризә едән гүввәләрин һәрәкатынын тәдгиги әсасында мүәјјән едирди.

Н.Макиавелли јени дөврүн сијаси елмләринин ән мүһүм терминләриндән бирини дөвләт адландырырды. Онун нәзәријјәсинә көрә дөвләт чәмијјәтин сијаси вәзијјәтини ифадә едир. О, чәмијјәтин сијаси вәзијјәти дедикдә һаким вә мәһкумларын гаршылыглы мүнасибәтини мүәјјән формада ифадә едән сијаси һакимијјәтин мөвчуд олмасыны, һабелә ганунларын бәргәрар олмасыны нәзәрдә тутурду. Буна көрә дә дөвләт һакимијјәти вачибдир. Һәм дә мәркәзләшмиш, күчлү сијаси һакимијјәт олмалыдыр. Лакин дөвләт фәрдин азадлығыны тә'мин етмәлидир. Һакимијјәтә кәлмәк үчүн бүтүн үсуллар мүгабилдир. Дөвләтләр ејни тарихи мәрһәләләри кечиб мүтәмади һалда бир-бирини тәкрар едирләр[1].

Н.Макиавелли Италија шәраитинә ујғун күчлү милли дөвләт нәзәријјәсини јаратмыш вә дөвләт проблеминә дүнјави мөвгедән јанашмышдыр. О, гејд едир ки, рәнкарәнк конкрет-тарихи сијаси формалар һәр шејдән әввәл чәмијјәтдә мүбаризә едән гүввәләрин нисбәтиндән, хүсусилә ә'јанларла садә адамларын нисбәтиндән ирәли кәлир. Аристократија илә халг арасында мөвчуд олан зиддијјәт о дөврүн сосиал-сијаси антагонизмини тәшкил едир. Мәһз буна көрә дә Н.Макиавелли гејд едир ки, халг вә аристократија арасындакы мүбаризә дөвләтин һәрәкәт вә инкишафынын, онун формаларынын дәјишдирилмәсинин мәнбәјидир.

Н.Макиавеллијә көрә дөвләтин формасы һәр шејдән әввәл онун мәзмуну илә мүәјјән едилир. Сијаси үнсијјәтин үнсүрләринин

[1]Бах:Н.Макиавелли. Сечилмиш әсәрләри. М., 1982, сәһ. 114 (рус дилиндә).

кәмијјәт вә кејфијјәт фәргиндән асылы олараг дөвләтин бу вә ја дикәр формасы, гурулушу, фәалијјәт үсуллары вә с. јарадылыр. Н.Макиавелли сијаси формаларын тәһлилиндә онларын бәргәрар олмасы, инкишафы вә дәјишмәсинә тә'сир көстәрән мүхтәлиф амилләрә–игтисади, һәрби, әрази, чоғрафи, демографик, етник вә с. амилләрә мүрачиәт едир. О, сијасәтин психоложи аспектләринә хүсуси диггәт јетирир.

Н.Макиавелли дөвләтин формасына идарә едән шәхсләрин сајындан (ваһид һакимијјәтлилик, бир иечә адамын идарәси, бүтүн халгын идарә етмәси), мөвчуд олан һәмин форманын мәгсәд вә кејфијјәтиндән асылы олараг бахыр. О, дөвләти дүзкүн идарәетмә формаларына (монархија, аристократија вә демократија) вә гејри-дүзкүн идарә формаларына (тиранија, олигорхија вә "өзбашыналыг") бөлүр. Биринчиләр үмуми фираванлыг мәгсәди күдүр, икинчиләр исә вәтәндашларын тәһлүкәсизлијини инкар едир. Н.Макиавелли республиканы ән јахшы дөвләт формасы һесаб етсә дә, Италија шәраити үчүн тәкһакимијјәтлилијә үстүнлүк вермишдир. Н.Макиавелли дөвләтин мөһкәмләндирилмәси үчүн һәр бир васитәнн–зору, јаланы вә с. мәгбул сајырды. О, јазырды: "Бизим күнләрин тәчрүбәси көстәрир ки, вә'дләрлә һесаблашмајан вә һијлә илә, јалаила һәрәкәт едәи кнјазлар тарихдә бөјүк ишләр көрүбләр". Лакин бурада бир шеји гејд етмәк лазымдыр ки, Н.Макиавелли јалан вә зоракылығы мүтләг дәјәрләр һесаб етмирди. О, бу үсуллара јалныз иадир һалларда вә дөвләтин инкишафы, тәәбәләрин мәнафеји наминә истифадә едилдији заман һагг газандырырды. Н.Макиавелли сонра јазырды: "Сијаси хадим һеч вахт өз нијјәтләрини ачыг билдирмәмәлидир. Кимәсә "Мән сәни өлдүрмәк истәјирәм" дејәрәк ондан силаһ истәмәк ахмаглыгдыр. Әввәлчә, силаһы әлдә етмәлисән, сонра бу истәјини һәјата кечирмәлисән. Һөкмдар түлкү вә ширин кејфијјәтләрини өзүндә бирләшдирмәлидир, белә ки, шир тәләјә гаршы, түлкү исә чанавара гаршы мүдафиәсиздир. Демәли, тәләни көрмәк үчүн, түлкү вә чанаварлары мәһв етмәк үчүн шир олмалысан". Онун фикринчә һөкмдар тәәбәләриидә горхуну елә јаратмалыдыр ки, мәһәббәтә олмаса да, нифрәтә чеврилмәсин. Ағыллы һөкмдар инсанларын тәбиәтинә ујғун рәфтар етмәлидир. Н.Макиавелли сонра јазыр ки, инсанларын нечә јашамасы илә нечә јашамалы олмалары арасында фәрг о гәдәр бөјүкдүр ки, ким ки, һәгиги вәзијјәтиии олмалынын хатиринә рәдд едирсә, өзүнә хејирдән чох зәрәр вурур[1]. Онун фикринчә, тарихин әсас һәрәкәтверичи гүввәси сијаси мүбаризәдир.

[1]Бах: Н.Макиавелли. Сечилмиш әсәрләри. М., 1982, сәһ. 114. (рус дилиндә).

Н.Макиавелли бүтөвлүкдә јени дөвләтчилијин бәргәрар олмасыны ики мәрһәләдә нәзәрдән кечирир. Әввәлчә "јени һөкмдарын" тәкбашына һакимијјәти бәргәрар олур ки, онун гаршысында дөвләти бирләшдирмәк, јениләшдирмәк вә учалтмаг вәзифәси дурур. Бу вәзифә һәјата кечәндән сонра монархијалы диктатуранын зәрурилији арадан галхыр. Вә онун әвәзинә азадлығын вә әдаләтин бәргәрар олдуғу сијаси идеал–гарышыг республика формасы кәлир. Бунунла да, Макиавелли мәркәзләшмиш монархијадан буржуа республикасына кедән милли дөвләтчилијнн инкишаф јолуну бир нечә әср габаг дуја билмишдир.

Н.Макиавелли буржуа диктатурасынын идеологу кими чыхыш едирди. Онун нәзәријјәси мүтләгијјәтин мөһкәмләнмәсинә вә буржуазијанын мәнафеји бахымындан дөвләтин ннкишафына көмәк етмишдир. Н.Макиавелли бир нәфәрин диктатурасыны фөвгәл'адә вәзијјәтләрдә мүмкүн һесаб едирди. О, гејд едир ки, дөвләт республика формасында мөһкәм вә сабнт олур. Чүнки республика азадлыг вә вәтәндаш бәрабәрлијини тә'мин едир. Н.Макиавелли дөвләтин формасы илә онун сосиал-синфи әсасынын гаршылыглы әлагәсинин зәрурилијини дә көстәрирди. Лакин онун демократик мејли гејри-ардычылдыр. Макиавеллинин идејалары јени дөврүн сијаси тәфәккүрүндә ингилаб иди. Онун "һөкмдар" (1513) вә "Тит Ливинин биринчи декадасы барәдә дүшүнчәләр" (1513-1516) тарихи-фәлсәфи әсәрләри сијаси фикрин дәринлији вә зәнкинлији илә дөрд әсрдән артыгдыр ки, кәскин мүбаһисәләр доғурур.

XVIII-XIX әсрләр бәшәријјәтин тарихинә маарифчилик дөврү кими дахил олуб. Маарифчилик–капитализмә кечид дөврүндә јаранмагда олан буржуазијанын вә халг күтләләринин феодализмә гаршы мүбаризәси илә бағлы идеја чәрәјаныдыр. Маарифчилик терминини елмдә илк дәфә Ф.Волтер, И.Г.Һердер ишләтмишднр. Алман философу И.Кант 1784-чү илдә "Маарифчилик нәдир?" адлы мәгаләсиндә маарифчилијин маһијјәтини елмин, инсан тәфәккүрүнүн чәмијјәтин тәрәггисиндә истифадә олунмасында көрүрдү. Тәсадүфү дејилдир ки, һәлә о дөврдән маарифчилијин мәркәзиндә инсан зәкасы, елмин тәрәггнсиндә онун ролу вә имканы дајанырды. Буна көрә дә онун бајрағында елм вә тәрәгги шүары јазылмышдыр.

Тарихи "әхлаг вә сијасәт мәктәби" һесаб едән маарнфчилик хадимләри онун технолокија мөвгејиндән изаһы әлејһинә чыхыр вә орта әсрләри наданлыг, фанатизм, дини хүрафат, зүлм дөврү адландырырдылар. Маарифчиләр тәрәггијә инам бәсләјир вә тарихи инкишафын ганунаујғунлуғуну гәбул едирдиләр. Лакин онлар ичтимаи инкишаф мәсәләләриндә тарихилик принсипини нәзәрә

алмадыгларындан идеалист мөвгедә дурурдулар.

Авропада маарифчилијин вәтәни бүтүн өлкәләрдән әввәл капитализм јолу илә сүр'әтлә инкишаф едән Инкилтәрә һесаб олунур. Капиталист истеһсал мүнасибәтләринин артмасы тәбиәтшүаслығын инкишафына, бу да өз нөвбәсиндә материалист дүнјакөрүшүнүн инкишафына тәкан верирди.

Инкилтәрәдә маарифчилијин илк нүмајәндәләри Чон Локк (1632-1704) вә Чон Толанд (1670-1722) олмушдур. Инкилтәрәдә маарифчилик фәлсәфәсинин ән көркәмли нүмајәндәси олан Ч.Локк дејирди ки, анаданкәлмә идејалар мөвчуд дејил, билијин әсасы, мәнбәји тәбиәтдә мөвчуд олан мүхтәлиф кејфијјәтли предметләр һаггында идејалардыр, бүтүн идејаларын мәнбәји исә һисси тәчрүбәдир. Лакин бүтүн дөврләрдә идејалар һәгиги варлығы әкс едир. Дүнјакөрүшүнүн формалашмасында ичтимаи мүһитин тә'сиринә јүксәк гијмәт верән Ч.Локк көстәрмишдир ки, тәзә доғулмуш ушағын һисси вә зәкасы, онун шүуру јалныз һәјатын кедишиндә мүвафиг нахышлар вә чизкиләрлә долдурулмаға башланан тәмиз лөвһәјә бәнзәр бир шејдир. Адамлар һазыр идејаларла доғулмурлар, онлар идејалары өзләринин харичи аләмлә гаршылыглы тә'сир просесиндә әлдә едирләр.

Ч.Локк вәтәндашлыг һүгуги принсипләрини дә ишләјиб һазырламышдыр. О, "Инсан зәкасы һаггында тәчрүбә" әсәриндә көстәрир ки, инсана үч әсас һүгуг верилмәлидир: јашамаг, азадлыг вә мүлкијјәт һүгуги. Ч.Локк һесаб едирди ки, мүлкијјәт һүгугу инсанын әмәјинә јүксәк гијмәт вермәклә бағлыдыр. Һүгуг гајдалары һәр кәсин азадлығы вә хүсуси мәнафејинә риајәт етмәк шәртилә хејир көтүрмәсини тә'мин етмәлидир. О, гејд едирди ки, өлкәдә мөвчуд олан ганунлар да һәр бир шәхсә өз хејрини көтүрмәк үчүн имкан јаратмалыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, XVIII әсрдә Франсада сијаси идеолокијанын әсас истигамәтләриндән бирини маарифчилик тәшкил едирди. Маарифчилик чәрәјанына Ф.Волтер, Ш.Монтескје, Ж.Ж.Руссо, һабелә франсыз материалистләриндән Ж.Ламетри, Д.Дидро, К.А.Һелветси, П.А.Һолбах вә дикәр мүтәфәккирләр дахил иди. Бу мүтәфәккирләрин сијаси бахышларында әсаслы фәргләрин олмасына бахмајараг, онлары феодализмә гаршы мүбаризә бирләшдирирди.

Маарифчилијин мәшһур нүмајәндәләриндән бири франсыз сосиологу вә јазычысы Шарл Луи Монтескједир (1689-1755). Онун сијаси бахышлары зиддијјәтлә вә компромислә долудур. Лакин буржуа идејалары руһунда олан сијаси нәзәријјәләри ону мәшһурлашдырды. Ш.Монтескје "Иран мәктублары" (1721) әсәриндә

Франса мүтләгиjjәтини кәскин тәнгид едир, ону деспотик идарәетмә илә ejниләшдирир вә деспотизмин азадлыг илә бир араjа сығмадығыны көстәрир. Һәмин әсәриндә о, jазыр ки, монархиjа идарә үсулу зоракылыг үстүндә бәргәрардыр вә тезликлә jа деспотизм, jа да республика илә әвәз олунмалыдыр. Һакимиjjәт һеч заман дөвләт вә халг арасында тән jары бөлүнә билмәз. Таразлығы, мүвазинәти сахламаг гejри-мүмкүндүр. Һакимиjjәт һөкмән бир тәрәфдән азалыб о бири тәрәфдән чохалмалыдыр вә әсасән бурада үстүнлүк һәмишә дөвләтин тәрәфиндән олур, чүнки орду онун әлиндәдир.

Католик килсәни тәнгид едән Ш.Монтескjе тарихәи дөвләтин меjдана кәлмәсинин арашдырылмасына, ичтимаи-сиjаси һәjатын ганунауjғунлугларыны ачмаға меjл едирди. О, көстәрир ки, ганунларын рәнкарәнклиjи мүәjjән тарихи шәраитлә әлагәдардыр. Ш.Монтескjе гejд едир ки, ганунларын маһиjjәти дөвләтин формасы илә шәртләнир. Онун фикринчә идарәетмәнин үч формасы вар: республика, монархиjа вә деспотизм, Ш.Монтескjе республика идарә формасына үстүнлүк верир вә бу форманы ики jерә аjырыр: демократик вә аристократик. О, гejд едирди ки, республика идарә формасында “хejирхаһлыг” принсипи һөкм сүрүр вә бурада сиjаси азадлыг һәjата кечирилир. Республика дедикдә о, һакимиjjәтин там вә jахуд һиссә-һиссә халгын сәрәнчамына кечмәсини нәзәрдә тутурду. Ш.Монтескjе дәфәләрлә республиканын үстүнлүjүнү гejд етмиш, үмуми сечки һүгугларыиын фаjдасыны ачыб көстәрмишдир.

Сосиолокиjада “чоғрафи детерминизм” чәрәjаиынын баниләриндән бири олан Ш.Монтескjejә көрә халгын характери, мә’иәви симасы, онун ганунлары вә идарә үсулу иглим, торпаг, әразисинин һәчми вә с. илә мүәjjән олунур. Буна көрә дә нүмунәви мүтләг әдаләтли дөвләт гурулушу ола билмәз. Мөвчуд ганунлар халгын чоғрафи шәраитлә мүәjjән олунан руһуну әкс етдирмәлидир. Ш.Монтескjejә көрә һадисәләр ганунауjғун дөвр едир вә ганунлар да бу тәбии кедишә әсасланмалыдыр. “Романын әзәмәти вә онун сугутунун сәбәбләри һаггында дүшүнчәләр” әсәриндә Ш.Монтескjе jазыр ки, тарихин һәрәкәтини, кедишиии тале вә jа тәсадүф деjил, халгын һәjатында кедән дәрин дахили сәбәбләр мүәjjән едир. Ромалылар нә гәдәр ки, азадлыг принсипинә садиг иди, онлар күчлү вә гүдрәтли идиләр. Деспотизм исә оилары мәһв етди. Ш.Монтескjенин мәшһур әсәрләриндән бири дә “Ганунларын руһу һаггында” (1748) адланыр. О, һәмин әсәрдә jазыр ки, әдаләтли ганунлар инсанын тәбии һүгугларындан jараныр. Ганунлар халгын тарихи, адәтләри, мәишәти вә мәдәниjjәти, һабелә әразинин иглими вә чоғрафи хүсусиjjәтләри илә бағлы олмалыдыр.

Бөјүк франсыз мүтәфәккири Ф.Волтер (әсл ады Мари Франсуа Аруе 1694-1778) маарифчиләрин өнүндә кедәрәк, чәмијјәти јухарыдан реформа јолу илә дәјишмәјә чан атан буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едирди. Бурада онун тәләбләринин јарымчылығы, монрахија илә компромисә кетмәјә чәһд көстәрмәси, "маарифиәрвәр" монархијаны вә инкилис конститусијалы системи идеаллашдырмаг мејли вардыр. Лакин бүтүн бунлар ону феодализмә гаршы мүбаризәсинә манеәчилик төрәтмәди, әксинә, о, бәшәријјәтин тәрәгтиси идејасыны хејли инкишаф етдирмишди.

Ф.Волтер белә һесаб едир ки, бүтүн сосиал чатышмамазлыгларын мәнбәји маарифчилијин олмамасындадыр. О, өзүнүн бүтүн сатирасыны католик килсәјә гаршы јөнәлтмиш вә башгаларыны да мәһз килсәјә гаршы мүбаризәјә чағырырды. Лакин Ф.Волтер килсәјә гаршы чыхса да атеист олмамышдыр, әксинә, атеизми "зәканын ән бөјүк јанылмасы" һесаб етмиш вә демишдир ки, дин чәмијјәтдә гајда-ганун јаратмаг үчүн лазымдыр. О, аллаһы вә дини әхлаг бахымындан гәбул етмәјин тәрәфдары олмуш вә көстәрмишдир ки, аллаһ олмасајды ону ујдурмаг лазым кәләрди. Ф.Волтерин сијаси бахышлары мүлајим (орта) характер дашыјырды. Белә ки, о, мүтләгијјәти тәнгид едәрәк, "маарифчи" монархијаны мүдафиә едирди. Маарифчилик идејаларыны јајмаг үчүн Ф.Волтер драматуркијадан, хүсусилә фачиә жанрындан кениш истифадә етмишдир. "Брут", "Заира", "Сезарын өлүмү" вә с. әсәрләриндә истибдад, дини фанатизм ифша олунур.

Ф.Волтер инкилис конститутсијалы дөвләт системинә мүсбәт јанашырды. О, XVII әсрин 60-чы илләриндә мүтләгијјәтлә үчүнчү тәбәгә арасында зиддијјәтин кәскинләшмәсини дәрк едәрәк инкилис типли монархијаја мејл етмишди. Сонралар исә о, дөвләтин республика формасыны мүдафиә едирди. Ф.Волтерин сосиоложи көрүшләринә көрә чәмијјәт һөкмдарларын идарә етдији инсан атомлардан ибарәтдир. О, тарихә хејир вә шәр, мaариф вә чәһаләт арасындакы мүбаризә мејданы кими бахмыш, ичтимаи бәлаларын сәбәбини ајры-ајры шәхсләрин сәһвләриндә вә өзбашыналығында көрмүшдүр. XVIII әсрин ахырларындан буржуа ингилабынын идеја чәһәтдән һазырланмасында Ф.Волтерин маарифчи тә'лими, феодализм әлејһинә идејалары вә с. буржуа азадлығы һагтындакы фикирләринин бөјүк тә'сири олмушдур.

Һәјата хејирлә шәрин мүбаризәси кими бахан, зүлм вә әсарәти мүһарибә вә истисмары амансызчасына тәнгид едән Ф.Волтер габагчыл сијаси идејаларын јајылмасына вә инкишафына хејли көмәк етмишдир. "Халгларын мә'нәвијјаты вә руһу", "Фәлсәфи мәк

тублар" кими әсәрләриндә тарихи просеси никбин бојаларла тәсвир едир, бәшәријјәтин кәләчәјини ичтимаи вә елми тәрәггидә көрүрдү, һуманизм ән'әнәләрини давам етдирән Ф.Волтер ирги ајры-сечкилик, мүстәмләкәчилик вә мүһарибә әлејһинә чыхмыш, мүтәрәгги Авропа ичтимаи фикринин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олмушдур.

Франса маарифчиләринин дикәр бөјүк нүмајәндәси мәдәнијјәт тарихинә јазычы, сосиолог, сијасәтчи вә демократ, психолог вә педагог кими дахил олмуш Ж.Ж.Руссо (1712-1778) олмушдур. О, "Елмләр вә сәнәт барәдә дүшүнчәләр" (1750) әсәрини јаздыгдан сонра бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Ж.Руссо әсас е'тибары илә хырда буржуазијанын мәнафејини вә идејаларыны мүдафиә едирди. Онун бир чох әсәри Франсада феодал мүтләгијјәт гурулушунун тәнгидинә, јахынлашан ингилабын әһәмијјәтинә һәср едилмишди. Буна көрә дә Парис парламенти онун "Емил, јахуд тәрбијә һаггында" (1762) адлы китабыны јандырмаг гәрарыны чыхармышдыр.

Ж.Руссо мөвчуд чәмијјәтдәки әдаләтсизлији, бәрабәрсизлији, мөвһуматы кәскин тәнгид атәшинә тутурду. Онун әсас тезиси белә иди: "Инсан азад олмаг үчүн доғулмушдур вә азад јашамалыдыр". Ж.Руссонун бу фикри һуманист идеалларын инсан варлығынын ән мүһүм вә ән зәрури шәртләриндән бири олмаг е'тибарилә азадлыгдан ајрылмаз олдуғуну парлаг сурәтдә ифадә едир: "О јердә ки, инсана јабанчы олан ичтимаи вә мадди гүввәләр она тәзјиг көстәрир, о јердә ки, инсан өз талејинин саһиби олмамышдыр, орада һуманизм бәргәрар ола билмәз".

Халгын ингилаб етмәк һүгугуна һагг газандыран Ж.Руссо демишдир ки, мүасир дөвләт күчә әсасландығы үчүн, јалныз күч дә ону девирә биләр. О, чәмијјәт һадисәләриндә даһа радикал мөвге тутмуш, феодал мүтләгијјәт идарә үсулуну кәскин писләмиш, буржуа демократијасыны, вәтәндашларын азадлыг вә бәрабәрлијини тәблиғ етмишдир. Бәрабәрсизлијин сәбәбини хүсуси мүлкијјәтдә көрән Ж.Руссо хырда мүлкијјәтин әбәди галмасына тәрәфдар олмушдур.

Ж.Руссо чәмијјәтдәки ичтимаи бәрабәрсизлик мәсәләләриндән бәһс едәрәк демишдир ки, аз мигдарда адамларын әлиндә топланан сәрвәт, хүсуси мүлкијјәт әдаләтсизлик доғурдуғундан ири мүлкијјәтчилији хырда мүлкијјәтчилик илә әвәз етмәк лазымдыр. Онун бә'зи романларында идеал чәмијјәтин рәмзи олан аилә һәјаты, инсанын тәбии һиссләри, мә'нәви вә ичтимаи борчу тәрәннүм олунур. Бөјүк педагог олан Ж.Руссо "Емил, јахуд тәрбијә һаггында" әсәриндә көһнә тәрбијә системинин әлејһинә чыхмыш, әмәјә әсасланан фәал вәтәндашларын јени тәрбијә үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Ж.Руссонун ичтимаи фикирләриндә мүтәрәгги чәһәтләрлә јанашы мүәјјән сәһв вә утопик фикирләр дә дәрин көк салмышдыр. Белә ки, чәмијјәтин кәләчәјинә даир Ж.Ж.Руссонун фикирләри елми дејил, хүлја иди. О, чәмијјәтин објектив инкишаф ганунларыны билмирди. Мәһз буна көрә дә онун педагожи көрүшләри хырда буржуа характериндәдир вә тарихән мәһдуд чәһәтләрлә бағлыдыр.

XVIII әсрдә Франсада маарифчилик, фәлсәфи фикир вә ичтимаи-сијаси идејаларын инкишафында јазычы, маарифчи-философ Дени Дидронун (1713-1784) бөјүк хидмәтләри олмушдур. "Тәбиәтин изаһына даир фикир", "Д.Аламберин Дидро илә сөһбәти" (1769), "Д.Аламберин јухусу", "Рамоиун гардашы оғлу" (1762-1772) вә б. мәшһур әсәрләрин мүәллифи олан Д.Дидро сијаси бахышларда ингилабчы франсыз буржуазијасынын мәнафејини мүдафиә етмиш, феодал деспотизминә гаршы мүбаризә апармыш, маарифчи монарх тәрәфдары олмушдур. Феодал үсул-идарәсинә гаршы мүхалифәтчи мөвге тутан Р.Дидро буржуазијанын рәһбәрлији алтында дворјанлар вә крал һакимијјәти әлејһинә чеврилмиш халг һәракатына гошулмушдур. Д.Дидро "Рамоиун гардашы оғлу" әсәриндә дағылмагда олан феодал дүнјасынын зиддијјәтләрини көстәрир вә аристократијанын мә'нәви дүшкүнлүјүнү ифша едир.

XVIII әсрин башга франсыз материалист философлары кими Д.Дидро да маарифә јүксәк гијмәт вермиш, инсанын формалашмасында тәрбијәни вә ичтимаи мүһитин ролуну јүксәк гијмәтләндирмишди. Д.Дидронун халг маарифи һаггында фикирләри II Јекатеринанын хаһиши илә 1755-чи илдә тәртиб етдији "Русија һөкумәти үчүн елмләрин ачыг тәдрис едилдији университет вә ја мәктәбин планы"нда, һәмчинин Петербургда олдуғу заман (1773) јаздығы бир сыра мәгаләләрдә ("Гыз мәктәбләри һаггында", "Хүсуси тәрбијә һаггында", "Күтләви мәктәбләр һаггында" вә с.) шәрһ едилмишдир. Дидро дөвләт халг маарифи системинин лајиһәсини һазырламыш, тә'лим үсуллары вә дикәр педагожи проблемләр үзәриндә ишләмишдир. Лакин о, һәјатын ирәли сүрдүјү тәләбләрә чаваб вермәјән мaариф системинә гаршы чыхмышдыр.

Мәшһур франсыз маарифчиләринин сырасында һәким вә философ Ж.Ламетри (1709-1751) көркәмли јер тутур. О, тәбиәтшүнаслыгла чох мәшғул олмуш, тәбиәтин үч бөјүк аләмини тәшкил едән гејри-үзвү, биткиләр вә һејванлар аләмләринин вәһдәтини е'тираф етмишдир. Ж.Ламетри үзви аләмин гејри-үзви аләмдән, һејванларын биткиләрдән, инсанын һејванлар аләминдән әмәлә кәлдијинә даир фикир сөјләмишдир. Ж.Ламетри "Инсан-машын"

(1744), "Инсан-битки" (1748) адлы әсәрләриндә конкрет вә мүфәссәл шәкилдә битки вә һејван аләминин бир көкдән әмәлә кәлмәсини, материјанын тәкмилләшмәси просесиндә јаранмасыны көстәрмишдир. О, "Инсан машыидан артыгдыр" адлы әсәриндә инсанын һејвандан онун тәлабаты вә зәкасы илә фәргләндијини сүбут едир. Ж.Ламетри дејирди ки, инсан дујмаг вә дүшүнмәк габилијјәтинә малик олан субстансија (маһијјәт) формасында мөвчуддур. Ж.Ламетри чәмијјәтнн иикишафыны даһи инсанларын фәалијјәти вә маарифин наилијјәтләри илә мүәјјән олундуғуну көстәрди. О, өлкәјә маарифчи монархын рәһбәрлик етмәсинин тәрәфдары иди.

XVIII әср франсыз буржуа идеологу вә маарифчиләриндән олан материалист философу К.А.Һелветси (1715-1771) ичтимаи һәјата, идеоложи бахышара тәнгиди јанашмыш, феодал мүнасибәтләрини вә феодал мүлкијјәтини гәти ләғв етмәк тәләбини ирәли сүрмүшдүр. Лакин бөјүк дөвләтләр үчүн республика идарә формасыны әлверишсиз сајан А.Һелветси маарифчи мүтләгијјәт тәрәфдары олмушдур. О, ичтимаи һәјаты ајры-ајры шәхсләрии һәјатындан өјрәнилмәсини мүнасиб һесаб едирди. Бу да, онун субјективизмә үстүнлүк вермәси мејлләриндән ирәли кәлирди.

А.Һелветси "Ағыл һаггында" (1758), "Иисан һаггында" (1773) вә башга әсәрләриндә әхлаг мәсәләләрини вә маарифчилијин бир сыра проблемләриии дүзкүн изаһ етмишдир. О, дејирди ки, инсан һиссләри анадан һазыр кәлмир, онлар тәрбијәнин вә чәмијјәтин тә'сири нәтичәсиндә мејдана кәлир.

А.Һелветсинин дүнјакөрүшү, бахышлары XIX әсрин әввәлиндә фәлсәфи фикрин инкишафына вә Франса буржуа ингилабынын (XIX әсрин соиу) идеоложи чәһәтдән һазырланмасына мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

XVII әсрдә Авропанын башга өлкәләриндә олдуғу кими Алманијада да маарифчилик дөврү башланмышды. Лакин илк вахтларда алман маарифчнләри мүстәгил фәалијјәт көстәрә билмирдиләр вә буна көрә дә онлар Инкилтәрә вә Франса мүтәфәккирләринин ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи идејаларындан истифадә едир вә бунлары Алманијанын ичтимаи һәјатына ујғунлашдырмаға чалышырдылар. Бунун нәтичәсиндә исә сонралар алман маарифчиләри өз фәалијјәтләрини хејли кенишләндирмишләр.

XVII әср алман маарифчиләринин нүмајәндәләриндән С.Пуфендорф, Х.Томазиј, Х.Волфу, радикал вә сол чинаһ нүмајәндәләриндән исә М.Кнутчен, Т.Дау, Г.Лессина вә б. көстәрмәк олар.

Бөјүк һүгугшүнас алим С.Пуфендорф (1632-1694) көстәрир ки,

дөвләт инсанлар арасында е'тибарлы гајда јаратмаг аләтидир. О, инсанларын харичи тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәли вә практики фәалијјәтә килсәнии гарышмасына имкан вермәмәлидир. Дөвләт һабелә инсанын инамыны вә вичдан сәлаһијјәтини тә'мин етмәлидир. Һалбуки о инсанын лабүд тәбии азадлығыны азалдыр, лакин ону тамам арадан галдырмыр.

Алман маарифчиләриниин нүмајәндәләриндән бири дә Х.Волфдур (1679-1754). О, дөвләтин мејдана кәлмәсини вә маһијјәтини демәк олар ки, Пуфендорфун тәсвир етдији кими ифадә едир. Х.Волф гејд едир ки, дөвләт аиләләр арасында бағланмыш мүгавиләнин мәһсулудур. Белә ки, бу мүгавиләнии гүввәси илә һәр бир аилә она лазым олан зәрури шејләрлә тә'мин олунур. Х.Волф маһијјәтсиз кнјаз һакимијјәтинин әлејһинә иди вә монархијада тәбәгәли нүмајәндәлији мүдафиә едирди.

XVIII әср алман маарифчилијинии көркәмли нүмајәндәләриндәи мәшһур шаир, инчәсәнәт иәзәријјәчиси, тарихчи вә философ К.Ф.Шиллери (1759-1805) көстәрмәк олар. Онун фәлсәфәсиндә инсаныи тарихдә вә бәшәријјәтин инкишафыида ролу проблеми әсас јер тутур. Ф.Шиллер һормоник инкишаф етмиш инсан һаггындакы хүсуси иәзәријјәнии мүәллифидир. О, "Инсанын естетик тәрбијәсинә даир мәктублар" (1975) әсәриндә гејд едирди ки, һормоник инсан естетик тәрбијә алмаг јолу илә формалашыр. "Мүасир алман театры һаггында" әсәриндә јазыр ки, театр тәкчә зөвг үчүн дејил, инсанларын ичтимаи-сијаси тәрбијәси, онларын естетик идејаларынын формалашдырылмасы үчүн зәруридир.

Ф.Шиллерин ичтимаи-сијаси дүшүнчәләри дә диггәтәлајигдир. "Гулдурлар", "Хаинләр вә ешг" вә "Гачаглар" драм әсәрләриндә феодал зүлм вә зоракылығына гаршы кәскин чыхыш едир, чәмијјәтин буржуа демократик јолу илә кетмәси мәсәләсини ирәли сүрүр. Ф.Енкелсин "сијаси чәһәтдән тендесијалы илк алман драмы" адландырдығы "Луиза Мүллер" (сонракы ады "Мәкр вә Мәһәббәт") (1784) фачиәсиндә һүгугсуз халгла задәканлар арасындакы кәскин зиддијјәтләр сосиал-фәлсәфи әксини тапмышдыр. Јарадычылығыиын лејтмотиви олан азадлыг вә халг сәадәти идејасы XVI әср Испанија тарихиндән бәһс едәи "Дон Карлос" (1783-1787) мәнзум фачиәсинин гајәсидир. Зоракылығын һәр чүр тәзаһүрүнүн әлејһинә олан Ф. Шиллер чәмијјәтин ингилаби јолла дәјишдирилмәсини гәбул етмәмиш, бу мәсәләдә инсанын естетик көрүшләри 80-90-чы илләрдә јаздығы лирик-фәлсәфи "Шәнлијә", "Јунан аллаһлары", "Рәссамлар" вә с. ше'рләриндә өз бәдии әксини тапмышдыр. Отуз иллик мүһарибә тарихиндән бәһс едән "Валленштејн" (1800

трилокијасында, "Марија Стуарт" (1801) фачиәсиндә шәхсијјәтлә дөвләт арасында гаршылыглы мүнасибәтләр бәдии сөзүн гүдрәтилә чох ајдын верилмишдир.

XVIII әср Италија маарифчилијинин көркәмли нүмајәндәләри Ч.Вико вә Ч.Беккориа иди. Чамбатиста Вико (1668-1744) елми сосиолокија илә мәшғул олан илк мүтәфәккирләрдән иди. О, тарихи објектив вә ганунаујғун просес кими дәрк едирди. Ч.Викоја көрә дөвләт о заман чичәкләнир ки, инсан "өзүнүсевәрлији" һәлә фәрди шәкил алмајыб вә үмумилијә өзүнүнкү кими бахсын. О, дејирди ки, монархизм монархин өзү тәрәфиндән ганунлары позмагла дағылыр. Бу заман өлкә һәлә дағылма просесинә мә'руз галмајан фатеһ халг тәрәфиндән ишғал олунур. Демәли, рәһбәрлик телләри тарихин лабиринтләриндә мә'нәви идрак вә тәрәгги тәрәфиндән јарадылыр[1].

XVIII әсрдә Америкада бир сыра мәһшур философ-маарифчиләр фәалијјәт көстәрмишдир. Бунларын сырасында јазычы, алим, сијаси вә дөвләт хадими кими Бенежеамин Франклин (1706-1790) хүсуси јер тутур. Онун маарифчилик дүшүнчәләри деизмә (ајинләри вә һәр чүр динә инамы инкар едән, лакин аллаһы аләмин илк сәбәби вә јарадычысы һесаб едән тә'лим) әсасланырды. Б.Франклин билијә вә дин азадлығына лазыми гијмәт верирди. Лакин, о, "Библијаны дәјишдирмә һаггында" әсәриндә дини әфсанәләри тәнгид едир вә инсанлары реал биликләрә јијәләнмәјә чағырырды.

Б.Франклин АБШ-ын Истиглалијјәт бәјәннамәсинин һазырланмасында (1776) иштирак етмишдир. Онун фәал иштиракы илә бағланмыш мүттәфиглик һаггында Америка-Франса мүгавиләси (1778) вә Версал сүлһ мүгавиләси (1783) АБШ-ын мүстәгиллијинин танынмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Б.Франклин АБШ-ын 1787-чи ил конститусијанын демократикләшдирилмәси уғрунда чыхыш етмиш, дөвләти вә халгы көләлијин ләғвинә чағырмышдыр.

АБШ-ын маарифчи философларындан бири, һәм дә көркәмли һүгугшүнас, дөвләт вә сијаси хадими Томас Чефферсон (1748-1826) олмушдур. АБШ-ын үчүнчү президенти (1801-1807) олмуш Т.Чефферсон XVIII әсрин Америка буржуа ингилабынын идеологу иди. О, Авропа маарифчилијинин һуманист идеалларына әсасланараг беләә һесаб едирди ки, һәр бир инсана анаданкәлмә әдаләт һисси хасдыр. Лакин Франсыз материалистләриндән фәргли олараг, онун фәлсәфи фикирләри материализмә лазыми гәдәр әсасланмырды.

[1] Бах: Вико Ч. Халгларын тәбиәтинә аид јени елмин әсаслары. М., 1940, IX фәсил, (рус дилиндә).

Т.Чефферсон АБШ-ын 1776-чы ил Истиглалијјәт Бәјаннамәси лајиһәсинин мүәллифи олмуш, аграр мәсәләнин демократик јолла һәллинин, көләлијин ләғвииин вә халга сијаси һүгуглар верилмәсинин зәрурилијини дәрк етмиш вә бу саһәдә бир сыра мүһүм тәдбирләр һәјата кечирмншдир. О, дејнрди ки, бүтүн инсанлар анадан бәрабәр доғулмуш вә буна көрә дә онларын јашамаға, азадлыға вә хошбәхтлијә чан атмаға там һүгуги вардыр. Т.Чефферсон дејирди ки, торпаг һамыја верилмәлидир вә хырда фермерләрин күчү илә АБШ-ын сосиал-игтисади әсасы тәшкил олунмалыдыр.

XVIII әсрдә Азәрбајчанда ичтимаи-сијаси вә бәдии фикрин инкншафында Молла Вәли Видадинин (1709-1809) бөјүк ролу олмушдур. Халга үз верән фәлакәтләр, вәтәнин ағыр вәзијјәти, феодал зүлмүндән, ханлыглар дөврүнүн һәрчмәрчлијиндән доған кәдәр вә үмидсизлик, харичи ишғалчылыг мүһарибәсинин ағыр нәтнчәләрн, ичтимаи әдаләтсизлијин һөкм сүрмәси Видади јарадычылығынын әсас мотивләридир.

М.В.Видади јери кәлдикчә мүһарибәләри төрәдән сәбәбләри көстәрмиш, јашадығы ичтнмаи гурулушдан наразылығыны кизләтмәмиш, чох вахт исә заманәсинин һакнмијјәтинә–султанларына, ханларына ејһамлы шәкилдә өз нифрәтини билдирмишдир. О, ханлары вә султанлары һәгигәтин дүшмәни сајыр, онларда әдаләтдән әсәр белә көрмүр. Видади досту М.П.Вагифә јаздығы мәктубда да өзүнүн һакимләрә гаршы үсјанкар мүнасибәтини ачыг көстәрмиш вә ханларын вәфасызлығыны достуна хатырладараг јазыр:

Чох буланма бу дүнјанын ганына,
Вәфа јохдур султанына, ханына.

М.В.Видади Һүсејн хан Мүштағын өлдүрүлмәси мүнасибәтилә јаздығы мәшһур "Мүсибәтнамә"синдә феодал вурушмалары нәтичәсиндә өлкәнин дүшдүјү вәзијјәти даһа реалистчәсинә гәләмә алмыш вә һәм дә бурада дөврүн ики әсас мәсәләси өз әксини тапмышдыр. Бунлардан бири өлкәдәки өзбашыналыг, һакимләрин вә онларын әлалтыларынын зүлмкарлығы, дикәри исә белә бир вәзијјәтдә халгын игтисади һәјатына, мәдәнијјәтинә, абадлыг ишләринә дәјән ағыр зәрбәләр вә тәхрибат мәсәләси иди. Видади һәмин әсәрдә өлкәнин игтисади вәзијјәтини сарсыдан, әһалинин күзәраныны ағырлашдыран мүһарибәләр төрәдән Һачы Әбдүлгадирин симасында шәхси мәнафеји, шөһрәти үчүн һәр шеји, һәтта вәтәнини белә сатмаға һазыр олан залым феодалын сурәтини јаратмышдыр.

М.В.Видади "Мүсибәтнамә" әсәриндә өзүнүн јахшы, әдаләтли һөкмдар һаггындакы арзусуну билдирмәклә өз мүасири олан ханлара феодаллара тә'сир көстәрмәјә чалышмышдыр. Әдиб Һүсејн Хан

Муштагы "әһли үрфан", әдаләтли, елмли, гочаг, дүшмәндән горхмајан, ләшкәр позан, хош хасијјәт, күләрүз, тәдбирли бир һаким кими тәсвир едир. М.В.Видади әдаләтли һөкмдарда көрмәк истәдији бүтүн шәхси кејфијјәтләри Һүсејн хан Муштагын симасында вермишдир.

М.В.Видади чох заман зүлм, һагсызлыг вә зоракылыға, "кәрдиши дәвранын кәч рәфтарына" гаршы е'тиразларыны "дүнјанын фанилији" идејасы руһунда вермәјә чалышыр, ағыр зәманәнин бир күн "хак илә јексан олачағындан", "халгын ганыиа сусајан шаһларын, султанларын да бир күн мәһв едиләчәјиндән данышыр. Видадинин белә ше'рләри дини руһда олса да, онларда ағыр зәманәјә гаршы өз нифрәтини вә үсјанкар фикирләрини кизләјә билмәјән јүксәк ичтимаи-сијаси идеаллар саһиби олаӊ бир шаир руһуну көрмәмәк, һисс етмәмәк мүмкүн дејилдир.

Инсанын дахили аләминә, онун психолокијасына көзәл бәләд олан, мүхтәлиф шәраит вә һадисәләрин тә'сири илә инсанда әмәлә кәлән әһвал-руһијјәләри шаир мәһарәтилә тәсвир едән, һуманист сәнәткар олан Видадинин јарадычылығында вәтәнә, зәһмәт адамларына мәһәббәт күчлүдүр. Шаирин "Дәли көнүл, кәл әјләнмә гүрбәтдә", "Еј һәмдәмим, сәни гана гәрг ејләр", "Хәстә дүшдүм, кәлән јохдур үстүмә" кими ше'рләриндә вәтән һәсрәтн, гәриблик изтирабы чох [illegible]ими вә тә'сирли верилмишдир.

XVIII әср Азәрбајчан поезијасынын бөјүк классики вә узагкөрән дөвләт хадими Молла Пәнаһ Вагифин дә (1717-1797) ичтимаи-сијаси фикир тарихиндә бөјүк хидмәтләри олмушдур. Азәрбајчан халгынын адәт-ән'әнәләри, милли һәјат тәрзи вә тәфәккүрү, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри, әхлаги, естетик нормалары Вагифин јарадычылығында өз бәдии ифадәсини тапмышдыр.

М.П.Вагиф 1769-чу илдә Гарабағ һакими Ибраһим ханын сарајына дә'вәт едилмиш, бурада ешик ағасы,баш вәзир олмушдур. Лакин Вагиф аз бир вахтда өз ағыл вә исте'дады нәтичәсиндә сарајда бөјүк һөрмәт вә нүфуз газанараг, тезликлә ханлығын бүтүн дахили вә харичи ишләринә рәһбәрлији өз әлинә алмышды. О, Азәрбајчан ханлыглары арасында әлагәләри, Русија вә Күрчүстанла мүнасибәтләри јахшылашдырмаға бөјүк сә'ј көстәрмишдир. Вагифин Гарабағ сарајында чалышдығы илләрдә Гачар сүлаләсиндән олан Аға Мәһәммәд ханын Иранда һакимијјәти әлә алмасы вә ишғалчылыг сијасәтинә башламасы Азәрбајчан ханлыгларынын бирләшмәси идејасыны хүсусилә реал зәрурәтә чевирмишдир. Бу заман сарајда өлкәнин азадлығыны горумаг вә мүстәгил Азәрбајчан јаратмаг уғрунда сијасәтә Вагиф рәһбәрлик едирди. Онун тәшәббүсү

илә Ибраһим хан Јереван һакими Мәһәммәд ханы, Талыш һакими Мир Мустафаны вә Күрчүстан һөкмдары икинчи Ираклини бирләшмәјә чағырыр. Бу мәгсәдлә Вагиф Тифлисә кедир, Јереванда олур, онларла узун мүддәт мәктублашыр. Нәтичәдә дөрд һөмдар мүбаризәдә бир-бириләриинә јардым едәчәкләринә сөз верирләр.

М.П.Вагиф Гарабағ ханлығынын апардығы истиглалијјәт сијасәтинә рәһбәрлик етдији мүддәтдә онун јарадычылығында мүбаризә, һәјата бағлылыг, һәјат не'мәтләриндән истифадәјә чағырыш мүһүм јер тутмушдур. Мәһз буна көрә дә Вагиф бә'зи мүасирләриндән фәргли олараг, һәјат вә мүһитдән алдығы чохсаһәли зәнкин тәәссүрат вә нәш'әни кениш тәрәннүм етмишдир. Онун өз досту Видадијә јаздығы мәктубларда бу никбинлик даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Вагиф кәдәрли ше'рләр јазан достуна мүрачиәт едәрәк ону мүбариз олмаға чағырырды.

М.П.Вагифин феодал дүнјасындакы зүлм вә мәшәггәтә мүнасибәти онун "Көрмәдим" ше'риндә өз әксини ајдын сурәтдә тапмышдыр. О, ханлыглар мүһитиндә олан бүтүн нөгсанлары, өз заманәсинин бүтүн ејибләрини габарыг шәкилдә көстәрәрәк ханларын шөһрәт, һакимијјәт вә дөвләт үстүндә апардыглары ганлы вурушмалара, онларын јыртычы таланларына гаршы халг е'тиразынын гүввәтли бир ифадәсини көстәрирди.

М.П.Вагиф өз дөврүнүн фырылдагчы руһанилә...индә, мүрид вә мүршүдләриндә дә тамаһкарлыг, јаланчылыг, инсафсызлыг, әдаләтсизлик кими пис сифәтләри көрүр вә онларын јалан вә'дләринә күлүр. О, тахт-тач үзәриндә кедән вурушмалары, өлкәләр фәтһ етмәк истәјән шаһларын битмәјән, түкәнмәјән ачкөзлүјүнү көстәрдији кими феодал дүнјасында гејрәт, һәја, намус, ар вә е'тибар кими сифәтләрин галмадығыны, бу аләмдә "хејирлә шәрин өз јериндә олмадығыны" көстәрмишдир.

М.П.Вагиф өз заманәсинин баштан-баша һагсызлыглар үзәриндә гурулдуғуну көстәрәрәк халга алчаг тәбиәтли, надан, шөһрәтпәрәст инсанларын ағалыг етдијинә һәмишә өз е'тиразыны билдирирди. Мәсәлән, о, Мәһәммәд бәј Чаваншири һакимијјәтинә гаршы чыхмыш, онун симасында феодал үсул-идарәләриндә ишләрин зүлм әсасында гурулдуғуну тәнгид едирди. Јүксәк ичтимаи-фәлсәфи үмумиләшдирмә дәрәчәсинә јүксәлән "Көрмәдим" ше'риндә бел тәнгиди фикирләр–ичтимаи әдаләтсизлик вә бәрабәрсизлиј нифрәт даһа ајдын ифадә олунмушдур.

2. XIX вə XIX əсрлəрдə Азəрбајчаида сијаси идејаларын инкишафы

Азəрбајчанда ичтимаи-сијаси вə әдəби фикрин инкишафында А.А.Бакыхановун (1794-1847) өзүнəмəхсус хидмəтлəри олмушдур. Онун зəнкин тарихи мəнбəлəрə истинадəн јазылмыш “Ҝүлүстани-Ирəм” (1841) əсəриндə Албанија (Гафгаз), Бабəк һəрəкаты, Монгол һүчумлары, Ширваншаһлар, Гарагојунлу вə Ағгојунлу дөвлəтлəри, Азəрбајчан ханлыглары вə с. һаггында мə'лумат верилир. Əсəрдə Азəрбајчан вə Дағыстан халгларынын ичтимаи һагсызлыға гаршы мүбаризəси дə өз əксини тапмышдыр. А.Бакыханов тарихи һадисəлəрин шəрһиндə идеалист олмуш, əсасəн шаһларын, ханларын вə б. шəхсијјəтлəрин фəалијјəтини тəсвир етмиш, халг күтлəлəринин ролуну демəк олар ки, көстəрмəмишдир.

Шəрг илаһијјатчыларына əсасланан А.Бакыханов Ислам дининин əсас еһкамларыны мүдафиə етмишдир. XVII əсрин метафизиклəри кими Бакыханов да фəлсəфəнин предметини елмин предметиндəн тамамилə фəрглəндирмиш, фəлсəфəни варлығын фөвгəл–һисси принсиплəри һаггында елм һесаб етмишдир. Бакыханова көрə аллаһ əввəлчə үч əбəди башланғыч–ағыл, гəлəм вə нур јаратмышдыр ки, бунларын биринчиси ҝенишлик вə əһатəлилијин, икинчиси низам вə аһəнкин, үчүнчүсү “јаранма вə гајытманын” рəмзидир.

А.Бакыхановун јарадычылығында əдалəтли дөвлəт, онун идарə олунмасы гајдалары, мүсбəт шаһ вə хејирхаһ вəзир сурəтлəри өз əксини тапмышдыр. Белə ки, “Һинд падшаһынын һекајəти” адлы һекајəсиндə əдалəтли һөкмдар, ағыллы вəзир сурəтлəрини јарадараг, јахшы һөкмдарын мүсбəт сифəтлəрини бир-бир сајыр. А.Бакыханов һөкмдарын əн əламəтдар, диггəтəлајиг хүсусијјəтинн дөвлəти халгын рə'јинə мүвафиг идарə етмəсиндə көрүр. Онун фикринчə, дөвлəт башчысы ағыллы, əдалəтли, вəтəнпəрвəр олмалыдыр, өз өлкəсини вə халгыны севмəли, күтлəлəрнн сəадəти үчүн чалышмалы, зүлм вə һагсызлыға јол вермəмəлидир:

Шаһин һөкмү олмалыдыр халг рə'јинə мүвафиг,
Елə бир иш тутмалы ки, халга олсун о, лајиг,
Һəр заман шаһ өлкəсиндə зүлмə едəрсə адəт,
Һеч бир заман халг ичиндə һөкм сүрмəз əдалəт.

“Һинд нағылы” һекајəсиндə исə А.Бакыханов ағыллы вə һикмəтли дөвлəт рəһбəрлəринин јеринə ирадəсиз һөкмдарын вə јалтаг вəзирин кечмəсини вə нəтичəдə зүлм вə өзбашыналығын күндəн-күнə артмасыны, өлкəнин кетдикчə дағылмасыны, халгын əзијјəт вə зиллəтə дүшмəсинн көстəрир. Өлкəни белə бир вəзијјəтə салан һөкмдар вə онун башына јығышан вəзирлəр һекајəдə

шиддәтли тәнгид атәшинә тутулур.

А.Бакыханов етикаја "мә'нәвијјат фәлсәфәси" кими бахмыш, әсас диггәти мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин шәрһинә јетирмишдир. Бакыханова көрә көзәл әхлаг ишдә вә һәрәкәтдә орта һәдди көзләмәкдир. О, доғручулуг, вичдан, намус, әдаләт, тәвазөкарлыг, достлуг, гәнаәтчиллик вә аличәнаблығы көзәл әхлаги сифәтләр һесаб едир, тә'лим-тәрбијә ишиндә тәчрүбә, билик вә әмәјин ролуна јүксәк гијмәт верирди. А.Бакыхановун 102 нәсиһәтдән ибарәт олан "Китаби нәсиһәт" адлы педагожи әсәринин әсас мәзмунуну өзүндән бөјүјә һөрмәт, ата-ананы севмәк, гоһум-әграбаја сәдагәтли олмаг, доғру данышмаға адәт етмәк, пис вә "һәзрәку" адамлардан узаглашмаг, һәјатдакы чәтинликләрә дөзмәк, һабелә мәрдлик вә чәсарәт, тәнбәллијә нифрәт, елм вә тәһсилә һәвәс кими нәчиб әхлаги сифәтләрин тәблиғи тәшкил едир.

Илк Азәрбајчан маарифчиләриндән олан А.Бакыханов рус вә Авропа мәдәнијјәти илә танышлыгдан сонра бир даһа јә'гин етмишдир ки, "мал вә дөвләт һәр һалда пуч олачаг, ихтијар вә игтидар әлдән кедәчәкдир... Шәхси ләјагәт олмадан нәсәб вә сүлалә шәрафәти гүрбәтдә намә'лум, вәтәндә исә мәзәммәтә мә'руздур. Бунлара тәкјә етмәк мә'насыздыр. Е'тибар едиләчәк вә архаланачаг бир дөвләт варса, о да һәр бир һалда елм вә әдәбдән ибарәтдир"[1].

XIX әсрдә Азәрбајчанда сијаси фикрин инкишафында көркәмли драматург вә философ М.Ф.Ахундов (1812-1876) мүһүм јер тутур. Елми-фәлсәфи әсәрләри илә Азәрбајчан ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи фикир тарихиндә јени дөвр ачан М.Ф.Ахундовун бахышлары Азәрбајчан реаллығынын тә'сири алтында тәшәккүл тапмышдыр. Онун мүасир руһлу философ кими јетишмәсинә XVIII әср франсыз материалистләри вә XIX әср рус ингилабчы демократлары мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. М.Ф.Ахундова декабристләрлә достлуғу, мүтәрәгги сијаси фикирләрлә јахынлығы да бөјүк тә'сир көстәрмишдир. О, өз һәмвәтәнләрини Русијанын вә бәшәријјәтин габагчыл адамларынын јарадычылығыны өјрәнмәјә чағырырды. М.Ф.Ахундов, һабелә өз әсәрләриндә рус деспотизмини дә кәскин тәнгид едирди. Ахундов әһалинин јохсуллуғунун, һүгугсузлуғунун әлејһинә чыхыр вә чәмијјәтин ичтимаи-сијаси әсасларынын дәјишдирилмәсини тәләб едирди. О, көстәрир ки, бу чәмијјәтдә халг азадлығын мәһсулларындан истифадә етмәлидир.

М.Ф.Ахундов "Үч мәктуб" адлы әсәриндә конститусијалы монархијанын бәрпа олунмасына чағырыр. О, јазырды: "Дөвләт гурулушу ганунн әсасларла конститусијалы дөвләт гурулушу

[1]А.Бакыханов. Күлүстани-Ирәм. Бакы, 1951, сәһ.222.

олмалыдыр”. Јени әлифбаја кечмәк һаггында Иран Маариф Назирлијинә јаздығы тәгдиматда да конститусијалы монархијанын зәрурилијини мүдафиә едир. Ахундов гејд едир ки, һакимијјәт халг нүмајәндәләри палатасы илә адлы-санлы адамларын вә шаһын палатасы арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Шаһа мүтләг вето (бу вә ја дикәр гануну дајандырмаг һүгугу) һүгугу верилмәли, лакин шаһ гәбул олунмуш ганунлары позмамалыдыр. Өзү дә кәрәк “милләт илә јекдил вә јекҹәһәт олсун”, “милләтин мәнафеји үчүн сәлтәнәт етсин”, ганунлары “халгын мүдахиләси илә” мүәјјәнләшдирсин. Дөвләт башчысы елә олмалыдыр ки, халг ону севсин, онун әдаләтли, вәтәнпәрвәр олмасына инансын.

М.Ф.Ахундов өзүнүн сон әсәрләринин бириндә–“Јек кәлмә” әсәриндә монархијанын әлејһинә чыхыш едир вә халгын өзүнүн гәбул етдији вә иҹра етдији ганунларын мөвҹуд олдуғу вә фәалијјәт көстәрдији республика идарә үсулу идејасыны ирәли сүрүр. М.Ф.Ахундов реалист Азәрбајҹан нәсринин илк нүмунәси олан “Алданмыш кәвакиб” (1857) әсәриндә маарифчи мүтләгијјәт идејасына үстүнлүк верир. Бу әсәрдә һәмчинин халг вә дөвләт, гәһрәман вә халг мәсәләләри өз објектив һәллини тапмышдыр. Әсәрин әсас мәнфи гәһрәманы Шаһ Аббасдыр. Ахундов Иран шаһларынын мәнфи сифәтләрини бу сурәтдә үмумиләшдирмишдир. Повестдә әдибин сатирасы биринчи нөвбәдә шаһлыг үсул-идарәси вә истибдад әлејһинә чеврилмишдир. Мүәллиф әсәрдә Шаһ Аббаса гаршы гојулмуш Јусиф Сәррачын симасында халг ичәрисиндән чыхмыш ағыллы, тәдбирли, өлкә вә рәијјәт гајғысына галан, маарифчи, әдаләтли һөкмдар сурәти јаратмышдыр. Јусиф Сәррачы һакимијјәтә кәтримәклә Ахундов беләә гәнаәтә кәлмишдир ки, јалныз мүстәбид һөкмдары адил, инсанпәрвәр шәхслә әвәз етмәклә халгын вә өлкәнин рифаһыны, тәрәггисини тә’мин етмәк олар. Ағыллы, әдаләтли һөкмдар сурәти јаратмагла М.Ф.Ахундов өз бөјүк сәләфләри Низами вә Фүзулинин бу саһәдәки көзәл ән’әнәләрини јарадыҹы бир сәнәткар вә мүтәфәкир кими давам етдирмишдир. Лакин Ахундовун мүсбәт гәһрәманы әсрин тәләбләринә ујғун олараг, сијаси, игтисади, малијјә, маариф, әдлијјә вә с. саһәләрдә кечирмәјә башладығы ислаһатла Низами вә Фүзули кими орта әср классик сәнәткарларынын ирәли сүрдүкләри иҹтимаи идеаллары даһа јүксәк бир сәвијјәјә галдырмышдыр.

М.Ф.Ахундов иҹтимаи, ҹисмани зүлмә е’тираз едәрәк беләә нәтиҹәјә кәлмишдир ки, халг өз-өзүнү гаранлыгдан чыхармалы вә өз һакимијјәтини гурмалыдыр. О, јазыр: “Зүлмү арадан галдырмаг үчүн әсла залыма мүраҹиәт етмәк лазым дејилдир, бәлкә әксинә, мәзлума

демәк лазымдыр ки, еј надан, сән ки, гүдрәт, сај вә бачарыг чәһәтдән залымдан гат-гат артыгсан, бәс нә үчүн зүлмә гатлашырсан? Гәфләт јухусундан ојан вә залымын атасынын коруна од вур"[1].

Ичтимаи-сијаси көрүшләри маарифчилик, демократик характер дашыјан М.Ф.Ахундов көһнәлмиш вә өз дөврүнү кечирмиш феодал гајдаларына, Шәрг деспотизминә, күтләләрин әсарәт алтында сахланмасына гаршы чыхыш едир, халг һәјатынын јениләшмәси, гадынларын көләликдән азад олунмасы уғрунда мүбаризә апарырды. О, јазырды: "Бизим мәгсәдимиз азадлыг, һаггын бајрағыны јүксәкләрә галдырмаг вә халга әмин-амаилыг шәраитиндә өз һәјатыны гурмаға, фираван вә варлы һәјата доғру кетмәјә имкан јаратмагдан ибарәтдир". "Мәним мәгсәдим ислам халгларыны сарсыдан чәһаләти ортадан галдырмаг, елмләри, сәнәтләри инкишаф етдирмәк, халгымызын азадлығы, рифаһы вә сәрвәтинин артмасы үчүн, вәтәнин абадлашдырылмасы үчүн ... әдаләтә рәвач вермәкдир".

М.Ф.Ахундов "Кәмалүддөвлә мәктублары" (1865) адлы мәшһур фәлсәфи әсәриндә халгы ингилаба чағырыр, елмин көмәјилә дүнјанын дәрк едилмәсинин мүмкүнлүјүнү, инсан ағлынын азадлығыны вә гадирлијини ирәли сүрүр, ачыгдан-ачыға "там азадлыг" мәсәләсини горујур, бу барәдә өзүнүн чох чәсарәтли мүлаһизәләрини ајдынлашдырыр: "Там азадлыг ики нөв азадлыгдан ибарәтдир: бири руһани азадлыгдыр, о бири чисмани азадлыгдыр. Бизим руһани азадлығымызы... чисмани азадлығымызы әлимиздән алмыш, бизи... чүрбәчүр ағыр јүкләрин вә тәклифләрин һаммалы етмишләр. Биз бу маддәдә дәхи залимләрин һүгугсуз гулу вә зәлил бәндәләри олуб, азадлыг не'мәтиндән мәһрумуг"[2].

М.Ф.Ахундов дејирди ки, мәзлум Шәрг халгларынын гаршысында јалныз ичтимаи зүлм дејил, ејни заманда милли, мүстәмләкә зүлмүнү дә арадан галдырмаг, "там азадлыг" әлдә етмәк кими бөјүк тарихи вәзифәләр дурур ки, онларын өһдәсиндән кәлмәк үчүн бүтүн мөвчуд үсул идарә, Шәрг истибдады көкүндән мәһв едилмәлидир. Буну исә јалныз мәзлум, әмәкчи халг күтләләри өзләри едә биләр. "Јек кәлмә" әсәриндә вә бир сыра мәктубларында бу нөгтеји-нәзәри гәтијјәтлә тәблиғ едән М.Ф.Ахундов јазырды ки, "... милләт өзү бәсирәт вә елм саһиби олмалы, иттифаг вә јекдиллик әсасларыны әлдә етмәли, сонра залыма мүрачиәт едәрәк демәлидир: сәлтәнәт вә һөкумәт бусатындан әл чәк!... Ондан сонра өзү заманын вәзијјәтинә ујғун олараг, ганун гојуб, конститусјон јазмалы вә она әмәл етмәлидир. О заман милләт јени һәјат тапачаг вә Шәрг торпаға

[1]М.Ф.Ахундов. Әсәрләри, III чилд, Бакы 1961, сәһ. 47.
[2]Јенә орада, II чилд, Бакы, 1961, сәһ. 32.

көзəл чəннəт кими олачагдыр"[1].

М.Ф.Ахундовун ичтимаи-сијаси көрүшлəринин əсас гајəлəриндəн бирини халгын јекдил олмасы үчүн биликлəрə јијəлəнмəси, елми тəфəккүрү вə милли шүурунун јаранмасы, иикишафы јолларынын изаһы, тəблиғи тəшкил едирди. Тəсадүфү дејилдир ки, онун фикринчə "бəшəр өвладына сəадəт вə гəлəбə анчаг о заман нəсиб олачагдыр ки, истəр Асијада вə истəрсə дə Авропада инсанын шүуру тамамилə əбəди һəбсдəн хилас олачагдыр, бүтүн ишлəрдə вə тəфəккүрдə һадисəлəр дејил, инсанын ағлы јеканə сəнəд, дəлил вə һакими мүтлəг олачагдыр... Фикир азадлығы олмадан тəрəгги мүмкүн ола билмəз"[2].

Гејд етмəк лазымдыр ки, М.Ф.Ахундовун јарадычылығы јалныз Азəрбајчанын дејил, јахын Шəрг халглары əдəбијјаты вə ичтимаи-сијаси фикринин дə инкишафына күчлү тə'сир көстəрмиш, онун демократик идејалары мəзлум Шəрг үзəриндə һимн кими сəслəнəрəк, орада јашајан халглары əсирлəрин јухусундан ојадараг, онлары инсаны һүгуглар уғрунда азадлыг мүбаризəсинə чағырырды. Онун əсəрлəри XIX əсрин 50-чи иллəриндəн башлајараг, рус, фарс, инкилис, франсыз, алман, күрчү вə с. диллəрə тəрчүмə едилмишдир.

XIX əсрин сону XX əсрин əввəллəриидə Азəрбајчанда ичтимаи-сијаси вə бəдии фикрин, демократик идејаларын инкишафында бөјүк халг шаири, көркəмли мүтəфəккир М.Ə.Сабирии (1862-1911) мүстəсна ролу вə хидмəтлəри олмушдур. О, Азəрбајчан əдəбијјаты вə мəтбуатында ингилаби-демократик мејллəрин мөһкəмлəнмəсинə чидди тə'сир көстəрмишдир. М.Ə.Сабир зоракылығы, əдалəтсизлик вə чəһалəти, чаризмин мүстəмлəкə сијасəтини, фырылдагчы дин хадимлəрини, мүһафизəкар, мүртəчə зијалылары, Шəргин мүстəбид һөкмдарларыны амаисыз тəнгид етмиш вə А.Бакыханов, Г.Закир вə С.Ə.Ширвани кими сəлəфлəрииин əн'əнəлəрини инкишаф етдирəрəк Азəрбајчанда ичтимаи-сијаси фикрин инкишафында өзүнəмəхсус јер тутмушдур. Демократик принсиплəри мүдафиə едəн М.Ə.Сабир шаирин мүгəддəс вəзифəсини "писи пис, əјрини əјри, дүзү һəмвар" јазмагда көрүрдү.

Чаризмин милли сијасəтинии ифша едилмəси вə халглар достлуғунун тəрəннүмү Сабир јарадычылығынын идеја мəзмунунда вə онун демократик көрүшлəриндə əн мүһүм чəһəтлəрдəн биридир. Онун мəшһур "Бејнəлмилəл" (1905) ше'ри бу бахымдан хүсусилə диггəтəлајиг манифест руһлу əсəрдир. "Бејнəлмилəл" əсəри көстəрир ки, Сабир халглар достлуғуна һəгигəтəн бөјүк мүтəрəгги,

[1] М.Ф.Ахундов. Əсəрлəри, II чилд, Бакы, 1961, сəһ. 213.
[2] Јенə орада, III чилд, Бакы, 1961, сəһ. 205.

ичтимаи һадисә кими әһәмијјәт верән хадимләрдән олмушдур. Ше'ринин илк мисрасында "әсримиз хаһиш едиркән иттифагу иттиһад" –дедији заман шаир бу достлуғун XX әср шәраитиндә хүсуси әһәмијјәти олдуғуну нәзәрә чарпдырмаг истәмишдир.

М.Ә.Сабирин азадлыг идеалы онун дүнјакөрүшүндәки гүввәтли һуманизмлә, инсанын јер үзүндә азад, фәрәһли, јарадычы бир һәјат гурмасы һаггында арзулары илә әлагәдар олмушдур. Шаирин бә'зән һәтта "азадлыг" вә "инсанлыг" мәфһумларыны ачыгчасына ејниләшдирмәси бурадан ирәли кәлир.

Ким ки, инсаны севәр, ашиги-һүријјәт олур,
Бәли, һүријјәт олан јердә дә инсанлыг олур.

М.Ә.Сабирә көрә, анчаг азадлыг олан јердә һәгиги инсанлыгдан сөһбәт кедә биләр; анчаг азадлыг олан јердә инсан өз јүксәк вә шәрәфли адына лајиг һәјат гура биләр, инсан шәхсијјәти гол-ганад ачыб һәртәрәфли инкишаф едәр.

Јарадычылығындакы бә'зи утопик чәһәтләрә бахмајараг, Сабирин ичтимаи инкишаф һаггындакы көрүшләри реал, тәрәггипәрвәр маһијјәтдәдир. О, чәмијјәтин башдан-баша јениликләр әсасында јарадылмасы вә инкишафынын тәрәфдарыдыр. Сабирә көрә чәмијјәт елә гурулмалыдыр ки, орада бәрабәрсизлик олмасын, јохсуллар ачындан "ган гусмасынлар", халгын "һүгуги-әгидәси" чејнәнмәсин, јенилик, мәдәнијјәт, зәка тәрәфдарлары вәтәндән сүркүн едилмәсинләр; орада там азадлыг олсун, "милләт" өз ишини "өз әлинә" алсын, сијаси һүгуглар вә "һүрријјәти –вичдан" кими вәтәндаш азадлыглары инсан шәхсијјәтинин һәртәрәфли инкишафына вә чичәкләнмәсинә шәраит јаратсын, халгын мәдәни јүксәлиши үчүн мәктәб, гираәтханә вә саирәнин сајы-һесабы олмасын, ағыл вә исте'дад саһибләринә һөрмәт едилсин вә и.а.

Сосиал-сијаси проблемләрә һәмишә диггәт јетирмәк Сабир јарадычылығынын әсас гајәләриндән бирини тәшкил едир. Белә ки, гадын азадлығы, ушаг тәрбијәси, маариф вә мәктәб мәсәләләри, мәишәтдә мешанлыг, бајағылыг, азјашлы гызларын әрә верилмәси, ваизләрин, фырылдагчы моллаларын рәзаләтлә долу һәјатынын ифшасы, чәмијјәтдә көһнә гајда-ганунларын, мәишәтдә көһнә мүнасибәт, адәт вә ән'әнәләрин, әхлагда көһнә нормаларын бәрпа едилмәсини, јахуд давамыны арзу едән мүһафизәкарларын кәскин тәнгиди Сабир јарадычылығынын әсас мотивләри иди.

М.Ә.Сабир јарадычылығында бејнәлхалг иртичанын ифшасы, Иран вә Түркијә ингилаблары һаггында әсәрләр мүһүм јер тутур. О, Иран вә Түркијә халгларыны азадлыг, демократија уғрунда мүбаризәдә фәдакар вә ардычыл олмаға чағырмышдыр. Мәһз буна

көрә дә мәшһур түрк шаири, азадлыг вә истиглал чарчысы Назим Һикмәт Сабир ше'ринин Түркијәдәки нүфузу, ролу һаггында демишдир: "Сабир јалныз Азәрбајчанын дејил, Орта Асијанын, Јахын Шәргин ән бөјүк, ән көркәмли шаирләриндән биридир. Сабирин азадлыг, халг мәнафеји, демократија уғрунда, истибдада, дәрәбәјлијә, гара гүввәләрә вә буржуа либерализминә гаршы апардығы мүбаризә мәним вәтәнимдә ејни јолда дөјүшәнләр үчүн сынанмыш бир силаһдыр"[1].

Вәтәнпәрвәрлик М.Ә.Сабир ше'риндә һәрарәтлә тәрәннүм олунан идејалардан биридир. Гәләмә алдығы ше'рин жанрындан, сатирик вә лирик руһда јазылмасындан асылы олмајараг, Сабир өзүнүн вәтән мәһәббәтини бөјүк усталыгла ифадә едир. Мәсәлән, сатирик монолог формасында јаратдығы ше'рләрдә Сабир, елә бил, дүшмән чәбһәдән олан типләр кими дүшүнүр, онлар кими данышыр, һадисәләрә онларын көзү илә бахыр. Әслиндә исә о, мәнфи типләри санки тәлгин едәрәк, үрәкләриндән кечән ән кизли мәтләбләри дә өзүнүифшајолу илә онларын өзләринә сөјләјир, онларын вәтәнә, халга нә гәдәр дүшмән олдугларыны бүтүн ајдынлығы илә үзә чыхарыр. Сабир реализмин бир сыра сәчијјәви чәһәтләрини өзүндә топлајан, вәтән вә халга мәһәббәтлә јазылмыш "Милләт нечә тарач олур-олсун" ше'ри мәһз бу үсул илә јарадылмышдыр.

XIX әсрдә Азәрбајчанын көркәмли маарифчи-демократи, материалист тәбиәтшүнас философу, дарвинист мүтәфәккири вә публисисти Һәсәнбәј Зәрдаби Мәликов (1842-1907) олмушдур. О, Азәрбајчанда мүтәрәгги ичтимаи фикир тарихиндә бүтүн маарифчилик вә публисист фәалијјәтини демократик идејаларын тәблиғинә вә халг һәјатынын јенилəшдирилмәсинә сәрф етмишдир. Һ.Б.Зәрдаби өлкәнин инкишафыны ләнкидән орта әср кәркинлијинә, көһнә адәт вә гајдалара гаршы кәскин мүбаризә апарыр вә халгы һәмишә јенилијә, тәрәггијә доғру чағырырды. О, јазмышдыр: "Дүнја бир шејдир ки, һәмишә дөвран едир вә инсан бу дөвр дүнјанын кәрдишинә көрә кәрәк һабелә өз рәфтарыны да дәјишдирсин, нечә ки, мәсәлдир дејирләр: "заманә сәнә саз олмаса, сән заманәјә саз олкинән".

Һ.Б.Зәрдаби Москва университетини гуртардыгдан сонра (1865) Бакыја гајыдыр. 1875-чи илдә Азәрбајчан дилиндә илк "Әкинчи" гәзетини нәшр едир. Сонра исә о, "Каспи" гәзетинә рәһбәрлик едир. Һ.Б.Зәрдаби "Әкинчи" гәзетинин сәһифәләриндә даим материалист тәбиәт елмини, онун наилијјәтләрини, тәбиәтдә инкишафын олмасы идејасыны тәблиғ едир вә һесаб едирди ки, каинат даим

[1] Бах: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960, сәһ. 681.

һәрәкәт едир, дәјишир вә һәр шеј дәјишиклијә уғрамалыдыр.

Азәрбајҹанда демократик мәтбуатын баниси олан Зәрдаби өзүнүн башлыҹа вәзифәсини халг күтләләринин вәзијјәтинин јахшылашдырылмасында, маарифчиликдә көрүрдү. О, истисмарын бүтүн формаларынын мәһв едилмәсини, демократик азадлыгларын бәргәрар олмасыны арзулајырды. Зәрдаби өз програмыны динҹ јолла һәјата кечирмәји нәзәрдә тутурду, лакин мүбаризәнин гејри-динҹ формасыны да тамамилә инкар етмирди.

Һагг вә һагганијјәтә, әдаләт вә халгын кәләҹәјинә бөјүк үмидлә бахан мүтәфәккир мүҹаһид Һәсәнбәј Зәрдаби "сијаси мүлаһизә" вә "сијаси е'тибарлылығы" "сијаси көмрүкхана" адландырырды. Һәтта өмрүнүн гүруб чағында "Бүрократија вә е'тибарлылыг" сәрлөвһәли ири бир мәгалә дә јазмышдыр. "Каспи" гәзетиндә дәрҹ олунмуш бу мәгаләдә милләт вә халга һәгигәтән хидмәт етмәји мүгәддәс борҹ билән елмли, исте'дадлы вә баҹарыглы шәхсијјәтләри "сијаси е'тибарсызлыг" дамғасы илә дөвләт ишләринә јахын гојмајан бүрократик үсули-идарәни ифша едән Зәрдаби јазырды: "Ким бу гајданы билмир. Зијалылардан ким бу вә ја башга вәзифәјә, мәктәбә вә и.а. дахил олмаг истәркән "сијаси көмрүкхана" "јохланышынын" көзәллијини өз үзәриндә һисс етмәјиб? Ади етика гајдаларына белә әмәл етмәдән инсан үзәриндә елә бир әмәлијјат апарырлар ки, истәр-истәмәз адамы диксиндирән һиссләр әмәлә кәлир. Бүтүн кечмишиниз, сизин адамлара мүнасибәтиниз, интим аилә һәјатыныз вә әлбәттә, сизин иҹтимаи фәалијјәтиниз бөјүдүкҹә зәррәбин васитәсилә нәзәрдән кечирилир. Ләкә ахтарырлар. Вај о адамын һалына ки, онун ады һөкумәт нөгтеји-нәзәриндән ләкәләнмиш олсун. О заман иҹтимаи характерли идарәләрин, һабелә дөвләт идарәләринин гапылары һәмишәлик олараг онун үзүнә бағлыдыр...

"Сијаси ҹәһәтдән е'тибарсызлыг" е'лан едилмиш адам там олмаса да бир чох вәтәндашлыг һүгугларындан, илк нөвбәдә исә бир тикә чөрәк әлдә етмәк һүгугундан мәһрум олур. Адамы е'тибарсыз адландырмаг, ону мадди ҹәһәтдән фөвгәл'адә дәрәҹәдә чәтин, бә'зән исә чыхылмаз вәзијјәтдә гојмаг ону амансызҹасына ҹәзаландырмагдыр. Бу ҹүр адамын гаршысында кәләҹәјин аҹлыг мәнзәрәси ҹанланыр, онун адына биабырчылыг дамғасы вурулур, онун шәхсијјәти кизли вә ачыг нәзарәт алтына алыныр. Күт вә горхаг адамлар арасында тәәҹҹүблү бир шәхс кими гәләмә верилир... онунла үнсијјәтдән гачырлар... Зира онун бүтүн күнаһы будур ки, о нә вахт исә өз фикрини сөјләмәк ҹүр'әтинә малик олмушдур"[1].

Һ.Б.Зәрдаби азадлыг һәракатынын тарихинә мүраҹиәт едәрәк

[1]Бах: "Каспи" гәзети, 1906, №221.

Радишевин, Пестелин, Һертсенин, Чернишевскинин ингилаби фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди. Азәрбајчанда материалист тәбиәтшүнаслығын әсасыны гојан Һ.Зәрдаби халглар достлуғуну тәблиғ етмиш вә кәидли идеологу олмушдур. О, ичтимаи дәјишикликләр, ингилаби һәрәкат һаггында мүсбәт фикирләр сөјләсә дә, чәмијјәт һадисәләринә мүнасибәтдә идеалист олмуш, јени чәмијјәти мaариф, елм јолу илә гурмағы мүмкүн һесаб етмишдир. Елмин, тәһсилин һәјатла әлагәсинә бөјүк әһәмијјәт вермиш Зәрдабинин публисистикасында чаризмин буржуа-мүлкәдар зүлмүнүн ифшасы мүһүм јер тутур. Зәрдаби Азәрбајчан гадынларынын маарифләнмәсинә хүсуси әһәмијјәт вермиш, 1901-чи илдә Бакыда Азәрбајчанлы гызлар үчүн илк мәктәбин ачылмасына көмәк етмишдир.

XX әсрдә Азәрбајчанда сијаси фикирләрин инкишафында М.Ә.Рәсулзадә, Н.Нәриманов, Һ.Н.Һүсејновун чох бөјүк хидмәтләри олмушдур. 1884-чү илдә Бакыда доғулмуш М.Ә.Рәсулзадә (1955-чи илдә Ангарада вәфат етмишдир) һәлә кәнч икән сијаси һәјата атылмыш, 1903-1904-чү илләрдән е'тибарән чар режими әлејһинә кизли фәалијјәтдә иштирак етмишдир. Өзүнүн тәшкил етдији азәрбајчанлы кәнч ингилабчылар дәрнәјинә башчылыг етмишидр. 1909-чу илдә М.Ә.Рәсулзадә халгымызын милли гәһрәманы Сәттәрханын (1867-1914) рәһбәрлији алтында кедән милли азадлыг мүбаризәсинә көмәк етмәк үчүн Чәнуби Азәрбајчана кетмиш, Тәбриздә Сәттәрханла вә онун силаһдашлары илә көрүшмүшдүр. М.Ә.Рәсулзадә Иран Демократик Партијасынын Мәркәзи Комитәсинә дахил олмуш вә бу партијанын идеолокијасыны һәмин партијанын лидери Сејид Һәсән Тағызадә илә бирликдә ишләјиб һазырламышдыр. О, 1908-1910-чу илләрдә Иранда ингилаби һәрәкатын иштиракчысы, Теһранда "Јени Иран" һәфтәлик гәзетинин баш редактору олмушдур.

М.Ә.Рәсулзадә 1910-чу илдә Иранда нүфузу гүввәтләнән чар һөкумәти сәфарәтинин тәләб вә тәзјиги илә ораны тәрк едәрәк Истанбула кәлмишдир. Бурада Түркијә сијаси чәмијјәтләри, о чүмләдән Түрк очаглары–кәнч түркләр илә бәрабәр чалышмыш, еһни заманда бурадан Бакыда јаранмагда олан кизли Азәрбајчан тәшкилаты илә әлагә јаратмыш вә 1911-чу илдә "Мусават" Партијасыны тә'сис етмишдир.

1913-чу илдә Бакыја гајадараг сијаси фәалијјәтини давам етдирмишдир. "Игбал", "Ачыг сөз" гәзетләринин редактору (1914-1915) олмушдур. 1917-чи илдә "Мусават"ын биринчи гурултајында партијанын сәдри сечилмишдир. М.Ә.Рәсулзадә 1917-чи илдә Милли Азәрбајчан "Мусават" Халг Партијасы бирләшмиш

гурултајында вә һәмин илдә Бакыда топланан Гафгаз Мүсәлманлары гурултајында Гафгаз илә Азәрбајчанын Русијадан ајрылараг, мухтар вә мүстәгил олмалары тезисини мүдафиә етмишдир. Һәмин ил мајын 10-да исә Москвада топланан Русија мүсәлманлары гурултајында Русијанын милли дөвләтләрә парчаланмасыны тәләб едән бир гәрар лајиһәсинин гәбул едилмәсинә наил олмушдур.

М.Ә.Рәсулзадә 1904-1920-чи илләрдә мәтбуатдакы чыхышларында јүз илләр өзүндән сонракы кәләчәји көрәрәк јазырды: "Кәләчәк милләтләрин сүнкү илә јапма режимә бојун әјдирмәнин дејил, милли һакимијјәтә, һагга вә һүријјәтә дајанан истиглалчылығындыр".

1918-чи ил мајын 28-дә Загафгазија сејми ләғв олунду. Ертәси күн исә сејмә дахил олан азәрбајчанлы депутатлар М.Ә.Рәсулзадәнин сәдрлији алтында Милли Шура тәшкил етдиләр вә мајын 28-дә бүтүн өлкәләрин радностансијалары вә гәзетләри Азәрбајчанын истиглалијјәтинин е'лан олунмасы һаггында Милли Шуранын мүрачиәтини дүнјаја јајды.

М.Ә.Рәсулзадә 1918-чи ил мајын 28-дә е'лан олунмуш Азәрбајчан чумһуријјәтинин илк президенти кими Османлы һөкумәти илә бир мүгавилә имзаламышдыр. Бу мүгавиләјә көрә түрк ордусу болшевик истиласы алтында олан Бакынын гуртулушу үчүн Азәрбајчан силаһлы гүвәләринә јардым етмишдир.

М.Ә.Рәсулзадә Азәрбајчанын Шәргдә илк демократик дөвләт, республика олдуғуну даимә фәхрлә гејд едир, бу јолда гүввә вә бачарығыны әсиркәмирди. Республиканын 1-чи илдөнүмү мүнасибәтилә о, јазырды "...Азәрбајчан республикасы түрк милли демократик дөвләтчнлији зәмининдә милли мәдәни тә'јини мүгәддаратын мүасир өзүлүнә әсасланмышдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән республикамыз биринчи түрк дөвләтидир".

М.Ә.Рәсулзадә санки бу күнүмүзү нәзәрдә тутараг дөнә-дөнә гејд едирди ки, фикри, милли вә сијаси истиглалларын көкү игтисади истиглалдыр. О, "Азәрбајчан чумһуријјәти" адлы китабында "Сәбилүл-Рәшид" гәзетиндә дәрч олунан бәјаннамәдән "Билиниз вә акаһ олунуз ки, бизим јеканә чөрәји-ничатымыз Түркијәнин истиглалы вә онун тәрәггисиндәдир" сөзләрини хатырладараг гардаш түрк халгына Азәрбајчана көстәрдији сијаси, мә'нәви вә һәрби дәстәји үчүн дәрин миннәтдарлығыны билдирирди. Кәнч јашларындан өз һәјатыны милли мүчадиләјә сәрф едәрәк, чаризмин јаддашлардан силмәјә чалышдығы Азәрбајчан, азәрбајчанчылыг, түрклүк идејасына јенидән чан верән М.Рәсулзадә сон нәфәсинәдәк өз идејаларына садиг галды. О, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти

гурулдугдан сонра Түркијә, Алманија, Полша, Румынија вә Русијада мүһачирәтдә јашамышдыр. 1947-чи илдә Гәрби Алманијадан Ангараја гајытмыш, мүсават мүһачирәти дәстәсинә башчылыг етмиш, антисовет фәалијјәти көстәрмишдир.

Бөјүк дөвләт хадими, јазычы вә публисист, һәким Н.Нәриманов (1870-1925) Азәрбајчанда сијаси фикрин инкишафында өзүнәмәхсус јер тутур. Көһнә чәмијјәтин мәнфур ганунларынын, мүртәче адәт-ән'әнәләрин, шәрг истибдадынын тәнгиди, халглар достлуғу, бејнәлмиләлчилик, мәдәни јүксәлиш вә милли-азадлыг идејаларынын тәрәннүмү онун бәдии әсәрләринин әсас мәзмунуну тәшкил едир.

Н.Нәриманов 1882-чи илдә Горки семинаријасына дахил олмуш, 1890-чы илдә ораны битирәрәк Тифлис губернијасынын Борчалы гәзасынын Гызыл-Һачылы кәндинә мүәллим тә'јин олунмушдур. Н.Нәриманов 1891-чи илдә Бакыја кәлмиш вә кениш мәдәни-маариф, әдәби-сијаси фәалијјәтә башламышдыр. О, јазырды: "Мүсәлман күтләләринин мүстәсна авамлығы вә керилији өз әдәби вә ичтимаи иши илә бу күтләләри ојадыб ингилаба һазырламаг вәзифәсини мәним гаршыма гојур".

Н.Нәриманов 1894-чү илдә Бакыда мүсәлман халглары үчүн илк халг гираәтхана-китабханасы тәшкил етмиш, бир сыра шәрг өлкәләринин мүтәрәгги гәзетләри илә әлагә јаратмыш, һәмин өлкәләрдән гираәтхана үчүн әдәбијјат алмышдыр. Бу дөврдә Нәриманов ичтимаи проблемләрә тохундуғу "Наданлыг" (1894), "Шамдан бәј" (1895), "Надир шаһ" (1909), "Баһадыр вә Сона" (1906-1908) кими әдәби әсәрләр, сосиоложи вә мәдәни мәсәләләрә даир публисистик мәгаләләр јазмышдыр. Әдәбијјаты бөјүк ичтимаи тә'сир васитәси һесаб едән Н.Нәриманов "Надир шаһ" фачиәсиндә дөвләт, һакимијјәт һаггында өз мүлаһизәләрини вермиш вә "падшаһ аллаһын јердә көлкәсидир" кими "мүгәддәс" еһкамлары дармадағын етмишдир. 1922-чи илдә Нәриманов өзү бу барәдә јазмышдыр: "Надир шаһ" адлы тарихи фачиәмдә мән шаһын шәхсијјәтини һечә ендирмишәм вә баша салмаг истәмишәм ки, һөкмдарын шәхсијјәти гаранлыгда галан күтләнин адәт олараг гәбул етдији кими һеч дә мүгәддәс дејил вә әкәр о, мәмләкәти идарә едә билмирсә, ону тапдалајыб кечмәк олар"[1].

Н.Нәриманов өз әсәрләриндә заманын бөјүк вә ваҹиб мәсәләләрини галдырараг чәмијјәт вә ичтимаијјәт гаршысында мүзакирәјә гојур вә халгын, милләтин үмуми рифаһы вә тәрәггиси хејринә онлары һәлл етмәјә чалышырды. О, халгын милли гүрур вә мәнлик һиссләрини ојатмаг вә һәрәкәтә кәтирмәк истәјир, өз һүгуглары вә

[1] Н.Нәриманов фонду, бағлама I, говлуг 3, сәһ.15.

һиссијјаты уғрунда ону мүбаризәјә чагырырды. Н.Нәриманов дејирди ки, сәнәткарын, бәдии сөз устасынын әсас вәзифәси көһнә һәјат тәрзини, чиркин адәтләри, фанатизми вә керилији тәнгид етмәкдән, халгы өз һүгуглары вә кәләчәји һаггында дүшүнмәјә өјрәтмәкдән вә һәрәкәт јолу көстәрмәкдән ибарәтдир.

Н.Нәриманов 1919-чу илин јанварында Һәштәрханда Загафгазија мүсәлманларынын ишләри үзрә комиссар сечилир. О, харичи ишләр комиссарлығында ишләдији заман партијанын Шәргдәки сијасәтинин һәјата кечирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Халглар достлуғунун мөһкәмләндирилмәсинә јүксәк сијаси гијмәт верән Н.Нәриманов бу амал уғрунда јорулмадан мүбаризә апармышдыр.

Азәрбајчан ичтимаи-сијаси фикринин, әдәбијјатынын тәдгиги вә инкишафы илә мәшғул олан тарихи шәхсијјәтләрдән бири дә Һ.Н.Һүсејнов (1908-1950) олмушдур. Азәрбајчанда фәлсәфи фикрин, демократик идејаларын јајылмасында онун бөјүк хидмәти олмушдур. Һ.Һүсејновун Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә "Фашизмин ирг нәзәријјәси", "Фашизмин мәһви лабүддүр", "Фашист чәлладларынын фәлсәфәси", "Фашизм елмин дүшмәнидир", "Ә.Шыхлински" вә б. китабча вә мәгаләләри чап олунмушдур. Һ.Һүсејнов Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бөјүк нүмајәндәләринин фәлсәфи ирсини өјрәнмишдир. 1939-чу илдән Бәһмәнјар, Низами, М.Фүзули, А.Бакыханов, Казым Бәј, Ф.Ахундов, Һ.Зәрдаби вә б. һаггында тәдгигат апармышдыр. "XIX әср Азәрбајчанда ичтимаи вә фәлсәфи фикир тарихиндән" адлы (1949) әсәриндә Азәрбајчан халгынын фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикринин әсас инкишаф мәрһәләләри мүәјјәнләшдирилмиш, М.Ш.Вазеһ, А.Бакыханов, М.Ф.Ахундов вә б. дүнјакөрүшү сәчијјәләндирилмишдир.

3. XX әсрдә Гәрбдә сијаси идејаларын инкишафы

XX әсрин гејри-марксист сијаси идејалары ашағыдакылардыр: "Үмуми фираванлыг дөвләти", "Плүралист демократија", "Елита", "Технократија доктринасы", "Конверкенсија" нәзәријјәси вә с.

"Үмуми фираванлыг дөвләти" нәзәријјәси. Мүасир Гәрб өлкәләринин дөвләтләри сосиал хидмәт сијасәти һәјата кечирирләр. Бу сијасәт сосиал тә'мината, сосиал сығортаја, ишсизлик, хәстәлик вә гочалыға јардыма еһтијачы олан гадынлара, имкансыз аиләләрә көмәјә, мүаличәси мүмкүн олмајан хәстәләрә сосиал јардыма, ушагларын гајғысына, сәһијјәјә, мәнзил тикинтиси, нәглијјат вә рабитә саһәсиндә тәдбирләрә вә хәрчләрә јөнәлдилмишдир. Гәрб өлкәләриндә бу сијасәтин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә

әһалинин һәјат сәвијјәси хејли јүксәлмишдир.

"Үмуми фираванлыг дөвләти" консепсијасы инкилис игтисадчысы Д.Кејнс тәрәфиндән ишләниб һазырланмышдыр. Сонрадан бу консепсија Ҹ.Мјурдал, Ҹ.Стерч, А.Пигу вә б. тәрәфиндән јени вариантларда ирәли сүрүлмүшдүр. Бу нәзәријјәнин мүәллифләри гејд едирләр ки, игтисадијјатын дөвләт тәрәфиндән низамланмасы чәмијјәтдә мејдана кәлән мүәјјән сосиал зиддијјәтләрин арадан галдырылмасына хидмәт едир. Онларын фикринчә гарышыг игтисадијјатын јарадылмасы, дөвләтин фәал низамлајычы голу вә сосиал хидмәт сијасәти Гәрб өлкәләриндә "Үмуми фираванлыг дөвләтинин", кәләчәкдә исә бүтөв "дүнја фираванлығынын" мејдана кәлмәси вә инкишафына апарачагдыр. Белә бир шәраитдә исә мөвчуд Гәрб өлкәләриндә сосиал-игтисади вәзијјәт әсаслы шәкилдә дәјишәчәкдир.

"Үмуми фираванлыг дөвләти" нәзәријјәсинә мүхтәлиф гүввәләр– сосиал-реформистләр, сағ сосиал-демократлар вә тәфтишчиләр мүрачиәт едирләр. Бә'зән мүтәрәгги даирәләр "Үмуми фираванлыг дөвләти" һаггындакы нәзәријјәдән мүртәче гүввәләрлә мүбаризәдә, дөвләтә мүрачиәтдә мүсбәт бир тәләб кими истифадә едирләр.

"Плүралист демократија" нәзәријјәси. Әкәр "Үмуми фираванлыг дөвләти" консепсијасы мүасир Гәрб дөвләтләринин игтисади вә сосиал фәалијјәтинә аид едилирсә, "плүралист демократија" нәзәријјәси вә јахуд сијаси плүрализм сијаси һакимијјәтин демократик системини нәзәрдән кечирир. Бу нәзәријјәнин мүәллифләри (Г.Ласки, М.Дјуверже, Р.Дарендорф, Р.Аллен вә с.) гејд едирләр ки, мүасир Гәрб өлкәләриндә артыг синифләр јохдур, онларын әвәзинә исә бу вә ја дикәр мәнафеләрин (сәнәт вә мадди вәзијјәт, јаш, дини әгидә вә с.) үмумилијиндән мејдана кәлән мүхтәлиф гаршылыглы әлагәли гүввәләр фәалијјәт көстәрир. Бунларын арасында исә гејри-антагонист мәнафеләр мөвчуддур. Онларын тәзаһүрү, ифадәси вә һәјата кечирилмәси үчүн мүәјјән "марағы олан груплар" вә јахуд "тәзјиг груплары" јараныр. Белә груплар ашағыдакылардыр: саһибкарларын ассосиасијасы, пешәкар иттифаглар (фәһләләрин, һәкимләрин, мүәллимләрин вә с.), дини бирликләр, пасифист (әмин-аманлыг јарадан) вә вәтәнпәрвәр тәшкилатлар, мәдәни вә идман чәмијјәтләри вә с. Бүтүн бунлар сијаси һакимијјәтә тәзјиг вә тә'сир көстәрмәк јолу илә өз мәнафеләрини һәјата кечирмәјә чалышырлар. Демократик чәмијјәтдә бу чүр груплар өз мәнафеләрини азад ифадә едирләр. Онлар үмуми сечки һүгугундан, сијаси партијаларда вә мүхтәлиф ичтимаи тәшкилатларда бирләшмәк һүгугларындан вә мүәјјән ичтимаи рә'јин

формалашмасы үчүн мүасир информасија васитәләриндән истифадә едәрәк сијаси һәјатда иштирак едирләр.

"Плүралист демократија" нәзәријјәсинә көрә белә шәраитдә гәрарларын гәбул олунмасы мүхтәлиф групларын гаршылыглы фәалијјәтинин вә рәгабәтинин нәтиҹәсидир. Сијаси һакимијјәт һөкумәт вә гејри-һөкумәт идарәләри арасында куја бөлүшдүрүлүр. Мүхтәлиф иҹтимаи тәшкилатлар, о ҹүмләдән зәһмәткешләр һөкумәтлә һакимијјәти бөлүшдүрүрләр. Нәтиҹәдә чохлу дөвләт вә гејри-дөвләт тә'сисатлары арасында суверенлијин "диффузијасы" (лат. Јајылма, ахма) баш верир. Мәһз бурадан "плүралист демократија" сијаси плүрализм анлајышы мејдана кәлир. Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары гејд едирләр ки, плүрализм васитәси илә сијаси һакимијјәт халгын һакимијјәтинә чеврилир. Белә шәраитдә исә дөвләт мүхтәлиф груплар арасында арбитр ролу ојнајыр вә бүтүн сосиал групларын мәнафејинин ифадәчиси кими чыхыш едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, плүрализм нәзәријјәси идејасы мүәјјән мүсбәт ҹәһәтләрә маликдир. Белә ки, о демократик дөвләт гурулушуну, инсан һүгугларыны, фикир азадлығыны мүдафиә едир.

Елита нәзәријјәси. Франсызҹа јахшылар, сечилмишләр мә'насыны ифадә едән "Елита" нәзәријјәсинин тарихи көкләри "гәһрәман вә ҹамаат" нәзәријјәсинә кедиб чатыр. Һәмин нәзәријјәни вахтилә инкилис философу вә тарихчиси Томас Карлејл (1795-1881), Парис коммунасы дағыландан сонра исә иртиҹачы франсыз сосиологу Габриел Тард (1843-1904) тәблиғ едирди. "Елита" нәзәријјәси ејни заманда "Ағалар тәбәгәси" һаггындакы һитлер-фашист нәзәријјәсининән јени формасыдыр.

Елита нәзәријјәсинин баниләри италјан политологлары Р.Моска вә В.Паретодур. Бу идејаја көрә халг күтләләри идарәетмәни һәјата кечирмәјә габил дејилләр. Даһа дәгиг десәк, бу "нәзәријјәнин" әсас мәзмуну ондан ибарәтдир ки, бәшәр ҹәмијјәти һәмишә "јарадыҹы елита" илә "пассив ҹамаата" бөлүнмүш вә бөлүнәҹәкдир. "Елита" өз тәркибинә дахил олан адамларын көркәмли фәрди габилијјәтләри сајәсиндәән јүксәк мөвгедә дурур. Бу "нәзәријјә" орижинал дејилдир, иҹтимаи фикир тарихиндә белә идејалара артыг тәсадүф едилмишдир. Белә ки, Платон гулдарларын гуллары идарә етмәк "һүгугуну" әсасландырырды. Орта әср илаһијјатчылары исә феодал һакимијјәтинин илаһи мәншәјини "сүбут едирдиләр". Инкилис философу вә сосиологу Һ.Спенсерин ирәли сүрдүјү "ҹәмијјәтин үзви нәзәријјәси" дејилән нәзәријјә синфи бәрабәрсизлијин ачыг мәдһидир. Һ.Спенсер белә һесаб едирди ки, ҹәмијјәт үч ҹүр үзвләри гидаландырыҹы, бөлүшдүрүҹү вә тәнзимедиҹи үзвләри олан һејван

организми принсипи үзрә гурулмалыдыр. Ҹәмијјәтдә дә үч синиф: "гидаландырыҹы" олан фәһлә синфи, бөлкү вә мүбадиләни һәјата кечирән таҹирләр синфи, истеһсалы тәнзим едән сәнаје капиталистләри сифи олмалыдыр. Бу синифләрдән һәр бири ҹәмијјәтдә өз јерини билмәли вә һејван организминдә олдуғу кими өз функсијаларыны иҹра етмәлидир. Һ.Спенсерә көрә капитализм ән тәбии гурулуш олдуғу үчүн һәм дә ән мүнасиб гурулушдур. Куја халглар тәбии олараг камил вә нагисләрә ајрылыр.

Мүасир "Елита"чылар да тарихдә халг күтләләринин јарадыҹы ролуну инкар едирләр. Лакин онлары өз сәләфләриндән фәргләндирән әсас ҹәһәт бундан ибарәтдир ки, тарихин јарадыҹысы кими гәләмә верилән, ајры-ајры көркәмли шәхсијјәт анлајышы әвәзинә "Елита" анлајышы ујдурурлар. "Елита" нәзәријјәсиндә тарихи инкишафын бүтүн кедиши, бу вә ја дикәр өлкәдә иҹтимаи тәрәгги бир груп "сечмә" адамларын фәалијјәтинә мүнҹәр едилир. Гәрб сосиологлары дөнә-дөнә тәкрар едирләр ки, ҹәмијјәтин тарихи "елитанын" мүхтәлиф типләринин бир-бирини әвәз етмәси тарихидир. Онлара көрә мәдәнијјәт күтләләрин "елитаја" гаршы үсјан етдикләри вахтларда дејил, анҹаг она табе олдуглары вахтларда инкишаф етмишдир.

Бу нәзәријјәјә көрә, сијасәт ики әкс "синифин"–һакимијјәтдә олан азлыгла (елита), һакимијјәт алтында олан чохлуг (халг, зәһмәткешләр) арасында мүбаризә саһәсидир. Елита идејасынын мүәллифләри гејд едирләр ки, һәр бир сивилизасијалы ҹәмијјәтдә ики синиф–идарәедән вә идарәолунан мејдана кәлир. Сајҹа аз олан бириҹи синиф "сијаси һакимијјәти инһисарлашдырыр", "сијаси функсијаны", "инзибати, һәрби, дини, игтисади вә мә'нәви рәһбәрлији һәјата кечирир" вә бунун әсасында имтијазлы синфә чеврилир, чохсајлы күзәштләрдән, мадди вә мә'нәвн характерли үстүнлүкләрдән истифадә едир. О, әксәријјәти тәшкил едән "идарәолунан синифин" һесабына јашајыр. Бу "синиф" исә сијаси организмин һәјат фәалијјәти үчүн зәрури олан "мадди вәсаитләри" тә'мин едир. Елита нәзәријјәсинин тәрәфдарлары демократијаја дүшмән мүнасибәт бәсләјирләр.

Технократија нәзәријјәси. Технократија Јунан сөзү олуб, сәнәт, усталыг вә һакимијјәт демәкдир. Технократија нәзәријјәсинин баниси Америка профессору Т.Вебблендир.

Сосиологлардан бә'зиләри сүбут етмәјә чалышырлар ки, мүасир Гәрб өлкәләринин "елитасы" директорлар, мүдирләр, мүһәндисләр вә техникләр тәбәгәсидир. Онларын фикринҹә, инди күтләләри техника аристократијалары әвәз етмишдир. Гәрб сосиологлары

һәмин аристократлары јени "елит" адландырыб, онлары техно-кратијанын нүмајәндәси һесаб едирләр. Онларын фикринчә јени "елитләр" истеһсалын һәрәкәтверичи гүввәсини, ичтимаи тәрәггинин јеканә дашыјычы амилини тәшкил едирләр.

Технократија нәзәријјәсинин тәрәфдарлары дејирләр ки, һазырда сивилизасијалы өлкәләрин инкишафындакы ән мүһүм просесләрдән бири һакимијјәтин мүһәндисләр, техникләр, директорлар, мүдирләр вә с. әлиндә топланмасыдыр.

Мүасир елми-техники тәрәгги шәраитиндә технократија нәзәријјәси мүһүм рол ојнајыр. Мә'лум олдуғу кими, һазырда елм вә техниканын сијаси һәјата тә'сири күчләнмишдир, дөвләтин идарә олунмасында елми-техники мүтәхәссисләрин иштиракы хејли артмышдыр. Belә бир шәраитдә һакимијјәт бизнесменләрдән менеҹерләрин (идарә едәнләрин), мүһәндисләрин, експертләрин вә с. әлинә кечир. Техники профессионал мүтәхәссисләр "Сосиал мүһәндисә" чеврилирләр вә өз әлләриндә нәинки истеһсал функсијаларыны, һабелә дөвләт һакимијјәтини ҹәмләшдирирләр. Техник вә чиновник вәзифәси бир нәфәрдә ҹәмләшир (технократија). Башга сөзлә, елми-техники тәрәгғинин вә ичтимаи һәјатын техникалашдырылмасы нәтиҹәсиндә техники мүтәхәссисләр технократлара чеврилирләр. Беләликлә, јени һаким сосиал тәбәгә јараныр. Јени сосиал-сијаси систем–технократија мејдана кәлир. Инкилтәрәнин лејборист хадимләриндән бири олан Кросмен јазыр ки, ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә рәһбәрлик вә игтисади нәзарәт куја јени синфин –мүлкијјәти олмајан рәһбәрләр синфинин әлинә кечмишдир, мүлкијјәтчиләр синфи исә куја өз ән'әнәви вәзифәсиндән мәһрум олмушлар. Белә бир нәзәријјәни инди Колумбија университетинин (АБШ) профессору В.Фридмен тәблиғ едир. О иддиа едир ки, "мүасир сәнаје ҹәмијјәтиндә мүлкијјәтчи дејил, мүдир кетдикҹә даһа артыг һөкмранлыг едир".

Конверкенсија нәзәријјәси. Гәбдә кениш јајылмыш үмумсосиоложи нәзәријјәләрдән бири дә мүхтәлиф нөвләри олан "Конверкенсија" нәзәријјәсидир. "Конверкенсија" нәзәријјәси мүасир сијаси идеолокијада ән мүһүм јерләрдән бирини тутур. "Конверкенсија" анлајышы латын сөзү олуб, бир нөгтәдә бирләшмә мә'насыны дашыјыр. "Конверкенсија" термининин өзү Гәрб сосиолокијасы елминә биолокијадан кәтирилмишдир. Биолокијада бу термин организмләрин ејни һәјат шәраитинә ујғунлашмасы нәтиҹәсиндә онларын бәдән гурулушунда вә үзвләрин функсијаларында охшарлығын әмәлә кәлмәсини ифадә едир.

"Конверкенсија" нәзәријјәси ики системин –капитализм вә

сосиализмин систези кими ифадә едилир. Бу нәзәријјәјә көрә капитализм вә сосиализм өлкәләри арасында игтисади, сијаси вә идеоложи фәргләр тәдриҹән силинмәкдәдир вә бу просес нәтиҹә е'тибары илә онларын бир-биринә говушмасына кәтириб чыхараҹагды. "Конверкенсија" нәзәријјәси XX әсрин 60-ҹы илләриндә Гәрб өлкәләриндә елми-техники тәрәгги илә әлагәдар истеһсалын ичтимаиләшмәси, дөвләтин игтисади ролунун артмасы вә планлашдырма үнсүрләринин тәтбигинин тә'сири нәтиҹәсиндә мејдана кәлмишдир. Онун мүәллифләри Ҹ.К.Һелбрејт (АБШ), Р.Арон (Франса), П.Сорокин (рус мүһаҹири), Ҹ.Стреги (Инкилтәрә) вә башгаларыдыр.

Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары көстәрирләр ки, һазырда капитализм вә сосиализмин конверкенсијасы башланмышдыр. Ики әкс сосиал-сијаси гурулуш арасында даһа чох охшар ҹәһәтләр мејдана кәләҹәк, тәдриҹән бир-биринин мүсбәт ҹәһәтләрини һифз едәҹәк, мәнфи тәрәфләрини исә арадан галдыраҹаглар. Бу ики әкс систем һәтта "ваһид сәнаје ҹәмијјәтиндә" бирләшәҹәкләр. "Конверкенсија" нәзәријјәси техники тәрәггини вә ири сәнајенин артмасыны ики мүхтәлиф сосиал-игтисади ҹәмијјәт формаларынын јахынлашмасынын мүһүм амили һесаб едир. Бу нәзәријјәјә көрә кәләҹәк сосиализмә дејил, бирләшмиш системә мәхсус олаҹагдыр. Шүбһәсиз ки, кечмиш ССРИ-дә вә Шәрги Авропа өлкәләриндә баш вермиш ичтимаи-сијаси һадисәләр вә с. просесләр "Конверкенсија" нәзәријјәсинә мүәјјән дәрәҹәдә һагг газандырмаға әсас верир.

IV ФӘСИЛ

Инсан вә сијасәт

1. Инсан–сијаси фәалијјәтин објекти вә субјекти кими

Инсан сијаси вә дикәр ичтимаи мүнасибәтләрин мәркәзи субјекти вә објектидир. О, субјект кими сијаси һәјата дахил олур, сијаси гәрарлар гәбул едир вә онлары мүвафиг олараг мүәјјән фәалијјәтдә вә шәраитдә һәјата кечирир. Инсан сијаси лидерләрин, тәшкилатларын, сијаси партијаларын програмларынын нәзәри вә практики фәалијјәтләринин, сијаси хадимләрин чыхышларынын, онларын сијаси новаторлуғунун әсас објектләриндән бiридир. Демократијанын инкишафы һәр бир шәхсин сијаси һәјатда ролунун реал шәкилдә артмасыны, онун сијаси мәдәнијјәтинин әһәмијјәтли сәвијјәдә јүксәлдилмәсини тәләб едир.

Демократијанын инкишафынын өзүндә ифадә олунан имканлары инсана, хүсусилә сијаси хадимә, лидерә сијаси һәјатын фәал иштиракчысы кими (әкәр онларда белә кејфијјәт вә һәвәс варса) даһа бөјүк, кениш мејдан вермәлидир.

Мүасир шәраитдә инсан вә сијасәт проблеми хүсуси мә'на вә әһәмијјәт кәсб едир. Әввәла она көрә ки, дүнја сивилизасијасы дәрин бөһран кечирдији бир вахтда јер күрәсиндә јашајан бүтүн инсанларын гаршысында белә суал гојулур: көрәсән онларын белә чәтин вәзијјәтдән чыхмаға вә бәшәријјәти тәрәггијә доғру апармаг күчләри чатачагмы?

Икинчиси, Артыг Совет Иттифагы дағылмыш вә јени јаранан суверен дөвләтләр өз тарихинин әсаслы дәјишикликләр вә кечид дөврүнү јашајыр. Сон дәрәчә зиддијјәтли, бурулғанлы вә чәтин дөврдә чәмијјәтимиз дүшдүјү бөһран вәзијјәтиндән чыхмаг үчүн чыхыш јолу ахтарыр.

Үчүнчүсү, индики кечид дөврүндә даһа фајдалы, мөвчуд чәтинликләри арадан галдыра билән, талејүклү сијаси гәрарларын вә ганунларын гәбул олунмасына вә онларын ичрасына бөјүк еһтијач вардыр. Әввәлки дөврләрдән фәргли олараг, бу күн дүзкүн вә әдаләтли гәрарларын гәбул едилмәсиндә вә онларын ишләмә механизминин јарадылмасында сијаси лидерләрдән даһа бөјүк мүдриклик вә узагкөрәнлик тәләб олунур.

Дөрдүнчүсү, чәмијјәтин кетдикчә сијасиләшдији мүасир дөврдә шәхсијјәтин сијаси һазырлығынын вә сијаси мәдәнијјәтинин ролу дурмадан артыр.

Биз һәјатда даим инсан, шәхсијјәт, фәрд мәфһумлары ил

растлашырыг. Лакин онларын арасындакы мөвчуд фәргләрин маһијјәтинә о гәдәр дә диггәт јетирмирик. Мәһз буна көрә дә илк нөвбәдә бу фәргләрин нәдән ибарәт олмасыны, објект вә субјектин маһијјәтини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Објекти–ичтимаи мүнасибәтләрин јөнәлдији, сынагдан чыхартдығы сосиал саһәдир. Буна инсанын һәјат фәалијјәтинин ашағыдакы саһәләри дахилдир: чәмијјәтин сосиал структуру, сијаси систем вә чәмијјәтдә субјектин реал давранышы. Башга чүр десәк објект субектин идракы вә дикәр фәалијјәтинин јөнәлдији шеј баша дүшүлүр. Ирадәли, шүурлу тәрздә һәрәкәт вә дәрк едән, өз һәрәкәтләринә көрә мәс'улијјәт дашыјан шәхсијјәтә субјект дејилир. Субјектә инсан, сосиал груп, синиф, халг, милләт, бәшәријјәт дахилдир.

Објектин субјектдән асылы олмадан мөвчуд олмасына бахмајараг, онлар вәһдәтдә көтүрүлүр. Објект субјектин мүчәррәд әкси дејил, чүнки субјект фәал сурәтдә објекти дәјишир, "инсанилəшдирир". Субјект исә харичи аләмин дәјишилмәси просесиндә формалашыб дәјишир. Јә'ни инсан јалныз тарихдә, чәмијјәтдә субјект олур. Буна көрә дә о бүтүн бачарыг вә имкани практикада формалашмыш ичтимаи варлыгдыр. Мәһз буна көрә дә објектлә субјектин гаршылыглы тә'сиринин әсасында ичтимаи-тарихи практика дурур. Керчәклијин чәһәт вә хассәләри мәһз бу һалда практик вә нәзәри фәалијјәтин субјектинә чеврилир. Чәмијјәтдәки бүтүн ичтимаи груплар ејни вахтда сијасәтин һәм субјекти, һәм дә објекти кими чыхыш едирләр.

Инсан мүәјјән дәрәчәдә биососиал варлыгдыр. О, биоложи, психоложи вә сосиал чәһәтләри өзүндә бирләшдирир. Инсанын варлығы үчүн илкин шәрт онун биоложи хүсусијјәтләри еләчә ирси кенотипдир ки, бу она ирсән габилијјәт формасында верилән тәбии веркидир. Психик чәһәт инсанын дахили мә'нәви аләмини (шүур, ирадә, һәјачан, әһвал-руһијјә, јаддаш, характер, темперамент вә с.) әкс етдирир. Инсан она көрә сосиал варлыгдыр ки, бу маһијјәтин дашыјычысы чанлы инсан организмидир. Инсанда сосиал аспект онун башга адамларла гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләрини, сосиал әлагәләрини, ичтимаи мүһитдә кәсб етдији хассә вә кејфијјәтләрини әһатә едир. Бу аспектләрин үчү дә инсанда вәһдәт һалында тәзаһүр едир вә инсанын биопсихососиал маһијјәтини әкс етдирир. Демәли, илкин маһијјәт кими биоложи вә психо-мә'нәви варлыг олан инсан шәхсијјәт сәвијјәсинә ујғун олараг ичтимаи варлыға, бәшәр тарихинә вә мәдәнијјәтә мүрачиәт едир, сосиал мөвчудлуг сәчијјәси кәсб едир.

Инсан чинсинә мәнсуб олма факты фәрд анлајышында тәсбит

олунур. Инсан дүнјаја фәрд кими кәләрәк, шәхсијјәтә чеврилир вә бу просес тарихи характер дашыјыр. Фәрд тарихән әмәлә кәлмиш мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләр системинә һәлә илкин, ушаглыг дөврүндә дахил олур. О, һәмин мүнасибәтләрә һазыр шәкилдә тәсадүф едир. Инсанын сосиал груп дахилиидә сонракы инкишафы мүнасибәтләрин елә шәбәкәсини јарадыр ки, бу да ону шәхсијјәт кими формалашдырыр.

Чәмијјәтдә һәр бир фәрдин фәалијјәти дикәр фәрдләрин фәалијјәтилә гаршылыглы әлагә вә асылылыг шәраитиндә баш верир. Ичтимаи истеһсал просесиндә инсан мүәјјән коллективин үзвүнү тәшкил едир, бу коллективдә јашајыр, онунла әлагәјә кирир вә һәмин коллектив васитәси илә бүтүн чәмијјәтлә мүнасибәтдә олур. Инсанын маһијјәти ајрыча бир фәрдә хас олан мүчәррәд бир шеј дејилдир. Инсанын маһијјәти өз керчәклијиндә ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусудур. Инсан ичтимаи мүнасибәтләр системинда мүчәррәд дејил, конкрет мөвге тутур.

Чәмијјәтин ән јүксәк варлығы, шәрәфи олан инсан һәјатын мә'насы вә маһијјәти, "кечмиши, кәләчәји вә бу күндүр". О һәм дә тәбиәтин ән јахын досту вә јарашығыдыр. В.Шекспирин сөзләри илә десәк "Инсан каинатын бәзәји, бүтүн чанлы варлығын тачыдыр". "Тәбиәтин јаратдыгларынын һамысындан ән һејрәтамизи инсан шәхсијјәтидир (И.В.Һөте)".

Инсан физики вә мә'нәви, тәбии вә соснал, ирси вә һәјатда әлдә едиләнләрин вәһдәтиндән ибарәт чанлы системдир. О, һәм һадисәләрин тәбии әлагәсинә, һәм дә биоложи ганунаујғунлуглара табедир. Инсан шүурлу психик вә шәхсијјәт сәвнјјәсиндә спесифик ганунаујғунлуглары олан сосиал варлыға чеврилмишдир. Инсан објектив ганунаујғунлуғун дәрк едилмәси сәвијјәсиндән асылы олараг гаршыја шүурлу мәгсәдләр гојур вә онларын әлдә едилмәси кедишиндә һәм објект, һәм дә субјектин өзү дәјишир.

Инсанын һәрәкәтләри, онун дүшүнчә вә һисс тәрзи јашадығы објектив тарихи шәраитдән, мәнафејинин шүурлу вә ја шүурсуз сурәтдә тәмсил етдији сосиал групун хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Инсанын мә'нәви һәјатынын вә онун һәјат ганунларынын мәзмуну ирсән габагчадан прогнозлашдырылмыр. Һәјата гәдәм гојан инсан әввәлки нәсилләрин фәалијјәтинин тәчәссүмү олан шејләр вә сосиал варлыг илә гаршылашыр. Мәдәнијјәтә говушмаг просесиндә инсанда өзүнәнәзарәт механизмләри јараныр. Һәмин механизмләр кениш һәвәс, инстинкт вә с. даирәсини ирадә күчү илә низама салмаг бачарығында өзүнү көстәрир. Бу өзүнәнәзарәт, әслиндә сосиал нәзарәтдир. Тарихән јаранмыш һүгуг, әхлаг, мәишәт, тәфәккүр вә

граматика гајдалары, естетик зөвг вә с. нормалар инсанын давраныш вә идракыны формалашдырыр, ајрыча бир инсаны мүәјјән һәјат тәрзи, мәдәнијјәт вә психолокија нүмајәндәсинә чевирир.

Ајрылыгда көтүрүлмүш һәр бир инсан тәкраредилмәз фәрдијјәтдир. Фәрд endividium -латын мәншәли сөз олуб бөлүнмәз демәкдир. Фәрд ичтимаи һәјатын илкин пилләләриндә мејдана кәлән конкрет субјектин мә'лум бүтөвлүјүнү ифадә едир. Фәрд анлајышында субјектин бөлүнмәзлији, бүтөвлүјү вә она хас олан хүсусијјәтләрин мәчмусу бирләшир.

Инсан өзүнә мәхсус олан фәрди хүсусијјәтләрә көрә ичтимаисијаси фәалијјәтә гошулур вә шәхсијјәт кими чыхыш едир. "Инсан" анлајышы инсан нөвүнә мәхсус үмуми әламәтләри ифадә едән нөв анлајышыдыр. Инсан аләминдә адәтән фәрд дејәркән, ајрыча бир инсаны нәзәрдә тутурлар. Онун үмуми чәһәтләри илә бәрабәр фәрди чәһәтләри дә вардыр. Демәли, ајрыча бир инсан хүсуси бир фәрддир вә мәһз онун хүсусилији ону фәрд едир вә керчәк ичтимаи фәрд варлығына чевирир. Фәрд ичтимаи варлыгдыр. Буна көрә дә онун һәјатынын һәр һансы бир тәзаһүрү мүәјјән мә'нада ичтимаи һәјатын тәзаһүрүдүр.

Инсан анчаг азад чәмијјәтдә азад ола биләр. Белә чәмијјәтдә инсан тәкчә ичтимаи мәгсәдләринин һәјата кечирилмәси васитәси дејил, һәм дә һәр шејдән әввәл өзүнәмәгсәд кими чыхыш едир.

"Шәхсијјәт" анлајышы "фәрд" вә "фәрдијјәт" анлајышындан һәм фәрглидир, һәм дә онлар гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Шәхсијјәтин ән характерик чәһәтләриндән бири онун фәрдијјәтидир. Фәрдијјәт өз ифадәсини инсанын тәбии әламәтләриндә вә психик хассәләриндә–һафизә, тәхәјјүл, темперамент, характер хүсусијјәтләриндә, инсан симасынын вә онун фәалијјәтинин бүтүн рәнкарәнклијиндә тапыр. Шүурун бүтүн мәзмуну да: бахышлар, мүһакимәләр, рә'јләр дә фәрди рәнк алыр, бунлар һәтта мүхтәлиф адамларда үмуми олдугда да һәмишә өзүндә нә исә "өзүнәмәхсуслуг" дашыјыр. Һәр бир ајрыча адамын тәлабаты вә еһтијачлары фәрдиләшмишдир вә о өзүнүн көрдүјү һәр бир ишә өз фәрди изини һәкк етдирир. Шәхсијјәт исә инсанда шүурун, өзүнүдәркетмә вә өзүнүидарә габилијјәтинин јаранмасы илә әлагәдар мејдана чыхыр. "Шәхсијјәт" анлајышы "мән" анлајышы илә практики говушур. И.Канта көрә инсан ону һејвандан фәргләндирән вә өз "мән"инин әхлаг ганунларына сәрбәст табе олмасына имкан јарадан өзүнүдәркетмә сајәсиндә шәхсијјәт олур. Фәрди ичтимаи варлыг кими инсан нәинки мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр системиндән вә кечмиш мәдәни ирсдән, һәм дә өз биоложи хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Инсан

ејни вахтда һәм тарихин мәһсулу, һәм дә субјектидир. Заһирән, објектив олараг, фәрдин ирадәси зиддинә она гаршы дуран шәхссиз ичтимаи мүнасибәтләр кечмиш нәсилләрин, јә'ни јенә дә "чанлы шәхсләрин" објективләшдирилмәсинин маһијјәтидир. Мүчәррәд, тәчрид олунмуш фәрд һалында күчсүз олан инсан башгалары илә бирликдә, сосиал тәбәгә вә груплар сырасында тарихин јарадычысына чеврилир.

Инсан шәхсијјәт олмагла, ичтимаи маһијјәтә чеврилир. Шәхсијјәт һәмишә ичтимаи, инкишаф етмиш, сосиал мүнасибәтләрин дашыјычысына чеврилмиш инсандыр. Шәхсијјәт фәрдин сосиаллашмасындан, онун ичтимаи фәалијјәтә вә үнсијјәтә кирмәси просесиндән јараныр. Шәхсијјәти истигамәтләндирән вә онун әтраф сосиал-тәбии мүһитә бағлајан онун дүнјакөрүшү, мә'нәви симасы, ирадәси вә мә'нәвијјатыдыр. Бунлар шәхсијјәтин сосиал статусунда, онун сосиал фәаллығында чох мүһүм тә'сиретмә васитәләридир.

Шәхсијјәтин әсас маһијјәти онун ичтимаи кејфијјәтләриндә тәзаһүр едир. Демәли, шәхсијјәт ичтимаи мүнасибәтләрин һәм објекти, һәм дә субјектидир, јә'ни инсан ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә бөјүјәрәк шәхсијјәтә чеврилир. Шәхсијјәт исә ичтимаи шәраитлә шәртләнир. Лакин о, һәмин шәраитин садәчә пројексијасы олмајыб, ону өзү тәшкил едир, өзү јарадыр. Демәли, шәхсијјәт ичтимаи мүһитә фәал, јарадычы мүнасибәт бәсләјир. Шәхсијјәт чәмијјәтдә һәр һансы мөвгејә малик, мүәјјән ичтимаи вәзифәни јеринә јетирән, өз мәнини дәрк едән шүурлу ичтимаи варлыгдыр.

Фәрдијјәт–шәхсијјәтин мүһүм фәрди әламәтләринин мәчмусу, онун психоложи хүсусијјәтләринин тәкраролунмаз вәһдәтинин давранышы вә рәфтарда тәзаһүрүдүр. Бураја һәр бир шәхсин өзүнәмәхсус характер әламәтләри, темперамент типи, психи просесләринин хүсусијјәтләри, һиссләри, ирадәси, арзу вә тәлабатының фәалијјәт мотивләринин, мараг, әһвал вә тәәссүратынын, адәт вә вәрдишләринин фәрди хүсусијјәтләри аиддир. Инсан шәхсијјәти өз фәалијјәтиндә тәкрар олунмаздыр. Үч јүз ил өнчә Томас Браун јазмышды: "Чох һејратамиздир ки, милјонларла инсанлар арасында ејни ики нәфәрә раст кәлмәк мүмкүн дејил". Демәли, һәр бир шәхсијјәтин јалныз өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вардыр. Мәһз бу чәһәтләр онун фәрди кејфијјәтләридир. Шәхсијјәтин фәрди кејфијјәтләри онун фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләриндә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, бу вә ја дикәр коллективин үзвү олан конкрет фәрд өзүнүн ихтисасына, тәһсилинә, коллективин үзвләринә мүнасибәтинә, давранышына вә с. көрә фәргләндиричи хүсусијјәтләрә малик ола биләр. Бурадан ајдын олур ки, шәхсијјәт конкрет инсан олараг, өзүндә бүтүн чәмијјәтә хас олан үмуми әламәтләри

үзвү олдуғу коллективә мәхсус хүсуси чәһәтләри вә тәк өзүнә аид олан фәрди кејфијјәтләри бирләшдирир.

Демәли, шәхсијјәт өзүндә белә үмуми вә ваһидләшдиричи чәһәтләрлә јанашы, фәрди оланы, анчаг өзүнәмәхсуслуғу вә тәкләнмәни дә бирләшдириб ифадә едир. Үмуми сосиал мүһитдә јетишмиш шәхсијјәтләр мәһз бу чәһәтләри илә фәргләнирләр. Лакин шәхсијјәтин милли олдуғу үмуми, хүсуси вә фәрди чәһәтләр бир-бириндән тәчрид олунмуш һалда мөвчуд дејилдир. Онларын арасында гаршылыглы әлагә вә асылылыг вардыр.

Адамларын хүсуси вә фәрди хассәләринин бөјүк мүхтәлифлијинә бахмајараг, психологлар инсан шәхсијјәтинин әксәријјәти үчүн үмуми олан бир нечә тиположи хүсусијјәтләри тә'јин етмәјә мүвәффәг олмушлар. Бунлар ашағыдакы әламәтләри илә сәчијјәвидир:

Биринчи тип–тәсәввүрләрдән даһа чох гавраjышлара мејл едән екстраверт шәхсијјәтдир. Бу типә мәнсуб олан адамлар әтрафдакыларын вә харичи стимул тә'сиринә тез мә'руз галырлар. Онлар чохлу мә'лумат вә тәәссүрат алмаг мүмкүн олан јерләрдә олмағы севирләр. Белә адамлара сәтһи дүшүнчә тәрзи һакимдир ки, бу да онларын садәлөвһлүјүнү көстәрир.

Икинчи тип–ән чох өз шәхси тәсәввүрләри илә јашајан интроверт шәхсијјәтләрдир. Белә адамлар дүшүнчәләрә далмаға мејли олуб, һәр чүр фәалијјәтә аз һазырдырлар[1].

Ичтимаи һәјат вә онда баш верән мүнасибәтләр чохсајлыдыр. Кениш мә'нада ичтимаи мүнасибәтләр мадди вә идеоложи мүнасибәтләрә бөлүнүр. Бу мүнасибәтләрин һәр биринин дә мүхтәлиф формалары вә тәзаһүрләри вардыр. Ичтимаи мүнасибәтләрин мүхтәлифлији сајәсиндә ичтимаи һәјатын рәнкарәнк тәзаһүрләри вә бунунла әлагәдар олараг, шәхсијјәтин һәјатынын да мүхтәлиф чәһәтләри, хүсусијјәтләри вә кејфијјәтләри формалашыр. Белә ки, инсанларын мадди истеһсал фәалијјәти, истеһсал просесиндә онларын арасында јаранан мүнасибәтләр вә бу мүнасибәтлрин тарихи инкишаф мәрһәләләри шәхсијјәтин ајры-ајры тарихи типләрини јарадыр.

2. Вәтәндаш вә дөвләт

Вәтәндашлыг–шәхсин мүәјјән дөвләтә мәнсубијјәти вә бунун нәтичәсиндә һәмин дөвләтин ганунверичилијинин мүәјјән етдији һүгуг вә вәзифәләрин она шамил едилмәсидир. Бир гајда олараг, бүтүн дөвләтләрин ганунверичилијиндә вәтәндашлыг доғулма

[1] Бах: Толстых А.В. Две версии. "Медицинская газета", 6 август 1983.

сәбәби вә јахуд көксалма гајдасы үзрә нәзәрдә тутулур. Доғулма сәбәбинә көрә вәтәндашлыг мүәјјән едилдикдә ики принсипдән истифадә олунур:

1. Милли принсип (ган һүгугу адланан принсип)–ушағын вәтәндашлығы доғулдуғу јердән асылы олмајараг, валидејнләринин вәтәндашлығындан асылыдыр.

2. Әрази принсипи (торпаг һүгугу адланан принсип)–ушағын вәтәндашлығы доғулдуғу јердән асылы олур вә валидејнләрин вәтәндашлығы илә бағлы дејил.

Валидејнләрин вәтәндашлығыныын дәјишмәси илә онларын 14 јашына чатмамыш өвладларынын вәтәндашлығы да мүвафиг олараг дәјишилир. 14 јашындан 18 јашынадәк олан ушагларын вәтәндашлығы исә јалныз онларын разылығы илә дәјишдирилир.

Дөвләт өз вәтәндашларынын һүгуг вә азадлығыны тә'мин едәрәк, онларын гаршысында мүәјјән вәзифәләр дә гојур. Дөвләт вә онун бүтүн органлары јалныз ганунa табедир вә ганунa зидд гәрарлар гәбул едә билмәз. Дөвләт өзүнә сәрфәли ганунун позулмасына көз јуманда вә ја буна һагг газандырмаға чалышанда нәзәрә алмалыдыр ки, сабаһ бу һадисә онун да башына кәлә биләр вә јаән азы мәнафејинә ујғун кәлмәјә биләр. Јә'ни дөвләтин ганунсузлуг едәни чәзаландырмаға мә'нәви һаггынын олмасы чәмијјәтдә бирмә'налы шәкилдә гәбул едилмәз.

Дөвләт өз үзәринә көтүрдүјү вәзифәләр үчүн халг гаршысында сијаси, һүгуги вә мә'нәви мәс'улијјәт дашыјыр. Лакин дөвләт вә вәтәндаш сосиал-сијаси үнсијјәтдә бәрабәр һүгуглу иштиракчы дејилдир. Белә ки, вәтәндаш өзүнүн ганунi һүгуг вә азадлығыны тәләб едәндә хаһиш едән ролунда чыхыш едир. Көк салмыш бу чүр бүрократик шәраити ләғв етмәк лазымдыр. Бу кими тәдбирләрин һәјата кечирилмәси вәтәндашын дөвләт вә онун органлары илә бәрабәр сәвијјәјә галхмасына көмәк едәр, онун һүгугуну, азадлығыны, ләјагәтини, шәрәфини горумаға тә'минат верәр. Бу мәгсәдләрә исә јалныз һүгуги дөвләт чәрчивәсиндә наил олмаг мүмкүндүр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, дөвләт инсанын арзу вә истәкләринин бүтүн мүхтәлифлији вә тамлығы илә тә'мин едә билмәз, бир чох һалларда әксинә, һәјатын өзүнүн бәхш етдији имканлардан истифадә етмәјә чәтинлик төрәдир. Инсанын вә чәмијјәтин гаршылашдығы проблемләри анчаг өз күчүнә инанан, шәхси тәшәббүс вә дәјанәт нүмајиш етдирән, фәал вәтәндашлардан тәшкил олунмуш ачыг чәмијјәт һәлл етмәк игтидарындадыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, вәтәндаш да дөвләт гаршысында бир мәс'улијјәтини баша дүшмәлидир. Чүнки вәтәндашларын бир

чохунун чәмијјәт вә дөвләт гаршысында өз мәс'улијјәтләрини дәрк етмәмәк һисси тәшвиш доғурур. Белә бир һисс узун мүддәт әрзиндә, дурғунлуг дөврүндә көк салмышдыр. Бунун јаранмасына исә инсанларда чәмијјәтин вә дөвләтин ишинә биканәлик һисси, дөвләтин игтисади вә мә'нәви саһәләрдә апардығы зиддијјәтли вә ардычыл олмајан сијасәти, шәхсијјәтин тәшәббүс вә мүстәгиллијини мәһдудлашдыран сијаси систем сәбәб олмушдур.

Инсан дәрк етмәлидир ки, чәмијјәт она, онун чәмијјәтә вердијиндән чох һеч нә верә билмәз. Инсан дәрк етдикдә ки, о өзү чәмијјәтин тарихи талејинин мүәјјәнедичиси вә јарадычысыдыр, бәшәријјәт гаршысында мәс'улијјәт дашыјыр, бу заман о даһа бөјүк, шүурлу вә фәал олур, өз азадлығыны өзү газанмаға, бу јолда мүбаризә етмәјә һазыр олур. Бу просесдә инсан тәбии вә сосиал мүһитдән даһа сәмәрәли, ағыллы вә мәгсәдәујғун истифадә едир, бәшәријјәтин еколожи, сосиал, демократик вә с. глобал проблемләринин һәллиндә фәал вә азад јарадычы кими иштирак едир.

Вәтәндаш өз вичданында өзүнүн бүтүн әмәлләри, нијјәт вә һәрәкәтләри, атдығы аддымларын мүмкүн ола биләчәк вә реал нәтичәләри үчүн дөвләт гаршысында шәхси мәс'улијјәтини ајдын сурәтдә дәрк етмәлидир. Давраныш үсулу сечмәјин, өз арзусу илә һәрәкәт етмәјин, објектив имкана малик олмағын өзү әхлаги мәсулијјәт үчүн илкин шәртдир. Лакин азадлыгдан кәнарда мәс'улијјәт дә јохдур. Дөвләт вәтәндаша кетдикчә даһа чох азадлыглар вермәклә, онун үзәринә бөјүк вәзифәләр дә гојур. Беләликлә дә вәтәндаш мә'нәви вә һүгуги борчуна әмәл етмәк зәрурәти гаршысында галыр. Бурада ачыг вә билаваситә диалектик асылылыг вардыр: һүгуг вә азадлыг нә гәдәр кенишләнирсә мәс'улијјәт дә бир о гәдәр јүксәлир. Һәм дә сөһбәт инсанын тәкчә өз һәрәкәтләринин билаваситә нәтичәләриндән доған мәс'улијјәтдән кетмир, ејни заманда өз дөврү, тарихин кедиши үчүн дә мәс'улијјәт дашымасындан кедир. Ајдындыр ки, ичтимаи вәтәндашлыг мәс'улијјәти фәрди һесабат вермәјин ејни дејилдир. Лакин бунлары бир-бириндән ајырмаг да олмаз. Мүсбәт мә'нада көтүрүлән мәс'улијјәт вәтәндашын өз һәрәкәтләринә нәзарәти, онлары тәнзим етмәси, мәһдудлашдырмасы, бу һәрәкәтләрә истигамәт вермәси кими тәзаһүр едир вә сөз илә ишин вәһдәтиндә, интизамлылыгда, вичданлылыгда ифадә олунур, јә'ни бу чүр мәс'улијјәт азад ирадәдән истифадә етмәк бачарығыдыр. Даһа дәгиг десәк, мәс'улијјәт вәтәндашын азад ирадәсинин ифадәсидир.

Дөвләт органларынын, о чүмләдән мүһафизә органларынын фәалијјәтиндә нәзәрә чарпан һүгуги ниһилизм һаллары–ганунун ачыг-ашкар инкар олунмасы, бә'зән һәтта ганунун руһуна е'тина-

сызлыг дөвләт гуручулуғу ишиндә әслиндә дөвләт позучулуғудур.

Вәтәндашларын һүгугларыны, азадлыгларыны тә'мин етмәк үчүн һүгуги дөвләт јаратмаг зәруридир. Һүгуги дөвләтин јарадылмасы үчүн бир сыра мүһүм мәсәләләрин һәллинин ардычыл һәјата кечирилмәси тәләб олунур. Әввәла, ичтимаи-сијаси һәјатын бүтүн саһәләриндә фәалијјәт көстәрән мәкәммәл ганунлар системи вә онларын алилијини јаратмаг зәруридир. Чүнки мәшһур јунан натиги Демосфенин (е.ә. 384-322) дедији кими "ганун дөвләтин чаныдыр. Чансыз бәдән өлү олдуғу кими ганунсуз дөвләт дә мәһвә мәһкумдур"[1]. Һүгуги ганунлар исә о заман сәмәрәли олар ки, онлар инсанларын ичтимаи-сијаси фәаллығына мүдахилә етмәклә онларын мәнафејини тә'мин етсин вә бу мәнафеји чәмијјәтин мәнафеји илә ујғунлашдырсын.

Икинчиси, дөвләт вә онун формаларынын гануна бағлылығынын тә'мин олунмасы. Бу о демәкдир ки, ганунлары тәртиб едән дөвләтин өзү һәмин ганунлары позмаға, һәтта "ганунлардан јан кечмәјә" белә ихтијары, һүгуги јохдур. Бу да јалныз о заман мүмкүн олар ки, верилмиш ганунлар кәмијјәт вә кејфијјәтчә вәһдәт тәшкил етсин, ганунларын ишләмә, фәалијјәт механизмасы һазырлансын вә онлар кәмијјәт бахымындан һәддини ашмасын. Әкс тәгдирдә ганунлара гаршы өлкәдә "мүһарибә" е'лан едиләр. Гәдим Чин фәлсәфәсинин ән бөјүк нүмајәндәси Лао-Тсзы бу һагда јазмышдыр: "Гаиунлар вә гәрарлар нә гәдәр чох нәшр олунарса оғру вә гулдур бир о гәдәр чох олачагдыр"[2].

Үчүнчүсү, вәтәндашларын азадлығынын, һүгугларынын, мәнафејинин, шәрәфинин мүдафиә едилмәси вә бунларын тә'минаты.

Дөрдүнчүсү, дөвләтин вә вәтәндашларын гаршылыглы мәс'улијјәти. Бу һалда дөвләт сијаси һакимијјәтин дашыјычысы кими вәтәндаш исә ону һәјата кечирән иштиракчы ролунда чыхыш едир.

Кечмиш ССРИ-дә вә дүнјанын бир сыра федератив дөвләтләриндә, һабелә јени јаранан мүстәгил дөвләтләрин әксәријјәтиндә икили вәтәндашлыг тә'јин олунубдур. Белә ки, өлкәнин әввәлки Конститусијасынын 33-чү маддәсинә әсасән индики суверен республикаларын һәр бир вәтәндашы ејни заманда кечмиш ССРИ-нин дә вәтәндашы сајылырды. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәддән зијадә мәркәзләшмә просеси вәтәндашлыг һүгуглары һаггында ганунлара мәнфи тә'сир етмишдир. Мәсәләи, кечмиш ССРИ-ин вәтәндашлыг һүгугларына даир 1931-чи ил ганунуна әсасән

[1]Бах: Р.Чәмилоғлу. Һүгуг вә мәшһур адамлар. Бакы, 1993, сәһ. 3.
[2]Бах: Јан Хиншуи. Гәдим Чин философу Лао-Тсзы вә оиун тәһлили. М., 1950, сәһ. 115 (рус дилиндә).

республикаларын һәм вәтәндашлығa гәбул етмәк, һәм дә вәтәндашлыгдан чыхармаг һүгугу вар иди. Һалбуки сон илләрәдәк гүввәдә олан кечмиш Иттифагын вәтәндашлыг һүгугларына даир 1978-чи ил ганунуна әсасән мүттәфиг республикалар јалныз вәтәндашлығa гәбул едә биләрдиләр. Лакин суверән республикаларын әксәријјәти вәтәндашлығa гәбул вә харич етмәк һагда 1991-чи илдә (Азәрбајчанда исә 1995-чи илдә) өз конститутусија ганунларыны гәбул етмишләр.

Демократик, һүгуги дөвләтләрдә инсан һүгуглары вә азадлығынын горунмасына мөһкәм тә'минат верилмәси илә јанашы, һамы тәрәфиндән ичрасына чидди әмәл едилән дөвләт интизамы да олмалыдыр. Дөвләт интизамы идарәетмәнин демократик принсипләринә әсасланыр вә дөвләт апаратыныи мүтәшәккил ишләмәсинә јөнәлдилир. О ичтимаи интизамын, әмәк интизамынын мөһкәмләндирилмәси, һуманист әхлаг вә әдәб гајдалары тәләбләри илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр вә һәр вәтәндашдан өһдәсинә дүшән хидмәти вәзифәләри дәриндән анламасыны, тапшырылан иш үчүн мәс'улијјәт, тәшәббүскарлыг вә ишкүзарлыг тәләб едир. Дөвләт интизамы јени гурулан суверен дөвләтләрдә кечид дөврүнүн мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмасы үчүн хүсусилә вачибдир. Мәһз буна көрә дә бүтүн һалларда дөвләт интизамынын позулмасына кәтириб чыхаран интизамсызлығын һәр чүр тәзаһүрүнә гаршы гәт'и мүбаризә апарылмалыдыр.

Гәрби Авропа мүтәфәккирләри Авропада вә Шимали Америкада буржуа ингилабларындан габаг вә сонра елми чәһәтдән әсаслаидырдыглары елементар инсан һүгугларыиа вә "ичтимаи мугавилә" нәзәријјәсинә истинад едирләр. Елементар инсан һүгуглары нәзәријјәси АБШ-да Истиглалијјәт Бәјаннамәсиндә (1776), Франсада Инсан вә Вәтәндаш һүгуглары Бәјаннамәсиндә (1789), БМТ-дә Инсан һүгуглары Бәјаннамәсиндә (1978) вә башга актларда гәбул едилмишдир.

Габагчыл, демократик дөвләтләрин инкишафындакы мүһүм амилләрдән бири инсан һүгугларынын горунмасы илә бағлыдыр. Һәрчәнд ки, бу дөвләтләрин дөвләт гурулушунда да бир чох чатышмајан чәһәтләр вар.

Инсанын тәбии елементар һүгугларыны үмумиләшдириб 4 група ајырмаг олар:

1. Инсанларын азад сечмә һүгугу (јашајыш тәрзи, адәт-ән'әнә, дини дүнјакөрүшү, дөвләт формасы).

2. Инсанларын јашамасы үчүн мәнафе саһәсинә малик олма һүгугу (мадди не'мәтләрдән истифадә етмәк, мүлкијјәт формаларына малик олмаг вә с.).

3. Инсанларын өзүнә нәзарәт вә горунмасы һүгугу (бөјүк тәбии тәһлүкәләрдән, хәстәликләрдән, ким тәрәфиндәнсә физики мәһв едилмәкдән горунмаг. Шәхсијјәт тохунулмазлығы вә с).

4. Инсанларын һүгуг бәрабәрлији (инсанларын биринин о бириндән һүгуги чәһәтдән үстүн олмамасы, шәрәф вә ләјагәтинин уча тутулмасы вә с.).

"Ичтимаи мүгавилә" тәрәфдарлары (Ч.Локк, Ш.Монтескје, Ж.Ж.Руссо вә б.) инсанын тәбии елементар һүгугларына истинад едәрәк үмуми разылыг әсасында дөвләтин јаранмасыны гәбул едирләр. Әлбәттә, 4 група бөлүнән тәбии елементар инсан һүгугларына истинад едәрәк Азәрбајчанын да кәнч дөвләт гурумларыны јаратмаг лазымдыр.

Инсан һүгуглары системи ики функсијаны јеринә јетирир: 1. Шәхсијјәтин сосиал мүдафиәси; 2. Онун ичтимаи-сијаси һәјатда фәал иштиракы. Бу функсијаларын һәр икиси јени мүстәгил дөвләтләрин јаранмасы илә сых бағлыдыр. Лакин јашадығымыз чәмијјәтин әввәлки инкишаф мәрһәләләри инсан һүгугларынын тә'минаты вә инкишафы үчүн һеч чүр әлверишли олмамышдыр.

Совет дөвләт идарәетмә структурлары елми бүнөврәјә малик олмадыглары үчүн орада инсан һүгуглары һәмишә гандаланырды. Онун илк дөврләриндә јарадылмыш һәрби дүшәркәләр, үчлүкләрин фәалијјәти, халгларын сүркүн едилмәси, инзибати-әрази бөлкүләринин ганунсуз ләғв едилмәси, республикаларын һүгугларынын тапдаланмасы вә с. буна мисал ола биләр. БМТ-нин Баш Мәчлисиндә Инсан һүгуглары Бәјаннамәси гәбул едиләркән кечмиш Совет Иттифагы бу актын гәбул едилмәсиндә битәрәф галмыш вә бунунла да сүбут едилмишдир ки, дөвләтин инсан һүгугларына истинад едиләрәк јарадылмасы вә фәалијјәт көстәрмәси она јаддыр.

Вәтәндашларын сијаси һүгугларынын изаһы илә јанашы онларын һүгугларынын игтисади әсасларынын маһијјәтини дә ајдынлашдырмаг лазымдыр. Лакин индијәдәк инсан һүгуларынын игтисади әсасларына садәләшдирилмиш шәкилдә јанашылырды. Белә күман едилирди ки, куја социалист мүлкијјәти автоматик шәкилдә чәмијјәтин инкишафы үчүн реал имкан вә сәмәрәли шәраит јарадачаг. Әксинә, бүтөв истеһсал васитәләринин үмумдөвләт мүлкијјәтинә чеврилмәси шәхсијјәтин игтисади азадлығынын азалмасына, онун мүлкијјәтдән вә һакимијјәтдән узаглашмасына сәбәб олду. Һалбуки игтисади мүстәгиллик олмадан сијаси азадлығы әлдә етмәк олдугча чәтиндир. Мәһз буна көрә дә инсан һүгугларынын игтисади әсасларыны јаратмаг үчүн артыг суверен республикаларда ичарә мүнасибәтләри, мүлкијјәт вә торпаг һаггында бөјүк

сосиал-сијаси вә игтисади әһәмијјәт кәсб едән өзәлләшдирмә ганунлары гәбул олунмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ичтимаи мүнасибәтләр системинә сосиал, милли, мә'нәви, сијаси вә с. мүнасибәтләр дә дахилдир. Ајдындыр ки, чәмијјәтдә сосиал вә ја милли мүнасибәтләр вардырса, демәли, бу мүнасибәтләрин дашыјычысы олан сосиал груплар, инсан бирликләри дә мөвчуддур. Белә шәраитдә шәхсијјәт мүәјјән сосиал тәбәгәјә вә милләтә мәнсуб олур. Демәли, шәхсијјәтин сосиал вә милли чәһәтләри, мәнафеји онун ичтимаи һәјатынын тәзаһүрләриндән бирини тәшкил едир. Лакин тарихән мә'лумдур ки, сосиал тәбәгәләрин мәнафејинин үстүн олдуғу чәмијјәтдә ајры-ајры фәрдләрин мәнафеји һәмишә арха плана кечир. Нормал инкишаф едән сивилизасијалы чәмијјәтдә һәр бир инсан сијаси вә ичтимаи һәјатда өзүнүн сосиал мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг, бәрабәрһүгуглу фәрд кими иштирак етмәлидир. Тәәссүф ки, сон 70 ил әрзиндә Бөјүк рус империјасында јашамыш 130-а гәдәр милләт вә халглар бу һүгугдан мәһрум олмушдур. Мәһз буна көрә ки, узун мүддәт нәзәријјә вә практикада шәхсијјәт вә онун һүгуглары билаваситә коллективин мәнафејинә табе едилирди. Коллектив һәмишә ајры-ајры фәрдләрин мәнафејини дөвләтин мәнафејинә гурбан верирди. Бу исә сон нәтичәдә фәрдләрин азадлығыны вә фикир плүрализмини мәһв едирди. Белә шәраитдә исә инсанын сијаси фәалијјәти деформасијаја уғрајыр, биртәрәфли, зәиф вә алтернативсиз инкишаф едирди. Инсан һүгугларына јалныз шәхсијјәтин мухтаријјатынын вә шүурлу өзүнүидарә етмә шәраитинин тә'мин олунмасы илә наил олмаг олар. Бөјүк рус педагогу К.Д.Ушински (1824-1871) бу һагда демишдир: "һүгугсуз мәхлуг хошхасијјәт, ја да ачыглы ола биләр, анчаг мә'нәви дүнјасы ола билмәз. Одур ки, адамлара мүмкүн гәдәр онлары мә'нәвијјатча јүксәлдән һүгуглар вермәк лазымдыр"[1].

Һәр бир чәмијјәтдә инсанын мадди вә мә'нәви тәлабатынын өдәнилмәси, сосиал мүнасибәтләрин гајдаја салынмасы, мәнафеләрин узлашдырылмасы вә с. талејүклү мәсәләләри демократик чәһәтдән өзүндә әкс етдирән һүгуги тәнзимләмә механизми олмадан тә'мин олуна билмәз. Демократија вә инсан һүгуглары јалныз һүгуги дөвләт чәрчивәсиндә инкишаф едә биләр. Јухарыда гејд етдијимиз кими БМТ-нин Баш Мәчлисинин 1948-чи илдә гәбул етдији инсан һүгуглары һаггындакы гәрары һәр шејдән әввәл халглара сөз, вичдан азадлығы, мүстәгиллик вә ганун гаршысында бәрабәрлик һүгуглары вермишдир.

Тәәссүф доғуран фактдыр ки, вәтәндашлыг, сијаси һүгуглар,

[1] Бах: А.Мирзәчанзадә. Ихтисаса кириш. Бакы, 1990, сәһ. 83.

игтисади, сосиал вә мәдәнијјәт мәсәләләри һаггында бејнәлхалг әмәкдашлыг Акты кечмиш ССРИ тәрәфиндән јалныз 1966-чы илдә гәбул едилмишдир. Лакин бу мүгавиләнин шәртләри он илдән сонра– 1976-чы илдән ичра олунмаға башламышдыр. Мөвчуд сәнәдләрә әсасән, инсан һүгуглары һаггында гәрары имзаламыш дөвләтләр өз ганунверичилик мәчәлләләринин инсан һүгуглары һаггында бејнәлхалг стандартлара ујғун кәлмәсинә тә'минат вермәлидирләр. Һал-һазырда 100-дән артыг тәсдиг олунмуш мүһүм бејнәлхалг сәнәд вардыр. Бунлара ирги ајры-сечкилик һалларына гаршы хәбәрдарлыг етмәк, чәзаландырма, гадынларын һүгугларыны горумаг үчүн тә'минат јаратмаг вә с. аиддир. Мәсәлән, Вена көрүшләринин јекун сәнәдиндә инсан һүгугларынын јени спектрлары вә онларын тә'минаты мәсәләси бөјүк мә'на кәсб едир. 1990-чы ил дөвләт башчыларынын иштиракы илә кечирилән Парис көрүшүнү дә көстәрмәк олар. Бүтүн бу бејнәлхалг һүгуги сәнәдләр она көрә вачибдир ки, јалныз инсан һүгугларынын һүгуги чәһәтдән мөһкәмләндирилмәси, онун сијаси һәјат фәалијјәтинин гајдаја салынмасы, игтисади азадлығына вә шәхси тохунулмазлығына тә'минат верә биләр.

3. Сијаси лидерлик вә шәхсијјәтин сијасәтә тә'сири

Мүасир чәмијјәтин сијаси системиндәки мүрәккәб вә зиддијјәтли просесләр, мүхалифәтчи партијалар, ичтимаи-сијаси тәшкилатлар вә дикәр һәрәкатларын сијаси фәаллығы сијаси лидерлик проблемини өн плана чәкир. Сијаси лидерлик инсанлар вә сосиал груплар арасында чәмијјәтдахили мүнасибәтләри низамлајан механизмдир. Онун маһијјәтини рәһбәрлик вә табечилик, тә'сир етмәк вә ја өз ардынча апармаг, габагкөрәнлик вә һадисәләри прогнозлашдырмаг кими чәһәтләр тәшкил едир.

Сијаси лидер дөвләт башчысы, сијаси партијаларын, ичтимаи тәшкилатларын, һәрәкатларын рәһбәрләри, әсас сијаси сима ола, сијаси хадим ола биләр. Һәјатын үмумијјәтлә сијасиләшмәси, сијаси мүбаризәнин вә сијаси рәгабәтин күчләнмәси, кәскин сијаси амбисијалар, сон дәрәчә күчлү тәләбләрлә әлагәдар лидерлик проблеми кәскинләшмишдир. Мүасир дөврдә сијаси лидерин "командасы"нын формалашмасы, кәнч лидерләрин һазырланмасы вә фәал фәалијјәтә чәлб олунмасы проблеми даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Лидерә сәриштәлилик, дәрин билик, кениш мә'лумат, јүксәк әхлаги кејфијјәтләрин вә с. олмасына тәләбат артыр.

Сијаси лидерләр бир чох һадисәләри габагчадан көрмәји бачарырлар. Онлар кениш сијаси тәфәккүр вә дүнјакөрүшдән әлавә

дипломатијада јахшы араштырма, тәһлилетмә, үмумиләшдирмә габилијјәтинә дә малик олмалыдыр. Милләтә онун кечмишини тәдгиг едән, дөврүн нәбзини тутан, кәләчәк һаггында дүшүнмәји бачаран, узагкөрән дөвләт башчысы, лидер лазымдыр. Әсл лидер һиссләрә јох, реал фактлара, тарихи керчәклијә, һадисәләрин објектив инкишаф истигамәтинә әсасланмалыдыр. Сијаси лидер кечилмиш јолдан ибрәт дәрси көтүрмәји, тарихи һадисәләри вә мүасир дүнјанын инкишаф хәттини дүзкүн араштырмағы бачармалыдыр. Тәбии ки, мүдрик сијаси лидер дөвләтә рәһбәрлијин бүтүн параметрләрини дүзкүн тәшкил едә билир. Тәсадүфү дејилдир ки, Гәрб өлкәләриндә тәчрүбәли, мүдрик рәһбәрә јүксәк гијмәт верилир. XIX әсрин ахырларында Бөјүк Британијанын баш назири олмуш Б.Дизраели (1804-1881) демишдир: "Аһил чағы һакимијјәтдә олмаг сијаси хадим үчүн бөјүк ләјагәтдир".

Сијаси лидерлијин објекти вә субјекти мөвчуддур. Онун објектинә милләтләр, халглар, сосиал груп вә тәбәгәләр, пешәкар вә демографик груплар, субјектинә исә сијаси партијалар, тәшкилатлар, груплар вә ајрыча фәрд дахилдир. Сијаси лидерләрин ашағыдакы нөвләри вардыр: авторитар, тоталитар, либерал вә демократик.

1. Авторитар (лат: һакимијјәт, нүфуз)–сијаси һөкмранлығын антидемократик системидир. Гәрб дөвләтләриниин ән мүртәче сијаси системләри үчүн характерикдир. (Мәслән, вахтилә Алманијада, Италијада, Испанијада вә с. өлкәләрдә фашист режимләри) Авторитаризм системи шәраитиндә демократик гәрарлар ја үмумијјәтлә чыхарылмыр, ја да сахта характер дашыјыр, һөкумәти халг јаратмыр вә она нәзарәт дә етмир. Авторитаризм үчүн һәддиндән артыг мәркәзләшмә, һөкумәт үзвләри арасындакы мүнасибәтләрдә чидди ијерархија, һәрби-чәза апаратына истинад, мүхалифәтә гаршы террорчулугдан кениш истифадә сәчијјәвидир. Авторитар дөвләтдә али һакимијјәт, адәтән "лидерин" (фүрер, дуче вә с.) әлиндә мәркәзләшир.

2. Тоталитар (лат. Totalus -чәмијјәт һәјатынын бүтүн саһәләринә нәзарәт едән буржуа дөвләт формасы) –системин сәчијјәви чәһәти һакимијјәтин бир групун, партија вә фәрдин әлиндә чәмләшмәсидир. Тоталитар системи јарадан амилләр бир партијанын һөкмранлығы, сечки системинин антидемократик олмасы, фикир плурализмин олмамасы, ән башлычасы исә субјективизм вә волјунтаризмдир. Тоталитар лидерин сәчијјәви хүсусијјәти һакимијјәтдән бајағы вә гејри-мәһдуд истифадә етмәсидир.

3. Либерал (лат. Либералис-азад, азадлыг) лидер шәхси програмы олмајан, мәс'улијјәтсиз вә бир идеоложи платформадан дикәринә

сычрајан шәхсијјәтә дејилир. Либерал лидер өзүнүн габилијјәтин[дән] асылы олараг, алтернативлији ја дәрк едә, ја да садәҹә тәсәввүр ед[ә] биләр. О, һәм дә өзүнүн мә'нәви тә'сир васитәләриндән истифа[дә] едир. Һеч бир лидер өз мәгсәдинә сырави вәтәндашларын рәғбәтин[и] газанмадан наил ола билмәз. Лидер өз шәхси нүфузу, елми дүнј[а]көрүшү, интелектуал сәвијјәси, габилијјәти, фәалијјәти вә һабе[лә] күтләләрә етдији мә'нәви тә'сир гүввәси илә һәм ҹәмијјәтин сосиа[л] сијаси һәјатыны ләнкидә, һәм дә бу саһәләрдәки чәтинликл[әри] арадан галдыра биләр.

4. Демократија–халг һакимијјәтинин дөвләт формасы, ҹәми[ј]јәтин сијаси тәшкили формасы олуб халгын һакимијјәт мәнбәј[и] дөвләт ишләринин һәллиндә онларын иштирак етмә һүгугу ол[] масына, вәтәндашлара кениш һүгуг вә азадлыглар верилмәсин[ә] әсасланыр.

Сијаси лидерин нүфузу вә популјарлығы онун халг арасын[да] газандығы һөрмәтдән, сијаси ҹәһәтдән нә дәрәҹәдә мәшһ[ур] олмасындан асылыдыр. XI әсрдә Азәрбајҹанын көркәмли сијасәт[чи] вә дипломаты Хаҹә Низамүлмүлк (1018-1092) бу һагда демишди[р]: "Халгын дуһасы шаһын дуһасы илә бирләшдикдә өлкә мө[h]кәмләнәр, күнү-күндән инкишаф едәр, дөвләт гапылары ачыл[ар] вә хошбәхтлик һөкмдарын үзүнә күләр; бу дүнјада јахшы [ад] газанар... Одур ки, дејибләр: "Дөвләт күфр илә дағылмаз, зүлм и[лә] дағылар"[1].

Инсанлар лидерин фәалијјәтинә онун рәһбәрлик етдији м[үд]дәтдә сосиал, игтисади вә сијаси саһәдә көрдүјү ишинин нәти[ҹә]ләринә көрә гијмәт верирләр. Әһалинин кениш күтләләрин[ин] фикринҹә лидерин сечилмәси синфи мөвгејинә вә партијан[ын] програм вә'дләринә көрә олмамалыдыр. Әсил сијаси лидер хал[гын] арзусу вә рә'ји нәзәрә алынмагла референдиум нәтиҹәсиндә сечил[ән] шәхсијјәт олмалыдыр.

Јүксәк мә'нәви ҹәһәтләрә, сијаси мәдәнијјәтә, зәка вә мүдр[ик]лијә малик олан, дөвләт һакимијјәтини әдаләтлә идарә едән, вәтә[н]дашларын һүгуг вә мәнафејини горујан, ганунларын алилијинә һө[р]мәт едән субјектә сијаси лидер дејилир. Сијаси лидердән тә[ләб] олунан мүһүм кејфијјәтләрдән бири дә сијаси мүдрикликдир. Лак[ин] Есхилин гејд етдији кими мүдрик чох билән адам дејил, бил[ији] хејирли олан, узагкөрән, һадисәләри габаглајан, онлардан дүз[қүн] нәтиҹә чыхаран адамдыр. Австријанын көркәмли философ вә сиј[аси] јазычысы С.Свејг (1881-1942) демишдир: "Сијаси мүдриклиј[ин] биринҹи әламәти әлдә едә билмәјәҹәкләриндән габагҹадан имт[ина]

[1]Әли Хаҹә Низамүлмүлк. Сијасәтнамә. Бакы, 1987, сәһ. 34.

етмәк габилијјәтидир"[1].

Сијаси лидердән јалныз шәраити дүзкүн, елми чәһәтдән сәһиһ тәһлил олунмасы вә бу әсас үзәриндә дүзкүн хәттин ишләниб һазырланмасы дејил, һабелә һәмин хәттин јеридилмәсиндә бөјүк бачарыг, усталыг, һәгиги мәһарәт тәләб олунур. Белә бир мәһарәт олмадан һәтта ән јахшы сијаси хәтт дә фајда вермәз. Сијаси лидер үчүн јалныз билмәк дејил, һабелә бачармаг да вачибдир.

Сијаси лидерин мәһарәтинә һәмчинин мөвчуд шәраитә ујғун кәлән мүбаризә формаларыны дүзкүн сечмәк бачарығы, бу формалары ән сүр'әтлә вә көзләнилмәдән дәјишмәјә һазыр олмаг габилијјәти дахилдир. Сијаси лидерин мәһарәти һәм дә һәлли үчүн хүсуси сә'ј көстәрилмәси лазым кәлән башлыча вәзифәләри ајырмаг бачарығында да өзүнү көстәрмәлидир. Һәлә Низами Кәнчәви "Једди көзәл" поемасында белә бир фәлсәфи нәтичәјә кәлмишдир ки, дөвләт башчысы үчүн ағылдан, мүдрикликдән күчлү силаһ јохдур. Лакин ағылдан да демократик гајдалар әсасында истифадә етмәк лазымдыр. Әкәр ағыл, зәка, мүдриклик сырф мәнсәбпәрәстлик, технократик вә јерличилик, бир сөзлә бүрократизмин бу тәһлүкәли типинә хидмәт едирсә вә онунла шәртләнирсә, онда бу ағыл вә зәканын халг үчүн әһәмијјәти чох аз олур. Һераклит демишдир ки, инсан зәкасынын керчәклији һәгиги вә конкрет иланда дәрк етмәк имканы олан мүдриклик һаггын, әдаләтин, тәбиәтин сәсини динләјәрәк онларын тәләбләринә ујғун һәрәкәт етмәкдән вә һәгигәтн сөјләмәкдән ибарәтдир[2]. Мүдриклик һәм дә едиләчәк һәрәкәтин ајры-ајры нәтичәләрини габагчадан көрмәк, кәләчәкдәки бөјүк фајдаларын хәтринә һазыркы өтәри мәнфәәтләри вермәк габилијјәти вә идарә олунаны идарә етмәк мәһарәтидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәчрүбә көстәрир ки, мүдриклијә кедән е'тибарлы јолун олмасына бахмајараг, мүдриклијин мејары јашанмыш һадисәләрин сајынын чохлуғу јох, онларын тамамилә јахшы вә дәриндән дәрк олунуб мәнимсәнилмәсидир. Бир дәфә Б.Наполеона онун забитләриндән бирини рүтбәсини артырмаг үчүн тәгдим едирләр. Әсас да буну кәтүрүрләр ки, һәмин забит бир чох дөјүшләрдә иштирак етмишдир. "Мәним атым даһа чох дөјүшдә иштирак едиб"–дејә Наполеон чаваб верир.

Сијаси лидер сијаси фәалијјәтин субјекти кими чыхыш едир. О, ашағыдакы ичтимаи шәраитдән асылы олараг сијасәтә тә'сир көстәрә биләр. Биринчи һалда, әкәр сосиал-игтисади вә сијаси

[1] Бах: А.Мирзәчанзадә. Ихтисаса кириш. Бакы 1990, сәһ. 220.
[2] Бах: Антолокија мировој философии. 1 чилд, 1 һиссә, М., 1969, сәһ. 280.

шəраит шəхсиjjəт үчүн имкан јаратса вə ја бу имканы мəһдудлаш дырса: Икинчи һалда; дүнjaкөрүшүнүн формалашмасында ичтимаи һəjатын вə сиjаси фəалиjjəтин ганунауjғунлугларынын ролуну, əһəмиjjəтини баша дүшдүкдə вə дəрк етдикдə. Үчүнчү һалда: мүəjjəн бир сосиал груиун, сиjаси партиjанын тəркибиндə сиjаси фəалиjjəт көстəрдикдə, əкс тəгдирдə о, тəкликдə сиjасəтə тə'сирини күчлəндирмəк үчүн мүəjjəн тəдбир көрмəлидир. Мəсəлəн, мүасир шəраитə уjғун олараг, шəхсиjjəтин сосиал статусуну артырмаг, күтлəлəрə арxаланмаг, əдалəтин бəргəрар олмасыны, јарадычы əмəjин jүксəлдилмəсиндə шəхсиjjəтин билаваситə иштиракыны тə'мин етмəк, ичтимаи һəjатда онун сиjаси фəалиjjəтинə көрə дөвлəт органлары тəрəфиндəн тəгиб олунмамасы үчүн шəраит јаратмаг вə с.

Шүбһəсиз ки, шəхсиjjəтин сиjасəтə тə'сири əн əввəл онун ичтимаи инкишаф ганунларынын фəалиjjəтини дүзкүн дəрк етмəсиндəн, елми дүнjaкөрүшүнүн кенишлиjиндəн вə сиjаси фəаллығындан асылыдыр. Апарылмыш тəдгигатлар көстəрир ки, вəтəндашларын јалныз 5-6 фаизи сиjаси һəjатда фəал иштирак едирлəр. Бу үмумилəшдирилмиш орта рəгəмлəр һəм Гəрб өлкəлəринə, һəм дə кечмиш ССРИ-jə аиддир. Сиjаси партиjа вə һəрəкатларын ишиндə фəал иштирак едəн шəхс сиjаси чəһəтдəн jеткин шəхс һесаб олунур. Геjд етмəк лазымдыр ки, мүасир дүнjада баш верəн чохсаjлы дəjишикликлəр дөврүндə кечмиш ССРИ вə Шəрги Авропа өлкəлəри халгларынын сиjаси фəаллығы хеjли артмышдыр.

Һəр һансы бир шəхсин мүəjjəн партиjанын үзвү олмасы, jaхуд аjры-аjры сиjаси партиjаларын, тəшкилатларын, һəрəкатларын мөвчудлуғу һеч дə онларын үстүн чəһəтини вə сиjаси фəаллығыны ифадə етмир. Сиjаси фəаллығa наил олмаг үчүн мүтлəг халг һəрəкатларында јахындан фəал иштирак етмəк, дөврүн сосиал-сиjаси мəсəлəлəринин маһиjjəтини дүзкүн дəрк етмəк лазымдыр. Ахыр демократик просеслəрин кедиши бир даһа көстəрир ки, вəтəндашларын сиjаси фəаллығынын артырылмасына тə'сир едəн əсас амиллəрдəн бири онларын сиjаси аксиjаларда, митинглəрдə, нүмаjишлəрдə вə сечки компаниjаларында јахындан иштиракыдыр.

Мəһз буна көрə дə деjə билəрик ки, шəхсиjjəтин сиjасəтə тə'сири ашағыдакы формаларда мүмкүндүр:

1. Дөвлəт сиjасəти мəсəлəлəрини һəлл едəн тəшкилатда јахындан фəалиjjəт көстəрдикдə;

2. Һакимиjjəт органларына кечирилəн сечкилəрдə фəал иштирак етдикдə;

3. Сиjаси партиjаларда, ичтимаи тəшкилат вə һəрəкатларда фəалиjjəт көстəрдикдə;

4. Мүхтәлиф сијаси аксијаларда–јығынчаг, митинг, нүмајиш вә тә'тилләрдә иштирак етдикдә;

5. Күтләви информасија васитәләриниин ишиндә јахындан иштирак едәрәк тәблиғат, тәшкилат иши апардыгда;

6. Сијаси фәалијјәтин бүтүн практики ишләриндә, сијаси һакимијјәтин мөһкәмләндирилмәси вә ја деврилмәси ишиндә фәал иштирак етдикдә вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијасәтдә ичтимаи вә фәрди мәсәләләрин диалектик вәһдәтинин објектив вә субјектив тәрәфләри вардыр. Бурада објектив тәрәф кими, ајры-ајры адамларын ирадәсиндән асылы олмајараг, онларын сијаси фәалијјәтинә нәзарәт едән әлагәләр чыхыш едир. Субјектив тәрәф дедикдә исә фәрдләрин бир-биринә олан шүурлу мүнасибәти баша дүшүлүр. Бунлара адатән конкрет груплар, шәхсијјәтләрарасы сосиал мүнасибәтләр аиддир. Сијасәт чәмијјәт вә сосиал група, фәрдин фәалијјәтиндә баш верән дәјишикликләрин тә'сири нәтичәсиндә ичтимаи група фәрдијјәтин вәһдәтини тәзаһүр етдирир. Бу вәһдәт дә өз нөвбәсиндә јени ичтимаи мүнасибәтләрин јарадылмасына кәтириб чыхарыр. Бу сосиал-сијаси мүнасибәтләр исә сосиал груп вә фәрдләр арасында күчлү вә сабит әлагәләр јарадыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијасәтдә һуманизм принсипләринә әмәл етмәк шәхсијјәтин фәалијјәтиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Һуманизм–латын мәншәли сөз олуб, инсанпәрвәр, бәшәри демәкдир. Һуманизмин рүшејмләри һәлә гәдимләрдә јаранмыш, бунлар орта әсрләрин гаранлыг кечәләриндә көзәрән одлар кими ишыг сачмыш, Интибаһ дөврүндә (XIV-XV әсрләр) алышыб јанмышдыр. О заман илкин буржуа һуманизм бајрағы инсаны алчалдан дини идеалларын пәрдәсини дағыдараг, феодал маниеләринә гаршы үсјан едәрәк јүксәлмишди. Инсанлыг, һәр бир адама диггәт, инсан һәр шејдир, һәр шеј инсан үчүн–һуманизмин идеаллары белә иди. Интибаһ дөврүнүн бөјүк һуманистләри, илкин буржуазијанын идеологлары өзләринин утопиклијинә вә синфи-тарихи мәһдудлуғуна бахмајараг, һеч дә кечичи характер дашымајан бир чох көзәл, нәчиб идеаллар ирәли сүрмүшдүләр.

Һуманизм әгидә, мәсләк вә бахышларын мәчмусу кими чыхыш едир. Һуманизм бир шәхсијјәт кими инсанын дәјәрини, онун азадлығыны, хошбәхтлијини, инкишафыны вә бачарығыны ашкара чыхармаг һүгугуну гәбул едир, бәрабәрлик, әдаләт, бәшәри принсипләри исә инсан мүнасибәтләринин нормасы сајыр. Һуманизм принсипи дедикдә инсанын чәмијјәтдә ичтимаи ролунун тәсдиг олунмасы, шәхсијјәт кими онун дәјәри, азадлыг вә һүгугларынын

әлдә едилмәси вә габилијјәтини инкишаф етдирә билмәси баша дүшүлүр.

Бәшәријјәт көлчәјә доғру инкишафда јалныз инсана лајиг олан вә онун гүввәсинә архаланан јени сивилизасија нөвү јарадыр. Бунун үчүн сүлһ вә әмин-аманлыг сијасәтинә ујғун кәлән јени һуманизм принсипи јаратмаг лазымдыр. Өлкәләр арасында игтисади, сосиал, елми, мәдәни әлагәләрин инкишаф етдији мүасир шәраитдә сијасәтдә һуманизм принсипләринин ролу хејли артыр. О, дүнја халгларыны нүвә мүһарибәсинә гаршы, јер күрәсиндә еколожи тараз̆лығын позулмасына, наркоманија вә чинајәткарлыға, ишсизлијә, ушаг өлүмүнүн артмасына, Спид вә дикәр чарәси тапылмајан хәстәликләрә гаршы мүбаризәдә бирләшдирир. Тәбии ки, бу мәгсәдә јалныз демократија вә азадлыг шәраитиндә наил олмаг олар. Бунларсыз мәдәнијјәтин тәрәггиси мүмкүн дејилдир. Бу тәрәггијә исә јалныз инсанын вә бәшәријјәтин көләчәјини баша дүшмәклә, әдаләт, һуманизм, јүксәк мәс'улијјәт, јенилијә чәһд көстәрмәк, инсанлығын бу күнүнә вә кечмишинә һөрмәт етмәк вә с. кими мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләр әсасында наил олмаг мүмкүндүр. Сијасәтдә һуманизм принсипи мәһз бу чәһәтләрлә ифадә олунур.

4. Шәхсијјәтин ичтимаи-сијаси фәаллығы, сијаси тәснифаты вә моделләри

Инди чәмијјәтин бүтүн саһәләри чидди сосиал-сијаси вә игтисади дәјишикликләрә мә'руз галыр. Ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә демократик проблемләр кедир. Белә бир дөврдә адамларын сосиал-сијаси фәаллығыны, сијаси шүуруну јүксәлтмәдән чәмијјәтин гаршыја гојдуғу мүрәккәб мәсәләләри һәлл етмәк мүмкүн дејил.

Шәхсијјәт әтраф аләмлә фәал гаршылыглы тә'сир просесиндә формалашыр. Гаршылыглы тә'сир фәалијјәт саһәсиндә мүмкүн олур. Һәмин фәаллығын сәбәбләрини, онун психоложи форма вә тәзаһүрләрини ашкара чыхармаг шәхсијјәти онун истигамәти вә мүһүм һәјаты мүнасибәтләри чәһәтдән характеризә етмәк демәкдир.

Шәхсијјәтин мә'нәви симасында, давранышь вә рәфтарында һәр бир тарихи дөвр, инсанларын јашадыглары ичтимаи-игтисади шәраит, чәмијјәтдә инсанлар арасындакы мүнасибәтләр системи, фәалијјәтин характери, үнсијјәт имканлары өзүнәмәхсус изләр гојур. Одур ки, мүхтәлиф сосиал мүһитдә бөјүјән шәхсијјәтләр өзләринин мә'нәви вә башга психоложи кејфијјәтләринә, ичтимаи-сијаси фәаллығына көрә бир-бириндән чидди фәргләнир.

Шәхсијјәт тәкчә зәһмәткеш, әмәкчи кими дејил, һәм дә кенин

мә'нада ичтимаи-сијаси фәалијјәтлә мәшғул олан хадим кими дә гәбул едилмәлидир. Шәхсијјәт јалныз өз үмуми хассәләри вә чәһәтләри мә'насында дејил, һәмчинин сосиал, мә'нәви, физики кејфијјәтләри чәһәтдән нәзәрдән кечирилән бир инсандыр. Бу кејфијјәтләр һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи ола биләр, чох заман исә мүхтәлиф нисбәтләрдә олса да онларда һәм ләјагәт, һәм дә нөгсанлар бирләшмиш олур.

Бүтөвлүкдә сосиал-сијаси фәаллыг ичтимаи инкишафын објектив тәлабаты әсасында формалашыр вә буна көрә дә о һәм шәхсијјәтин, һәм дә чәмијјәтин үмдә мәнафејинә ујғун кәлир. Бу тәлабат нәинки инсанын азадлығыны мәһдудлашдырмыр, әксинә, онун һәртәрәфли фәалијјәтини дә стимуллашдырыр.

Сосиал фәаллығынән бариз тәзаһүрләри тәшәббүскарлыг вә јарадычы фәаллыгдыр. Тәшәббүскарлыг, јениликчилик вә вә јарадычылыг сә'ји шәхсијјәтин сосиал габилијјәтинин башлыча көстәричисидир. Фәаллыг шәхсијјәт үчүн характерик олан давраныш мотивләриндә, һәрәкәтләрдә, тәшәббүскар фәалијјәтдә, мәгсәдләр вә иш тәрзләриндә, кениш мә'нада десәк, әтраф мүһитин дәјишилмәсинә јөнәлмиш чохчәһәтли фәалијјәтдә тәзаһүр едир. Сосиал фәаллығын мүһүм хүсусијјәти, ичтимаи дәјәри онун көнүллүлүк принсипинә әсасланмасыдыр. Сосиал фәал мөвгејә, јарадычы шүура малик олмајан мүасир инсан өзүнүн нә башга инсанлара, нә тәбиәтә вә нә дә чәмијјәтә мүнасибәтини ағлаујғун гура биләр. Инсанын сосиал-јарадычы фәаллығынын әсас көстәричиси онун азадлығы сәвијјәсидир: тәбиәт вә чәмијјәтин инкишаф ганунаујғунлугларыны дәрк етмәси, онларын кортәбии фәалијјәт тә'сириндән чыхмаг имканы, азад вә шүурлу сурәтдә һәмин ганунаујғунлуглардан өз әмәли мәгсәдләринә ујғун истифадә етмәк бачарығыдыр. Анчаг belә инсан азад вә фәалдыр. Белә инсан мүәјјән сосиал мүһитдә өз һүгугларыны баша дүшдүјү кими, вәзифәләрини дә дәрк едир. Мә'нәвијјат һисси, интизам вә фәаллыг онун мә'нәви симасынын ајрылмаз кејфијјәтинә чеврилир.

Үмумијјәтлә, ичтимаи-сијаси фәалијјәт мүрәккәб структура маликдир. Инсанынән мүһүм әламәти ону галан аләмдән ајыран сосиал фәалијјәтидир. Фәалијјәт инсанын әтраф аләмә фәал мүнасибәтинин сәчијјәви формасыдыр. Фәалијјәтин мәзмуну аләми мәгсәдәујғун дәјишдирмәкдән ибарәтдир. Һәр бир фәалијјәтдә мәгсәд, васитә, нәтичә вә просесин өзү еһтива олунмушдур. Фәалијјәт ичтимаи тәрәггинин реал һәрәкәтверичи гүввәси вә чәмијјәтин мөвчудлуғунун шәртидир. Фәалијјәтин мүхтәлиф (мә'нәви вә мадди, истеһсал, әмәк, гејри-әмәк вә б.) тәснифат формалары мөвчуддур.

Инсан, һәр шејдән әввәл, өз һәјат фәалијјәти шәраитини дәјишдирән вә фәал һәјат сүрән сосиал субјектдир. Инсан нәинки сосиал фәалијјәт көстәрән, һәм дә сосиал дүшүнән вә дујан бир варлыгдыр вә бүтүн бу кејфијјәтләр бир-бири илә гырылмаз әлагәдардыр. Тарихи инкишаф просесиндә ичтимаи мүнасибәтләр дәјишилдијинә көрә инсанларын сосиал типләри дә дәјишилир. Деәмли, онларын фәрди тәчәссүмләри дә мејдана кәлир вә јох олур. Бу фәалијјәтдә анчаг бүтүн адамлар үчүн үмуми олан вәтәндашлыг функсијалары дејил, һәм дә онларын ичтимаи-сијаси фәаллығынын инкишаф дәрәчәси вә ја сәвијјәси әкс олунур. Ичтимаи-сијаси фәаллыг чәмијјәтимизин тәкмилләшмәсинин, шәхсијјәтин һәртәрәфли аһәнкдар инкишафынын зәрури шәртидир. Сосиал-игтисади вә мә'нәви саһәләрин инкишафы демократизмдә, һәр бир шәхсин гошулдуғу өзүнүидарә просесиндән ибарәт сијаси фәалијјәтдә даһа артыг дәрәчәдә үстүн мејл кими тәзаһүр едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки,ичтимаи-сијаси фәалијјәтә ујғун олараг инсанын тәлабаты вә мәнафеји формалашыр. Инсанын мүхтәлиф сә'јләринин мәнбәјини мәһз тәлабат тәшкил едир. Тәлабат објектив мәзмуна малик олуб шәхсијјәт тәрәфиндән дәрк едилиб-едилмәмәсиндән асылы олмајараг мөвчуд олур. Инсанын тәлабаты һәр шејдән әввәл, онун азадлығыны, өз мәнлијини әлдә етмәсини, артма вә инкишафыны тә'мин етмәјә јөнәлдилмишдир. Тәлабат, шүбһәсиз ки, харичи аләмин субјект тәрәфиндән әкс етдирилмәсинин өзүнәмәхсус хүсуси бир формасыдыр вә кәнардан кәлән бу вә ја башга бир тә'сирә субјектин көстәрдији реаксијадыр. Тәлабат субјектин варлығыны вә инкишафыны тәмин едә биләчәк һәр һансы бир предметә олан вачиб еһтијачдыр. Тәлабаты мүхтәлиф шәкилдә бөлмәк вә тәснифләшдирмәк олар. Бә'зи психологлар тәлабаты "һәјаты" еһтијачлардан башга, чох мүһүм әһәмијјәти олан јарадычылыг, үнсијјәт, идракы тәлабата ајырырлар. Биз белә тәсәввүр едирик ки, кениш үмуми сосиаложи планда тәлабаты тәбии-биоложи, ичтимаи, мә'нәви тәләбат групларына бөлмәк лазымдыр. Бу тәлабат групларындан һәр биринин өдәнилмәсинин өзүнүн мадди тәрәфи вардыр.

Тәлабатын дүзкүн өјрәнилмәси шәхсијјәтин сијаси фәаллығына күчлү тә'сир көстәрән әсас амилдир. Тәлабат организмин, шәхсијјәтин, сосиал групун, бүтөвлүкдә чәмијјәтин елә лејтмотивидир ки, бу онларын мөвчудлуғу вә инкишафы шәраитинин објектив мәзмунундан асылылығыны ифадә едир. Инсанын тәлабаты чәмијјәтин мәһсулу олуб, конкрет тарихи мәзмуна маликдир. Һәмин мәзмун вә онун структуру бир гајда олараг истеһсал үсулундан,

истеһсал мүнасибәтләринин характериндән, мәһсулдар гүввәләрин вә мәдәнијјәтин инкишаф сәвијјәсиндән асылыдыр. Тәлабатын јүксәлмәси чәмијјәтдә ганунаујғун һалдыр. Бу ганунаујғунлуг мүәјјән амилләрин тә'сириндән вә һәр бир чәмијјәтин конкрет шәраитиндән асылы олараг мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Бә'зи тәлабатлар јох олур, јенидәри јараныр, нәтичәдә тәлабатын даирәси кенишләнир. Ејни заманда тәлабатын структурунда кејфијјәт дәјишикликләри баш верир. Интеллектуал вә сосиал тәлабатын пајы артыр. Тәлабатын јүксәлиши гануну һәр бир сосиал гурулушда фәалијјәт көстәрир. Лакин мүхтәлиф тарихи шәраитдә мүхтәлиф формада чыхыш едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, инсанларын тәлабаты онларын әмәк габилијјәтләринин инкишафы илә сых бағлыдыр. Тәлабаты өдәмәк үчүн мүвафиг сәвијјәдә мадди вә мә'нәви сәрвәтләр јаратмаг зәрурудир. Бунун үчүн исә инсанлар өз габилијјәтини, хүсусән фајдалы әмәјә, ичтимаи-сијаси фәалијјәтә олан габилијјәт вә бачарыгларыны тәзаһүр етдирмәлидир.

Шәхсијјәтин фәаллығынын мәнбәләрини онун тәлабаты тәшкил едир. Мәһз тәлабат инсаны мүәјјән сурәтдә вә мүәјјән истигамәтдә иш көрмәјә тәһрик едир. Тәлабат шәхсијјәтин һасилаты олуб, онун конкрет варлыг шәраитиндән асылылығыны ифадә едир. Тәлабат шәхсијјәтин фәаллығынын мәнбәји кими мејдана чыхыр. Шәхсијјәт өз фәаллығыны әтраф аләмлә гаршылыглы тә'сир просесиндә фәалијјәтдә тәзаһүр етдирир. Шәхсијјәтин фәаллығы исә тәлабатларын тә'мин олунмасы просесиндә тәзаһүр едир.

Шәхсијјәтин инкишафында мүһүм рол ојнајан амилләрдән бири онун өз мәнафејинә шүурлу мүнасибәт бәсләмәсидир. Мәнафеји садәчә олараг шүурун хассәсинә, мүәјјән мәгсәдә чан атмаға, инсанын тәлабатына, арзусуна вә с. мүнчәр етмәк олмаз. Мәнафе инсанын һәм сосиал, һәм дә сијаси фәалијјәтинә аиддир. Бәс мәнафе нәдир? Мәнафе нәинки бу вә ја дикәр не'мәтләри әлдә етмәјә вә ја мәнимсәмәјә инсанын сечичи, мәгсәдјөнлү мејлиндә ифадә олунан мүәјјән психик һәјатыдыр. Мәнафе һәм дә инсанын варлығы, јашајыш шәраити, онун сәрвәтләрә мүнасибәтинин, психик һәјачанларынын әсасыны тәшкил едән тәлабаты илә әлагәдар олуб објектив сурәтдә мөвчуддур. Бүтөвлүкдә чәмијјәтин, синфин, миләтин өз објектив мәнафеји вардыр. Бу мәнафе һеч дә һәмишә инсанлар тәрәфиндән дәрк едилмир. Фәһлә синфи тарих саһәсинә чыхдыгда, о һәлә "өзүндә синиф" иди, өз синфи мәнафејини баша дүшмүрдү. О, өз идеолокијасыны әлдә етдикдә вә бу идеолокија она пролетар һәрәкатынын шәраити, кедиши вә үмуми нәтичәләри һаггында анлајыш вердикдә, бүтөвлүкдә көрүлән бу һәрәкатын

мәнафејини баша дүшмәсинә көмәк етдикдә о "өзүндә синифдән" "өзү үчүн синфә" чеврилир.

Шәхси мәнафе фәрдләрин ирадәсиндән асылы олмајараг һәм синфи мәнафе, һәм дә үмуми мәиафе кими мөвчуд олур. Мәиафејин мәзмунуна тәкчә шәхсијјәтә хас олан һал кими бахмаг олмаз. Бура һәм дә инсанын јашадығы, фәалијјәт көстәрдији чәмијјәтин, дахил олдуғу синфин, сосиал групун мәнафеји дә һөкмән дахилдир. Лакин һеч заман (әввәлки илләрдә олдуғу кими) шәхси мәиафеји ичтимаи, синфи мәиафејә гурбан вермәк олмаз. Чүнки шәхси мәнафејә үстүнлүк верилмәси ичтимаи тәрәгги үчүн стимул јарадыр, ону сүр'әтләндирир.

Шәхсијјәтин мәиафеји–фәрдин бу вә ја дикәр тәлабатыны өдәјә билмәк бачарығындаи асылы олараг јаранаи фәалијјәтдир. Ону да гејд едәк ки, мәнафе ашағыдакы мәсәләләрлә һәмишә гаршылыглы әлагәдәдир:

а) Мәнафе илә мүиасибәт: јә'ии фәрдин өз мәнафеји һаггында бу вә ја башга бир објектә шифаһи тәрздә мүнасибәти.

б) Мәнафе илә фәалијјәт: јә'ни шәхсин һәр ћансы фәалијјәт саһәсиндә иштирак едәрәк өз мәнафејини һәјата кечирмәси;

в) Мәнафе илә тә'лимат: јә'ни үмуми мәнафедән чыхыш едәрәк мүәјјән бир шәхсин дикәр шәхсләрлә узуи мүддәт әрзиндә јаранмыш сосиал әлагәси:

г) Мәнафе илә јөнүмлүлүк: јә'ни шәхсин мөвчуд олан мәнафе нөвләриндән ән вачибини сечә билмәси.

Шәхсијјәтин ичтимаи-сијаси фәаллығындаи данышаркән ичтимаи-сијаси фәалијјәтин нөвләрини вә бу фәаллығын ме'јарларыны да гејд етмәк лазымдыр. Бунлар исә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Чәмијјәтдә сосиал-сијаси мүнасибәтләрин вә сијаси фәалијјәтин характери вә вәзијјәти;
2. Демократијанын инкишафы;
3. Шәхсијјәтин һүгуг вә азадлыгларынын тә'мин олунмасы;
4. Чәмијјәтдә ганунчулуғун вәзијјәти;
5. Тәшкилатчылыг вә интизамын вәзијјәти;
6. Сијаси систем, оиун бүтүн үнсүрләринин инкишаф сәвијјәси вә сивилизасијалылығы;
7. Мүхтәлиф партијаларын, ичтимаи тәшкилатларын вә һәрәкатларын мөвчудлуғу вә онларын рәсми сијаси һакимијјәтә мүнасибәти.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шәхсијјәтин сијаси фәалијјәтиинин нөвләри, хүсусијјәтләри вә характерик чәһәтләри ичтимаи фәалијјәтин ашағыдакы конкрет тарихи шәраити илә мүәјјәи едилир:

а) чәмијјәтин истеһсал мүнасибәтләринин характери;

б) мадди һәјат сәвијјәси;

в) мә'нәви саһәләрин (мәдәнијјәт, инчәсәнәт, дил вә тәһсилин вә с.) инкишаф сәвијјәси;

г) чәмијјәтин сосиал-психоложи иглими (сосиал саһә).

Мүстәгил суверен дөвләтин јарадылмасы, чәмијјәтин там демократикләшмәси шәраитиндә игтисади вә сијаси ислаһатлар нәтичәсиндә шәхсијјәтин ичтимаи-сјиаси фәалијјәти үчүн кениш имканлар јараныр. Ејни заманда өлкәнин кәләчәји үчүн һәр бир адамын мәс'улијјәти кетдикчә артыр. Лакин шәхсијјәтин сосиал-сијаси фәалијјәтиндә мөвчуд имканлары керчәклијә чевирмәк үчүн һәләлик кифајәт гәдәр шәраит јохдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир шәхсијјәт өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. Чүнки, о типик оланла фәрди оланын диалектик вәһдәтидир. Ајры-ајры адамларын фәалијјәтиндә, давранышында, тәфәккүр тәрзиндә, психолокијасында үмуми маһијјәт кәсб едән ујғун чәһәтләр дә вардыр. Мәһз буна көрә дә шәхсијјәтин сијаси типолокијасыны ајдынлашдыраркән, инсанлары ујғун, охшар вә гејри-охшар сосиал чәһәтләринә көрә груплара ајырмаг олар. Бу груплар да адәтән шәхсијјәтин сосиал типләрини ифадә едир. Шәхсијјәтин сосиал типи инсанын мүхтәлиф фәалијјәт нөвләрини һәјата кечирмәк үсулу вә онун кејфијјәтләринин елә мүәјјән мәчмусудур ки, бурада фәрдин сосиал група мәнсубијјәти ифадә едилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Гәрб политолокијасында шәхсијјәтин бир сыра ашағыдакы модельләри тәдгиг олунмушдур:

1. Табетмә модели: Бу модел XVIII әср инкилис материалист философу Т.Һоббсдан (1583-1679) башланыр. О, һесаб едир ки, шәхсијјәт худбин, узағы көрмәјән, һакимијјәтә чан атан мөвчудатдыр. Бу моделин тәрәфдарларынын фикринчә сәриштәли азлығын чохлуғун үзәриндә һакимијјәти вачибдир. Бу фикир чәмијјәтин инкишаф ганунаујғунлугларынын тәбии шәрти кими гәбул едилир.

2. "Мәнафе" модели. Бу модел А.Смит (1723-1790) вә Һ.Спенсер (1820-1903) тәрәфиндән тәдгиг олунмушдур. "Мәнафе" инсанлары һәрәкәтә кәтирән, онлары ајыран вә бирләшдирән исихоложи механизмдир. Инсан јалныз өзүнүн мәнафеји олдуғу ишлә мәшғул олур. "Мәнафе" модели мүасир нәзәријјәләрдә кениш тәдбиг олунуб. Бу модел ифрат сағларын, неоконсерваторларын, сол радикалларын вә либералларын нәзәријјәләриндә истифадә олунур. Бурада шәхсијјәт сијасәти идарә едән фәал фигура вә субјект кими тәгдим олунур. "Мәнафе" моделини тәдгиг едән мүәллифләр өз

вәзифәләрини һәр бир фәрди дөвләтин һакимијјәтиндән вә онун тә'сисатларындан мүдафиә етмәкдә көрүрләр. "Мәиафе" моделинин тәрәфдарларынын сијаси тәфәккүрүнә көрә ики нөв зиддијјәт мөвчуддур: Бириичи-"Фәрд" вә "Ҹәмијјәт" арасыидакы зиддијјәтдир. Бурада "Фәрд" фәал тәрәф кими чыхыш едир. "Ҹәмијјәт" исә мүчәррәддир. Икинчиси –чәмијјәт вә дөвләт арасыидакы зиддијјәтдир. Бурада чәмијјәт фәрдләрин садә чәми кими тәсвир олунур. Бу һалда дөвләт фәрдләрин мәнафејинә әкс чыхыр, онларын һүгугларыны тапдалајыр, сәрт мәркәзләшмиш һакимијјәт јарадыр.

3. Плүрализм нәзәријјәси модели. Сијасәтии бу моделинә көрә апарычы ролу үмуми мәнафедән чыхыш едән груплар вә сијаси партијалар ојнајыр. Бу партијалара дахил олан фәрд сијаси просесдә фәал иштирак едә биләр. Бу моделә әсасәи мүхтәлиф партијалар өз чыхышларына тәрәфдарлар топламаг үчүн өзләрини рекламетмәли вә бир-бириләриин арасында рәгабәт апармалыдырлар.

V ФӘСИЛ

Ҹәмиҗјәтин сиjаси системи вә сиjаси һакимиjјәт

1. Сиjаси систем вә сиjаси һәjат

Сиjаси систем һакимиjјәти һәjата кечирәи, ҹәмиjјәтин ишләрини идарә едән, сиjаси просесләр, дөвләтләр, милләтләр, сосиал групплар арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләри низамлаjан, сиjаси сабитлиjи, сүлһ вә тәрәггини тә'мин едән дөвләт вә геjри-дөвләт сосиал-сиjаси тә'сисатларын мәҹмусудур.

Ҹәмиjјәтин сиjаси тә'сисатларынын демократикләшдирилмәси халг һакимиjјәти әсасларынын һәгиги инкишаф етдирилмәси просесидир. Игтисади вә сосиал саһәләрин јенидән гурулмасы проблемләри, өлкәдә баш верән дәрин ингилаби дәјишикликләр објектив олараг сиjаси саһәдә дә радикал ислаһатларын кечирилмәсини тәләб едир. Сиjаси саһәдә баш верән дәрин јениләшмә просесләрини дәрк етмәк үчүн илк нөвбәдә "сиjаси систем" вә "сиjаси һәjат" анлаjышларыны изаһ етмәк лазымдыр.

Ҹәмиjјәтин сиjаси һәjатында мүһүм рол ојнаjан "сиjаси систем" анлаjышынын өјрәнилмәси Политолоҝиjа елминин әсас вәзифәләриндән биридир. Бу анлаjыш кечмиш Иттифагын елми вә сиjаси әдәбиjјатларына 1978-чи илдән дахил олмушлар. "Сиjаси систем" анлаjышы кениш вә конкрет мә'нада ишләдилир. Конкрет (вә jа мәһдуд) мә'нада сиjаси систем әсасән һаким партиjаларын, синифләр вә сосиал групларын, дөвләт вә ичтимаи тәшкилатларын, сиjаси партиjа вә тә'сисатларын бүтөв вә гаршылыглы әлагәсини ифадә едир. Кениш мә'нада сиjаси систем сиjаси мүнасибәтләри, сиjаси шүуру вә ҹәмиjјәтин сиjаси тәшкилини өзүндә бирләшдирән сиjаси үстгурумун бир һиссәсидир.

Ҹәмиjјәтин сиjаси системи вә сиjаси тәшкили еjни анлаjышлар вә һадисәләр деjилдир. Ҹәмиjјәтин сиjаси тәшкили анлаjышы мөвҹуд дөвләт системинә дахил олан ичтимаи тәшкилатлары әһатә едир. Ҹәмиjјәтин сиjаси тәшкили онун сосиал тәбәгәләрә парчаланмасы илә јанашы формалашмышдыр.

Ҹәмиjјәтин сиjаси тәшкили сосиал тәбәгәләр вә синфи мүнасибәтләрлә билаваситә бағлы олдуғу үчүн, онун гурулушу вә әсас үнсүрләри ҹәмиjјәтин синфи структурасындан әһәмиjјәтли дәрәҹәдә асылы олур. Лакин ҹәмиjјәтин сиjаси тәшкили анлаjышына дахил олан бүтүн үнсүрләр, тәрәфләр вә ҹәһәтләр еjни рола вә әһәмиjјәтә малик деjилләр. Ҹәмиjјәтин сиjаси тәшкили вә мүнасибәтләри системиндә башлыча рол дөвләтә мәхсусдур. Она көрә

ки, чәмиј̌јәтдә дөвләт бүтүн сосиал-синфи структуру әһатә етмәклә, синиф вә тәбәгәләрдән ибарәт олан инсан групларынын мәнафејинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тохунур, белә ки, онлары ја мүдафиә едир, ја да рәдд едир. Одур ки, чәмиј̌јәтдә дөвләт, онун фәалиј̌јәти, структуру вә с. һаггында мүхтәлиф мөвгеләр вә рә'јләр формалашыр.

Чәмиј̌јәтин сијаси тәшкилинин характери мөвчуд игтисади мүнасибәтләрлә мүәј̌јән олуиур. Бу чәһәт ону үстгурум гәбилиндән олан ичтимаи һадисәләрә дахил едир. Чәмиј̌јәтин сијаси тәшкили һәр шејдән әввәл сијаси бахышлара ујғун олан тә'сисатлардыр. Бу тә'сисатлар чәмиј̌јәтин мөвчуд базиси үзәриндә јүксәлир вә базисдән асылы олараг дәјишир. Буна көрә дә көһнә ичтимаи-игтисади формасија өз јерини јенисинә вердикдә чәмиј̌јәтин көһнә тәшкили дә јениси илә әвәз олунур.

Чәмиј̌јәтин сијаси тәшкили чәмиј̌јәтдә фәалиј̌јәт көстәрән бүтүн сијаси тәшкилатлары өзүндә бирләшдирдији үчүн нәинки һаким тәбәгәләрин, партијаларын вә дикәр сијаси гурумларын, һәмчинин һакимиј̌јәтдә олмајан сосиал групларын да мәнафејини ифадә едир. Чәмиј̌јәтин сијаси тәшкилинә нә гәдәр чох сијаси гурумлар дахил оларса, бу, нәтичә е'тибарилә чәмиј̌јәтин демократикләшмә сәвиј̌јәсини ифадә едир.Сијаси системә исә јалныз һаким тәбәгәләр вә ја групларын васитәси илә өз һакимиј̌јәтләрини һәјата кечирән тәшкилат вә мүәссисәләр дахилдир.

Чәмиј̌јәтин сијаси системи тарихи һадисәдир вә онун мејдана кәлмәси чәмиј̌јәтин инкишафы илә билаваситә бағлыдыр. Белә ки, ибтидаи ичма гурулушунда һеч бир сијаси гурум, сијаси мүнасибәтләр олмадығындан гәбилә вә ја тајфа шәраитиндә дахили мүнасибәтләри тәнзим едән һәр һансы бир дөвләт, ганун вә ја дикәр сијаси тәшкилат мөвчуд ола билмәзди вә буна еһтијач да јох иди. Сијаси системин мејдана кәлмәси чәмиј̌јәтин тәбәгәләрә бөлүнмәси вә ичтимаи мүнасибәтләрин тәнзимләнмәси үчүн истифадә едилән сијаси методларын зәрурилији илә бағлыдыр.

Көрүндүјү кими, сијаси систем һеч дә һәмишә мөвчуд олмамышдыр. Сијаси системин мејдана кәлмәси дөвләтин јаранмасы илә билаваситә бағлыдыр. Чәмиј̌јәтин сијаси системинә дөвләтлә јанашы, сијаси вә ичтимаи тәшкилатлар да дахилдир. Сијаси систем вә чәмиј̌јәтин сијаси тәшкили даим иикишаф вә һәрәкәтдәдир. Бу исә чәмиј̌јәтин өзүндә баш верән дәјишикликләрлә бағлыдыр. Мә'лумдур ки, тарих боју мүлкиј̌јәтин типләри вә формалары дәјишмиш вә бунунла бирликдә сиифи структурларын типләри дә дәјишилмишдир. Тәбии ки, буна ујғуи олараг сијаси мүнасибәтләр, бахышлар вә ирадәләр –бир сөзлә чәмиј̌јәтин бүтүн сијаси тәшкили

вә сијаси һәјаты да дәјишилмишдир. Демәли, чәмијјәтин сијаси тәшкилинин тарихән бир сыра рәнкарәнк формалары мөвчуд олмушдур. Лакин сијаси тәшкилин һәр бир типинин мүхтәлиф тәзаһүр формалары, бу вә ја дикәр өлкәнин конкрет шәраити, синфи гүввәләрин нисбәти вә һаким тәбәгәләрлә һөкумәт коалисијасында иштирак едән сијаси партијалар арасында бағланмыш иттифагларын вә блокларын характери илә бағлы олан нөвләри вә и.а. вардыр. Бунунла јанашы, бу инкишаф просесиндә мүәјјән варислик дә галмагдадыр. Һазыркы суверен дөвләтләрин сијаси тәшкилиндә мүһүм үнсүрләр бунлардыр: дөвләт һакимијјәти, онун бу вә ја дикәр формаја малик атрибутлары вә ганунверичи тәшкилатлары (Али Совет, Президент, орду, полис, мәһкәмә, прокурорлуг вә с.), сијаси партијалар, күтләви ичтимаи-сијаси вә дикәр тәшкилатлар (мәс: һәмкарлар, кәнчләр, кооператив тәшкилатлары вә дикәр чәмијјәтләр).

Чәмијјәтин сијаси системинин демократикләшмәси вә инкишаф етдирилмәси чох бөјүк сосиал-сијаси әһәмијјәт кәсб едир. Бу мәгсәд үчүн дөвләти даһа да мөһкәмләтмәк, онун һүгугларыны вә вәзифәләрини кенишләндирмәк, сијаси ислаһатлар апармаг вә бир чох саһәләрин там јенидән гурулмасы кими тәхирәсалынмаз вәзифәләр гаршыда дурур. Һәмин вәзифәләри реаллашдырмаг үчүн ашағыдакы тәдбирләри һәјата кечирмәк вачибдир:

Биринчи: Дөвләтин һәгиги демократик идарәетмә системинә наил олмаг, кениш халг күтләләринин сијаси һәјатда иштиракыны тә'мин етмәк.

Икинчи: Үмумхалг демократијасыны даһа да инкишаф етдирмәк, чәмијјәтин демократик әсасларынын (сечки органларынын фәалијјәтини, алтернатив сечкиләрин кечирилмәси, сечки системинин демократик әсасларла мөһкәмләндирилмәси), интизам вә с. даһа да тәкмилләшдирилмәси;

Үчүнчү: Дөвләт һәјатынын һүгуги әсасларынын мөһкәмләндирилмәси, ганунлара һөрмәт, һүгуг нормаларына дөнмәдән риајәт етмәк, инсан һүгуглары вә азадлығынын реал мүдафиәси;

Дөрдүнчү: Дөвләтин мүдафиә гүдрәтинин артырылмасы, милли ордунун даһа да мөһкәмләндирилмәси вә с. Бешинчи: Дөвләт идарәчилији, игтисади, сосиал вә мәдәни гуручулуг вәзифәләринин һәјата кечирилмәсиндә сијаси партијаларын, ичтимаи-сијаси тәшкилатларын фәалијјәтинин даһа да кенишләндирилмәси вә онларын һүгугларынын артырылмасы.

Чәмијјәтин сијаси тәшкили вә сијаси системини изаһ едәркән чәмијјәтлә сијаси режим арасындакы әлагәнин һансы формада олдуғуну да көстәрмәк лазымдыр. Гәрбин бә'зи сијасәтшүнасларына

көрә сијаси структурларын инкишафы вә ја сијаси системин тәшкили сосиал системин башга јарымсистемләринә нисбәтән габаға чыхырса, ҹәмијјәтдә кәркинлик, бөһран башлајыр. Она көрә дә ҹәмијјәтин игтисади, мәдәни инкишафы илә сијаси тәшкили арасында таразлыг мүтләг көзләнилмәлидир. Гејд едәк ки, 1974-ҹү илдән 1990-чы иләдәк дүнјанын 35-ә гәдәр өлкәсиндә кедән демократикләшмә просеси нәтиҹәсиндә 16 өлкәдә јени гурулмуш демократик режимләр мәһз бу принсипин позулмасы нәтиҹәсиндә сүгут етмишдир.

Ҹәмијјәтин сијаси системинин мүһүм елементләриндән бири сијаси мүнасибәтләрдир. Синифләрин, сосиал тәбәгәләрин мејдана кәлмәси, синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, ичтимаи һәјатын структурунун мүрәккәбләшмәси илә әлагәдар ичтимаи мүнасибәтләрин јени нөвләри–сијаси вә һүгуги мүнасибәтләр мејдана кәлир. Бир сыра тәшкилатлары вә сосиал тә’сисатлары әһатә едән сијаси һәјат даирәси формалашыр. Сијаси мүнасибәтләр–һакимијјәт, онун фәалијјәти, сосиал груп вә тәбәгәләр, милләт вә халглар арасында олан мүнасибәтләрдир. Бу мүнасибәтләр ҹәмијјәтин вә дөвләтин идарә едилмәсиндә иштирак едир вә сосиал тәбәгәләрин, партијаларын, милләтләрин вә тәшкилатларын фәалијјәтинә сијаси характер верир.

Сијаси мүнасибәтләр сијасәтин објекти вә субјектинин мүхтәлиф, чохшахәли, кортәбии, шүурлу гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы тә’сир системидир. Сијаси мүнасибәтләр ҹәмијјәтин һәјатынын бүтүн саһәләриндә, хүсусилә сосиал-игтисади саһәдә, әһалинин мәнафејинә вә марағына тохунан, сон нәтиҹәдә сәбәб кими ифадә олунан вә сијаси һәјаты стимуллашдыран проблемләрин һәлл олундуғу базар мүнасибәтләри вә саһибкарлыг саһәсиндә чохмә’налы вә даһа ајдын тәзаһүр едир.

Сијаси мүнасибәтләр халгын һаким гурулуша, һакимијјәт уғрунда, бахышларын кениш даирәси, идеја, фәалијјәт вә сијаси актлар уғрунда мүбаризәјә гәдәр олан јүксәк марағыны характеризә едир вә ичтимаи һәјатын һәр бир саһәсинә чох бөјүк тә’сир көстәрир.

Мә’лумдур ки, сијаси мүнасибәтләр һәмишә бу вә ја дикәр сосиал бирликләрин мәнафејини ифадә едир. Сијаси мүнасибәтләр сијаси идеолокија, сијаси шүур вә сијаси мәдәнијјәтдә өз әксини тапыр. Сијаси мүнасибәтләри инкишаф етмиш ҹәмијјәтдә сијасәтдән кәнарда һеч бир саһә галмыр.

Сосиал тәбәгәләр арасындакы сијаси мүнасибәтләр онларын үмдә игтисади мәнафејини тәмәркүзләшмиш шәкилдә ифадә едир

һәр чүр үстгурум мүнасибәтләри кими, бу мүнасибәтләр дә инсанларын шүурундан кечиб јаранмышдыр. Бунлар сијаси идеаллара вә мәгсәдләрә, сијаси партијаларын вә сијаси хадимләрин тәсәввүрләринә вә бахышларына ујғун олараг гурулур. Сосиал тәбәгәнин сијасәти дөвләт барәсиндә һәмин тәбәгәнин аз-чох шүурлу һәрәкәт хәттидир. Бу һәрәкәт хәтти игтисади, сосиал вә мәдәни саһәләрдә јеридилир. Һәрчәнд өзлүјүндә бу саһәләр билаваситә сијасәт саһәсиндән кәнарда ола биләр.

Бүтүн сијаси мүнасибәтләр системи чәмијјәтин игтисади мүнасибәтләрини ифадә едир вә һәмин мүнасибәтләрин фәалијјәт көстәрә биләчәји јеканә формадыр. Мүәјјән пилләдә игтисадијјат мәһз она көрә сијасәти доғурур ки, һәмин формадан кәнарда о фәалијјәт көстәриб инкишаф едә билмир. Беләликлә, сијаси мүнасибәтләрин әсасыны инсанларын мадди,игтисади мүнасибәтләри тәшкил едир. Сосиал тәбәгәләр өз сијаси, дөвләт вә һүгуги, мәдәни, идеоложи тә'сисатларыны јарадаркән мүәјјән (сијаси, һүгуги, әхлаги, фәлсәфи, бәдии вә и.а.) мәнафеләри, мәгсәдләри, идејалары рәһбәр тутурлар. Бу мәгсәдләр, идејалар, мәнафеләр исә чәмијјәтин игтисади гурулушу илә мүәјјән олунур.

Мүхтәлиф сосиал-сијаси системләрдә сијаси мүнасибәтләр өз рәнкарәнклији илә сәчијјәвидир. Лакин узун илләр сијаси әдәбијјатда сијаси мүнасибәтләр биртәрәфли гијмәтләндирилирди. Белә ки, Гәрб өлкәләриндә сијаси мүнасибәтләр јалныз һөкмранлыг вә табечилик кими изаһ едилирди. Иттифагы дағылмыш өлкәләрдә исә сијаси мүнасибәтләр бирлик, достлуг вә гаршылыглы јардым мүнасибәтләри кими е'лан едилирди. Тәбии ки, сијаси мүнасибәтләрин белә изаһынын нә дәрәчәдә објектив олдуғуну Иттифагын дағылмасынын дахили сәбәбләри вә сон илләрдә баш вермиш һадисәләр бир даһа сүбут етди.

Әкәр биз Гәрб дүнјасынын сијаси мүнасибәтләринә објектив нәзәр салсаг, әввәлки бахышларымызын мөвчуд реаллыға әсла ујғун кәлмәјәчијини көрәрик. Орада зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәси хејли јүксәлмиш, һүгуги дөвләтин атрибутлары мејдана кәлмиш, халг күтләләри кениш һүгуг вә азадлыглар әлдә етмишдир. Зәһмәткешләрин узун илләр апардыглары сијаси мүбаризә өз бәһрәсини вермишдир. Кечид дөврүнү кечирән суверен республикаларда исә биз бунун әксини көрүрүк. Бурада бәрабәрлик, әдаләт, сосиал групплар вә с. сијаси мүнасибәтләрдә јенә дә кәскин проблем олараг галмагдадыр.

Сијаси системин дикәр мүһүм үнсүрү сијаси шүурдур. Сијаси шүур ичтимаи шүурун тәркиб һиссәсидир. Һәр бир чәмијјәтдә

сосиал тәбәгәләрин дөвләт һакимијјәтинә, ичтимаи тәшкилат вә тә'сисатлара, дикәр сосиал груплара олан мүнасибәтләри мүәјјән сијаси идеја, бахыш, тәсәввүр вә һиссләр доғурур. Мәһз бу идеја вә бахышларын мәчмусу сијаси шүуру әмәлә кәтирир. Синифли чәмијјәтләрдә һәр сосиал групун дөвләт һакимијјәтинә хүсуси мүнасибәти олдуғу үчүн һәр синифин, сосиал групун сијаси мәнафеји, демәли, сијаси шүуру да фәргли олур. Сијаси шүур инсанларын сијаси фәалијјәтиндә, јә'ни дөвләт сәнәдләринин, ичтимаи-сијаси ганунларын ачыг мүзакирәсиндә, сечкиләрдә, референдум кечирилмәсиндә, сијаси вә сосиал-игтисади тәләбләрин ирәли сүрүлмәсиндә, дөвләт чеврилишиндә, ичтимаи инглабда иштирак етмәк вә с-дә тәзаһүр едир.

Јени јаранмыш суверен дөвләтләрдә кедән јенидәнгурма просеси, сијаси плүрализм, ашкарлыг, демократикләшмә, сосиал мүһит адамларын сијаси шүуруну хејли јүксәлтмиш вә зәнкинләшдирмишдир. Лакин јени чәмијјәтин гурулмасы просесиндә гаршыја чыхан чохсаһәли зиддијјәтләрин һәлл едилмәси, сосиал-сијаси инкишафа стимул верән шәраитин јарадылмасы, тәхирәсалынмаз талејүклү мүһүм вәзифәләрин һәлли әсасән адамларын сијаси шүурунун инкишаф сәвијјәсиндән, јеткинлијиндән, јени сијаси тәфәккүрүн формалашмасындан асылыдыр.

Сијаси тәфәккүр сијаси һәјатын дәрк едилмәсинин, керчәклијә сәмәрәли вә тәһлили мүнасибәтин, сијаси консепсијалара, програмлара, нәзәријјә вә идејалара ифадәнин, мүасир вә кечмиш сосиал-сијаси тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәсинин әкс олунмасыдыр.

Сијаси тәфәккүр ашағыдакы чәһәтләрлә характеризә олунур: өјрәнилән сосиал објектләрин сијаси маһијјәтинә нүфуз етмәк; һадисә вә просесләри вә онларын башга сијаси реаллыгларла гаршылыглы тә'сирини бүтөв вә һәртәрәфли әһатә етмәк; һәгигәтин, мүрәккәб проблемләрин һәлл едилмәсинин сәмәрәли методолокијасыны ахтармаг; чәмијјәтдә фәалијјәт көстәрән сијаси гүввәләрин реал имканлары илә онларын һәјата кечирилмәсинә олан мараг вә мәгсәдләри бирләшдирмәк; сијаси фәалијјәтин сәмәрәли стратекија, тактика вә технолокијасыны ишләјиб һазырламаг.

Сијаси шүур күтләләрин вә фәрдләрин конкрет сијаси фәалијјәтләри нәтичәсиндә әлдә етдикләри практики тәчрүбәләринин тәркиб һиссәсинә чеврилмиш вә мүхтәлиф сијаси сәнәдләрдә (конститусијалар, деклорасијалар, ганунлар, сијаси партијаларын програмларында, низамнамәләриндә вә с.) өз әксини тапан сијаси идејаларын, бахышларын, адәтләрин, ән'әнәләрин вә рә'јләрин мәчмусудур.

Сијаси шүурун әсасыны сијаси идеолокија тәшкил едир. Сијаси идеолокија ҹәмијјәтин сијаси тәшкили, дөвләт формалары, мүхтәлиф синифләр, сосиал груплар арасындакы мүнасибәтләр, ҹәмијјәт һәјатында онларын ролу, башга дөвләтләр вә милләтләрлә мүнасибәтләри вә и.а. һаггында бахышларын системләшдирилмиш нәзәри ифадәсидир. О, һәм дә синифләрин көклү мәнафејини ифадә едән, онларын дөвләтә вә дикәр сијаси тә'сисатлара мүнасибәтләрини вә ҹәмијјәтдәки мөвгеләрини изаһ едән бахышлар вә идејалар системидир. Мәһз буна көрә дә сијаси идеолокија ичтимаи шүурун дикәр формаларына нисбәтән мөвҹуд ичтимаи варлығы, мүәјјән сосиал тәбәгәнин вәзијјәтини вә мәнафеләрини билаваситә, мүстәгим вә даһа дәрин шәкилдә әкс етдирир.

Сијаси идеолокијанын ичтимаи инкишафа тә'сиринин характери вә мигјасы онун һансы синфин, сосиал тәбәгәнин мәнафејинә хидмәт етмәсиндән, башга сөзлә, мүтәрәгги, јахуд мүртәҹе характер дашымасындан асылыдыр. Мөвҹуд сијаси идеолокија мәнафеләрини ифадә етдији синфин вә ја сосиал тәбәгәнин ичтимаи мөвгеји вә тарихи ролундан асылы олараг мүтәрәгги вә ја мүртәҹе характер дашыја биләр.

Сијаси мүнасибәтләри вә сијаси шүуру әлагәләндирән һалга сијаси вә һүгуги нормалар вә принсипләрдир. Үмумијјәтлә, һүгуг дөвләт тәрәфиндән мүәјјән едилмиш ичтимаи һәјат нормалары, үмуми-мәҹбури давраныш гајдаларынын мәҹмусудур. Белә гајдалар сијаси системин субјектинин һазырладығы принсипләр әсасында тәртиб едилир вә һүгуги актларда өз әксини тапыр.

Һүгуг синфи характер дашыјыр вә дөвләтлә бирликдә мејдана кәлир. Лакин һүгугун дөвләтдән фәргли синфи маһијјәти ола билмәз. Һүгугун хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о дөвләтин јаратдығы, дөвләт апаратынын мүһафизә етдији ганунлар системиндә ифадә олунур вә буна көрә дә бүтүн ҹәмијјәт үчүн мәҹбури гүввәјә маликдир. Ганунлар исә һәр һансы бир сосиал тәбәгәнин вә јахуд сијаси тәшкилатын дејил, бүтүн ҹәмијјәтин рифаһына хидмәт етмәли, милләтиндән, сосиал мәнафејиндән вә вәзифәсиндән асылы олмајараг һәр бир адама шамил едилмәлидир.

Кечмиш сосиалист өлкәләринин тәҹрүбәси бир даһа сүбут етди ки, сијаси һакимијјәтин һәр һансы бир партијанын инһисарына чеврилмәси сијаси һәјатын деформасијасына кәтириб чыхарыр. Партократија мүәјјән мә'нада зәһмәткеш күтләләрин мәнафејини, "ифадә етсә дә", онун һакимијјәти әсасән бир груп елитанын мәнафејинә хидмәт едирди. Бу исә халгы шаһиди олдуғумуз бөһран вәзијјәтинә кәтириб чыхармышды. Ејни просес әксәр Шәрг

өлкәләриндә дә (сосиалист) кетмишдир. Онларын арасында мөвчуд олан ашағыдакы бә'зи үмуми чәһәтләри гејд етмәк олар:

Биринчиси, марксист-ленинчи партијаларын там һакимијјәт мөвгеләриндән әл чәкмәси вә һакимијјәти халга гајтармасы. Башга сөзлә, сијаси плүрализмин мејдана кәлмәси. Лакин бу үмуми просес һеч дә һәмин өлкәләрин һамысында ејни сәвијјәдә кетмәди. Белә ки, әкәр ЧХР, ПХР, МХР-дә һакимијјәт динч јолла халга гајтарылдыса, Руминијада бу ганлы мүбаризә нәтичәсиндә баш верди.

Икинчи, сосиализм шәраитиндә чохлу ичтимаи структурларын (тәшкилатларын, һәрәкатларын, бә'зән рәсми даирәләрә зидд олан "гејри-формал" тәшкилатларын) јаранмасы.

Үчүнчүсү, әввәлләр Конститутсијада "чәмијјәтин рәһбәр вә истигамәтверичи гүввәси" е'лан едилән коммунист вә фәһлә партијалары илк вахтлар јенидәнгурмаја, өз дахилиндә кәскин дәјишикликләр апармаға чәһд етмишләр. Лакин бу просеси мүвәффәгијјәтлә баша чатдыра билмәмиш вә бурахылмышлар.

Сијаси систем чәмијјәт һәјатынын бүтүн саһәләринә тә'сир едир. Бу тәсир онун структуру вә функсијалары васитәсилә һәјата кечирилир. Јухарыда биз сијаси системин структуру илә таныш олдуг. Сијаси системин ашағыдакы функсијалары да вардыр:

1. Чәмијјәтин мәгсәд вә вәзифәләринин мүәјјән едилмәси, онун фәалијјәт програмынын һазырланмасы;

2. Гаршыда дуран мәгсәдә вә вәзифәләрә наил олмаг јолунда чәмијјәтин фәалијјәтини тәшкил етмәк;

3. Синфи, милли вә дикәр сосиал-сијаси мүнасибәтләрин низамланмасы јолунда сијасәтин һәјата кечирилмәси;

4. Күтләләрин ичтимаи шүурунун формалашдырылмасы.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һал-һазырда кечмиш ССРИ-ни тәшкил едән өлкәләрин дахилиндә сијаси системин ислаһаты просеси кедир. Сон бир нечә ил әрзиндә кәскин дәјишикликләр көһнә сијаси системин өзүлүнү дағытмыш вә јени сијаси тә'сисатларын јарадылмасына кәтириб чыхармышдыр. Буна мисал олараг, президент идарә үсулунун мејдана кәлмәси, Халг депутатлары гурултајынын вә Али Советин фәалијјәтинин јени мәзмун вә форма əкс етдирмәси, республикамызда Милли Мәчлис, Милли Мүдафиә Шурасынын јарадылмасыны вә б. көстәрмәк олар. Бүтүн бу просесләр бир даһа сүбут едир ки, чәмијјәтин сијаси системинин сабитлији нисби характер дашыјыр. О, игтисади вә сијаси саһәләрдә баш верән просесләрлә әлагәдар олараг мүәјјән көклү дәјишикликләрә мә'руз гала биләр.

2. Сијаси системии тарихи фомралары

Чәмијјәтин сијаси системи тарихи һадисәдир. О өз инкишафы просесиндә бир чох мәрһәләләрдән кечмишдир. Һәр бир чәмијјәт өз тарихиндә мүхтәлиф сијаси структурлара малик олмушдур. Тарихә мә'лум олан сијаси систем формалары бәшәријјәтин инкишафы илә бағлы олараг өзүнүн илкин формасындан даһа јүксәк формаларына доғру инкишаф етмишдир. Сијаси әдәбијјатларда көстәрилдији кими сијаси системин тарихи формалары гулдарлыг гурулушундан башлајараг мүасир дөврдәки мөвчуд структурларын јаранмасына гәдәр бөјүк бир дөврү әһатә едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, кечмишдә мөвчуд олан сијаси системләрин бә'зи атрибутларына, идарәетмә формаларына һалһазырда да раст кәлмәк мүмкүндүр. Һәләлик тарихә мә'лум олан сијаси системин формалары ашағыдакылардыр:

1. Аристократија (јунанча aristokratia һәрфи мә'насы -ән јахшыларын, адлы-санлыларын һакимијјәти) дөвләт һакимијјәтинин имтијазлы күбар азлығын әлиндә чәмләшдирән идарәчилик формасыдыр. Гулдарлыг чәмијјәтиндә бу, зәнкин вә имтијазлы аиләләрин һакимијјәти иди. Идарәчилик формасы кими аристократија монархија вә демократијаја зиддир. Сијаси идеја тарихиндә дөвләт идарәчилији формаларындан бири кими аристократијанын нәзәри әсаслары гәдим дөврдә Платон вә Аристотел тәрәфиндән һазырланмышдыр. Орта әсрләрдә аристократијанын нәзәри әсасларынын инкишафы Б.Спиноза, Т.Һоббс, Ш.Монтескје, И.Кант вә с. шәхсијјәтләрин ады илә бағлыдыр. Аристократик идарәетмә үсулунун тәрәфдарлары чәмијјәтин әсас һиссәсинин, кениш күтләләрин сијаси чәһәтдән гејри-јеткинлијини, һакимијјәтдә иштирак етмәк үчүн онларын бачарыгларынын олмамасыны әсас көтүрәрәк гејд едирдиләр ки, чәмијјәтә сијаси чәһәтдән јеткин вә тәчрүбәли елита рәһбәрлик етмәлидир. Аристократик идарәетмә үсулу илк дәфә гәдим Рома вә Јунаныстанда мејдана кәлмишди. Бу, Спарта, Рома, Карфокен, Орта әсрләрдә Авропада Венесија, Псков, Новгород вә с. шәһәрләрдәки һакимијјәт үсулу иди.

Гәдим дөврдә мејдана кәлмиш вә һазырда да өзүнүн бә'зи елементләрини горујуб сахламыш дикәр идарәетмә үсулу исә автократијадыр.

2. Автократија (јун: autokrateia -мүтләгијјәт) бир шәхсин гејри-мәһдуд вә нәзарәтсиз там һакимијјәтиндән ибарәт идарә формасыдыр. Гәдим Шәргин истибдад монархијалары, Гәдим Јунаныстанын бә'зи дөвләтләринин истибдад идарә үсуллары, Рома вә Бизанс империјалары, јени дөврүн мүтләгијјәт монархијалары

Автократијаја мисалдыр. Мүасир сијаси әдәбијјатда "лидерин" (фүрер, дуче) һеч бир нүмајәндәли органын нәзарәт етмәдији али һакимијјәти илә характеризә олунан сијаси режимләрә дә автократија дејилир.

3. Авторитаризм (лат: auctoritus -һакимијјәт, нүфуз) сијаси һөкмранлығын антидемократик системидир. Дөвләт гурулушу кими авторитаризм бир шәхсин деспотик һакимијјәтидир. Авторитаризм системи шәраитиндә демократик гәрарлар ја үмумијјәтлә чыхарылмыр, ја да сахта характер дашыјыр, һөкумәти халг јаратмыр вә она нәзарәт етмир. Авторитаризм системи үчүн һәддиндән артыг мәркәзләшмә, һөкумәт үзвләри арасындакы мүнасибәтләрдә чидди ијерархија, һәрби-ҹәза апаратына истинад, мүхалифәтә гаршы террорчулугдан кениш истифадә етмәк сәҹијјәви ҹәһәтдир. Авторитар дөвләтдә али һакимијјәт адәтән, лидерин әлиндә мәркәзләшир.

Авторитаризмин мүхтәлиф тарихи формалары вардыр. Һәр бир ҹәмијјәтин инкишаф вә милли хүсусијјәтләри илә әлагәдар оларағ авторитаризмин ашағыдакы тарихи формаларыны көстәрмәк олар: деспотија, тоталитаризм, монархија, тиранија, һәрби-полис вә фашист режимләри. Бу режимләрдә ганунсузлуг һөкм сүрүр, һеч бир һүгуги мәһдудијјәтләр јохдур вә һакимијјәт зоракылыға әсасланыр. Бурада вәтәндашларын бүтүн һүгуглары тапдаланыр, ҹәмијјәтин идарә едилмәси илә бағлы проблемләрин демократик һәлли механизмләри ләғв едилир. Һакимијјәт структурунун тәшкилиндә вә онларын фәалијјәтинә нәзарәт едилмәсиндә халг иштирак етмир. Авторитаризмин сәҹијјәви ҹәһәтләри ашағыдакылардыр:

1. Идарәетмәнии гејри-мәһдуд дәрәҹәдә мәркәзләшдирилмәси.

2. Һакимијјәтин адәтән "лидерин" (фүрер, дуче вә с.) вә ја бир групун әлиндә мәркәзләшмәси.

3. Һакимијјәтин полис вә һәрби апарата әсасланмасы.

4. Јад фикирлилијә вә демократик тәбәгәләрә гаршы ҹәза тәдбирләриндән, террорчулуг актларындаи кениш истифадә едилмәси.

5. Ҹәмијјәт үзвләринин бүтүн тәбәгәләриндә фанатизм, горху вә гул психолокијасынын формалашдырылмасы.

Авторитаризмин тарихи формаларындан бири деспотијадыр. Деспотија (јун: гејри-мәһдуд һакимијјәт демәкдир) мүтләг һакимијјәт вә дөвләт гурулушу формасыдыр. Деспотија һакимијјәти заманы мүтләг һөкмдар тәәбәләринә мүнасибәтдә өзүнү аға вә саһибкар кими апарараг гејри-мәһдуд һакимијјәтә малик олур. Сијаси нәзәријјәләр тарихиндә деспотија анлајышыны Аристотел хүсуси һакимијјәт формасы кими фәргләндирмишдир. Сонралар бу анлајышдан мүтләгијјәт вә автократија һакимијјәти формасыны, гејри-

мәһдуд монархијаны, елитар-тоталитар тә'сисатлары мүтәрәгги бахымдан тәнгид етмәк үчүн истифадә едилмишдир.

Гәдим Шәрг дөвләтләри (Мисир, Бабилистан, Һиндистан, Иран, Чин вә б.) классик деспотија һакимијјәт формасында мөвчуд олмушдур. Бағдад хилафәти (VIII-IX әсрләрдә), Һиндистанда Бөјүк Моғоллар дөвләти (XVI-XVII әсрләрдә) вә с. феодал деспотијасы олмушлар.

Авторитар идарәетмә үсулунун әсас формаларындан бири тоталитаризмдир. Тоталитаризм (латын мәншәли сөздүр "бүтөв", "там" мә'насы кәсб едир) идарәетмәнин елә бир формасыдыр ки, бурада дөвләт һәјатын бүтүн сәвијјәләри үзәриндә там һакимијјәтә, нәзарәтә маликдир. Демократик тәшкилатларын, һүгугларын, азадлыгларын ләғв едилмәси, һакимијјәтин дискресион (һеч бир ганунла мәһдудлашдырылмамыш) сәлаһијјәти, мүтәрәгги гүввәләрә диван тутулмасы вә ичтимаи һәјатын һәрбиләшдирилмәси тоталитар дөвләтләрин вә режимләрин сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир. Ачыг террорчулуг диктатурасына әсасланан тоталитар дөвләт бүтүн легал ичтимаи тәшкилатлары да өз тә'сири алтына алыр. Вахтилә фашист Алманијасы (1938-1945-чи иләдәк), Италија (1922-1943-чү иләдәк) вә Испанија (1939-1975-чи иләдәк) ифрат тоталитар дөвләтләр олмушлар.

Авторитар идарәетмә үсулунун дикәр формасы монархијадыр. Монархија јунанча тәкһакимијјәтлилик, мүтләгијјәт демәкдир. О, идарәетмәнин елә бир формасыдыр ки, бурада һакимијјәт фактики вә ја формал олараг ваһид дөвләт рәһбәринин, монархин әлиндә чәмләшир. Монархијанын әсас сәчијјәви чәһәтләриндән бири һакимијјәтин бир нәфәрдән дикәринә ирси олараг кечмәсидир. Үмумијјәтлә, монрахија јекчинс вә дәјишилмәз дејил, чох чевик олуб, мүхтәлиф синфи һөкмранлыг мүнасибәтләринә ујғунлаша билән бир тә'сисатдыр. Гулдарлыг дөвләтләриндә (III-V әср Рома дөвләти) әсасән гејри-мәһдуд монархија мөвчуд олмушдур. Гәдим Шәрг дөвләтләринин чохунда шәрг истибдады формасы мејдана кәлмишдир (Гәдим Бабилистан, Мидија, Әһәмәниләр, Сәлчугиләр, Сәфәвиләр дөвләти вә с.). Феодализм дөврүндә монархија даһа типик олмуш вә мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечмишдир: илкин феодал монрахијасы: силки нүмајәндәли монархија (бу заман монархин һакимијјәти нүмајәндәли органларла мәһдудлашырды) вә мүтләг монархија. Мүтләг монрахија феодал дөвләтинин сон сијаси формасы олуб, феодал мүнасибәтләринин дағылдығы вә капиталист мүнасибәтләринин јарандығы дөврдә мејдана кәлмишдир.

Мүәјјән тарихи мәрһәләдә мүтләгијјәт, әсасән мүтәрәгги рол

ојнамышдыр. Белә ки, онун феодал ә'јанларын сепаратизминә, сијаси пәракәндәлијинә гаршы, өлкәнин игтисади бирлији уғрунда мүбаризә, килсәнин дөвләтә табе едилмәси, капиталист мүнасибәтләриинин инкишафы, милләтин вә милли дөвләтин формалашмасы саһәсиндә мүһүм хидмәтләри олмушдур.

Мүтләгијјәт һакимијјәти Шәргдә ән јени дөврдә дә мөвчуд олмушдур (Мисир, Ираг, Ливија, Әфганыстан, Иран вә с.). Бир сыра Шәрг өлкәләриндә исә (Сәудијјә Әрәбистаны, Мәракеш вә с.) мүтләгијјәт режими һәлә дә галыр.

Мүасир Гәрб дөвләтләри үчүн мәһдуд, конститусијалы монархија сәчијјәвидир. Конститусијалы монархијанын ики нөвү вар:

1. Дуалистик монархија (бу заман монарх ичра һакимијјәтини өз әлиндә чәмләшдирир. Һөкумәти тәшкил етмәк, вето һүгугуна, парламенти бурахмаг вә с. һүгуглара маликдир).

2. Парламентли монархија (мәс., мүасир Бөјүк Британијада), бурада монархын һакимијјәти әслиндә формал характер дашыјыр.

Авторитар һакимијјәтин формаларындан бири дә тиранијадыр. Тиранија гәддарлығa, зоракылығa вә тәкбашына идарәетмәјә әсасланан дөвләт һакимијјәти формасыдыр (гәдим Јунаныстанда, орта әсрләрдә Шимали вә Орта Италијанын шәһәр дөвләтләриндә кениш јајылмышдыр). Ерамыздан әввәл VII-VI әсрләрдән II әсрәдәк мөвчуд олмуш тиранијанын бир иечә тарихи типи мә'лумдур: еркән јунан (вә ја бөјүк); Иран; сон јунан (вә ја кичик). Мәнфи мә'нада тиранија деспотизмә әсасланан һакимијјәт синонимидир.

Сијаси системин тарихи формаларындан бири дә плутократијадыр. Плутократија (Јун: сәрвәт, күч, һакимијјәт) сијаси һакимијјәтин формал вә фактик олараг һөкмран тәбәгәләрин ән варлы даирәләринин әлиндә чәмләшдији сијаси гурулушдур.

Идарәетмәнин бир формасы да охлократијадыр (јун: ohlos - гара күтлә, kratos-һакимијјәт). Охлократија идарә олунмајан гара күтләнин һакимијјәти демәкдир. Бу идарәетмә үсулуна сон заманлар дағылмыш Совет Иттифагында раст кәлмәк мүмкүн иди. Бу да дөвләт структурларынын зәифлији, һәтта ачкөзлүјү вә онларын сијаси һадисәләрин габағында кедә билмәмәси илә бағлыдыр.

Кечмиш ССРИ өлкәләри сијаси һәјатынын сон илләриндә мејдана кәлән ичтимаи тәшкилатлардан бири анархизмдир. Анархија јунанча һакимијјәтсизлик, өзбашыналыг, һәрч-мәрчлик, башсызлыг демәкдир. Анархија идарә үсулуну тәблиғ едән чәрәјан анархизмдир. Анархизм идејасы һәр чүр дөвләт һакимијјәтини инкар етмәкдән вә һәр бир шәхсијјәтин гејри-мәһдуд азадлығынын тәблиғиндән ибарәтдир. Анархизм көһнә гурулуша гаршы мүтәшәккил сијаси

мубаризә етмәдән јени чәмијјәт гурмағын мүмкүнлүјүнү иддиа едирди. Күја шәхсијјәтин азадлығы вә һүгуглары наминә "һакимијјәтсизлик" тәрәфдары олан анархистләр дөвләти ичтимаи бәланын вә сосиал әдаләтсизлијин башлыча мүгәссири һесаб едирләр. Анархизм XIX әсрин 40-70-чи илләриндә мејдана кәлмишдир. Анархизм терминини илк дәфә франсыз хырда буржуа сосиалисти П.Ж.Прудон (1809-1865) ишләтмишдир. Анархизмин ашағыдакы хүсусијјәтләри вардыр:

1. Дөвләт һакимијјәтинин һәр һансы ислаһатына мәнфи мүнасибәт бәсләмәк;

2. Хырда хүсуси мүлкијјәти мүдафиә етмәк;

3. Јени чәмијјәтин гурулмасы јолунда һәр һансы бир ингилабдан имтина етмәк.

Идарәетмәнин һуманист, демократик, хәлги, ганунун алилијинә һөрмәт едән ән јүксәк формасы демократијадыр.

Демократија халг һакимијјәти демәкдир. О елә бир сијаси гурулушдур ки, бурада халг һакимијјәтинин формалары бәргәрар олур вә һәјата кечирилир, вәтәндашлара кениш һүгуг вә азадлыглар верилир вә бунлар ганунларла мөһкәмләнир.

Демократија тарихи һадисәдир, чәмијјәтин инкишафы вә ичтимаи-игтисади формасијаларын бир-бирини әвәз етмәси илә дәјишир. Демократија елә бир сијаси гурулушдур ки, бурада бәрабәрлик вә азадлыг принсипләри һөкм сүрүр, халг исә һакимијјәтин мәнбәјидир. Демократија дөвләтин јаранмасы илә мејдана кәлир. Онун башга идарәетмә формаларындан фәрги ондан ибарәтдир ки, о, азлығын чохлуға табе олмасы принсипини гәбул едир, рәсми олараг чохлуғун һакимијјәтини, вәтәндашларын сосиал вә сијаси һүгуг бәрабәрлијини, демократик азадлыгларыны, јә'ни шәхсин дөвләтдә вәзијјәтини мүәјјән едән сијаси вә һүгуги нормаларыны, ганунун алилијини тәсдиг едир вә әсас дөвләт органларынын сечкили олмасыны тә'мин едир. Демократија бирбаша вә нүмајәндәлик васитәси илә һәјата кечирилә биләр. Мәсәлән, биринчи формада бүтүн халг иштирак едир (президент сечкиси, референдиум вә с.), икинчи формада исә сечкили органларын ишини көстәрмәк олар (халг депутатлары Советләри вә с.).

Гејд етмәк лазымдыр ки, демократик тә'сисатлар (гурумлар) узун мүддәтли инкишафын нәтичәсидир. Антик демократијанын классик нүмунәси Гәдим Јунаныстанда Афина дөвләти олмушдур. Лакин гуллар бу демократијадан истифадә едә билмирдиләр. Афина демократијасынын тәчрүбәси "Демократија" нәзәријјәсинин ишләниб һазырланмасына күчлү тәкан вериб (Аристотел вә с.). Мәһз буна

көрә дә Рома демократијасы Афина демократијасындан кениш истифадә едәрәк ону даһа да инкишаф етдириб, һүгуги чәһәтдән әсасландырыб (идарәетмә органларынын сечилмәси, мүһүм мәсәләләрин Халг Мәчлиси тәрәфиндән һәлл едилмәси вә б.). Орта әсрләр дөврүндә Авропа өлкәләриндә јени демократик идарәетмә формалары мејдана кәлмишдир. Бунлардан Испанијада кортеси, Инкилтәрәдә парламенти, Франсада Баш штатлары вә с. көстәрмәк олар.

Аитик дөврдә мүтәрәгги философлар демократијанын әсас иринсипләрини чох кениш ишләјиб һазырламышлар (Ч.Локк, Ж.Ж.Руссо, Ш.Монтескје, Т.Чефферсон). Демократијанын јени формада тәнтәнси кими 1879-чу ил Франса иигилабы "Инсан вә вәтәндаш һүгугларынын Бәјаннамәси"ни е'лан етмишди.

3. Мүасир шәраитдә чәмиј̌јәтин демократикләшмәсинин зәрурилији

Демократикләшмә–чәмијјәтин бүтүн саһәләриндә демократик дәјишикликләрин һәјата кечирилмәси, адамларын сосиал вәзијјәтиндән, чинсиндән, јашындан, милли мәнсубијјәти вә дининдән асылы олмајараг вичдан вә ләјагәтини, һүгуг вә азадлыгларыны мүдафиә едән халг һакимијјәтинин азад сечилмәси, мүхтәлиф мүлкијјәт формалары әсасында јени игтисади мүнасибәтләрин јарадылмасы, ганун чәрчивәсиидә фәалијјәт көстәрән бүтүн ичтимаи гүввәләрин сәрбәст сијаси диалогларыиын һәјата кечирилмәсинә шәраитин јарадылмасы, халглар арасында динч вә бәрабәр һүгуглу әмәкдашлыг, әһалинин бүтүн етник групларында милли ән'әнәләрин инкишафы просесидир.

Демократик дөвләт һәр шејдән әввәл фәрди, груп, јаш, милли, синфи, мәдәни вә с. зиддијјәтләри тәнзим етмәк, сосиал мәнафеләри әлагәләидирмәк васитәсидир. Мәһз буна көрә дә јени јаранан суверен дөвләтләрдә кечид дөврүндә демократијанын инкишафы үчүн ашағыдакы проблемләрин һәлли мүһүм әһәмијјәт кәсб едир:

1. Дөвләт вә вәтәндаш чәмијјәтинин мүнасибәти;
2. Идарәетмә апаратынын бүтүн пилләләринә чидди нәзарәт;
3. Ичраедичи апаратын халг нүмајәндәләринә табе олмасы;
4. Ганунун алилијинин бәргәрар олунмасы;
5. Һүгуги дөвләтии јарадылмасы.

Һазырда суверен республикаларын инкишафынын әсас истигамәтләриндән бири сијаси системин јенидән гурулмасыдыр. Јалныз сијаси структурларын тәкмилләшдирилмәси, дәрин ингилаби ислаһатларын һәјата кечирилмәси игтисади, сосиал вә мә'нәви инкишаф үчүн шәраит јарада биләр. Лакин суверен республика-

ларын мүасир инкишаф просеси көстәрир ки, сијаси системин јенидән гурулмасы вә тәкмилләшдирилмәси мүрәккәб вә чохчәһәтли проблемдир. Чүнки кејфијјәт дәјишикликләри сијаси системин бүтүн үнсүрләриндә, јә'ни сијаси мүнасибәтләрдә, сијаси шүурда вә тәшкилатларда баш вермәлидир.

Өлкәдә сијаси, игтисади ислаһатлар јалныз демократикләшмә просесинин һәгиги мә'нада һәјата кечирилмәси әсасында баш верә биләр. Демократикләшмә дедикдә дөвләт ишләринә, чәмијјәтин идарә едилмәсинә кениш халг күтләләринин чәлб едилмәси, үмумијјәтлә, јени халг һакимијјәти нәзәрдә тутулур. Бунунла јанашы, демократијанын мәзмунуна мүәјјән сәчијјәви чәһәтләр дә дахилдир. Белә ки, о, чәмијјәтдә мүнасибәтләрин мүәјјән характери, сијаси давраныш нормаларынын вә идарәетмә принсипләринин бүтөв системи, рәһбәрлијин вә табечиликдә оланларын мүәјјән давраныш үсулу вә инсанларын һәјат тәрзинин мүәјјән чәһәтидир. Лакин республикамызда һәр бир партија, грум демократијаны өз мәнафејинә хидмәт едән бир аләтә чевирмәк истәјир. Һалбуки, демократија бүтөвлүкдә халгын мәнафејинә хидмәт едән бир аләтә чеврилмәлидир.

Демократија өзүнү чәмијјәт һәјатынын ашағыдакы бүтүн саһәләриндә тәзаһүр етдирмәлидир:

1. Игтисадијјатда–мүлкијјәтин сәрбәст өзәлләшдирилмәсиндә вә онун мүхтәлиф формаларынын мөвчудлуғунда, истисмарын, ишсизлијин ләғвиндә, һәмкарлар иттифагынын пенсија тә'минатында;

2. Сосиал саһәдә– антагонист зиддијјәтләрә јол верилмәмәсиндә, милләтләр арасында достлуг мүнасибәтләринә вә сосиал әдаләтин бәргәрар олунмасында;

3. Сијаси саһәдә –сијаси плүрализм, һүгуг вә азадлыгларын мүхтәлифлијинин, сијаси партијаларын, ичтимаи тәшкилатларын, јарадычы иттифагларын мөвчуд олмасы, вәтәндашларын һүгуг вә азадлыгларынын, һабелә онларын чинајәткарлардан вә бүрократлардан мүдафиә олунмасында;

4. Мә'нәви саһәдә– јарадычылыг азадлығы, еһкамчылыг вә стереотипләрдән узаглашмаг, күтләви информасија (порнографија, шовинизм вә с.) васитәләринин өзбашыналығындан чәмијјәт үзвләринин мүдафиә едилмәсиндә вә с.

Мә'лумдур ки, јени јаранмыш мүстәгил дөвләтләрин һәјатынын мүхтәлиф саһәләриндә чатышмамазлыглар чохдур. Бу, демократизмин өзүндә дә мүәјјән чатышмамазлыгларын олдуғуну сүбут едир. Бу чатышмамазлыглар исә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Игтисадиjjатда– игтисади мүнасибәтләрин (мүлкиjjәт мүнасибәтләри, бөлкү мүнасибәтләри, истеһсал мүнасибәтләри) инкишаф етмәмәси;

2. Сосиал-сиjаси саһәдә–коррупсиjа, чәмиjjәтин елитар групплара бөлүнмәси (ушаглыгдан), идарәетмә апаратынын бүрократизми, мәркәзләшмә (һәддиндән артыг), миллиjjәтчилик, таjфабазлыг (сон дөврдә даһа кениш jajылыб), ганунчулуғун позулмасы, тәнгидә көрә тә'гибләрә мә'руз галма, хүсуси мәнафеjә хидмәт едән ичтимаи фикрин формалашмасы, инсан һүгугларынын тапдаланмасы, интизам вә ганун-гаjданын олмамасы, шәхси амбисиjаларын артмасы вә с.

3. Мә'нәви саһәдә– стереотипләрин дәjишмәси (тә'рифдән тәнгидә), инсанларын дүнjакөрүшүндә ориентләрин итмәси, идеоложи мәркәзләрин ачизлиjи, ашкарлыг шүары алтында кеjфиjjәтсиз идеоложи мәһсулун халга тәклиф олунмасы, мә'нәви дүшкүнлүк, сәрхошлуг, наркоманиjа вә с. аилә мүнасибәтләринин дағылмасы, ичтимаи елмләрдә әсаслы, сәмәрәли дәjишикликләрин олмамасы, идеоложи инфантилизм (инкишафдан галма), идеалларын итирилмәси, инамсызлыг, ниһилизм вә с.

Тез-тез фөвгәл'адә вәзиjjәтин е'лан едилмәси, ганунун алилиjи принсипинә мәһәл гоjулмамасы, вәтәндашларын һүгуг вә азадлыгларынын реаллашмасы үчүн тә'минатларын олмамасы вә с. чәмиjjәтин демократикләшдирилмәсини геjри-мүмкүн едир. Өлкәдә демократикләшмә, ашкарлыг, сиjаси плүрализм үчүн оптимал шәраит олмадыгда вә jухарыда геjд олунан принсипләр позулдугда чох күчлү вә горхулу систем олан бүрократизм баш алыб кедир. Бир сыра хүсуси проблемләрин jалныз jухары органларын вә jахуд адамларын һәлл етмәjә ихтиjары олмасы, кадрларын сечилмәси вә тә'инатында мүәjjән орган вә адамларын инһисарчы мөвгеjи вә вәзиjjәти, идарәетмә системинин өзүнүн бүрократик тәбиәтли гаjдасы, структуру, иш режими вә бунунла да онун халг күтләләриндән аjры дүшмәси, тәнгид вә өзүнү тәнгидин зәиф олмасы вә jахуд олмамасы да бүрократизми jарадан сәбәбләрә аиддир.

Һазырда jени jаранмыш мүстәгил дөвләтләрдә давам едән игтисади, сосиал-сиjаси вә мә'нәви просесләр гәт'и тәләб едир ки, сиjаси системин әсаслы ислаһаты демократик принсипләр әсасында ашағыдакы мәсәләләри гәт'и һәлл етмәлидир:

а) Чәмиjjәтин өзүнүидарәси, вәтәндашларын, сиjаси, ичтимаи тәшкилатларын вә әмәк коллективләринин тәшәббүскарлығынын инкишафы үчүн максимум имкан вә шәраит jаратмалы;

б) бүтүн синиф вә сосиал групларын мәнафеjи вә ирадәләрини ашкаретмә вә формалашдырма механизмини jаратмалы;

в) һәр бир милләт вә халгын һәртәрәфли инкишафы үчүн шәраит јаратмалы;

г) ганунчулуғуи мөһкәмләндирилмәси вә Конститусија һүгуглары үчүн тә'минат вермәли;

д) системин өзүнүјениләшдирмә механизмини јаратмаг вә с.

Демократик гурулушун тәмәли илк нөвбәдә демократик инсандыр. Демократик һүгуг нормаларына тә'минат јалныз инсанын мә'нәвијјаты, ләјагәти, мәс'улијјәти, јурдсевәрлији, өзүнүн вә башгаларынын һаггы уғрунда мүбарнзә әзминдә олмасындан ирәли кәлә биләр.

Демократик механизмләрин формалашмасы вә сәмәрәли ишләмәси үчүн ән азы ики шәрт тәләб олунур. Биринчнси, һәмин вәзифәни нечә ичра етмәк лазым олдуғуну билән адамларын јеринә јетирмәси. Икинчиси, әһалинин оиларын лекитимлијнни гәбул етмәси. Лакнн бүтүн бунлара бахмајараг, реал һәјатда сөзүн һәгиги, там мә'насында “халис демократија”нын бәргәрар олмасы мүмкүн дејилдир. Бәшәријјәт өз инкишаф тарихиндә һәләлик бу зирвәјә чатмамышдыр. Зәманәмизин бөјүк демократларындан бири олан Б.Һавелин ашағыдакы сөзләри бу чәһәтдән ибрәтамиздир: “Демократија, сөзүн там мә'насында, һәмишә идеалдан башга бир шеј олмајачагдыр. Кимсә она лап јахынлаша биләр, кимин үчүнсә о һәмишә үфүгдән ишылдајачаг, она доғру апаран јоллар јахшы, јахуд пис олачагдыр, лакин она тамамилә чатмаг һеч вахт мүмкүн олмајачагдыр”.

VI ФӘСИЛ

Сијаси системдә дөвләт

1. Дөвләт–сијаси һакимијјәтин тәшкилинин хүсуси формасы кими

Бәшәр сијаси-фәлсәфи фикир тарихиндә дөвләт мәсәләси, онун мәншәи вә маһијјәти мүхтәлиф сијаси бахышлы сосиологлар, һүгугшүнаслар, философ вә политологлар тәрәфиндән ән чох долашдырылан, субјектив бахышлар әсасында изаһ едилән мәсәләләрдән биридир. Мә'лумдур ки, чәмијјәтин сијаси тәшкили вә сијаси мүнасибәтләри системиндә башлыча јер дөвләтә мәхсусдур. Мәһз буна көрә дә дөвләт бүтүн сосиал структуру әһатә етмәклә ајры-ајры сосиал тәбәгәләрдән ибарәт олан инсан групларынын мәнафејинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тохунур, онлары ја мүдафиә едир, ја да рәдд едир. Одур ки, чәмијјәтдә дөвләт һаггында чох мүхтәлиф мөвгеләр вә рә'јләр формалашыр. Бә'зиләри дөвләти әбәди-әзәли, инсанлара аллаһ тәрәфиндән верилмиш фөвгәл'адә бир гурум кими тәсвир едир. Бә'зиләри дә ону инсанларын бүтүн әзаб-әзијјәтләринин мәнбәји сајырлар. Үчүнчү бир мөвге исә дөвләтә бүтүн халгын ирадәсини ифадә едәрәк әсл фираванлыг јарадан башлыча гүввә кими мүнасибәт бәсләјир. Бәс дөвләт нәдир, онун мәншәји вә маһијјәти нәдән ибарәтдир? Дөвләт инсанлара, чәмијјәтә кәнардан кәтирилмиш бир гүввә олмајыб чәмијјәтин өз дахили инкишафынын мәһсулудур. Ф.Енкелс "Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји" әсәриндә дөвләтин мејдана кәлмәси вә инкишафы һаггында өз фикрини belә ифадә етмишдир: "Дөвләт һеч дә чәмијјәтә кәнардан гәбул етдирилмиш бир гүввә дејилдир. Һәмчинин дөвләт, һеч дә Һекелин иддиа етдији "Мә'нәви идејанын керчәклији", "әглин сурәти вә керчәклији" дејилдир. Дөвләт мүәјјән инкишаф пилләсиндә чәмијјәтин мәһсулудур: дөвләт бунун е'тираф едилмәсидир ки, һәмин чәмијјәт өз-өзү илә елә һәлледилмәз зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб галмыш, елә барышмаз әксикләрә парчаланмышдыр ки, о бунлардан хилас олмаға ачиздир. Бу әксикләрин, бир-биринә зидд игтисади мәнафеји олан синифләрин бир-бирини вә чәмијјәти сәмәрәсиз мүбаризәдә дидишдириб јемәмәси үчүн, көрүнүр чәмијјәтдән јүксәкдә дуран бир гүввә, тоггушманы мөтәдилләшдирән, ону "гајда" чәрчивәсиндә сахлајан бир гүввә зәрури олду. Чәмијјәтдән төрәмиш олан, лакин өзүнү онун үзәриндә јүксәлдән, өзүнү кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ондан ајыран бу гүввә мәһз дөвләтдир"[1].

[1] К.Маркс вә Ф.Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, III чилд, сәһ. 374-375.

Дөвләт-- чәмиjjәтдә сиjаси һакимиjjәтин, сосиал просесләрин идарә олунмасынын вә сиjаси системин әсас тә'сисатларынын тарихән тәшәккүл тапмыш тәшкилатыдыр.

Дөвләт чәмиjjәтин базиси үзәриндә jүксәлән сиjаси үстгурумдур. Тарихән базисин дәjишмәсиндән асылы олараг дөвләт һакимиjjәти бир сосиал тәбәгәнин әлиндән башга тәбәгәнин әлинә кечмишдир. Дөвләт базисә мүнасибәтиндә мүһүм, лакин нисби мүстәгиллиjә маликдир, jә'ни дөвләт ичтиман мүнасибәтләрин инкишафына һәм тәкан верә биләр, һәм дә ону ләнкидә биләр. Инкишаф етмиш дөвләтләрдә мүхтәлиф партиjалар, иттифаглар, дини тә'сисатлар да фәалиjjәт көстәрир ки, бунларын да мәчмусу чәмиjjәтин сиjаси гурулушуну тәшкил едир.

Демәли, дөвләт чәмиjjәтин сиjаси тә'сисаты олуб, күтләви һакимиjjәт механизми васитәси илә фәрдләрин вә чәмиjjәтин мөвчудлуғунун әсасларыны вә халгын суверенлиjини тә'мин едән бирликдир. Дөвләт истәнилән һалда азлығын–сиjаси елитанын чохлуг үзәриндә һакимиjjәти демәкдир. Бу һакимиjjәт о вахт там мә'нада лекитим саjылыр ки, сиjаси елита там лекитим олсун, чохлуг сиjаси елитанын, бирбаша вә jа долаjы jолла дөвләтин сиjасәтинин формалашмасында иштирак етсин вә сиjаси елитанын фәалиjjәтинә нәзарәт һүгугу олсун. Бу бахымдан милләт һеч заман өз дөвләтиндән имтина етмәз вә jа ону мәһв етмәк арзусу илә jашаjа билмәз. Чүнки милләтсиз дөвләт, дөвләтсиз милләт ола билмәз, дөвләт гуручулуғу просесинин дашыjычысы мәһз милләтдир. Дөвләти тәкмилләшдирмәк, инкишаф етдирмәк олар, чүнки дөвләт милләтә бағлыдыр, милләтин али гурумудур, милләт кими о да даими инкишафдадыр. Она көрә дә дөвләт–чәмиjjәт вә jа милләт мүнасибәтләри, даһа чох идарә олунан чохлуг илә идарә едән азлығын–сиjаси елитанын мүнасибәтләри демәкдир. Демократиjа дедиjимиз мәфһум исә сиjаси елита илә идарә олунан чохлуг арасындакы мүнасибәтләри тәнзимләjән механизмдир.

Үмуммилли идеолокиjа милли һәмрә'jлиjин бәргәрар олмасы васитәсилә дөвләт гуручулуғу просесинин сәмәрәлилиjинә хидмәт едир вә бу бахымдан милли һәмрә'jлик милли идеjадан кечир. Милли бирлиjә, вәтәндаш һәмрә'jлиjинә наил олмаг үчүн дөвләт еjни әразидә jашаjан дилиндән, чинсиндән, иргиндән, етник вә дини мәнсубиjjәтиндән, сиjаси әгидәсиндән, сосиал вәзиjjәтиндән, вәзифәсиндән асылы олмаjараг бүтүн вәтәндашларын һүгуг бәрабәрлиjини тә'мин етмәли, һәм дә биркәjашаjыш нормаларынын үстүнлүjү бәргәрар олмалы, еjни заманда дөвләтчилиjин мәс'улиjjәти дәрк олунмалы, милли һәмрә'jлик әсас ме'jар кими көтүрүлмәлидир.

Дөвләт вәтәндаш демәкдир, вәтәндаш дөвләт. Вәтәндашлары парчаланан өлкәдә дөвләт дә парчаланыр. Одур ки, дөвләт һакимиј-јәти бүтүн вәтәндашлара аид олмалыдыр. Әкәр инсан дөвләтин вәтәндашлығыны гәбул едирсә, демәли, дөвләт һакимијјәти она да аиддир. Дөвләтсизлик (ападридизм) гејри-нормал һал һесаб олунур. Бу, 1930-чу ил Бејнәлхалг Һаага мүгавиләси вә 1948-чи илдә гәбул олунмуш "Инсан һүгуглары һаггында" үмуми бәјаннамә тәрәфиндән е'тираф олунур. Дөвләт јалныз инсанын вә чәмијјәтин ирадәсинә сөјкәнднкдә онларын мүдафиәчисинә чеврилир. Чәмијјәтин нәзарә-тиндән кәнарда галан истәнилән дөвләт өз мүтәрәгги маһијјәтини итирир, чәмијјәтин фәал иштиракына архаланмајан ичтимаи гуру-луш тоталитаризмә сүрүкләнир. Совет дөвләтинин сүгуту тәкчә мүстәмләкәчилијин, коммунист идејаларынын дејил, һәм дә инсана гаршы ән бөјүк чинајәт сајыла биләчәк тоталитаризмин сүгуту иди.

Чәмијјәтин сосиал-синфи зүмрәләрә ајрылмасы вә бунунла зиддијјәтләрин мејдана кәлмәси дөвләтлә бирликдә һүгугун да мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Ибтидаи ичма гурулушунда инсанлар арасында гаршылыглы мүнасибәт вә әлагәни тәнзим етмәк үчүн адәт вә ән'әнәјә әсасланан хүсуси давраныш нормалары вар иди. Лакин сосиал тәбәгәләрин мејдана кәлмәси илә бу давраныш нормалары кифајәт етмирди. Һәмин тәбәгәләрә елә гајдалар лазым иди ки, бунлар бүтүн инсанларын дејил, һаким тәбәгәнин мәнафејини мүдафиә едәрәк әзилән тәбәгәјә гаршы чеврилсин. Белә гајдалар бүтүн халга һаким тәбәгә тәрәфиндән гәбул етдирилир. Һәтта бунлары позан адамлара јери кәлдикдә зоракылыг да тәтбиг едилирди. Адәтән, бу гајда вә нормалар дөвләт тәрәфиндән ганун шәклинә салыныр вә мәчбури гајдалар кими е'лан олунур. Бу гајдалара дөвләт апараты, полис, мәһкәмә, прокурорлуг, һәбсхана тәрәфиндән чидди нәзарәт олунур. Ону позан адамлар чәзала-нырлар. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, ајры-ајры тәбәгәләрин мөвчуд олдуғу чәмијјәтдә һәр тәбәгәнин өзүнәмәхсус һүгуги нор-малар системи вардыр. Сијаси һүгуг нормаларыны јалныз сәлаһиј-јәтли дөвләт органлары, јахуд дөвләтин тапшырығы илә ичтимаи-сијаси тәшкилатлар гәбул едир. Һүгуг нормалары ганун, фәрман, гәрар вә с. формаларда ифадә едилир.

Һүгуг һаким тәбәгәнин ганун шәклинә салынмыш ирадәсини һәм игтисади, һәм дә сијаси чәһәтдән ифадә едир. Һүгуг дөвләт гүввәләри тәрәфиндән мүһафизә олунуб һамы үчүн мәчбури олан нормалар системидир. Һүгугун көмәјилә дөвләт адамларын вә коллективләрин рәфтарыны, бүтөвлүкдә чәмијјәтин һәјат фәалиј-јәтини низамлајыр, мүәјјән даирәләрин ичтимаи мүнасибәтләрини

һөкмән мөһкәмләндирир. Һүгуг чәмијјәтдә вә дөвләтдә шәхсијјәтин мөвгејинин мүһүм көстәричиси, онун мәнафејинии мүһафизә васитәсидир. Һүгуг чәмијјәтнн һәјатынын бүтүн мүһүм саһәләрини–игтисадијјат, сијасәт вә мәдәнијјәти әһатә едир.

Һүгуг–дөвләт тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмиш, јахуд санксијалашдырылмыш үмуми-мәчбури давраныш гајдаларынын (нормаларынын) мәчмусудур, онлара риајәт олунмасыны исә дөвләт тә’мин едир. Дөвләт һакимијјәтинә малик олан тәбәгә (тәбәгәләр), һүгуг васитәсилә адамларын (коллективләрин) давранышыны мүәјјән тәрздә тәнзимләјир, өзүиүн мәнафејинә чаваб верән ичтимаи мүнасибәтләри мөһкәмләндирир вә инкишаф етдирир. Өз нөвбәсиндә дөвләти дә һүгугсуз тәсәввүр етмәк олмаз. Һүгуг дөвләтин гануи гүввәси алмыш ирадәсидир. Дөвләт һүгугу бејнәлхалг һүгугла тәнзим олунур.

Беләликлә, ајдын олур ки, дөвләт кими һүгуг да чәмијјәтин игтисади гурулушу, онун базиси илә мүәјјән олунур. Һүгуг да үстгурум үнсүрләриндән биридир. Буна көрә дә о чәмијјәтин истеһсал мүнасибәтләринә, онун базисинин мөһкәмләнмәсинә вә инкишафына көмәк едир.

Һүгугун мөвчудлуғу илә ичтимаи мүнасибәтләр һүгугу мүиасибәт характери алыр. Вәтәндашларын һүгуглары, азадлыглары вә вәзифәләри һүгугун мүһүм аспектләридир. Бу һүгуг вә азадлыгларын мөвчуд олмасы, характери вә һәчми чәмијјәтии сосиал-игтисади гурулушу илә мүәјјән едилир. Лакин һәјата кечирилмәк үчүн онлар ганунла тәсбит едилмәли вә һүгуги тә’минатларла тә’мин олунмалыдыр. Дөвләт структурлары ичәрисиндә һүгугун идеоложи ролу, онун инсанларын шүуруна вә психолокијасына тә’сири чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Мәһз буна көрә дә сијаси һакимијјәт вә идарәчилик просесиндә һүгугун (дөвләт вә инзибати һүгуг) ролу кетдикчә артыр.

2. Дөвләтин функсијалары, әламәтләри вә идарәетмә формалары

Дөвләтин маһијјәти онун функсијаларында, јә’ни ичтимаи инкишафда ролу характеризә олунан әсас истигамәтләриндә ифадә олунур.

Дөвләт јаранаркән оиун функсијалары да формалашмышдыр. Дөвләтин функсијалары милләтин мә’нафеји илә мүәјјән олунур. Һәр бир дөвләт истәр өлкә дахилиндә, истәрсә дә өлкә харичиндә, јә’ни дөвләтләр арасында мүнасибәтдә милләтин мәнафејини мүдафиә етмәлидир. Бунунла әлагәдар олараг дөвләтин ики

функсијасы–дахили вә харичи функсијасы мөвчуд олмушдур.

Дөвләтин харичи функсијасы онун дахили функсијасы илә биләваситә бағлыдыр. Дөвләтин дахили функсијасы өз тә'сирини харичи функсијаја да көстәрир вә ону шәртләндирир. Дөвләтин харичи функсијасы харичи сијасәтин һәјата кечирилмәсинә хидмәт едир. Харичи сијасәт халглар вә дөвләтләр арасындакы мүнасибәтләри әһатә едир. Һәм дә харичи сијасәт билаваситә дахили сијасәтлә әлагәдардыр, ондан ирәли кәлир вә ону давам етдирир. Мәһз буна көрә дә сијаси режимин маһијјәтини ашкарламаг үчүн харичи сијасәтин тәһлилинә чидди диггәт јетирилмәлидир. Беләки, һәр бир харичи сијасәт конкрет мәфкурәјә сөјкәнир, онун ајры-ајры чаларлары ичтимаи-сијаси тәбиәтиндән, чәмијјәтдә чәрәјан едән просесләрин маһијјәтиндән јараныб формалашыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, харичи сијасәт дөвләтин вә милләтин мәнафејини тәмәркүзләшдирилмиш шәкилдә ифадә едән, чоғрафи, игтисади вә сијаси реаллыглары, конкрет тарихи хүсусијјәтләри өзүндә әкс етдирән, елми сурәтдә әсасландырылмыш нәзәријјәјә әсасланмалыдыр. Бу, һәр шејдән әввәл, дөвләтин вә милләтин тәһлүкәсизлијинин, онун башга дөвләтләрлә мүнасибәтинин вә халг үчүн даһа әлверишли бејнәлхалг шәраит јарадылмасынын фундаментал истигамәтләриндән ибарәт олмалыдыр.

Дөвләтин дахили вә харичи сијасәт фәалијјәтиндә тез-тез ишләдилән, сијаси елмин мүһүм анлајышларындан бири "милли тәһлүкәсизлик"дир. Милли тәһлүкәсизлик шәхсијјәтин, чәмијјәтин мөвчудлуғу вә инкишафы үчүн оптимал шәраитин јарадылмасы үзрә сәмәрәли фәалијјәти тә'мин едән сосиал тә'сисатларын вәзијјәтини сәчијјәләндирир.

Илк дәфә олараг "милли тәһлүкәсизлик" анлајышы 1904-чү илдә президент Т.Рузвелтин АБШ конгресинә мүрачиәтиндә ишләдилиб. Бу мүрачиәтдә президент Панама каналы зонасынын бирләшдирилмәсини өлкәнин "милли тәһлүкәсизлик" мәнафеләри илә әсасландырырды. Сонракы илләрдә бу мәсәлә Америка политологларынын тәдгигатларында мәркәзи проблемә чеврилди. Америка мүәллифләри "милли тәһлүкәсизлик" анлајышынын мәнбәјини "милли мәнафеләр" нөзәријјәсиндә көрүрләр. Мәһз бу чүр јанашма сосиолог У.Липпман тәрәфиндән тәклиф олунмушду. Тәдгигатчыларын әксәријјәти милли тәһлүкәсизлији күч васитәсилә (јә'ни бир дөвләтин башга дөвләтләрә нисбәтән үстүн гүдрәтә малик олмасы), ја да дөвләтләрин гаршылыглы фәалијјәти мәнафејиндән (јә'ни бүтүн бејнәлхалг мүнасибәтләр системинин инкишафы үчүн оптимал шәраитин јарадылмасы) мүәјјән едирләр.

Б.Броуди, М.Галперин, Г.Кан, Һ.Киссинчер, Г.Ласвелл, Һ.Моркентау, Ч.Шлессинчер вә башгалары милли тәһлүкәсизлик проблеми илә мәшғул олан ән көркәмли мүәллифләрдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, милли тәһлүкәсизлик әсасән үч кениш саһәјә ајрылыр: дөвләтин, чәмијјәтин вә шәхсијјәтии тәһлүкәсизлији. Онларын јери вә ролу ичтимаи мүнасибәтләрин характери, сијаси гурулуш, дахили вә харичи тәһлүкәләрин дәрәчәси илә мүәјјән олуиур. Милләт үчүн бөһранлы дөврләрдә чәмијјәтин вә ја дөвләтин тәһлүкәсизлији үстүнлүк тәшкил едә биләр. Бир гајда олараг, даим белә бөһранлы шәраит јарадаи авторитар вә тоталитар режимләр чәмијјәтин тәһлүкәсизлији һесабына дөвләтин тәһлүкәсизлијини өн плана чәкирләр. Демократик чәмијјәтләр үчүн исә шәхсијјәтин азадлығы вә тәһлүкәсизлији даһа гијмәтлидир. Бу чәмијјәтин тәһлүкәсизлији мәгсәд дејил, шәхсијјәтин азадлығыиын вә тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәси функсијасыдыр.

Дөвләтин тәһлүкәсизлији сәмәрәли идарәетмә механизмин олмасы вә сијаси гүввәләрин, ичтимаи групларын фәалијјәтинин әлагәләндирилмәси нәтичәсиндә әлдә олунур.

Чәмијјәтин тәһлүкәсизлији әһалииин бүтүн групларынын һүгуг вә азадлыгларынын реаллашмасына вә чәмијјәтин парчаланмасына (о чүмләдән дөвләт тәрәфиндән) апаран һәрәкәтләрин гаршысынын алынмасына имкан верән ичтимаи тә'сисатларын, нормаларын, инкишаф етмиш ичтимаи шүур формаларынын олмасыны иәзәрдә тутур.

Шәхсијјәтин тәһлүкәсизлији дөвләтин вә чәмијјәтин экс-тә'сири олмадан шәхсијјәтин габилијјәт вә тәләбатларыны инкишаф етдирмәјә вә реаллашдырмаға имкан верән һүгуги вә мә'нәви нормалар комплексинии, ичтимаи тә'сисат вә тәшкилатларын формалашдырылмасындан ибарәтдир.

Мәзмун бахымындан милли тәһлүкәсизлик мухтәлиф саһәләрә, структур елементләринә бөлүнүр. Бу елементләрә илк иөвбәдә ашағыдакылар аиддир.

-Сијаси тәһлүкәсизлик;
-игтисади тәһлүкәсизлик;
-һәрби тәһлүкәсизлик;
-еколожи тәһлүкәсизлик;
-информасија тәһлүкәсизлији;
-милләтин мәдәни инкишафынын тәһлүкәсизлији.

Сијаси тәһлүкәсизлик милләтин, онун јаратдығы дөвләт тә'сисатларынын дөвләт гурулушу мәсәләләрини мүстәгил һәлл етмәсини, шәхсијјәтин вә чәмијјәтин мәнафејинә ујғун мүстәгил дахили

вә харичи сијасәтин һәјата кечирилмәсини билдирир. Башга сөзлә, сијаси тәһлүкәсизлик глобал бејнәлхалг систем чәрчивәсиндә сабит сијаси суверенлијин олмасыны вә сијаси системин формалашмасы илә (бу систем шәхсијјәтин приоритетлијинә әсасланараг мүхтәлиф сосиал груплар арасында мәнафеләрин таразлығыны тә'мин едир) әлдә олунан чәмијјәтин сијаси сабитлијини нәзәрдә тутур. Һәм биринчинин, һәм дә икинчинин олмамасы өлкәнин сијаси тәһлүкәсизлијинин дағылмасына кәтириб чыхарыр.

Игтисади тәһлүкәсизлик шәхсијјәтин вә чәмијјәтин тәләбатларынын реаллашмасына јөнәлән мәһсулдар гүввәләрин вә игтисади мүнасибәтләрин инкишаф сәвијјәси илә, инкишаф етмиш инфраструктурун вә фајдалы газынтыларын, ихтисаслы ишчи гүввәсинин вә онларын һазырланмасы системинин олмасы илә, һәмчинин дүнја тәсәррүфаты системинә интеграсијасы илә характеризә олунур. Игтисади автаркија (автаркија-өлкә игтисадијјатынын башга өлкәләрин игтисадијјатындан ајрылмасына јөнәлән вә бир дөвләт чәрчивәсиндә бағлы тәсәррүфат јаратмағы гаршысына мәгсәд гојан сијасәт) вә игтисади асылылыг ејни дәрәчәдә игтисади тәһлүкәсизлик системини дағыдыр.

Һәрби тәһлүкәсизлијин спесификлији ондадыр ки, о милли тәһлүкәсизлик мәнафеләринин силаһлы зоракылыг васитәләри илә тә'мин олунмасы имканыны характеризә едир. Һәрби тәһлүкәсизлијин харичи аспекти милләтин харичдән олан һәрби гүввәнин тә'сиринин гаршысыны алмаг габилијјәтини әкс етдирир. Бу мүасир силаһлы гүввәләрин олмасыны, коллектив вә ја үмуми тәһлүкәсизлик системләринин јарадылмасыны, бу вә ја башга һәрби-сијаси иттифаглара дахил олмағы нәзәрдә тутур. Һәрби тәһлүкәсизлијин дахили аспекти күчлү силаһланма јарышы, ичтимаи шүурун һәрбиләшдирилмәси, өлкә дахилиндә ордунун сијаси ролунун күчләнмәси илә бағлыдыр. Игтисадијјатын вә ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләринин һәрбиләшдирилмәсиндән имтина едилмәси, ордунун сијасәтсизләшдирилмәси, һәрби команданлығын мәнафеләринә нисбәтән милли тәһлүкәсизлик мәнафеләринин приоритетлији өлкәнин һәрби тәһлүкәсизлијинин мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едир.

Милләтин мәдәни инкишафынын тәһлүкәсизлији, еколожи тәһлүкәсизлик вә информасија тәһлүкәсизлији проблемләри дә милли тәһлүкәсизлик консепсијасында мүһүм јер тутур. Белә ки, бунлар чәмијјәтин вә шәхсијјәтин тәләбатлары илә билаваситә бағлы олан мәсәләләрдир.

Дөвләтин дахили функсијасы онун әсас, башлыча

функсијасыдыр. Чүнки дөвләт дахили функсијаныи тәләбләри үзүндән мејдана кәлмишдир вә бу функсија дөвләтин маһијјәтини кәстәрир. Харичи функсија исә дахили функсијадаи ирәли кәлир, онун давам етдирир вә тамамлајыр.

Дөвләтин мәкан-заман характери о фактла шәртләнир ки, һүгуги гајдалар конкрет әразидә вә коикрет заманда фәалијјәт кәстәрир. Һәр һаисы дөвләтин һүгуги гајдалары бүтүн дөвләтләрдә фәалијјәт кәстәрмәднји кими, даими дә дејил вә бу гајдаларын тәтбиги һәмин әразидә мүәјјән мүддәтлә мәһдудлашыр.

Беләликлә, дөвләт–фәргләндиричи әламәти инсанларын давранышыныи һүгуги нормаларла мәчбури тәнзимләндији мүрәккәб сосиал һадисәдир. Онун тәбиәти мүрәккәб олуб, бир-бири илә сых бағлы олан амилләрлә сәчијјәләнир. Бунлара дөвләтин мөвчуд олдуғу мәкан-замаи контексг, ијерархик тәшкил олунмуш коллектив давраныш вә норматив гајдалар аиддир. Башга сөзлә, дөвләт өзүндә фактлары (физики вә сосиал) вә нормалары еһтива едир.

Дөвләт–тәркиб елемеитләри әрази, әһали вә һакимијјәтдән ибарәт олан сијаси бирликдир. Әрази-дөвләтин мәкан әсасыдыр. Әрази олмадан дөвләти тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Дөвләтин әразиси торпаг, јерин тәки, һава һөвзәси вә әрази суларыны өзүндә бирләшдирир. Бу о демәкдир ки, ады чәкилән мүһитләрдә дөвләт өз сувереңлијини сахлајыр вә онлары башга дөвләтләрин вә ајры-ајры шәхсләрин мүдахиләсиидәи горумаг һүгугуна маликдир. Иисанларын әрази үзрә бөлүнмәси, гәбилә бөлкүсүнүн әрази бөлкүсү илә әвәз едилмәсидир. Јә'ни адамлар ган гоһумлуғу әлагәси әсасында бөлүндүјү ибтидаи-ичма гурулушундан фәргли олараг әрази әламәтләри үзрә дә бөлүшүрдүләр.

Дөвләтин икинчи тәркиб әламәти оиун әразисиндә јашајан вә онун һакимијјәтииә табе олан әһалидәи мүәјјәи мигдар веркиләрин алынмасыдыр. Дөвләтин јараимасы илә онун верки системи дә бәргәрар олур, чүнки һакимијјәти сахламагдан өтрү она мадди вәсаит дә лазымдыр ки, буна көрә дә зәрури хәрчләр вәтәндашлардан алынан веркиләрдән тәшкил олунур.

Дөвләтин үчүнчү тәркиб әламәти һакимијјәтдир, башга сөзлә, сијаси елита илә чәмијјәтин галан һиссәси арасындакы һакимлик вә табечилик мүнасибәтләридир. Сијаси елита өз һакимијјәтини мәчбури шәкилдә јарадыр вә бунуи үчүн һүгуги нормалардаи истифадә едир. Һакимијјәт һәмии нормаларын васитәсилә һәјата кечирилир.

Истәнилән чәмијјәтдә һакимијјәтә малик оланлар "сијаси елита" дејилән азлыгдан ибарәтдир. Сијаси елитанын һәјата кечирдији

дөвләт һакимиjjәтинин ики функсиjасы вардыр: васитәчилик вә идарәетмә функсиjалары. Беләликлә, сиjаси елита jаратдығы сиjаси-бүрократик апарат васитәсилә бир тәрәфдән сосиал мүнагишәләрин барышдырычысына чеврилирсә, дикәр тәрәфдән дөвләти идарәетмә функсиjасыны jеринә jетирәрәк, дөвләт ишләрини бүтөвлүклә низама салыр.

Сиjаси елита дөвләтдә өз һакимиjjәтини jалныз физики күчә вә күтләләрин сөзәбахымлығына архаланыб һәjата кечирмир. Онлар һәр чүр васитә илә өз һакимиjjәтләринии күтләләр тәрәфиндән көнүллү олараг гәбул едилмәсинә чалышырлар. Сиjаси елита өз һакимиjjәтини күтләләрин кениш разылығына әсасланыб һәjата кечирдикдә бу, лекитим һакимиjjәт адланыр. Лекитимлик елитанын сиjаси һакимиjjәтиии күтләләр тәрәфиндән көнүллү гәбул едилмәсидир.

Дөвләтин идарәолунма формасы онун али һакимиjjәтинин тәшкилидир. Идарәолунма формасына көрә дөвләт башлыча олараг монархиjа вә республика формасында мөвчуд олур. Дөвләти идарәетмә формасы онун типи илә шәртләнир вә дөвләт типиндән асылыдыр. Лакин дөвләтин һәр типинә бир нечә идарәетмә формалары хасдыр. Мәсәлән, гулдарлыг чәмиjjәтиндә монархиjа, аристократиjа, республика, демократиjа кими дөвләт идарәетмә формалары мөвчуд олмушдур. Монархиjа бир нәфәрин һакимиjjәти, республика сечки илә олмаjан һеч бир һакимиjjәтин олмамасы, аристократиjа– нисбәтән кичик бир азлығын һакимиjjәти, демократиjа исә халгын һакимиjjәтидир.

Феодализм чәсмиjjәтиндә дә дөвләтин идарәетмә формалары мүхтәлиф олур. Бурада ән кениш jаjылмыш дөвләт формасы монрахиjа иди. Әсас идарәетмә формасы исә монархиjанын мүхтәлиф вариаитлары иди. Лакин бә'зи башга формалара да, мәсәлән, республика формасына да тәсадүф олунурду. Лакин республика формасы феодализмдә чох да кениш jаjылмамышдыр. Чүнки о заман һәр шәһәр бир феодал дөвләти һесаб олурду. Шәһәрин кичик бир групуну тәшкил едән аристократлар республика формасында дөвләти идарә едирди ки, бу да шәһәр аристократик республикасы адланырды. Тарихән феодал дөвләтинин сон формасы мүтләг монархиjа олмушдур.

Буржуа дөвләтинин дә өз маһиjjәтинә уjғун олан мүхтәлиф идарәетмә формалары вардыр. Буржуа дөвләти конститусиjалы монархиjа формасында да (Инкилтәрә, Белчика) ола биләр. Һәм дә бунун монархиjа идарә формасыидан фәрги орасындадыр ки, бурада дөвләтин башчысы олан монархын, кралын вә с. һүгугу конститусиjа

тәрәфиндән аз вә ја чох дәрәчәдә мәһдудлашдырылыр. Гәрб дөвләтләриндә ән кениш јајылмыш идарәетмә формасы республикадыр. Мәсәләи, АБШ, Франса, Италија вә башга дөвләтләри көстәрмәк олар. Парламентли республика формасында сечиләи парламеитлә бәрабәр дөвләтин сечкили башчысы да, јә'ни президенти дә олур. Республика формасы замаиы президент һәм дөвләтин, һәм дә һөкумәтин башчысы олараг һакимијјәтин хејли һиссәсини өз әлиндә чәмләшдирир. Бә'зән идарәетмә формасы кими ән мүртәче групларын диктатурасы да ола биләр. Бу диктатура фашизм идарә формасы адландырылыр. Мәсәлән, вахтилә Һитлерин вә Муссалининин башчылығы илә Алманија вә Италијада белә дөвләтләр јарадылмышдыр.

Бәс ејни типли дөвләтин идарәетмә формаларынын мүхтәлифлијинин сәбәби нәдир? Идарәетмә формаларынын мүхтәлифлијинин сәбәби әлбәттә, һәр бир өлкәнин конкрет тарихи инкишаф шәраитиндән, онун дахилиндә вә харичиндә зиддијјәтләрин кәскинлији дәрәчәсиндән, харичи шәраитдән вә с. сәбәбләрдән асылыдыр. Бүтүн бу чәһәтләрдән асылы олараг ејни типли дөвләтләрин мүхтәлиф идарәетмә формалары мөвчуд олур. Мәсәлән, АБШ-да, Франсада, Италијада ресиублнка, Инкилтәрә вә Норвечдә монархија вә с. Демәли, чәмијјәт инкишаф етдикчә, формасијаларын бири дикәрини әвәз етдикчә дөвләтләрии идарәетмә формалары да дәјишир. Лакин дөвләтин маһијјәти дәјишмир.

Дөвләт идарәетмәси демократик өзүнүидарәдән чәмијјәтин һазыр олдуғу һәр бир саһәдә чәмијјәтин идарәси илә әвәз олунмалыдыр. Дөвләтин Гануну ашмаг, Инсанын вә Чәмијјәтии фөвгүндә дајанмаг һүгугу олмамалыдыр. Ејни заманда дөвләт халгын она һәвалә етдији бүтүн вәзифәләри дөнмәдән јеринә јетирмәлидир.

3. Дөвләтин гурулуша вә һакимијјәтә көрә бөлкүсү

Дөвләтин типләрилә јанашы онун гурулушуна көрә бөлкүсү дә мөвчуддур. Дөвләт гурулушу анлајышына онун идарәетмә формасы, дөвләт гурулушу вә сијаси режим дахилдир. Дөвләт өз гурулушуна көрә имперпја, унитар, федератив вә конфедератив ола биләр.

Империја (латын сөзү олуб һакимијјәт демәкдир) башда монарх, крал, император дуран вә мүстәмләкәләрә малик олан дөвләт гурулушудур. Мәсәләи, вахтилә рус империјсы, Бөјүк Британија империјасы вә с.

Унитар –бирләшмиш олан, ваһид, бир там тәшкил едән дөвләтдир. Унитар дөвләтин әразиси федерасијадан фәргли олараг, федератив ваһидләрә (штат, торпаг вә с.) дејил, инзибати-әрази

ваһидләринә (вилајәтләрә, рајонлара вә с.) бөлүнүр. Унитар дөвләтдә ваһид дөвләт конститусијасы, ваһид дөвләт һакимијјәти органлары системи, үмуми һүгуг системи гүввәдә олур. Бөјүк Британиjа, Франса, Италија, Јапонија унитар дөвләтләрдир. Һазырда Азәрбајҹан республикасы да унитар дөвләт гурмаға чалышыр.

Федерасија (латын сөзү олуб, иттифаг, бирлик демәкдир) һүгуги ҹәһәтдән мүәјјән сијаси мүстәгиллији олан бир нечә дөвләтин бир иттифаг дөвләтиндә бирләшмәсидир. Илк буржуа федератив дөвләт АБШ-да олмушдур (1787-ҹи ил Конститусијасы үзрә). АФР, Исвечрә, Австрија, Канада, Австралија, Мексика, Аргентина, Венесуелла, Һиндистан, Бирма, Малазија, Австралија, Нигерија федерасијадыр. Федерасијанын ашағыдакы фәргләндириҹи әламәтләри вардыр:

1.Федерасијанын әразиси онун ајры-ајры субјектләринин (штат, кантон, мүттәфиг республика вә с.) әразисиндән ибарәтдир.

2. Федерасијанын субјектинә адәтән тә'сисат һүгугу, јә'ни өзләринин конститусијаларыны гәбул етмәк һүгугу верилир.

3. Федерасија вә онун субјектләри арасындакы сәлаһијјәт фәргини иттифаг конститусијасы мүәјән едир.

4. Федерасијанын һәр бир субјектинин өз һүгуг вә мәһкәмә системи вар.

5. Федерасијаларын чохунда ејни заманда ваһид иттифаг вәтәндашлығы вә мүттәфиг ваһидләрин вәтәндашлығы мөвҹуддур.

Конфедерасија-(латынча иттифаг, бирлик демәкдир) өз мүстәгил варлығыны сахлајан вә јалныз өзләринин бә'зи һәрәкәтләрини, адәтән хариҹи сијасәт саһәсиндә вә һәрби саһәдәки һәрәкәтләрини әлагәләндирмәк үчүн бирләшән суверен дөвләтләр иттифагыдыр. Конфедерасијанын мәркәзи органлары олур. Бу органлар бир гајда олараг Конфедерасијаја дахил олан дөвләтләр үзәриндә билаваситә һакимијјәтә малик дејилләр. Онларын јекдилликлә гәбул етдикләри гәрарлар јалныз мүвафиг дөвләт һакимијјәти органларынын разылығы илә һәјата кечирилир. Конфедерасијанын малијјә вәсаити, адәтән Конфедерасијаја дахил олан дөвләтләрин үзвлүк һагларындан топланылыр. Конфедерасијанын ваһид верки вә һүгуг системи јохдур.

Һүгуги әдәбијјатларда конфедерасија унитар вә федерасија илә бирликдә дөвләт гурулушунун үчүнҹү– ән аз тәсадүф едилән формасы һесаб едилир. Конфедерасија илә федерасијанын, јә'ни һәр ики дөвләт гурулушу формасынын ашағыдакы фәргли ҹәһәтләрини көстәрмәк олар:

1. Конфедерасија дөвләтләр бирлији, бејнәлхалг-һүгуги

иттифагдыр. Федерасија исә иттифаг дөвләти, дөвләт-һүгуги бирликдир.

2. Конфедерасијанын јаранмасы дөвләтләрарасы мүгавилә илә рәсмиләшир. Федерасија да мүгавилә илә јарадылыр. Амма сонрадан гәбул едилмиш ваһид конститусија бу мүгавиләни әвәзләјир. Мәсәлән, 1922-чи илдә 4 мүстәгил дөвләт РСФСР, УССР, БССР вә ЗСФСР мүгавилә бағлајараг ССРИ-ни јаратдылар. 1924-чүилдә гәбул едилмиш Конститусија 22-чи ил мүгавиләсини әвәз етди.

3. Федерасијада ваһид әрази олур. Конфедерасијада исә ваһид әрази јохдур. Онда тәмсил олунмуш һәр бир дөвләтин ајрыча әразиси олур.

4. Федерасијада ваһид али идарәетмә органы вар. Конфедерасијада исә бу јохдур. Әвәзинә үмуми мәсәләләри һәлл едәчәк орган јарадылыр. Органын гәбул етдији, норматив актларын конфедерасијаја дахил олан өлкәләрдә тәтбиги мәчбури дејил. Ганунлар коллекиал гајдада гәбул олунур вә јалныз үзв дөвләтин разылығындан сонра онун әразисиндә һәјата кечирилир. Әкс тәгдирдә, үзв дөвләт һәмин акты нулификасија етмәк һүгугундан истифадә едир. Федерасија субјектләриндә белә һүгуг јохдур. Иттифаг органынын гәбул етдији ганунверичилик акты бүтүн федерасија әразисиндә мәчбури гүввәјә маликдир. Иттифаг органы федерасија субјектләринин гәбул етдикләри ганунлары ләғв едә биләр.

5. Федерасијада ваһид иттифаг вәтәндашлығы олдуғу һалда, конфедерасијада һәр бир дөвләтин өз вәтәндашлығы олур.

6. Федерасијада ваһид орду вә пул системи олур, конфедерасијада јох.

7. Федерасијада бир вә ја бир нечә дөвләт бирләшиб јени дөвләт јарадыр. Конфедерасијада исә јени дөвләт јаранмыр.

Дөвләт гурулушу анлајышына дахил олан сијаси режим сијаси елитанын өз диктатурасыны һәјата кечирмәк үчүн тәтбиг етдији метод вә үсулларын мәчмусудур. Сијаси режим мөвчуд гурулушда демократија вә сијаси азадлығын вәзијјәтини, онун иртича илә нисбәтини дә ифадә едир.

Сијаси режим сијаси елитанын мөвчуд дөвләт диктатурасынын нечә вә һансы истигамәтдә дәјишдијини әкс етдирир. Мүасир дөврдә әксәр дөвләтләрин идарә олунма формасы әввәлләр олдуғу кими республикадан ибарәтдир. Лакин бу форма мүасир дөвләтләрин идарә олунмасында баш верән дәјишиклији там әкс етдирә билмир. Бу дәјишиклији сијаси режими тәһлил етмәк әсасында өјрәнмәк мүмкүндүр.

Һакимијјәт бөлкүсү нәзәријјәсинә көрә дөвләт һакимијјәти бир-

бириндән асылы олмајан дөвләт органларынын һәјата кечирдији мүхтәлиф һакимијјәт функсијаларыныи (ганунверичи, ичраедичи вә мәһкәмә функсијаларынын) мәчмусудур. Антик вә Орта әср алимләринин (Аристотел вә б.) ирәли сүрдүкләри "һакимијјәт бөлкүсү" идејасыны XVIII әсрин орталарында Ш.Монтескје мүстәгил тә'лим шәклинә салмышдыр. О, тәсдиг едирди ки, ганунчулуғун тә'мин едилмәсинин мүһүм васитәси јалныз "һакимијјәтин бөлүшдүрүлмәси"дир. Ш.Монтескје јазырды: "Әкәр гаиунверичи вә ичраедичи һакимијјәт бир шәхсии әлиндә, јахуд бир мүәссисәдә бирләшдириләрсә, азадлыг олмајачагдыр, чүнки тәһлүкә вар ки, бу монарх, јахуд сенат гәддар ганунлар чыхардачаг ки, онлары гәддарчасыиа тәтбиг етсин. Әкәр мәһкәмә һакимијјәти ганунверичи вә ичраедичи һакимијјәтдән ајрылмаса, о һалда азадлыг олмајачагдыр"[1].

"Һакимијјәт бөлкүсү" принсипи илк олараг Бөјүк Франса ингилабынын конститусија актларында өз әксини тапмышдыр. АБШ-ын 1787-чи ил Конститусијасында "Һакимијјәт бөлкүсү" принсипиндән истифадә едилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ик, һакимијјәтин бөлүнмәси принсипи вахты илә Совет дөвләтиндә формал олараг гәбул едилмишдир. Лакин нә ганунверичи, нә ичраедичи, нә дә мәһкәмә һакимијјәти әсл һакимијјәтә малик олмамышдыр. Бу һакимијјәтин үчү дә әслиндә Сов. ИКП-иын әлиндә аләт иди. "Ичтимаи мүгавилә" нәзәријјәсинин һаким олдуғу өлкәләрлә уғурсуз мүбаризә вә дахили зиддијјәтләрин һәлл едилмәмәси Совет Иттифагыны 80-чы илләрдә елә бир һәддә кәтириб чыхарды ки, артыг бүтүн дөвләт структурлары ифлич вәзијјәтә дүшдү. Өлкәнин коммунист рәһбәрлији дөвләти бөһрандан чыхармаг үчүн президент үсул-идарәсини тәтбиг етди. Јени гәбул едилмиш дөвләт тә'сисаты елми әсасларла гәбул едилмәди.

Президент (лат: праесиденс-һәрфи мә'насы габагда отуран, башда дуран) әксәријјәт өлкәләрдә идарә етмәнин республика формасында мүәјјәи мүддәтә сечиләи дөвләт башчысыдыр. 1993-чү илдә дүнјанын 130-дан чох өлкәси (онлардан 183-ү БМТ-јә дахилдир) президент вәзифәсинә малик иди[2].

Президентли республика ејни замаида һәм дөвләт башчысы, һәм дә ичраедичи һакимијјәт башчысы президент олан дөвләт гурулушу формасыдыр. Президент парламент кими халг тәрәфиндән сечилир. Мәһз буна көрә дә онун иарламент гаршысындакы сијаси

[1]Ш.Л.Монтескје. Сечилмиш әсәрләри, М., 1955, сәһ. 290 (рус дилиндә).
[2]Бах: Политолакија лүғәти, М., 1995, сәһ. 125 (рус дилиндә).

мәс'улијјәти мүхтәлиф формаларда гәбул олунур: биринчиси, президентин парламент гаршысындакы мәс'улијјәти бир гајда олараг гануна мүвафиг низама салыныр, икинчиси, президент парламенти бураха билмәз, үчүнчү, парламентдә дөвләт һакимијјәтинин мәркәзи мәсәләси олан бүдчә мәсәләсиндә президенти һәмишә мүдафиә етмәк зәруридир.

Президентли республиканын хүсусијјәти ондаи ибарәтдир ки, ганунверичи вә ја идарәедичи һакимијјәтдә һансы партијанын һөкмраилыг етмәсиндән асылы олмајараг, һакимијјәт сијаси режимин сабитлији, мөһкәмлији наминә бу голларын һәр икиси илә әмәкдашлыг етмәјә мәчбурдур.

Президенти коиститусија илә мүәјјән олуимуш мүддәтә парламент, јахуд хүсуси коллекија сечир. Президентли республикаларда президент бирбаша (Франса, Панама, Колумбија вә с.), јахуд долајы сечкиләр јолу илә сечилир. Президентли республикада һөкумәт парламентдәки партијаларын нисбәтиндән асылы олмајараг формалашдырылыр. Назирләр президент тәрәфиидән тә'јин едилир вә парламент гаршысында һеч бир мәс'улијјәт дашымырлар. Парламентин гәбул етдији ганунлара президентин вето гојмаг һүгугу сахланылыр. Президент мүәјјән бир партијанын үзвү олур вә һакимијјәтә кәлдикдә һөкумәти өз партијасынын үзвләриидән тәшкил едир (мөвчуд ганунлара көрә Азәрбајчанда президент сијаси партијаиын үзвү ола билмәз).

Президентли Республикаиыи типик нүмуиәси кими АБШ-ын дөвләт идарәчилик формасыны көстәрмәк олар. АБШ-да конститусијаја көрә президент назирләри Сенатын "мәсләһәти вә разылығы" әсасында тә'јии етмәлидир, әслиидә исә Сенат чох тәсадүфү һалларда президентин тәклиф етдији намизәди тәсдиг етмир. Дикәр президентли республикаларда иазирләрин намизәдләри һеч формал олараг да парламентә тәгдим олунмур.

Президентли республикаларда иазирләр адәтән президент сечкиләриндә галиб кәлмиш партија үзвләриндән тә'јин олунур. Бурада парламентин палаталарыида партијаларын күч нисбәти нәзәрә алынмыр вә президент сечкиләриндә галиб кәлмиш партија һөкумәти тәшкил едир. Коалисјон һөкумәтдә исә ики вә даһа чох партијанын бир блок шәклиндә президент сечкиләриндә галиб кәлдији вә јахуд президеитин дикәр партијаларын көмәјинә еһтијачы олдуғу һалларда јарадыла биләр.

АБШ-ын Конститусијасы гәбул едилдикдән сонра дүнјада чохлу мүстәгил дөвләтләр јаранса да, онларын һеч дә һамысы АБШ-ы тәглид етмәмишләр. АБШ-ын дөвләт моделини тәтбиг етмәклә,

Америка həјат тəрзинə иаил олмаг мүмкүн дејилдир. Буну Латын Американын өлкəлəринин кечдиклəри тарихи јол ајдын шəкилдə көстəрир. Бу рекионун бир чох өлкəлəриндə президентли республика формасы тəтбиг олунса да, игтисади тəрəггијə вə милли бирлијə иаил олмаг чəтин олмушдур. Бу өлкəлəрдə президент идарəчилији тəдричəн авторитар вə диктатура режимлəринə чеврилмиш "суперпрезидент" идарəчилик формасы јаранмыш, həрби чеврилишлəрин баш вермəси адилəшмишди (hазырда дүнјада баш вермиш дəјишикликлəр фонунда Латын Американын бир сыра дөвлəтлəриндə авторитар вə диктатура режимлəри деврилмиш вə демократиклəшмə просеси кедир). Президентли республика идарəетмəнин формасы тəтбиг олунмуш Африка өлкəлəриндə дə hакимијјəти əлə кечирəн сијаси гүввəлəр парламентин фəалијјəтини hечə ендирмəклə, диктатура режимлəри јаратмышлар.

Үмумијјəтлə, тарихи тəчрүбə көстəрир ки, игтисади вə сијаси чəhəтдəн кери галмыш өлкəлəрдə ичра hакимијјəтинин бир əлдə чəмлəнмəси, парламентин функсијасынын мəhдудлашдырылмасы кеч-тез авторитар режимə, бир сијаси партијанын hекемонлуғуна апарыб чыхарыр. Белə режимлəрдə hакимијјəти əлə кечирəн сијаси гүввəлəр өз сəhвлəрини "көрмүр" вə мүхалифəтə гаршы барышмаз мөвге тутурлар.

Парламентли республика дөвлəт идарəчилик формасы исə тарихин сынағындан чыхмышды. Парламентли республика hакимијјəт бөлкүсү шəраитиндə чəмијјəтин сијаси həјатында апарычы рол парламентə мəхсус олан дөвлəт гурулушу формасыдыр. Hөкумəти парламент партијалары тəшкил едир вə о парламент гаршысында сијаси мəс'улијјəт дашыјыр. Бу мəс'улијјəт мүхтəлиф hүгуги формаларда ифадə олунур. Бунларын ичəрисиндə əн күчлүсү парламент тəрəфиндəн е'тимад көстəрилмəјəн рə'јдир, јахуд əкəр hөкумəт е'тимад hаггында мəсəлə галдырыбса онун парламенти рədд етмəсидир. Белə hалда hөкумəт ја истефаја кедир вə ја парламентин бурахылмасыны вə јени сечкилəрин тəјин едилмəсини тəклиф едир. Парламентли республикада президент ја парламент, ја да тəркибинə парламентин үзвлəри дахил олан кениш hе'јəт тəрəфиндəн сечилир. О, өз сəлаhијјəтлəрини јалныз hөкумəт башчысынын (баш назир) көстəришилə həјата кечирəн дөвлəт башчысыдыр. Лакин hөкумəт башчысынын разылыг гејди олмадан президентин фəрманы е'тибарлы сајыла билмəз.

Парламентли дөвлəт гурулушу парламентдə əксəријјəт бир партијаја мəхсус, јахуд сабит блок партијанын бахышларына вə мəгсəдинə јахын олдугда сабит ишлəјир. Əкəр парламент араларында

даими мүнагишә олан чохлу фраксијалара парчаланыбса, онда өлкә тез-тез һөкумәт бөһранына дучар олур.

Парламент илк дәфә XIII әсрдә Инкилтәрәдә силки нүмајәндәлик органы кими јарадылмышдыр. Парламент –франсыз сөзү олуб "данышылан јер" мә'насыны верир. О, дөвләтләрдә ганунверичилик функсијаларыны ичра едән үмуммилли нүмајәндәли сечкили органдыр. Бөјүк Британија, Франса, Италија, Јапонија, Канада, Белчика, Һиндистан вә с-дә парламент нүмајәндәли органа дејилир. АБШ вә Латын Америкасы өлкәләриндә али нүмајәндәли орган конгрес, Исвечдә риксдаг, Финландијада сејм, Норвечдә стортинг, Түркијә вә Иранда мәчлис адланыр. Парламент ики палаталы вә ја бир палаталы олур. Ики палаталы парламентин ашағы палатасы вә бир палаталы парламент бирбаша сечки әсасында тәшкил олунур, јухары палата бирбаша (АБШ, Италија), јахуд долајы (чох дәрәчәли) сечки (Франса, Һиндистан) јолу илә јарадылыр. Палаталар комитә, јахуд комиссијалар јарадырлар. Парламент комиссијалары парламентин көмәкчи органларыдыр. Бунлардан ганунверичи парламент комиссијасы әсас рол ојнајыр. Ганунверичи парламент комиссијасы даими (парламентин сәлаһијјәти мүддәтинә јарадылыр), мүвәггәти, хүсуси (ихтисаслашдырылмыш) вә с. олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, "үчүнчү дүнја" өлкәләриндән парламентли республика моделини тәтбиг едәнләр президентли республика јолуну сечәнләрә нисбәтән игтисади вә сијаси чәһәтдән даһа јахшы инкишаф етмишләр. Парламентли республика дөвләт идарәчилик формасы чәмијјәтдә јығылыб галмыш проблемләрин тәдричән, партлајышсыз һәлл олунмасы демәкдир. Бу формада халгын һакимијјәтә тә'сир етмәк, ону демократик јолла дәјишмәк имканлары бөјүкдүр вә чәмијјәтдә јаранмыш гаршыдурма дөвләтчилијә хәләл кәтирмәдән һәлл олунур.

Парламентли республикаларда вә парламентли монархијаларда һөкумәт парламентин ашағы палатасында јерләрин чохуну газанмыш партијалар тәрәфиндән тәшкил олунур. Адәтән, бирпартијалы һөкумәт Бөјүк Британијада, Канадада вә Һиндистанда тәшкил олунур. Әкәр һеч бир партија парламентин ашағы палатасында үстүнлүјә малик дејилсә, онда ики вә даһа чох партија разылашыб парламентдә чохлуг газанмагла коалисјон һөкумәт тәшкил едирләр. Адәтән, бир гајда олараг Италија, Белчика вә Һолландијада коалисјон һөкумәтләр тәшкил олунур.

Парламентли республикаларда назирләрин тә'јин олунмасында дөвләт башчысы мүстәгил һәрәкәт едә билмәз. Белә ки, һөкумәт јалныз парламентдә е'тимад газандығы тәгдирдә һакимијјәтдә гала

биләр. Адәтән, дөвләт башчысы парламентдә чохлуг газананларын лидерләриндән иазирләри тә'јин едир. Әввәлчә һөкумәтин башчысы тә'јин едилир, сонра исә онуң көстәриши (тәклифи, мәсләһәти) илә дикәр назирләр вә һөкумәт үзвләри тә'јин олунурлар. Бир сыра өлкәләрдә (АФР, Јапонија, Испанија, Ирландија) һөкумәт башчылары парламентдә сәсвермә јолу илә мүәјјән олундугдан сонра тә'јин едилирләр. Исвечдә һөкумәт башчысы вә назирләр дөвләт башчысынын дејил, парламентин сәдринин актына әсасән тә'јин олунурлар.

Бир сыра харичи өлкәләрии парламентаризминдә јалныз али дөвләт органлары системинә әһали тәрәфиндән сечилән јени бир органын әлавә едилмәси характерик чәһәт дејилдир. Парламентаризм али дөвләт һакимијјәтииин тәшкили вә фәалијјәт системи кими парламентә үстүнлүк вә имтијазлар верир. Парламентаризм шәраитиндә һөкумәт парламент тәрәфиндән тәшкил олунур вә онун гаршысында мә'сулдур.

Ганунверичиликлә идарәедичилијин бөлүнмәсиндә, әсас маһијјәт ондан ибарәтдир ки, әһали тәрәфиндән сечилән депутатлар ганунларын ичра едилмәсиндә дејпл, гәбул олунмасында иштирак едирләр. Совет әдәбијјатында белә бөлкү узун мүддәт тәнгидә мә'руз галмыш, бу чүр парламентаризм Ленинин тә'биринчә десәк "демократијанын (халг үчүн олмајан) бүрократизмлә (халгын әксинә) бирләшдирилмәси" кими гијмәтләндирилмишдир. Тәәссүф ки, бу күнүн өзүндә белә Азәрбајчанын бир сыра парламент үзвләри һәм дә ичраедичиликдә чох јүксәк дөвләт вәзифәси тутурлар. Беләликлә, мүстәгиллијини е'лан етмиш Азәрбајчанда Совет парламентаризминә хас олан ән чүрүк ән'әнәләр давам етмәкдәдир.

Парламент депутатларынын әсас имтијазлары ашағыдакылардыр:

1. Парламентдә чыхыш етмәк вә сәсвермә азадлығы (индеминтет).

2. (Депутат) парламент тохунулмаздығы (иммунитет).

Депутат үзвү олдуғу палатаныи ичазәси илә тохунулмазлыгдан мәһрум едилә биләр. Јалныз бир сыра өлкәләрдә (Австрија, Данимарка, АФР, Испанија, Јунаиыстан) тохунулмазлыг һүгугу депутатлара мандатларынын бүтүн мүддәти әрзиндә шамил олунур: онлар бу имтијазлардан әсасән сессијалар дөврү истифадә етмәк һүгугуна малик олурлар.

Бир чох өлкәләрин парламентләри ики палатадан ибарәтдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бирпалаталы иарламент структуруиа кечнд мејли артмышдыр. Данимарка, Исвеч, Јени Зеландија вә Еквадорда јухары палаталар ләғв едилмиш, бир чох

Африка өлкәләриндә исә бирпалаталы парламентләр тә'сис едилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда икипалаталы парламент јарадылмасы вә оиа мажоритар систем үзрә сечки кечирилмәси идејасыны тәблиғ едән гүввәләр вардыр. Лакин республикада мүхтәлиф тәмајүллү сијаси партијалар, бүтүн демократик мүхалифәт вә дикәр ичтимаи-сијаси, мүтәрәгги, азад фикирли гүввәләр икипалаталы парламент сечилмәси идејасыны гәт'и писләјирләр. Онлар дүзкүн олараг пропорсионал систем үзрә бирпалаталы парламентә сечкиләр кечирилмәсинә тамамилә тәрәфдар олдугларыны билдирирләр. Һәгигәтән дә икипалаталы парламент Азәрбајчан үчүн мәгбул сајыла билмәз. Чүнки, икипалаталы парламент федератив дөвләтләр үчүн сәчијјәвидир вә үмумијјәтлә, Азәрбајчанда белә бир ганунверичилик органын һеч бир ән'әнәси јохдур вә бу систем Азәрбајчаны федерализмә апара биләр. Мәһз буна көрә дә Азәрбајчанын һазыркы шәраитинә мүвафиг олараг бирпалаталы парламентин јарадылмасы даһа әлверишлидир. Бир сыра сәбәбләрә көрә Азәрбајчанда икипалаталы парламент јарадылмасы мәгсәдәујғун дејил. Азәрбајчан дөвләт гурулушу бахымындан унитар дөвләт олдуғундан икипалаталы парламент јарадылмасына еһтијач јохдур. Өлкәдә парламентаризм ән'әнәләринин инкишаф етмәдији, чох зәиф олдуғу һалда икипалаталы парламентин јарадылмасы әлавә проблемләрин мејдана чыхмасына, о чүмләдән ганунверичилик процедурасынын мүрәккәбләшмәсинә сәбәб ола биләр. Азрбајчан ərази вә әһали бахымындан кичик дөвләт олдуғуна көрә ганунвеличи органын бир палатадан ибарәт олмасы даһа мәгсәдәујғундур. Дүздүр, бә'зи унитар дөвләтләрдә дә, мәсәлән, Инкилтәрәдә, Франсада, Италијада вә с. икипалаталы парламентләр мөвчуддур. Лакин бу өлкәләр инкишаф сәвијјәләринә көрә, еләчә дә әрази вә әһали бахымындан Азәрбајчандан хејли дәрәчәдә фәргләнирләр. Дикәр тәрәфдән, бу өлкәләр гәдим парламент ән'әнәләринә малик дөвләтләрдир. Кечмиш сосиалист өлкәләриндән Полша барәдә дә ејни сөзләри демәк олар. Дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, тоталитаризм зүлмүндән јеничә гуртулмуш вә ја мүстәгиллик јолуна јенијә гәдәм гојмуш өлкәләрин ичтимаи-сијаси һәјатында бирпалаталы парламентләрин фалијјәти өзүнү доғрулдур. Португалија вә Јунаныстанда фашист диктатуралары сүгут етдикдән сонра бу өлкәләрдә бирпалаталы парламентләр бу күнә гәдәр фәалијјәт көстәрмәкдәдирләр. Кечмиш сосиалист өлкәләриндән Мачарыстанда, Болгарыстанда, кечмиш совет республикаларындан исә Литвада, Естонијада, Белорусда, Молдовада, Күрчүстанда вә с. бирпалаталы

парламентләр өзүнү доғрулдуб. Јахын вә Орта Шәргдә демократик гурулушлу дөвләтләр һесаб едилән Түркијә вә Исраилдә дә ганунверичи һакимијјәт бирпалаталы парламентләрә мәхсусдур. Африка өлкәләринин әксәријјәти дә мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра бирпалаталы иарламентә үстүнлүк вериб. Јаддан чыхармамалыјыг ки, әсасы улу өндәр М.Ә.Рәсулзадә тәрәфиндән гојулмуш Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәтинин парламенти дә бир палатадан ибарәт олмушдур.

Икипалаталы парламенти олан өлкәләрдә ашағы палатанын үзвләри бир гајда олараг сечки јолу илә сечилирсә, јухары палата мүхтәлиф јолларла тәшкил олунур: 1) вәрәсәлик принсипинә көрә; 2) дөвләт башчысынын тә'јин етмә принсипинә көрә; 3) сечки принсипинә көрә.

Вәрәсәлик принсипиндән индијәдәк Британијанын лордлар палатасында истифадә олунур. Дүздүр, инди онун тәркибинә дикәр әсасларла да јени үзвләр дахил олунур. Канада, Иорданија, Јамајка вә с. өлкәләрдә дөвләт башчылары јухары палатаны там тәркибдә өзләри тәшкил едирләр. Италија, Ирландија, Һиндистан вә Зимбабве парламентләринин јухары палаталары тәркибинин аз бир һиссәси дөвләт башчысы тәрәфиндән тәјин едилир.

Гәрб өлкәләринин әксәријјәтиндә јухары палата сечкиләр јолу илә тәшкил олунур. Бир сыра өлкәләрдә (Франса, Һолландија вә с.) јухары палата бирбаша олмајан сечкиләр јолу илә тәшкил олунур. Дикәр өлкәләрдә һәр ики палата сечки јолу илә тәшкил олунур, лакин бурада јаш сензи мүһүм рол ојнајыр. Јухары палатаја АБШ вә Јапонијада 30 јашдан јухары, Мексикада 36 јашдан јухары, Италија вә Белчикада исә 40-дан јухары јашы олан вәтәндашлар сечилә биләр.

VII ФӘСИЛ

Сијаси системдә партијалар

1. Партијалар, онларын тәснифаты, һакимијјәт уғрунда мүбаризәсинин характери, форма вә үсуллары

Сијаси партијалар сијаси системин ән фәал үнсүрү олуб, дөвләтин вә һакимијјәтин һәм инкишафыны вә лекитимлијини тәсниф едир, һәм дә онун сүрәклилијини вә сабитлијини мүәјјән едир.

Партија латын сөзү олуб һиссә, дәстә, груп демәкдир. Партија мүәјјән сосиал тәбәгәнин мәгсәд вә мәнафејини ифадә вә мудафиә едән, онларын мүбаризәсинә рәһбәрлик едән сијаси тәшкилатдыр. Бу тәшкилатын ән јүксәк формасы, шүурлу, фәал вә мүтәшәккил һиссәси олан партијанын јаранмасы вә инкишафы чәмијјәтин сосиал тәбәгәләрә бөлүнмәси вә онларын мүбаризәсинин тарихи (хүсусилә сијаси һакимијјәт уғрунда) илә бағлыдыр.

Материалист диалектика көстәрир ки, һәр чүр инкишафын мәнбәји әкс гүввәләрин вә мејлләрин мүбаризәсиндәдир. Синифли чәмијјәтдә диалектиканын бу гануну өз фәалијјәтини синифләрин мүбаризәсиндә көстәрир. Синифләрин мүбаризәси исә өзүнүн ән биткин ифадәсини сијаси партијаларын фәалијјәтиндә тапыр. Сијаси партијалар синифләрин мәнафејини ифадә едәрәк онларын мүбаризәсинә рәһбәрлик едирләр. Өз тәркиби етибарилә партија синифин бир һиссәсини, һәм дә ән фәал һиссәсини тәмсил едир.

Чәмијјәтдә бир-биринә дүшмән олан сосиал тәбәгәләр арасында кедән мүбаризә өз инкишафынын мүәјјән пилләсиндә лабүддән сијаси мүбаризәјә чеврилир. Сосиал тәбәгәләрин сијаси мүбаризәсинин ән бүтөв, долғун, мүәјјән шәклә дүшмүш ифадәси исә партијаларын мүбаризәсидир. Партијанын сајәсиндә синиф, тәбәгә өз әсас мәнафеләрини дәрк едир, сијаси чәһәтдән тәшкил олунур вә мөһкәмләнир, бунун исә синфи мүбаризәнин сонракы инкишафы үчүн һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Одур ки, сијаси партија ичтимаијјәтин даһа чох фәал, шүурлу вә тәшкилатланмыш һиссәсинин тәмсилчисидир. Дүнјанын бүтүн демократик сијаси партијаларынын фәалијјәти инсан һүгугларынын, конкрет олараг онун шәхси, сијаси вә сосиал һүгугларынын горунмасына јөнәлдилиб.

Бә'зи Гәрб сосиологлары вә сијасәтчиләри партијаларла синифләр, сосиал тәбәгәләр арасындакы әлагәни пәрдәләмәјә чалышырлар. Онлар партијаны өз синфи мәнсубијјәтиндән әсла асылы олмајараг, јени сијаси бахышлара малик адамларын идеја бирлији һесаб едирләр. Мәсәлән, Америка сосиологу С.Б.Макферсон

Стокһолмда Бејнәлхалг сијаси елмләр конгресиндәки мә’рузәсиндә демишдир: "Бу вә ја башга бир партијаја мәнсуб олмағын синфә һеч бир дәхли јохдур, партијалар аиләви, ән’әнәви, нчтимаи вә ја дини характер дашыјырлар". С.Б.Макферсон белә бир бахышы сүбут етмәк үчүн АБШ-дакы икипартијалы систем дәлил кәтирирди. Онун фикринчә һәмин систем һаким тәбәгәнин һөкмранлығына хидмәт етмәк дејил, "синфи мәнафеләрин тоггушмаларыны зәифләтмәк вә онларын гаршысыны алмаг" мәгсәдини күдүр. АБШ-дакы иартијалар– демократларла республикачылар арасындакы заһири мүбарнзә С.Б.Макферсоиун да истәмәјәрәк е’тираф етдији кимн, зәһмәткешләри өзләринин ән зәрури мәнафеләрн уғрунда сосиал мүбаризәдән узаглашдырмаға хидмәт едир. АБШ-да демократлар партијасы илә республикачылар партијасы арасындакы фәрг чох чүз’идир, онлар онучу дәрәчәли мәсәләләр үстүндә, даһа чох исә һакимијјәтә кәлмәк вә дөвләт апаратындакы кәлирли вәзифәләри бөлүшдүрмәк уғрунда мүбаризә апарырлар. Буна сәбәб исә һәр ики партијаиын һаким тәбәгәнин мәнафеләринә хидмәт етмәсидир. Беләликлә, АБШ-дакы нкипартијалы систем партијаларын сннифләрдән, сосиал тәбәгәләрдән вә онларын мәнафеләриндән асылы олдуғу һаггындакы мүддәаны тәсдиг едир. Лакин партијалар синифләрдән ашағыдакы чәһәтләрлә фәргләнир:

1. Партијалар һәр бир заман бүтүн синфи әһатә етмир, сиифин јалныз бир һиссәсини тәмсил едирләр;

2. Партнјалар бир синфин ән фәал нүмајәндәләринин мүәјјән сијаси синфи мәгсәдләр хатиринә шүурлу бирләшмәси нәтичәсидир. Һалбуки синнфләр, тәбәгәләр кортәбии сурәтдә, чәмијјәтин игтисади инкишафы нәтичәсиндә мејдана кәлир. Буна көрә дә партија синфин, сосиал групун әмәлә кәлмәсиндән сонра мејдана чыхыр.

Әкәр чәмијјәтдә мүхтәлиф милләтләр, сосиал груплар, тәбәгәләр варса, онлар мәнафеләрини ифадә етмәк үчүн өз сыраларындан ән шүурлу вә фәал нүмајәндәләрини ирәли чәкирләр. Соснал групларын бу һиссәси тәшкилаты чәһәтдән формалашараг партија әмәлә кәтирирләр. Чәмијјәтин мүәјјән мәрһәләләриндә, һәлә сијаси партијалар олмајан дөврдә чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләринин мәнафејини сијаси груплар, фәлсәфн, ичтимаи-сијаси фикрин мүхтәлиф чәрәјанлары ифадә едирди. Бунун ән бариз нүмуиәси утопик сосиализмин јаранмасы вә инкишафы олмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијасәт елминдә партијаларын мејдана кәлмәси һаггында мүхтәлиф фикирләр вардыр. Бә’зиләри белә һесаб едирләр ки, фәалијјәт нөвү кими сијасәтин мејдана кәлмәси

партијаларын јараимасына тәкан вермишдир. Гәрби Аврора сијасәтшүнаслары исә көстәрирләр ки, партијаларын јараимасы вәтәндашлара сечмәк вә сечилмәк һүгугунун верилмәси илә ејни вахта тәсадүф едир. Онларын фикринҹә, Авропада баш верән ингилаблар замаиы јаранмыш сијаси тәшкилатлар (клублар, ҹәмијјәтләр вә сијаси груплар) һазырки партијаларын илкин нүмунәләри олмушлар. Америка политологларынын елми тәдгигатларына көрә сијаси партијаларын тарихн XVII-XVIII әсрләрдән башланыр.

Сијасәтшүнаслыг елминдә бу проблем, јә'ни сијаси системдә партијалар тәкҹә "партија вә ҹәмијјәт" бахымындан дејил, һәмчинин "партија вә дөвләт һакимијјәти", "партија вә сијаси режим", "партија вә әһалинин етник тәркиби" бахымындан да нәзәрдән кечирилир. Мәһз буна көрә дә һәмин проблемин шәрһинә бир гәдәр узаг кечмишдән башламаг лазымдыр.

Тарихдән мә'лумдур ки, илк дәфә сијаси партијалар аристократик груплашмалар формасында Гәдим Јунаныстанда вә Ромада тәшәккүл тапмышдыр. Бу партијалар групларын, мүхтәлиф тәбәгәләрин мәнафејини ифадә едән вә тәшкилати ҹәһәтдән зәиф формалашмыш азсајлы груплашмалардан ибарәт иди. Тәбии ки, бу ҹүр партијалар Орта әсрләрдә дә мөвҹуд олмушдур. Лакнн деспотик монархија режимләриндә онлар сијаси һәјатда бир о гәдәр әһәмнјјәтли рол ојнамамышлар. Орта әсрләрдә бу груплашмалар парламент чәрчивәсиндә, әсас е'тибарилә дини әламәтинә, јахуд бир-бирилә рәгабәт апаран крал сүлаләринә мәнсубијјәтиндән ирәли кәлән фәргли сечки комитәләри кими фәалијјәт көстәрирдиләр. XVIII әсрин сонларындан е'тибарән һәмин аристократик груплашмаларын әсасында даһа мүтәшәккил көрүнән сијаси клублар јаранмаға башлады. Идеоложи вә тәшкилат әлагәләринә малик олан сијаси клубларын сосиал базасы даһа кениш иди. XIX әсрин әввәләриндә Авропада илк сијаси партијалар јаранды. Партијалары клублардан фәргләнидирән әсас ҹәһәт тәркибинин күтләвилији вә сечичиләрә тә'сир көстәрәмәк васитәләринин тапылмасы олмушдур.

XVII әсрдә Инкилтәрәдә јаранмыш парламент партијалары даһа мүтәшәккил сијаси тәшкилат кимн чыхыш едирдиләр. Онларда ики груп парламент үзвләри вар иди. Бунлардан бири крал һакимијјәтинин тәрәфдарлары, дикәри исә она лојал (гүввәдә олан ганунлара, гәрарлара садиглик) мүнасибәт бәсләјән мүхалифәт кими чыхыш едирдн. Британијанын Америка гит'әсиндәки мүстәмләкәләриндә тәкҹә парламент үзвләрини дејил, һәм дә сечичиләри мүбаризәјә галдырмаға ҹәһд едән сијаси тәшкилатлар јаранмышдыр.

Онлар сечичиләрин көмәји илә мүстәмләкә ганунвеличилик органларында өзләринә мандат јерләри әлдә едирдиләр. Һәмин сијаси тәшкилатларын бу тәчрүбәсиндән башга өлкәләрдә дә кениш истифадә олунду.

Бугүнкү мә'луматлара әсасән, дүнјада мүхтәлиф сијаси бахышлы 1200-дән чох партија вардыр. Һал-һазырда Русијада 130-дан чох, Руминијада исә 30-дан артыг сијаси партија фәалијјәт көстәрир. Дүнја өлкәләрииин чохунда чохпартијалы, бә'зиләриндә исә тәкпартијалы систем мөвчуддур. Бә'зи кичик өлкәләрдә исә һеч бир сијаси партија јохдур (Непалда крал тәрәфиндән гадаған едилиб вә с).

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу күн дүнјада мөвчуд олан партијаларын тәснифаты ашағыдакы бахымдан апарылыр.

а) Синфи мүәјјәнлијә көрә: Синфи чәһәтләрә көрә буржуа, фәһлә, кәндли вә хырда буржуа партијалары. Мәсәлән, 1917-чи илдә Русија Фәһлә Партијасы (сосиал-демократлар вә онун дахилиндә ики чәрәјан: болшевикләр вә меншевикләр). Кәндли Партијасы-есерләр, Буржуа Партијасы-кадетләр фәалијјәт көстәрирди.

б) Ичтимаи тәрәггијә мүнасибәтинә көрә: Радикаллар (ингилаби), консерватив (иртичачы), ислаһатчы, мәркәзчи.

в) Өлкәнин идарә олунмасында истифадә етдикләри идарәетмә форма вә васитәләринә көрә: Либерал, демократик, диктатор.

д) Мәнафејини мүдафиә етдији шәхсләрин вә тәбәәләрин дини е'тигадына көрә: Христиан, Ислам, Буддист, (Мәсәлән, Иранда Ислам Республикасы, Пакистанда "Ислам чәмијјәти", Јапонијада Комејто Партијасы вә с.).

е) Тәшкилати гурулушуна вә чәмијјәтдә тутдуғу ролуна көрә: Америка политологу С.Коен бу чәһәтинә көрә партијанын дөрд формасыны көстәрир.

1. Партија–авангард кими.

2. Парламепт типли партија. Бу партијанын әсас ики функсијасы вардыр. Биринчиси, парламент вә дикәр сечкиләрдә гәләбә чалмаг, икинчиси исә парламентә нәзарәт етмәк. Сечкиләрдә гәләбә чалан партија һөкумәтә вә онун башчысына тә'сир көстәрмәк имканына малик олур. Бу партијаларда демократик мәркәзијјәт јохдур. Бурада фраксија вә групларын азадлығы вардыр.

3. Сечки компанијалары партијалары. АБШ-дакы партијалар мәһз бу гәбилдәндир. Онларын башлыча вәзифәси өз намизәдләринин сечкигабағы компанијасыны кечирмәкдир. Бу партијалар јалныз сечки заманы фәалијјәт үчүн мөвчуддур. Бурада илк тәшкилатлар, партија билети, үзвлүк һагты вә партијаја гәбул јохдур.

Сечкиләр һәр ил олдуғу үчүн онлар да даим фәалиjjәтдәдирләр.

4. Һәр һансы бир нәзәриjjә вә сиjаси хәттин әтрафында деjил, үмуми бахышларын, марағын, үнсиjjәтин вә мүәjjән проблемләрин мүзакирәси мәгсәди илә инсанлары бирләшдирән партиjа-клублар. С.Коенин фикринчә, кечмиш ССРИ-дән аjрылан мүстәгил дөвләтләрдә белә партиjалара халг чәбһәләри дә дахил едилә биләр (Украjнада РУХ, Литвада Саjудис вә с.).

Мүасир политолокиjада партиjа системләрининн мөвчуд 4 типи гејд олуиур: 1. Һакимиjjәт уғрунда даим легал мүбаризә апаран вә jалныз үмумхалг сечкиләри jолу илә һакимиjjәти әлә алмаға үстүнлүк верән демократик;

2. Дөвләтин фөвгүндә дуран, дөвләт апаратыны партиjа апараты илә әвәз едән фашист;

3. Өз рәһбәрлиjинин идарәетмә базасыны кенишләндирмәк мәгсәди илә сонрадан jарадылан вә һакимиjjәтин һәjата кечирилмәсиндә икинчи дәрәчәли рол оjнаjан авторитар;

4. Бүтүн мүхалифәтчи партиjаларын фәалиjjәтини гадаган едән, дикәр партиjалара бир гајда олараг коммунист партиjасынын сиjаси ссистемдәки апарычы ролуну зор күчүнә гәбул етдирән сосиалист типли партиjа системләри.

Идеоложи әлагәләр әсасында jаранан вә күтләләри сиjаси чәһәтдән һазырлашдыран партиjалар сиjаси мүнасибәтләрдә иштирак едәрәк илк нөвбәдә һакимиjjәтә саһиб олмаға чан атырлар. Онлар һакимиjjәтә кәлдикдән сонра исә биринчи нөвбәдә өз сечичиләринин лаjиг олдугу сосиал тә'минат вә тәһлүкәсизлик һүгугларыны тә'мин етмәjә борчлудурлар вә буна бөjүк сә'j көстәрирләр. Партиjалар елә бу мәгсәдлә дә игтисади сиjасәт jеридир, өзләринә лазым олан дахили вә харичи сиjасәти керчәкләшдирир, полис вә орду сахлаjыр. Бүтүн бунлар исә инсан һүгугларынын горунмасы үчүн чох вачиб вә әсас шәртләрдәндир.

Гәрби Авропа дөвләтләриндә апарычы партиjаларын демәк олар ки, һамысы әһалинин бүтүн әсас тәбәгәләрини әһатә етмәjә чан атырлар. Идеоложи чәһәтдән күчлү силаһлаима вә маневр етмәк габилиjjәти онлар үчүн характерикдир. Бу дөвләтләрин һәр бириндә бир нечә үмуммилли вә jахуд рекионал сәвиjjәләрдә фәалиjjәт көстәрән апарычы сиjаси партиjалар вардыр. Бурада сиjаси ән'әнәләр, дини мәгамлар, һәмчинин мөвчуд шәраитин хүсусиjjәтләри мүһүм рол оjнаjыр. Лакин бә'зи Гәрби Авропа дөвләтләриндә апарычы партиjалар jохдур. Һолландиjаны вә Скандинавиjа дөвләтләрини, дикәр тәрәфдән узун мүддәт авторитар режимин мөвчуд олдуғу Јунаныстан, Португалиjа вә Испаниjаны буна мисал

көстәрмәк олар. Бә'зи Гәрб дөвләтләриндә исә һаким мөвге тутан партијаларла (Инкилтәрә, АФР, Белчика вә с.) јанашы сосиал-демократ партијалары да чидди сијаси гүввәдир.

Һәр һансы бир сијаси партијанын фәалијјәтинин әсас мәзмунуну һакимијјәт уғрунда мүбаризә, өз програм консепсијасыны (игтисади, сијаси, сосиал вә мә'нәви) дөвләт ганунверичи, ичраедичи вә мәһкәмә һакимијјәти васитәсилә һәјата кечирмәк тәшкил едир. Партијалар һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә өз програмларыны һазырлајыр, тәкмилләшдирир вә мөвчуд тарихи шәраитдә, өлкәдәки сосиал-сијаси вәзијјәтин дәјишмәси илә әлагәдар олараг стратекија вә тактикасыны да дәјишдирир. Үмумијјәтлә, бүтүн партијалар фәалијјәт көстәрдикләри сијаси системдән асылы олараг өзләринин програмы, тәшкилат принсипи, мүбаризә тактикасы вә стратекијасына көрә фәргләнирләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бүтөвлүкдә сијаси партијаларын күтләләрә тә'сир күчү вә онларын чәмијјәтдә һаким мөвгеје наил олмасы вә ја мәғлубијјәтә уғрамасы ашағыдакы амилләрдән асылыдыр:

1. Һәрәкатын мәгсәдләрини мүәјјән едән дүзкүн нәзәри бахышларын һазырланмасы, онларын һәјатла ујғунлашмасы, идеолокијанын чәлбедичилији вә онун кениш күтләләрин мәнафеләрини нечә әкс етдирмәсиндән. Коммунист партијаларынын өз нүфуз вә тә'сирини итирмәләринин башлыча сәбәбләриндән бири дә мәһз бундан ибарәт олмушдур ки, онлар дәјишән вә инкишаф едән дүнјада реал керчәклијә ујғун кәлмәјән нәзәри көстәришләри рәһбәр тутмушлар.

2. Тәшкилаты чәһәтдән формалашмасы вә тәшкилаты структурларын дүзкүн сәфәрбәр едилмәсиндән. Тәсадүфи дејилдир ки, бир сыра Гәрб өлкәләриндә бу принсипә дүзкүн әмәл олундуғундан бә'зи парламент типли партијалар өз мәгсәдләринә наил олмаг үчүн јүксәк габилијјәт вә бачарыг нүмајиш етдирирләр. Мәсәлән, АБШ-да Республикачылар вә Демократлар партијасы өлкәнин демократик сијаси системиндә мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрирләр.

3. Партија лидерләринин нүфузу вә сәриштәлилијиндән. Сијаси лидерә үч аспекдән јанашмаг зәруридир. Биринчиси, сијаси лидерин нәзәри һазырлығы вә онун нәзәријјәни инкишаф етдирмәк габилијјәтн вачиб шәртләрдән биридир. Икинчиси, сијаси лидерә сијаси интиусија вә узагкөрәнлик хас олмалыдыр. Үчүнчүсү, сијаси лидер күндәлик сијаси мүбаризә технолокијасыны билмәли, онун форма вә методларындан бачарыгла истифадә етмәлидир. Бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, партијанын да мүһүм вәзифәләриндән бири өз лидеринә нүфуз вә мүсбәт ад-сан газандырмагдыр. Бу да о заман

мумкүндүр ки, һәм лидер, һәм дә партија халгла јекдил олсун.

4. Партијанын лазыми сәвијјәдә күтләвилији вә онун үзвләринин ичтимаи-сијаси фәаллығындан. Партијанын күтләвилији, нүфузу онун үзвләринин сајы вә ичтимаи-сијаси фәаллығы илә мүәјјән едилир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә Лејборист Партијасынын 5 млн., Коммунист Партијасынын исә 15 мин нәфәр үзвү вардыр. Тәбии ки, бу күтләвиликдән асылы олараг онларын нүфузу вә күтләләрә сијаси тә'сири дә мүхтәлифдир. Үмумијјәтлә, дүнјада ән чохсајлы партијалар коммунист, сосиал-демократ, християн-демократ вә буржуа партијаларыдыр.

5. Конкрет тарихи шәраитдә партијанын өз фәалијјәтини дүзкүн тәшкил етмәк бачарығындан. Белә ки, партија өзүнүн әмәли фәалијјәтиндә илләрдән бәри формалашмыш еһкамлардан јери кәлдикдә имтина етмәли, мөвчуд тарихи шәраити, дөврүн хүсусијјәтләрини мүтләг нәзәрә алмалыдыр. Әкс һалда о тәдричән өз нүфузуну итирәчәкдир. Мәсәлән, Шәрги Авропа өлкәләринин һаким партијалары өз нүфуз вә ролларыны она көрә итириб, тарихин сәһнәсини драматик јолла тәрк етдиләр ки, онлар сон онилликләр әрзиндәки фәалијјәтләриндә күтләләрә тә'сирин јухарыда көстәрилән шәртләрини лазыми сәвијјәдә нәзәрә алмамышлар.

Демократија шәраитиндә коммунист вә фәһлә партијаларынын фәалијјәтинә јол верилир, лакин бу, чох вахт мәһдудлашдырылыр. Һәрби –фашист диктатурасы заманы исә сијаси партијаларын фәалијјәти дајандырылыр, јахуд јеканә һаким партија јарадылыр.

2. Чохпартијалы системин инкишафынын чәтинликләри вә зиддијјәтләри

Чохпартијалылыг мүхтәлиф сијаси гүввәләрин мәнафејини ифадә едән бу вә ја дикәр партијанын, тәшкилатын вә с. конститусија әсасында јол верилән фәалијјәти, чәмијјәтин демократикчәсинә тәшкил едилмәсинин мүһүм маһијјәт әламәтләриндән бирдир.

Бүтүн инкишаф етмиш өлкәләрдә сијаси мүһүтүн мүәјјән едилмәсиндә, сечкиләрдә, һөкумәтин тәшкилиндә, ганунларын гәбул едилмәсиндә вә с-дә сијаси партијаларын өз јери, өз тә'сири вардыр. Сијаси системдәки објектив мә'луматларын топланмасы вә өтүрүлмәси просесинин әһәмијјәти вә давамлылығы мүхалифәт партијаларын олмасы илә сых бағлыдыр. Чүнки информасијалар ичтимаи рә'јин формалашдырылмасына имкан вердијиндән сијаси рәгабәт шәраитиндә һәм мүхалифәт, һәм дә игтидар бу саһәдә давамлы вә даими фәалијјәтдә мараглыдырлар. Информасија

өтүрмәләри просесиндә партијаларын хәбәр вермә функсијасы илә јанашы, һәмчинин хәбәр алынмасы ролуну да јеринә јетирирләр. Ҹәмијјәтдә кедән просесләр вә онларын сонлуғу кими мејдана чыхан тәлабатлар, инкишаф просесиндә мејдана чыхан проблемләр, үмуми истәкләр системии нормал ишләнмәси үчүн сијаси системә чатдырылмалыдыр. Бу да јалныз партијаларын фәалијјәти нәтичәсиндә (тәзјиг груплары истисна тәшкил едир) реаллаша биләр. Партијалар јерли тәшкилатлары васитәси илә ҹәмијјәтин проблемләрини өјрәниб игтидар, јахуд мүхалиф олмаларындан асылы олараг мүхтәлиф формаларда сијаси системә чатдырырлар. Бунунла да сијаси системдә јениләшмәјә, инкишафа вә ачыглылыға имкан јараныр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, демократик өлкәләрдә чохпартијалы системин, сијаси плүрализмин, фикир азадлығынын фәалијјәт көстәрмәси, инкишаф етмәси үчүн мүәјјән тарихи мәрһәләни кечмәк лазым кәлмишдир.

Сијасәтшүнаслыг елминдә вә сијаси һәјатда тәкпартијалы сијаси системләр бир-бири илә мүгајисә едилир вә алтернатив кими гаршы-гаршыја гојулур. Бә'зи сосиологлар һаглы олараг чохпартијалы системи азад демократик гурулушун башлыча принсипи кими гәләмә верирләр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, тәкпартијалы вә чохпартијалы сијаси системләрин һәр биринин өзүнәмәхсус мүсбәт вә мәнфи ҹәһәтләри вардыр. Мәсәлән, тәкпартијалы систем өзүнүн ашағыдакы мүсбәт вә мәнфи тәрәфләри илә сәҹијјәләнир.

Биринҹиси, тәкпартијалы системдә дөвләт һакимијјәтинин бүтүн формаларындан сәмәрли истифадә олунур, сијаси гәрарлар гыса мүддәтдә гәбул едилир вә һәјата кечирилир, нисбәтән узун мүддәт һакимијјәт стабил олур. Лакин онун үстүнлүкләри нисбидир, чүнки дөвләтдә сијаси режим гәддарлашыр, тәдричән авторитар, тоталитар, һәтта ачыг вә ја кизли деспотија нөвүнә чеврилир.

Икинҹиси, тәкпартијалы системдә партија дөвләтлә бирләшир. О, һакимијјәти өз инһисарына чевирир. Әкәр чохпартијалы сијаси системдә бир партија узун мүддәт һакимијјәтдә галарса, онда бу ҹүр һал орада да мөвҹуд ола биләр. Демәли, бир партијанын узун мүддәт һакимијјәтдә галмасы кеч-тез онун һакимијјәти инһисара алмасына кәтириб чыхарыр. Мә'лумдур ки, Асија вә Африканын инкишаф етмәкдә олан өлкәләринин әксәријјәтиндә тәкпартијалылыг мөвҹуддур. Бу да онунла бағлыдыр ки, бурада дәрин синфи деференсиасија (тәбәгәләрә ајрылма) јохдур, мөвҹуд партијалар интибаһ намииә "синифләрдән үстүн милли бирлик" идејасыны тәблиғ едир.

Үчүнҹүсү, тәкпартијалы систем һәмкарлар тәшкилатыны, халг һәрәкатыны бир гајда олараг өз нәзарәти алтына алмагла демок-

ратијаны боғур. Беләликлә дә күтләви характер дашыјан һәмкарлар тәшкилатлары сөзүн һәгиги мә'насында халгын мәнафејини мүдафиә етмәк һүгугларындан мәһрум олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чох вахт һаким тәбәгә сијаси фәалијјәт методларына көрә бир-бириндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнән ики партија јарадыр. Бу, она маневр етмәјә, сијасәт мејданына каһ бир, каһ да дикәр партијаны чыхармаға имкан верир. Инкилис дилли дөвләтләрдә ики партијалылыг хүсуси јер тутур. Авропада тәкчә Инкилтәрәдә, Авропадан кәнарда исә АБШ вә Канадада икипартијалы системләр мөвчуддур. Икипартијалы системдә елә әдлијјә нормалары гојулур ки, онларын васитәсилә үчүнчү вә даһа чох партијанын сечкиләрдә иштиракы чәтинләшир. Ади мисал үчүн ашағыдакы һүгуги нормалары көстәрмәк олар:

Биринчиси, пропорсионал сечки системиндә фаиз көстәричиси адландырылан принсип тәтбиг едилир. Мәсәлән, АФР-дә фаиз көстәричиси беләдир: Депутат мандатларыиын бөлүшдүрүлмәсиндә елә партијалар иштирак едир ки, онлар бүтүн сечичиләрин 5 фаиздән чох сәсини топлајыр вә мажоритар системдә ән азы 3 сечки даирәсиндән өз намизәдләрини кечирә билирләр.

Икинчиси, сечкиләрдә иштирак едән партијанын дөвләт тәрәфиндән малијјәләшдирилмәси системидир. Белә ки, партијанын алачағы малијјә дотасијасы она верилән сәсләрин мигдары илә һесабланыр. Һәмчинин бурада да фаиз көстәричиси принсипи вардыр ки, мүәјјән фаиздән ашағы сәс топламыш партијаларын үмумијјәтлә, сечки хәрчләри дөвләт тәрәфиндән өдәнилмәјә дә биләр. Мәсәлән, 1974-чү илдә АБШ-да Федерал сечки кампанијалары һаггындакы гануна көрә Демократлар вә Республикачыларын намизәдләриндән әлавә һәр һансы бир партијанын намизәди о вахт дөвләт тәрәфиндән дотасија ала биләрди ки, әввәлки Федерал сечкиләриндә һәмин партија һеч олмаса 5 фаиз сәс топламыш олсун.

Үчүнчүсү, үчүнчү партијадан намизәдин ирәли сүрүлмәси процедураны мүрәккәбләшдирир. Мәслән, әкәр АБШ-да намизәд әсас партијалара мәхсус дејилсә, онун намизәдлији һаггында петисија (коллектив хаһиш әризәси) сечичиләрин әксәријјәти тәрәфиндән имзаланмалыдыр. Белә ки, бир чох штатларда (мәсәлән: Техасда) ики партијадан олан намизәд үчүн 2 фаиз сечичинин имзасы кифајәт едир.

Шүбһәсиз ки, тәбии јолла кедән чохпартијалылыг чәмијјәтин инкишаф јолудур. Индики шәраитдә јени јаранан мүстәгил дөвләтләрдә чохпартијалылыг вачибдир. Лакин елә проблемләр вар

ки, бу мәсәләләрдә ајры-ајры партијалар өз мөвгеләриндән дејил, үмуммилли мөвгеләрдән чыхыш етмәлидир. Һәр партија демократијаны өз мәнафејинә хидмәт едән бир аләтә чевирмәмәлидир. Бәлкә дә буна көрә Инкилтәрәиин кечмиш баш назири У.Черчил дејирди: “Демократија идарәетмәнин ән пис нөвүдүр, анчаг тәәссүфләр олсун ки, бәшәријјәт бундан јахшысыны фикирләшмәјиб”. О, буну нәзәрдә тутурду ки, партијалapарасы мүбаризә бә’зән актуал сијаси проблемләрә даир гәрарларын гәбул едилмәсини ләнкидир. Лакин Шәрги вә Гәрби Авропа демократијаларынын тәчрүбәси чохпартијалы сијаси системләрин бә’зи сабит хүсусијјәтини мүәјјән етмәјә имкан верир. Дүнјада артыг чохдандыр ки, чохпартијалылыг әсл демократизмин көстәричиси һесаб олунур. Лакин чохпартијалы системин дә өзүнәмәхсус ашағыдакы мүсбәт вә мәнфи тәрәфләри вардыр:

1. Партијалар сајча мүәјјән һәддән артыг оларса, бу заман халгын мәнафејинин, ирадәсинин ифадә едилмәси (президент, парламент сечкиләри) чәтинләшир. Чүнки белә шәраитдә сәсләрин бөлүнмәси баш верир, бу да тәкрар сечкиләрә, бә’зи һалларда исә сечичиләрин тамамилә кәнарда галмасына кәтириб чыхарыр. Дикәр тәрәфдән, партијаларын платформасына даир һәддән чох мә’лумат, һабелә партијаларын бир-бириндән аз фәргләнән програмлары сечичиләрии үмуми марағыны гисмән азалдыр.

2. Һәддән артыг чохпартијалылыг бир гајда олараг, коалисион һөкумәтин јараимасына кәтириб чыхарыр. Белә һөкумәт исә һәмишә өзүнүн гејри-стабиллији илә сәчијјәләнир. Мәсәлән, мүһарибәдән сонракы Франса вә хүсусилә дә Италија бу ҹәһәтдән даһа чох диггәти ҹәлб едир. Һалбуки бир нечә партијанын һакимијјәти чохпартијалылығын гајәси, идеалы дејилдир.

3. Чохпартијалы сијаси системләр бу вә ја дикәр мүддәт әрзиндә һакимијјәтин анчаг бир партијанын әлиндә олдуғу заман даһа дөзүмлү олурлар. Чүнки бу заман –биринчиси, һаким партијанын сијасәтини изләјән, һеч бир сәһвини бағышламајан, лакин онун һаким сәлаһијјәтини шүбһә алтына алмаға ҹәһд едән тәнгидчиләри, оппонентләри, рәгибләри олур, икинчиси, һаким партија дөвләтлә бирләшмир. О јалныз өз адамларыны дөвләт вәзифәләринә ирәли чәкир, онларын васитәсилә өз сијасәтини һәјата кечирир. Әлбәттә, бу просес асан јолла баш вермир. Чүнки парламентдә һәмишә мүхалифәтин олмасы илә әлагәдар олараг, һаким партијанын өз адамларыны дөвләт вәзифәләринә ирәли чәкмәси ганунверичи органда ҹидди мүбаризә нәтиҹәсиндә мүмкүн олур. Бурада дөвләт һәјатына позгунлуг кәтирән сијаси инһисарчылыг јохдур. Демәли,

һакимијјәтдән суи-истифадә едилмәси вә коррупсија да аздыр. Лакин тәкпартијалылыг тоталитаризмә апардығы кими чохпартијалылыг да өз тә'јинатыны унудурса, сијаси һәрчмәрчлијә, гармагарышыглыға сәбәб ола биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Гәрб демократијаларындакы чохпартијалылыг 1988-чи илә гәдәр ПХР, АДР, МХР, БХР-дә олан чохпартијалылыгдан фәргләнирди. Бу өлкәләрдәки коммунист партијаларынын фачиәси оидан ибарәт иди ки, онлар 1985-1989-чу илләрдә һәгиги чохпартијалылыға доғру гәти аддым атмадылар вә бу сәбәбдән дә һакимијјәти итирдиләр. Кечмиш ССРИ-дәки сијаси шәраит дә Шәрги Авропа өлкәләринин јухарыда көстәрилән илләрдәки сијаси шәраитиндән һеч дә фәргләнмәмишдир.

4. Гәрб демократијаларынын тәчрүбәси сүбут едир ки, чохпартијалылығын мөвчуд олдуғу шәраитдә һакимијјәтин һәјата кечирилмәсиндә адәтән 2-3 партија иштирак едир (Мәсәләи, АБШ-да 2, Инкилтәрәдә-2, АФР-дә 2-3 вә с.). Дикәр партијалар исә муәјјән гәдәр мандат алараг коалисион һөкумәтин тәркибиндә мүвәггәти иштирака наил олмаг уғрунда мүбаризә апарырлар. Бу һалда һакимијјәтә реал шансы олаилар адәтән мәркәзчи характерли партијалардыр. Мәркәзчи партијалар сијаси мүһитин стабиллијини тә'мин едирләр. Онлар сағ вә сол радикал партијалар вә һәрәкатлар үчүн тәбии вә күчлү манеәдир.

5. Дөвләт һакимијјәтиндә ики апарычы партијанын дөври олараг бир-бирини әвәз етмәсинин сосиал мәзмуну вардыр. Адәтән бу партијалар өз стратекија вә тактикаларына көрә фәргләннрләр. Белә ки, бә'зи партијалар сосиал програмлара үстүнлүк верир (АБШ-да Демократлар партијасы, Инкилтәрдә Лејбористләр, АФР-дә сосиал-демократлар), бә'зиләри исә инвестисијаларын (мәнфәәт көтүрмәк мәгсәдилә харичдә вә дахилдә кәнд тәсәррүфатына, сәнаједә вә нәглијјата капитал гојмаг) артырылмасыиа имкан јарадыр, зәһмәткешләрин һүгугларыны мәһдудлашдырыр, саһибкарлығын мәнафејини мүдафиә едир (АБШ-да Республикачылар Партијасы, Инкилтәрәдә Консерваторлар). Бу партијалар игтисадијјатын инкишафыны стимуллашдырыр. Мүбаризә нәтичәсиндә онлары сосиал мүдафиәјә үстүнлүк верән партијалар әвәз едирләр. Онлар исә һакимијјәтә кәлдикдән сонра өз програмларыны һәјата кечирирләр.

Муасир Гәрб дөвләтләринин әксәријјәтиндә инһисарчы капиталын партијалары һаким мөвге тутур. Бунунла јанашы, онларын бир чохунда (Иикилтәрә, АФР, Австрија, Белчика, Скандинавија өлкәләри вә с.) сосиал-демократ партијалары чидди сијаси гүввәдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сон илләрдә јарадылан партијаларын бә'зи үмуми сәчијјәсинә нәзәр јетирдикдә ашағыдакы хүсусијјәтләри мүшаһидә едирик:

1. Кечмиш Иттифагдан ајрылан мүстәгил дөвләтләрин һеч бириндә һазырда тәшкилати чәһәтдән формалашмыш вә күтләви характер алан партија јохдур, јә'ни јени јаранан партијалар арасында һакимијјәти әлә алмаға һазыр олан вә өлкәнин инкишафына даир мәс'улијјәти өз үзәринә көтүрәчәк партија јохдур. Јә'гин ки, һакимијјәт уғрунда партијалар арасында рәгабәт кәләчәкдә нөвбәти халг депутатлары сечкиләри заманы мүмкүн олачагдыр.

2. Бә'зи партијаларын мүхтәлиф сәбәбләрдән (нәзәри биликләрин чатышмамазлығы, өлкәнин бөһрандан чыхарылмасынын тактики планларынын һазырланмамасы, сәриштәсизлик, тәчрүбәсизлик вә с.) програм платформалары һәлә дәгиг дејил, бурада чохлу әсассыз шүарлар вә мүддәалара үстүнлүк верилир.

3. Бә'зи партијаларын груплашма, консолидасија (үмуми мәгсәдләр уғрунда мүбаризәнин күчләнмәси үчүн мүхтәлиф тәшкилатларын, групларын, адамларын бирләшмәси) мәрһәләсини кечирдикләри үчүн бурада кәркин полемика, мөвгеләрин тоггушмасы вә һәтта һаким мөвгеләр уғрунда мүбаризә кедир.

4. Бир сыра партијаларын сосиал базасы ајдын дејил, онларын һансы сосиал тәбәгәләрин мәнафејини мүдафиә едәчәји дәгигләшмәјиб. Бунлардан бә'зиләри үмуммилли партија ролуна чан атырлар.

Шүбһәсиз ки, јухарыда гејд етдијимиз бүтүн хүсусијјәтләри һазырда Азәрбајчанда мөвчуд олан сијаси партијалара да шамил етмәк олар.

Бүтүн сијаси партијалар ганун гаршысында бәрабәрдир. Партијалар халг депутатларына намизәдләр, о чүмләдән ваһид сијаһы үзрә намизәдләр көстәрмәк, сечкигабағы тәшвигат апармаг, мүвафиг халг депутатлары Советләриндә өз тәрәфдарлары олан депутат групларыны тәшкил етмәк һүгугуна маликдирләр.

Сон илләр мүвафиг мәсәләјә даир ганунун гәбул едилмәси просесиндә ән мүбаһисәли мәсәлә ордунун, дахили ишләр вә дөвләт тәһлүкәсизлик органларынын партијасызлашдырылмасы проблеми олмушдур. Узун мүбаһисәләрдән сонра ашағыдакы компромис вариант гәбул едилмишдир. Јә'ни һәрби гуллугчулар вә һүгуг мүһафизә органларында вәзифәли шәхсләр өз гуллуг фәалијјәтиндә сијаси партијаларын вә күтләви ичтимаи һәрәкатларын гәрарларыны дејил, ганунларын тәләбләрини рәһбәр тутмалыдырлар.

3. Сиіаси партиіаларын чәмиііәтдә ролу

Сијаси партија синфин, сосиал тәбәгәнин ән мүтәшәккил вә фәал һиссәсиндән ибарәт олан, оиларын мәнафејини, мүһүм истигамәтини вә мәгсәдини ифадә едән сијаси тәшкилатдыр. Бир гајда олараг сијаси партија өз фәалијјәтини програм вә низамнамәјә мүвафиг гурур вә оиун һалијјә, мәтбуат васитәләри вә әмлакы олур. Сијаси партијанын фәалијјәт шәраити өлкәдәки сијаси режимдән асылыдыр. Демократик дөвләт вә ичтимаи гурулуш чәмијјәтдә мүхтәлиф сосиал групларын сијаси мәнафеләрини ифадә едән бир нечә партијаиыи олмасыны тәләб едир.

Сијаси партијалар чәмијјәтин ән мүтәшәккил вә фәал гүввәләри, азадлыг вә демократијаныи бәргәрар олмасынын вә инкишафынын зәрури шәртләридир. Чәмијјәтнн инкишафыида, демократик принсипләрин һәјата кечирилмәсиндә, унитар дөвләтин јарадылмасында, вәтәндашларын конститусија һүгугларынын, ганунларын алилијинии горунмасы вә с. саһәләрдә сијаси партијаларын ролу чох бөјүкдүр. Сијаси партијаларын чәмијјәтдәки вәзифәләриндән бири дә сијаси һакимијјәт вә дөвләтлә сијаси системин дикәр үнсүрләри арасында әлагә јаратмагдан ибарәтдир. Бу әлагәнии илкин формасы чәмијјәтлә игтидар арасында һәјата кечириләи информасија мүбадиләсидир. Бу информасија мүбадиләси партијаларын васитәчилији сајәсиндә гаршылыглы вектор (апаран, дашыјан) тәшкил едир ки, бу да ајдын игтидар-мүхалифәт мүнасибәтләри јарадылмасы үчүн чох мүһүмдүр.

Партијаларын сијаси систем дахилиндәки дикәр бир ролу исә системин лекитимлијинә көстәрдији тә'сирлә бағлыдыр. Башга формада ифадә етсәк партијалар мүасир сијаси системләрин лекитимлијини тә'мин етмә механизмидир. Бу механизмин ишләмәси партијаларын ачыг вә кизли олмагла дашыдығы ики функсија илә әлагәдардыр. Ачыг фәалијјәт функсијасы партијаларыи програмларына, тактики кедишләринә, лидерләрин мөвге ачыгламаларыиа вә һәрәкәтләрииә әсасланыр. Кизли функсија исә сијаси системии таразлыг һалыны бир башга формада мүәјјәи едир вә әсасән мүхалиф мөвгели партијаларын фәалијјәти илә бағлыдыр. Белә ки, сечкиләрин нәтичәләринә әсасән һакимијјәтә кәлә билмәјән һәр һансы бир партија јеии сечкиләр кечириләчәк дөврә гәдәр мөвчуд игтидара гаршы мүхалифәтдә дурур. Бу заман мүхалифәт партијасы өз мүбаризәсини парламент дахилиндә һәјата кечирир вә бунунла да мөвчуд режимии гајда вә нормаларыны гәбул едир. Нәтичәдә исә мүхалифәт партијаларын фәалијјәти мөвчуд режими дәјишмәјә дејил, јалныз нөвбәти сечкиләрдә гәләбә газанмаг үчүн өз нүфузуну

артырмаға јөнәлир. Сијаси мүбаризәнин бу формасы игтидарын мүәјјән едилмиш мүддәт әрзиндә һакимијјәтинә еләә бир тә'минат верир ки, бу тә'минат да һакимијјәтин гануна зидд формада дәјишдирилмәсинин гаршысыны алыр. Ејни заманда һәм игтидар, һәм дә мүхалифәт партијалары вә ајрылыгда онларын тәрәфдарларына бөлүнмүш чәмијјәт бүтөвлүкдә мүнасибәтләрини бу чәрчивәдә гурдугларына көрә, сијаси режим һүгуги бахымдан ганунн олмагла јанашы, һәм дә халг тәрәфиндән гәбул едилән олур, јә'ни һаглылыг газаныр. Систем бу таразлыг һалында артыг лекитим һесаб едилир.

Системин таразлыг һалынын давамлылығына сијаси систем вә чәмијјәт арасындакы мүнасибәтләр дә чидди шәкилдә тә'сир көстәрир. Јухарыда гејд етдик ки, јалныз сабит һалларда чәмијјәтлә сијаси систем арасындакы партијалар өтүрүчү ролуну ојнајырлар. Сијаси системин таразлыг вәзијјәти дикәр бир тәрәфдән дә партијаларын чәмијјәт үзәриндәки нәзарәти илә бағлыдыр. Беләә ки, чәмијјәтдәки чохсајлы наразы груплар өз наразылыгларыны ифадә етмәк үчүн партијалардан мүтамади формада истифадә едирләр. Нәтичәдә әкәр белә демәк мүмкүнсә, партијалар чәмијјәтдә енержи бошалмаларына шәраит јарадараг, гејд етдијимиз группалары системин нормаларына зидд һәрәкәт етмәкдән сахлајыр.

Јухарыда гејд етдикләримизин әксинә олараг, бир чох һалларда системдә "системдән кәнар" партија типләринә дә раст кәлинир. Бу тип партијалар өз идеоложи бахышлары вә тактики мараглары илә сијаси системин норма вә гајдаларыиа гаршы чыхараг мөвчуд сијаси режими дәјишмәк истигамәтиндә фәалијјәт көстәрирләр. Чәмијјәтдәки бүтүн зиддијјәтләрә сијаси рәнк верәрәк ону дәринләшдирмәк, наразылыглары габардараг она рәвач вермәк, системдахили партијаларла вә игтидарла һеч бир илкин формада сазишә кетмәмәк, һакимијјәтин сосиал дајагларыны бу јолла тәдричән дағытмаг бу тип партијаларын фәалијјәтинин әсасыны тәшкил едир.

Сијаси партијаларын чәмијјәтин инкишафындакы ролу, хүсусилә ашкарлыг вә сијаси плүрализмә кениш јер верилән чохпартијалы дөвләтләрдә даһа ајдын нәзәр чарпыр. Инкишаф етмиш өлкәләрдәки сијаси партијаларын чәмијјәтин инкишафындакы ролу даһа чох нәзәрә чарпыр. Мәһз буна көрә дә һәмин өлкәләрдә партијаларын фәалијјәтинин мүхтәлиф тәрәфләрини низама салан кениш ганунверичилик мөвчуддур. Бу ганунверичилијин бир һиссәсини федерал ганунлар тәшкил етсә дә, чох бөјүк һиссәсини ајры-ајры штатларын ганунлары тәшкил едир.

АБШ-да әсас партијалардан бири 1854-чү илдә јарадылмыш

Республикачылар партијасыдыр. Бу партија өз архасынча Америка әһалисинин чох мүхтәлиф тәбәгәләрини апармаға чалышыр вә чох вахт да буна наил олур. Бу партија "милләтин чичәкләнмәси" үчүн әсас шәрти хүсуси мүлкијјәтин дөвләт мүдахиләсиндә "там азадлығынын" тә'мин олунмасында, бизнес үчүн әлверишли шәраит јарадылмасында, вәтәндашлара ганун чәрчивәсиндә там азадлыглар верилмәсиндә көрүр.

Икинчи әсас партија 1826-чы илдә јарадылмыш Демократлар Партијасыдыр. Демократлар Партијасы да әһалинин чох мүхтәлиф тәбәгәләри тәрәфиндән мүдафиә олунур. Бу партија да әһалинин вәзијјәтинин јахшылашдырылмасында хүсуси мүлкијјәтин, азад саһибкарлығын мүстәсна ролуну гәбул вә мүдафиә едир, ејни заманда, игтисадијјатын мүәјјән һиссәсинин дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәсинин вачиблијини көстәрир. ДП-ни сечкиләрдә чох вахт ири һәмкарлар тәшкилатлары, хүсусән дә Америка Әмәк Федерасијасы вә Сәнаје Һәмкарлар Конгреси (АӘФ-СһК) кими һәмкарлар бирликләри мүдафиә едир. Республикачылар вә Демократлар партијалары өзләринин сијаси хәттинә вә тәшкилатчылыг хүсусијјәтләринә көрә "әкиз" партијалар һесаб олунур.

АБШ-да дикәр партијалар да фәалијјәт көстәрир, лакин онларын чәмијјәтдә елә бир ролу һисс олунмур. Сосиал-демократ идеолокијасыны мүдафиә едән 3 партија (АБШ-ын сосиал демократлары, Сосиалист фәһлә партијасы вә Сосиалист лејборист партијасы), спиртли ичкиләрин сатышыны гадаған етмәји тәләб едән Прохибисионистләр партијасы вә с. кими дикәр партијалар сечкиләрдә бирликдә көтүрүлдүкдә сечичиләрин бир фаиздән дә аз сәсини топлајыр. 1919-чу илдә јарадылмыш АБШ Коммунист Партијасынын да чәмијјәтдә ролу һисс олунмаздыр. Көрүндүјү кими, АБШ кими нәһәнк бир өлкәдә сијаси һәјата тә'сир едә биләчәк јалныз ики күчлү партија мөвчуддур.

Бөјүк Британијада ән нүфузлу партија Мүһафизәкарлар Партијасы һесаб олунур. Бу партија XIX әсрдә јарадылмыш Ториләр Партијасынын базасы әсасында тәшкил олунмушдур. Һазырда ири торпаг саһибләри, инһисарлар, хырда саһибкарлар вә фәһләләрин бир һиссәси тәрәфиндән мүдафиә олунур. Мүһафизәкарлар Партијасынын үзвләри даим үзвлүк һаггыны өдәмир вә онлара үзвлүк билетләри верилмир (сыраларында тәгрибән 3 милјон адамы бирләшдирир). Партијанын малијјә вәсаити ири инһисарларын јардымы әсасында тәшкил олунур. Мүһафизәкарлар дәфәләрлә сечкиләрдә галиб кәлмишләр. Парламент сечкиләриндә онларын әсас рәгиби XX әсрин әввәлләриндә јарадылмыш, һәмкарлар

тәшкилатлары тәрәфиндән мүдафиә олунан Лејбористләр Партијасы һесаб олунур. Бу партијанын үзвләри һәм ајры-ајры вәтәндашлар (фәрди үзвлүк), һәм дә бүтөв бир тәшкилат (коллектив үзвлүк) ола биләр. Тәгрибән 280 мин нәфәр фәрди үзв кими, 6,5 милјон нәфәр һәмкарлар тәшкилатлары васитәсилә, 45 мин нәфәр исә дикәр тәшкилатлар васитәсилә Лејбористләр партијасына дахил олмушдур. Партија бүдчәсинин 85 фаизи һәмкарлар иттифаглары тәрәфиндән, галан һиссәси исә ајры-ајры партија һагты һесабына тәшкил олунур. Лејбористләр дә бир нечә дәфә сечкиләрдә галиб кәлмишләр. 1877-чи илдә јарадылмыш вә јалныз XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә "либерал чәмијјәти" өз идеалы е'лан едән Либераллар Партијасынын өлкә дахилиндә тә'сири күчлү сурәтдә зәифләмиш, өзү исә хырда вә орта саһибкарларын партијасына чеврилмишдир.

Сосиал-Демократ Партијасы 1981-чи илдә даһа сағ групун, Лејбористләр партијасынын тәркибиндән чыхмасы илә јарадылмышдыр. Бу партија әсасән Британија чәмијјәтинин орта тәбәгәсинә сөјкәнир. 1983-чү илдә кечирилмиш парламент сечкиләриндә либералларла сосиал-демократларын блоку верилмиш сәсләрин 24,6 фаизини топлаја билмишдир.

Бөјүк Британијада јалныз ики партија (Мүһафизәкарлар вә Лејбористләр) дөвләтә рәһбәрлик үчүн бир-бири илә рәгабәт апармаг күчүнә маликдир. 1920-чи илдә јарадылмыш Бөјүк Британија Коммунист Партијасынын ролу исә һиссолунмаздыр. О чох вахт сечкиләрдә лејбористләри мүдафиә едир. Бөјүк Британија сијаси һәјатынынән сағ чинаһы 1967-чи илдә јарадылмыш Милли Чәбһә (һазырда ону иеофашист партијасы һесаб едәнләр дә вар) һесаб олунур. Милли Чәбһә "Британијаны британијалылар үчүн сахламаг" шуары илә чыхыш едир. Парламент сечкиләриндә чохлу намизәд ирәли сүрсә дә, һәләлик бир депутат јери дә ала билмәмишдир.

Шотландијада вә Уелсдә үмумбританија партијаларындан башга јерли Шотландија Милли Партијасы вә Уелс Партијасы (Плајд камри) да фәалијјәт көстәрир. Бу иартијалар Инкилтәрәјә гаршы чыхыш едәрәк Шотландијанын вә Уелсин өз иарламентинин јарадылмасыны тәләб едирләр.

Франса конститусијасы да өлкәнин сијаси һәјатында партијаларын ролуну гәбул едир. Партијаларын тәшкили вә фәалијјәти 1901-чи илдә гәбул едилмиш ассосиасијалар һаггында ганунда низама салыныр. 1969-чу илдә јарадылмыш Франса Сосиалист Партијасынын (ФСП) өлкә һәјатында хүсуси ролу вардыр. Тәркибиндә тәхминән 200 миндән артыг адамы бирләшдирән бу

партија ислаһатчылыг бахышларыны ирәли сүрәрәк сечкиләрдә "гарышыг игтисадијјат" ориентасијасы көтүрмәклә бир сыра банк-кредит вә сәнаје мүәссисәләринин миллиләшдирилмәсини, сосиал тә'минатын јахшылашдырылмасыны, ишсизлијин арадан галдырылмасыны тәләб етмәклә, әһалинин чох мүхтәлиф тәбәгәләрини өз тәрәфинә чәкә билмишдир. Лакин Франса Сосиалист Партијасы һакимијјәтдә олдуғу 14 ил әрзиндә халга вердији бу вә'дләри бүтүнлүклә јеринә јетирә билмәмишдир. Мәһз буна көрә дә 1995-чи илин мајында кечирилмиш президент сечкиләриндә бу партија вә онун лидери мәрһум президент Франсуа Миттеран мәғлуб олду. Һәмин сечкиләрдә 1976-чы илдә тә'сис олунмуш "Републиканын мүдафиәси үчүн бирлик" партијасынын лидери Жак Ширак (1932) 92% сәс топлајараг галиб кәлмиш вә републиканын бешинчи президенти сечилмишдир.

Франса Коммунист Партијасы дикәр өлкәләрин коммунист партијаларына нисбәтән нүфузлу партија һесаб олунур. О адәтән, сечкиләрдә ФСП илә бир блокда чыхыш етмәјә чалышыр вә нүмајәндәләри дә бир нечә дәфә һөкумәтин тәркибинә дүшә билмишдир.

Шарл де Голун идејаларыны мүдафиә едән вә һазырда Републиканын Мүдафиә Бирлији (РМБ) адланан партија да өлкәдә ән күчлү партијалардан бири һесаб олунур. 1958-чи илдән бәри тәшкил олунмуш коалисјон һөкумәтләрдә ән чох бу партијанын нүмајәндәләри тәмсил олунурлар. Бу партија хүсуси мүлкијјәтин миллиләшдирилмәсинин гәти әлејһинә чыхыр, "үмуми базарда" Франсанын апарычы дөвләтә чеврилмәсини мүдафиә едир.

Ири инһисарлар тәрәфиндән мүдафиә олунан, тәркибиндә 3 партијаны бирләшдирән "Франсыз демократијасы үчүн иттифаг" (ФДИ) адланан партија бирлији дә бөјүк нүфуза маликдир. ФДИ-нин тәркиби ән'әнәви мүһафизәкарлыг мөвгејиндән чыхыш едән Републикачылар Партијасындан, Сосиал-Демократлар мәркәзиндән, Радикал вә Радикал Сосиалист Републикачылар партијасындан ибарәтдир. Өлкәнин сијаси һәјатынын сағ дүшәркәсинә дахил олан РМБ илә ФДИ арасында күчлү рәгабәт кетсә дә сечкиләрдә чох вахт бир блокда чыхыш едирләр. Бу да нәтичә е'тибарилә онларын коалисјон һөкумәтләрдә тәмсил олунмаларына шәраит јарадыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 90-чы илин әввәлләриндән републикамызда сијаси партијалашма дөврү башламышдыр. Белә ки, һәмин дөврдән е'тибарән Азәрбајчанда бир сыра сијаси партијалар тәшәккүл тапмышдыр. Онлардан Јени Азәрбајчан партијасыны, Мусават партијасыны, Азәрбајчан Милли Истиглал партијасыны, Азәрбајчан

Демократ партијасыны вә с. көстәрмәк олар. Сон илләрдә исә республикамызда сијаси партијаларын сајы 50-јә чатмышдыр. Бу бир һәгигәтдир ки, өлкәдә формалашан сијаси партијалар системи һүгуги дөвләтин зәрури вә мүһүм һиссәси, халгын өлкәни идарәетмә һаггында әсас механизмидир. Демократијанын илк мәрһәләсиндә чохпартијалылығын олмасы ади һалдыр. Тәәссүф ки, өзүнү аз-чох лидер һесаб едән, өз потенсиалыны һисс едән адамларын һамысы партија јаратмаг фикринә дүшдүләр. Буна көрә дә гејдијјатдан кечмиш 30-дан чох партијанын 40%-и низамнамәләринә көрә милли вә демократик, милли–азадлыг вә демократик принсипләрә әсасән јарадылан партијалардыр. Лакин бир нечә партија истисна олмагла әксәр партијаларын Азәрбајчанын сијаси һәјатында һеч бир ролу вә тә'сири јохдур. Бунун бир чох сәбәбләри вардыр. Лакин бу сәбәбләр ичәрисиндә Азәрбајчанда чохпартијалылыг тәчрүбәсинин вә демократик институтларын олмамасыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Ејни заманда дүнја тәчрүбәсини өјрәнмәдән партија јаратмаг хатиринә партија јарадылмасынын нәтичәдә нә республикаја, нә дә партија јараданларын өзләринә һеч бир фајдасы јохдур. Чүнки кортәбии сурәтдә јарадылмыш сијаси тәшкилатларын тәчрүбәси көстәрир ки, онларын демократик јолла һакимијјәтә кәлмәк еһтималы чох чүз'идир, әслиндә мүмкүн дејил, чүнки сосиал базалары јох дәрәчәсиндәдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүәјјән тарихи шәраит нәтичәсиндә өлкәдә чохлу партијалар јаранса да, онларын чоху тәдричән сијаси сәһнәдән кетмәјә мәчбур олур вә јалныз 3-4, бә'зән даһа аз партија сијаси һакимијјәтә кәлмәк уғрунда сечкиләрдә чидди мүбаризә апара билир. Һәмин партијалардан һәр һансы бири мүхалифәтдә галса да, игтидар онунла һесаблашмаға мәчбур олур. Ејни заманда, өлкә дахилиндә ичтимаи-сијаси вәзијјәт кәркин олдугда нүфузлу сијаси партијаларын ролу хүсусилә һисс олунур. Әкәр бу партијалардан һансынын програмы кениш халг күтләләринин мәнафејини, һүгуг вә азадлыгларыны там әкс етдирәрсә, о һакимијјәт уғрунда парламент мүбаризәсиндә даһа чох сечичи топлаја биләр. Сечичиләрин рәғбәтини газанмаг јолунда сијаси партијаларын рәгабәти демократијаны тоталитаризмдән уғурлу едән сәбәбләрдән башлычасыдыр. Дикәр тәрәфдән, һәләлик мөһкәм демократик ән'әнәләри олмајан чәмијјәтдә партијаларын вә мүхтәлиф тә'сир групларынын һакимијјәт уғрунда мүбаризәси тез-тез физики гаршыдурмаја вә ганлы мүнагишәләрә кәтириб чыхарыр.

VIII ФӘСИЛ
Вәтәндаш ҹәмиjjәти вә һүгуги дөвләт
1. Вәтәндаш ҹәмиjjәти анлаjышы вә онун мөвҹудлуғу шәртләри

Мүасир дөврдә ән ваҹиб проблемләрдән бири дә нормал "Вәтәндаш ҹәмиjjәти" гурмагдыр. Бу проблемин һәлли мүстәгиллиjини jеничә газанмыш, дөвләт гуруҹулуғу jолуна гәдәм гоjмуш өлкәләр үчүн хүсусилә ваҹибдир. Тәсадүфү деjилдир ки, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә jашамыш чох бөjүк мүтәфәккирләр "Вәтәндаш ҹәмиjjәти"нин гурулмасыны бүтөвлүкдә инсанлығын ән мүһүм, әсас вәзифәси һесаб едирдиләр. "Вәтәндаш ҹәмиjjәти" тарихән дөвләтдән әввәл, jә'ни инсанларын еркән, бәсит бирликләринин jаранмасы илә еjни вахтда формалашмышдыр.

Дүнjанын бир сыра дөвләтләриндә нормал jашаjышы тә'мин едән ҹәмиjjәт артыг формалашмышдыр. Тәбии ки, бу дөвләтләр инкишаф етмиш өлкәләрдир. Нормал ҹәмиjjәт гурмаг jолунда олан дикәр дөвләтләр дүнjа тәҹрүбәсинә мүраҹиәт едәркән мәһз бу дөвләтләрин тутдуғу тарихи jола нәзәр салыр, онларын әлдә етдикләри наилиjjәтләрдән истифадә едирләр. Һазырда дүнjа тәҹрүбәсиндә бу үстүнлүjү Гәрб өлкәләри нүмаjиш етдирир. Тарихән Шәргин сивилизасиjа мәркәзи олмасы, "Вәтәндаш ҹәмиjjәти" елементләринин илк дәфә олараг Шәргдә jаранмасы һамыjа мә'лумдур. Лакин һансы сәбәләрдәнсә Гәрб дөвләтләриндә вәтәндаш мүнасибәтләринин формалашмасы үчүн әлверишли тарихи шәраитин мәһз Гәрбдә jаранмасы нәтиҹәсиндә о букүнкү инкишаф сәвиjjәсинә чатмышдыр. "Вәтәндаш ҹәмиjjәти" гуруларкәи милләтин психолокиjасына, онун адәт-ән'әләринә, ән башлыҹасы исә, дини бахышларына бөjүк диггәт jетирилмәлидир. Белә ки, бу амилләри нәзәрә алмадан һәр һансы бир өлкәнин "Вәтәндаш ҹәмиjjәти" моделинин олдуғу кими дикәр дөвләтә тәтбиг едилмәси ҹәмиjjәтдә анормал һаллара кәтириб чыхарыр. Бу һалда ҹәмиjjәтин моделиии бүтөвлүкдә деjил, онун мүәjjән елементләрини тәтбиг етмәк дүзкүн оларды. Бу бахымдан Гәрб өлкәләриндә христианлыг, Шәрг өлкәләриндә исә ислам менталитети үстүнлүк тәшкил едир. Гәрб вәтәндаш ҹәмиjjәтинин дини идеолокиjасында бир сыра амилләрии исламын үстүнлүк тәшкил етдиjи һәр һансы бир өлкәjә сүн'и шәкилдә тәтбиг едилмәси һәмин ҹәмиjjәтдә бөjүк зиддиjjәтләрә сәбәб ола биләр.

Беләликлә, гәдим тарихә вә мәдәниjjәтә малик олан Шәрг бу күн "Вәтәндаш ҹәмиjjәти" jаратмаг саһәсиндә Гәрбин бир чох үстүнлүкләри илә үз-үзә дурмушдур. Истиглалиjjәт jолуна гәдәм гоjмуш һәр бир Шәрг дөвләти бу үстүнлүкләрдән истифадә етмәклә

бәрабәр, һәм дә өз симасыны сахламалы, мүтәрәгги милли-спесифик хүсусијјәтләрдән әл чәкмәмәли, әксинә милли дөвләт гуручулуғу просесиндә онлары даһа да мөһкәмләндирмәлидир. Јарадылан, инкишаф етдирилән “Вәтәндаш чәмијјәти” Гәрбин вә Шәргин ән мүтәрәгги кејфијјәтләри үзәриндә гурулмалыдыр.

“Вәтәндаш чәмијјәти” – дөвләт тәрәфиндән әлагәләндирилмәјән, инсанларын өз араларындакы јеткин игтисади, мәдәни, һүгуги, сијаси мүнасибәтләри олан бир чәмијјәтдир. Бурада күтләви һәрәкатлар, партијалар, ичтимаи тәшкилатлар вә с. азад инкишаф един. “Вәтәндаш чәмијјәти” өзүндә дөвләт структурларыны вә сијаси структурлары дејил, инсанларын көнүллү сурәтдә формалашан илкин бирликләрини –аиләни, кооперасијалары, ассосиасијалары, тәсәррүфат ширкәтләрини, ичтимаи тәшкилатлары, һәмкарлар иттифагларыны, јарадычы, идман, етник, дини вә с. бирликләри бирләшдирир. “Вәтәндаш чәмијјәти” чәмијјәтдә мөвчуд олан гејрисијаси мүнасибәтләрин, јә’ни игтисади, сосиал, аилә, милли, мә’нәви, әхлаги, дини вә с. мүнасибәтләрин мәчмусуну ифадә едән, онларын фәалијјәтинин вә инкишафынын дөвләт һакимијјәти тәрәфиндән низама салынмасыны гаиунверичиликлә мүһафизә едән сосиал организмдир. Бу чәмијјәт инсанларын истеһсал вә фәрди һәјаты, адәтләри, ән’әнәләри вә әхлагынын ајдын ифадәси, һабелә азад фәрдләрин, онларын тәшкилатларынын фәалијјәтини харичи мүдахиләдән вә дөвләт һакимијјәти тәрәфиндән өзбашына регламентләшдирмәдән горујан өзүнүтәзаһүр саһәсидир.

“Вәтәндаш чәмијјәти” дөвләт вә чәмијјәтин, игтисадијјат вә сијасәтин, фәрди вә ичтимаи марагларын, вәтәндашларын һүгуг вә вәзифәләринин, азад фәрдләрии вә онларын иттифагларынын гаршылыглы мүнасибәтләринин әјани шәкилдә тәсдиг едилмиш, гануни шәкилә салынмыш демократик принсипләр әсасында мүәјјән едән өзүнүмүдафиә саһәсидир. Вәтәндаш чәмијјәти һабелә халг һакимијјәтинин, адамларын вәтәндашлыг һүгугларынын, онларын дөвләтин вә онун органларынын фәалијјәтинә нәзарәтә иаил олмаг дәрәчәсинин конкрет тарихи инкишаф сәвијјәсинин тәчәссүмү вә ифадәсидир. Әкәр дөвләт идарәетмәнии демократик, диктатур, монархија вә с. кими мүхтәлиф формаларына малик ола билирсә, “Вәтәндаш чәмијјәти” үчүн исә јалныз онун демократик фәалијјәт формасы характерикдир. “Вәтәндаш чәмијјәти” нә гәдәр чох инкишаф едәрсә, дөвләтин демократиклији бир о гәдәр чох инкишаф едәр вә әксинә, “Вәтәндаш чәмијјәти” нә гәдәр аз инкишаф едәрсә, авторитар вә тоталитар режимләрин мејдана кәлмәси вә һәјата кечмәси еһтималы артыр.

"Вәтәндаш чәмиjjәти"нин фәалиjjәтдә олан әсас үзвү, jә'ни субјекти инсандыр, она ујғун кәлән дәјәрләрдир. Ичтимаи мүнасибәтләр вә тә'сисатлар бу чәмиjjәтин саһәсинә аиддир. Лакин бунун үчүн әсас ме'јар шәхсиjjәтин тәлабатынын өдәнилмәси вә мәнафејинин реаллашдырылмасыдыр. Шәхсиjjәтин мәнафеји онун тәлабатынын өдәнилмәсини, тәбии бачарығынын, гүввә вә габилиjjәтинин инкишаф етдирилмәсини тәләб едир. Инсан тәлабатына јемәк, кејим, мәнзил, јанычаг, мәишәт шејләри, ишыг вә нәглиjjат васитәләри вә с. дахилдир. Бу тәлабатын бир чоху инсанын биоложи организм кими мөвчуд олмасы илә бағлыдыр. Лакин бунлар биоложи тәбиәтә дејил, сосиал тәбиәтә маликдир, чүнки онлар јалныз сосиал мүһитдә мејдана кәлиб инкишаф едир. Чәмиjjәт һәм бу тәлабатын өзүнү, һәм дә онун өдәнилмәси васитәләрини јарадыр. Лакин тәлабатын сосиал өртүјү јалныз бунда ифадә олунмагла галмыр. Чәмиjjәтин сосиал структуру чох заман мүхтәлиф синифләрә, етник вә сосиал груплара мәнсуб олан инсанларын тәлабаты арасында учурум доғурур. Лакин "Вәтәндаш чәмиjjәти"ндә, һүгуги дөвләтдә шәхсиjjәтин тәлабаты, мәнафеји там тә'мин едилир. Әлбәттә, тәлабатын бүтүн заманлар үчүн чидди мүәjjән едилмиш һәддләрини дәгиг көстәрмәк мүмкүн дејилдир. Ахы истеһсал инкишаф едир. Одур ки, јени истеһсал шејләринин јарадылмасы һәмчинин бунлара тәлабат доғурур. Демәли, мәһсулдар гүввәләрин вә мәдәниjjәтин инкишафы илә чәмиjjәтин тәлабатынын јүксәлдилмәси гануну фәалиjjәт көстәрир. Лакин бу ганун јалныз "Вәтәндаш чәмиjjәти" вә һүгуги дөвләтдә там фәалиjjәт көстәрәрәк һәјата кечә биләр. Һәр бир сосиал гурулушда фәалиjjәт көстәрән бу ганун мүхтәлиф тарихи шәраитдә мүхтәлиф формада чыхыш едир.

"Вәтәндаш чәмиjjәти"нин мөвчудлуғунун мүһүм шәртләриндән бири ичтимаи рә'јдир. Илк дәфә XII әсрдә Инкилтәрәдә бир анлајыш кими ифадә олунан ичтимаи рә'ј халг илә, әһалинин мүхтәлиф груп вә тәбәгәләри, һабелә чәмиjjәтин һәр бир үзвү илә "әкс әлагә" сахламағын мүһүм формасыдыр. Ичтимаи рә'ј–инсанларын сосиал керчәклијин һадисә вә фактларына, мүхтәлиф групларын вә ајры-ајры шәхсиjjәтләрин фәалиjjәтинә мүнасибәтини (кизли вә ја ачыг шәкилдә) тәсбит едән гејри-рәсми күтләви шүурун мөвчудлуг үсулудур. Ичтимаи рә'јдә инсанларын һәјат һадисәләринә, партијаларын, тә'сисатларын фәалиjjәтинә вә бејнәлхалг вәзиjjәтин мүһүм сосиал-сијаси мәсәләләринә мүнасибәти әксини тапыр вә бунлар һаггында конкрет мә'лумат әлдә едилир. Ичтимаи рә'ј төвсијә вә тәләбләр формасында ифадә олунур,бу вә ја дикәр идарәетмә үсулунун, ајрыча адамын вә групун фәалиjjәтини,

давранышыны өјрәнмәк, мүнасибәти билмәк вә јахуд ифша етмәк шәклиндә тәзаһүр едир. Буна мисал олараг Азәрбајҹанда сон илләр кечирилмиш референдумлары хүсуси гејд етмәк олар. Ичтимаи рә'ј һәм ичтимаи-сијаси тәшкилатларын, тә'сисатларын, күтләви информасија вә мә'лумат васитәләринин күтләләрә мәгсәдјөнлү тә'сири нәтиҹәсиндә, һәм дә кортәбии сурәтдә (јаранмыш ән'әнәләр, практик һәјат тәҹрүбәси әсасында) јараныр. Она көрә дә ичтимаи рә'јдә нәинки мүхтәлиф мәнафеләр, һәмчинин бу мәнафеләрин мүхтәлиф ҹүр баша дүшүлмәси дә өз әксини тапыр. Мәһз буна көрә дә "Вәтәндаш ҹәмијјәти"ндә ичтимаи рә'јин өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт верилмәлидир. Тәсадүфү дејилдир ки, демократијанын даһа да кенишләндирилмәси амилләриндән бири ичтимаи рә'јин өјрәнилмәсинә диггәтин артырылмасы вә онун даим нәзәрә алынмасындан ибарәтдир.

"Вәтәндаш ҹәмијјәти"нин мөвҹудлуғунун шәртләриндән бири дә шәхсијјәтин азадлығыдыр. Шәхсијјәтин азадлығы өзүнүн әсил маһијјәтини вә долғунлуғуну јалныз о заман әлдә едир ки, бу азадлыг ичтимаи мүнасибәтләр системиндә бир момент кими ашкара чыхыб өзүнү көстәрир, шәхсијјәтин башга адамларын фәалијјәтилә ујғун вә гаршылыглы әлагәдә олан фәалијјәти кими мејдана чыхыр. Шәхсијјәт азадлығы ичтимаи азадлыгдан төрәмәдир. Лакин бунунла belә онун ејни дејилдир. Азадлығын мүхтәлиф формалары ичәрисиндә шәхсијјәт азадлығы мүһүм вә башлыҹа ҹәһәтләрдән бири һесаб олунур. Чүнки, шәхсијјәтин азад олмасы инсан азадлығынын башга саһәләри (әмәк азадлығы, виҹдан азадлығы, демократик азадлыглар, фәалијјәт азадлығы) үчүн имкан јарадыр. Түрк дүнјасынын көркәмли ичтимаи-сијаси хадими, Јени Түркијәнин илк президенти Мустафа Камал Паша Ататүрк (1881-1938) демишдир ки: "Азадлыг олмајан өлкәдә өлүм вә учурум вардыр. Һәр ирәлиләјишин вә гуртулушун анасы азадлыгдыр"[1].

Шәхсијјәтин һәгиги азадлығынын маһијјәти онун ҹәмијјәтдән асылы олмамасында дејил, онун һәјат фәалијјәти үчүн ҹәмијјәтдә мөвҹуд олан мадди вә мә'нәви имканлардыр. Инкилис философу Ҹон Локк (1632-1704) гејд етмишди ки, инсанын фәалијјәти илә арзулары нә дәрәҹәдә ујғун кәлирсә, о гәдәр азаддыр. Һеч бир маниәјә раст кәлмәдән өз фәрди арзуларынын јеринә јетирилмәсинә ҹан атан адамы азад адландырмаг олмаз. Белә һалда адамы јанлыш фикирләр, варланмаға һәрислик арзулары чулғаја биләр, одур ки, бу ҹүр адам азад ола билмәз.

Лакин "азадлыг ифрат дәрәҹәсинә чатдыгда өзбашыналыға

[1]Бах: Ипә-сапа дүзүлмәмиш инҹиләр. Бакы, 1993, сәһ.81.

чеврилир" (А.Бакыханов). Чиловлана билмәјән һәр чүр арзунун мәһдудлашдырылмасы-азаддыгдыр. "Мәһдудијјәтин зәрурилијини дәрк едән адам азаддыр" (Пришвин М.). Шәхсијјәтин өз габилијјәтини инкишаф етдирмәсинә вә тәтбиг етмәсинә, өз тәлабатыны өдәмәсинә сосиал шәраит нә дәрәчәдә имкан верирсә, шәхсијјәт јалныз о дәрәчәдә азаддыр. Бу исә мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсиндән, сосиал гурулушун характериндән, инсанларын ичтимаи инкишаф ганунларына нә дәрәчәдә јијәләнмәсиндән асылыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шәхсин азадлығы, сәрбәстлији ганун чәрчивәсиндә олдугда даһа фајдалы олур. Ганун һеч заман азадлығын дүшмәни ола билмәз. Ганунлардан "јан кечмәк", онлара е'тинасыз јанашмаг исә азадлығын гаршысына сәдд чәкир. Одур ки, "ганун кәрәк нә падшаһ танысын, нә кәдә" (Ј.В.Чәмәнзәминли). Демәли, дөвләтин күчү, гүдрәти јалныз халгын ганунлара табе олмасында дејил, дөвләт башчысынын ганунларын ичрасына даһа чох дүзкүн әмәл етмәсиндәдир. "О дөвләт гүдрәтлидир ки, онун вәтәндашлары шаһа итаәт едир, шаһлары исә ганунлара" (Сүлејман пејғәмбәр). Һәјатда белә бир ифадә ишләдилир: "Јашасын азадлыг, амма... ганун чәрчивәсиндә". Бу афоризмдә белә бир фикир ирәли сүрүлүр ки, күја ганун азадлығын башлыча дүшмәнидир, азадлығын тәзаһүрү јолунда әсас маниәдир. Белә бир бахыш там фәрдијјәтчилик руһундадыр, даһа доғрусу гејри-ичтимаидир.

Дөвләтләрдәки мөвчуд ганунверичилијин конкрет тарихи-синфи характерини һәтта мүвәггәти олараг нәзәрә алмадыгда белә һүгуги чәһәтдән тәсбит едилмиш формалар шәхси азадлыг үчүн илкин шәртләр јарадыр, ајры-ајры шәхсләрин егоист өзбашыналығына әнкәл төрәдир. Буну һәлә вахты илә Һекел јахшы ифадә едәрәк демишдир ки, "ганун һүгугөзүндәнин ифадәсидир, азадлығын мүсбәт варлығыдыр". Бу мүддәадан истифадә едәрәк, К.Маркс образлы сурәтдә јазмышдыр: "Һүгуги чәһәтдән гәбул едилмиш азадлыг дөвләтдә ганун шәклиндә мөвчуддур. Ағырлыг гануну һәрәкәтә гаршы чәза тәдбири олмадығы кими, ганунлар да азадлыға гаршы чәза тәдбирләри дејилдир, ... ганунлар, әксинә, елә мүсбәт, ајдын, үмуми нормадыр ки, бунларда азадлыг симасыз, нәзәри, ајрыча фәрдин өзбашыналығындан асылы олмајараг, јашамаг мүстәгиллији әлдә едир"[1]. Ј.В.Чәмәнзәминли ганун һаггында демишдир: "һәр бир мәмләкәтин јахшы вә пислији онун гануну илә билинир. Ганунун јахшылығы онун замәнәјә вә әмрә мүвафиг олмасыдыр. Азәрбајчанымызы бәлаја салмамаг үчүн кәрәк өлкәмиз јени јазылмыш әдаләтли ганунларла идарә олунсун".

Бүтүн демократик дөвләтләрдә гүввәдә олан Конститусија

[1]К.Маркс вә Ф.Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 62-63.

вәтәндашларын һүгуг вә азадлыгларынын бүтөв бир системини ганунверичилик јолу илә халгын чох бөјүк ичтимаи наилијјәти кими тәсбит едир. Бу һүгуг вә демократик азадлыглар мәчму һалында шәхсијјәтин һүгуг низамнамәси, онун азалдығынын сијаси-һүгуги чәһәтләрини характеризә едир. Мә'лумдур ки, дөвләт һүгуги елми инсанларын елә һүгугларыны "азадлыг" кими характеризә едир ки, онларын дөвләт тәрәфиндән гәбул едилмәси вәтәндашларын фәалијјәтинин мәчбуријјәтдән асылы олмајан бу вә ја башга саһәси үчүн тә'минат верир. Бу һүгугларын вә азадлыгларын мүкәммәллији вә реаллығы мадди (игтисади), сијаси вә һүгуги тә'минатларла әлдә едилир. Лакин бу һүгуг вә азадлыгларын өзү вә онларын характери дәјишмәз галмыр, демократија инкишаф етдикчә дәринләшир вә кенишләнир. Чәмијјәтин демократикләшмәсини даһа да дәринләшдирмәк хәтти ганунчулуғун ардычыл сурәтдә мөһкәмләндирилмәсини нәзәрдә тутур. Мәһз буна көрә дә инсанларда вәтәндаш дујғусунун тәрбијәси, инсана вә чәмијјәтә ганунлара һөрмәт һиссинин ашыланмасы, вәтәндашлардан вә дөвләтдән һәмин ганунлара сөзсүз әмәл етмәк тәләби демократик гүввәләринән мүһүм вәзифәләриндәндир. Јалныз белә шәраитдә халг һакимијјәти онун ирадәсини ифадә едән ганунларын там вә гәт'и тәнтәнәсинә чеврилә биләр.

Гәдим дөврүн көркәмли философлары (Платон, Аристотел вә с.), һабелә дөвләт хадимләри "Вәтәндаш чәмијјәти вә һүгуги дөвләт" атрибутлары сырасында мәһз ганунун алилији вә әдаләтлилијинә хүсуси үстүнлүк вермишләр. Ерамыздан әввәл VII-VI әсрләрдә јашамыш Афина ислаһатчысы, ганунверичиси вә дөвләт хадими Солон (640-559) өлкәдә ганунун алилији, әдаләтлилији вә һамы үчүн бәрабәрлији һаггында демишдир: "Мәним үчүн о өлкә вәтәндир, о јер јашамаг үчүн әзиздир ки, орада ганунлар һамы үчүн ејнидир, әдаләтлидир. Ганун вә әдаләт олмајан јердә Вәтән дә јохдур". Солон сәлаһијјәтли вә имканлы адамларын ганунлары кобудчасына поздугларыны кәскин тәнгид едәрәк билдирмишди: "Ганунлар да һөрүмчәк тору кими зәифләри вә јохсуллары тутуб сахлајыр, күчлүләр вә дөвләтлиләрсә бу тору чырыб чыхырлар"[1].

Инсанын ичтимаи азадлығынын мүһүм тәркиб һиссәсини сијаси азадлыг, фикир плүрализми, әглин сәрбәст инкишафы тәшкил едир. Сијаси азадлығын әсас атрибутларыны, дөвләтин идарә олунмасынын мүхтәлиф проблемләрини мүзакирә етмәк, мүхтәлиф тәклифләр ирәли сүрмәк, дөвләт органларынын, ичтимаи-сијаси тәшкилатларын сечкиләриндә иштирак етмәк вә с. тәшкил едир, "Вәтәндаш чәмијјәти"нин јарадылмасы, демократијанын кетдикчә тәкмил-

[1]Бах: Алтај Чәмилоғлу. Һүгуг вә мәшһур адамлар. Бакы, 1993, сәһ. 4.

ләшдирилмәси шәхсијјәтин сијаси азадлығыны даһа да кенишләндирәчәкдир. Һолландија философу Бенедикт Спиноза азадлығы зәрурәтин дәрк олунмасы илә бағламаға чалышараг јазырды: "Мән о адамы азад адландырарам ки, јалныз әглин рәһбәрлијинә әсаслаиыр"[1].

Мүасир дөврдә дөвләт вә "Вәтәндаш чәмијјәти" арасындакы нисбәтин дәјишилмәси просеси кедир. Бу просесдә мәсчид, силк, сех вә с. дөвләт структурлары кими арадан чыхыр, бә'зи һалларда исә "Вәтәндаш чәмијјәти" структурлары кими галыр. Лакин "Вәтәндаш чәмијјәти"нин бә'зи грумлары (парламент, сијаси партијалар вә с.) сонрадан дөвләт структурларына чеврилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, демократик режимдә "Вәтәндаш чәмијјәти" дөвләтлә сых әлагәдәдир. Тоталитар вә авторитар режимләрдә исә о, дөвләтә табе олур, онунла (ачыг вә ја пассив) мүхалифәтдәдир. Әкәр дөвләт өз һакимијјәтини вәтәндашларын е'тимади үзәриндә дејил, зор һесабына гурурса, онда зорла һакимијјәт нүфузу арасында һәдд тамамилә думанлы олур. Бурада дөвләт һәр шејә мүдахилә едир. Беләликлә, чәмијјәти дөвләт тәшкил едир вә бу заман вәтәндашыи ииамы вә фәрди рә'ји нәзәрә алынмыр.

"Вәтәндаш чәмијјәти"нин мәгсәди инсана өз азадлығыны һәјата кечирмәк имканы вермәкдир. Аристотел јазырды ки, сијаси әдаләт анчаг азад вә бәрабәр инсанлар арасында мүмкүндүр, вәтәндаш исә о шәхсдир ки, о, һакимлик етдији гәдәр дә һакимијјәтә табе олур. Инсанын өз азадлығыны һәјата кечирмәси үчүн ики башлыча шәртин олмасы тәләб олунур: биринчиси, мүлкијјәтә саһиблик. Аристотелин фикринчә, мүлкијјәтә саһиб олмаг фәзиләтә саһиб олмаг демәкдир. Икинчиси, камил шәхсијјәт олмалыдыр.

Һекел јазырды ки, хүсуси мүлкијјәтдән кәнарда шәхсијјәтин азадлығы јохдур, шәхсијјәт азад олмаг үчүи мүлкијјәтә саһиб олмалыдыр. Һекелә көрә, инсан мүлкијјәтә саһиб олдуғу заман өзүнүн субјективлијини арадан галдырар вә өзүнү чисмән ифадә едә биләр. Беләликлә, мүлкијјәт азадлығын илк реал ифадәси кими өзүнү көстәрир. Доғрудур, Һекел гејд едир ки, бу һалә нисби реаллыгдыр. Лакин һәр һалда о, хүсуси мүлкијјәти һәр шејдән әввәл, инсанын өз азадлығыны бәргәрар етмәк еһтијачы үзүндән зәрури һесаб едир. XVIII әсрин франсыз материалистләри дә белә һесаб едирдиләр ки, хүсуси мүлкијјәт вә тичарәт азадлығы бүтүн әһалинин мәнафејини ифадә едәрәк шәхсијјәт азадлығыны тә'мин едир.

1988-чи илдән Азәрбајчанда башланан халг һәракаты бурада "Вәтән чәмијјәти" тә'сисатларынын формалашмасы үчүн

[1]Б.Спиноза. Сечилмиш әсәрләри. 1 чилд, сәһ. 576 (рус дилиндә).

әлверишли шәраит јаратды. Бир сыра сијаси партијалар вә зәһмәткешләрин дикәр күтләви ичтимаи тәшкилатлары јаранды. Бу партијалар, һәрәкатлар вә тәшкилатларын сабит структуру халгы дөвләтин мүдахиләсиндән вә үмумијјәтлә һәр һансы бир кәнар мүдахиләдән горумалы вә мүһафизә етмәлидир. Лакин нә гәдәр ки, "Вәтәндаш чәмијјәти" формалашмајыб, мүлки консенсус бәргәрар олмајыб, чәмијјәтдә һеч бир сабитлик ола билмәз. Чүнки сијаси режимин сабитлијиинин әсасы анчаг "Вәтәндаш чәмијјәти"дир. О, дөвләт һакимијјәти үчүн тә'мәлдир.

2. Чәмијјәт вә шәхсијјәт

Чәмијјәт сөзүн кениш мә'насында инсанларыи тарихән тәшәккүл тапмыш биркә фәалијјәт формаларынын мәчмусудур. Чәмијјәт чанлы системләрин хүсуси, јүксәк мәрһәләси кими мејдана кәлмишдир. Бу, сосиал тәшкилатларын, тә'сисатларын, групларын фәалијјәти вә инкишафында синфи вә с. сосиал зиддијјәтләрдә тәзаһүр едир.

Дар мә'нада чәмијјәт бәшәр тарихинин мүәјјән мәрһәләси (ичтимаи-игтисади формасија, формасијалараарасы вә формасијадахили тарихи пиллә, мәсәлән, еркән феодализм чәмијјәти) вә ја ајрыча фәрди чәмијјәт (мәсәлән, кечмиш совет чәмијјәти) вә ја сосиал мүнасибәтләрин мүәјјән формасы (мәсәлән, һекелдә дөвләтә гаршы гојулан чәмијјәт) кими баша дүшүлүр. Ичтимаи әлагәнин тәбиәтинин, еләчә дә инсанын ичтимаи тәбиәтинин изаһы чәмијјәт нәзәријјәләринин мәркәзи проблеми олмушдур. Һәмин проблемин бу вә ја башга шәкилдә һәлли чох вахт ајры-ајры ичтимаи фәалијјәт типләринин, о чүмләдән фәрди фәалијјәтин јозумуну да мүәјјән едир.

Чәмијјәт вахтилә халгларын вә мүасир Гәрб идеологларынын иддиа етдикләри кими фәрдләрин механики јығымындан ибарәт дејил. Елми вә практики чәһәтдән сүбут едилмишдир ки, инсанлар бир-бириндән тәчрид олунмуш һалда јашаја билмәзләр. Истеһсал вә истеһлак просесиндә инсанлар өз шүур вә ирадәләриндән асылы олмајараг бир-бири илә әлагәјә кирирләр ки, бу әлагә шәраитиндә чәмијјәт мөвчуд олур вә инкишаф едир.

Мүасир фәлсәфи елмә вә сосиолокијаја гәдәр чәмијјәт һагтында тәмәли дини бахышлара, инсанларын дүнјакөрүшү вә тәсәввүрләриниә әсасланан анлајышлар һөкм сүрүрдү. Ичтимаи һәјатын һәгиги елми изаһы мүасир фәлсәфә, Политолокија вә Сосиолокија тәрәфиндән ачыгланыр. Чәмијјәтин тәшәккүлү мүрәккәб вә узун сүрән просес олуб, бир нечә милјон ил давам етмиш вә бир нечә мин ил бундан әввәл баша чатмышдыр. Чәмијјәтии јаранмасында

һәлледичи амил әмәкдир. Чәмијјәт инсанларын гаршылыглы мүнасибәтләринин мәһсулудур. Бу тә'рифдә нәинки чәмијјәти мадди тәрәфдән тәмсил едән вә онун јарадычылары олан инсанлар, һәмчинин чәмијјәтин јаранма сәбәби–онларын гаршылыглы тә'ситинә әсасланмыш мадди просес дә нәзәрдән кечирилир. Чәмијјәт инсанларын ади мәчмују дејил, онлары ваһид вәһдәтә салыб мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едән инсан фәалијјәтидир ки, бунун да әсасыны мадди-истеһсал фәалијјәти тәшкил едир. Белә бир тәмәл үзәриндә ичтимаи мүнасибәтләр, илк нөвбәдә исә истеһсал мүнасибәтләри мејдана кәлир ки, бу да һәмин фәалијјәтин һәјатакечирмә формасы олуб мүхтәлиф сосиал тә'сисатларда дәстәкләнир вә тәсбит олунур. Бүтүн бунларын ин'икасы сосиал просесләрдә фәал рол ојнајан ичтимаи шура дәлаләт едир.

Тәбиәтдән даими асылылыгда олан чәмијјәт она даһа көклү дәјишдиричи тә'сир көстәрәрәк мүһүм идарәедичи гүввәјә чеврилир. Бу заман идарәедичи гүввә олан чәмијјәтдән идарә олунан системин–тәбиәтин талејинә гаршы јөнәлдиләси лабүд мәс'улијјәт тәләб олунур. Тәбиәт зәмининдә јаранараг онунла мүнтәзәм әлагәдә олан чәмијјәт мүәјјән тәрәгги истигамәтинә малик ганунауј'ғун дәјишикликләр вә инкишаф просесинә мә'руз галыр. Чәмијјәтин инкишафынын "ана хәтти" дә тәнәззүл дөврләриндән һифз олунмајыб.

Тәбии вә демографик амилләрин чәмијјәтин инкишафыны бүтөвлүкдә мүәјјәнләшдирмәк игтидарындан мәһрум олмаларына бахмајараг, онлар ичтимаи инкишафын кедишинә чидди тә'сир көстәрир. Синифләр вә синфи мүбаризә, сосиал ингилаблар вә бу ингилабларда иштирак едиб ичтимаи һәјатын көклү дәјишикликләринин дашыјычылары олан халг күтләләри белә бир просесин әсас һәрәкәтвеличи гүввәси кими чыхыш едир.

Шәхсијјәт дедикдә ичтимаи-тарихи инкишафын мәһсулу, әтраф керчәклији дәрк едәрәк дәјишдирән, мүәјјән сосиал функсијаны јеринә јетирән, шүүра вә өзүнүдәркетмә габилијјәтинә малик конкрет инсан нәзәрдә тутулур. Шәхсијјәт чәмијјәтдә һәр һансы мөвгејә малик, мүәјјән ичтимаи вәзифәни јеринә јетирән, өз мәиини дәрк едән шүурлу ичтимаи варлыгдыр. Даһа конкрет десәк шәхсијјәт–мүәјјән ичтимаи, мадди, сијаси, идеоложи мүнасибәтләрин дашыјычысы олан иисандыр. Шәхсијјәт идракын субјекти, аләмин дәјишдиричи гүввәси вә тарихи просесин иштиракчысыдыр. Чәмијјәтдә шәхсијјәтин вәзијјәти ичтимаи сијасн шәраитлә мүәјјән едилир вә она конкрет тарихи нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг лазымдыр. Шәхсијјәт инсанда шүурун, өзүнүдәркетмә вә өзүнүидарә габилијјәтинин тәшәккүлү илә әлагәдар мејдана чыхыр. Шәхсијјәтин

әсас маһијјәти онун ичтимаи кејфијјәтләриндә тәзаһүр едир. Демәли, шәхсијјәт ичтимаи мүнасибәтләрин һәм објекти, һәм дә субјектидир. Јә'ни инсан ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә бөјүјәрәк шәхсијјәтә чеврилир. Чүнки шәхсијјәт ичтимаи инкишафын нәтичәси олмагла мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләрин мәһсулудур.

Үмумијјәтлә, шәхсијјәт вә чәмијјәт, онларын гаршылыглы мүнасибәти, шәхси мәнафе илә чәмијјәтин мәнафејинин әлагәси вә с. мәсәләләр узун әсрләр инсан идракыны нараһат етмиш вә ичтимаи-фәлсәфи фикир бу проблемлә бир нечә әср мәшгул олмушдур. Лакин һәмин мәсәләјә һәмишә бир-биринә зидд олан чаваблар верилмишидр. Белә ки, бир гисм мүтәфәккирләр белә һесаб етмишләр ки, чәмијјәт илә шәхсијјәт арасында даими бир әкслик вә барышмазлыг олмуш, дикәрләри исә онларын арасында бир аһәнкдарлығын олдуғуну көстәрмишләр. Чәмијјәт илә шәхсијјәт арасындакы мүнасибәт чохтәрәфли вә мүрәккәбдир. Бунун характери һәр шејдән әввәл, чәмијјәтин игтисади гурулушунун характери илә мүәјјән олуһур. Истеһсал мүнасибәтләринин формасына ујғун олараг чәмијјәтлә шәхсијјәт арасындакы мүнасибәтин формасы мејдана чыхыр. Үмумијјәтлә, шәхсијјәтлә чәмијјәт арасындакы мүнасибәт гаршылыглыдыр, јә'ни чәмијјәт шәхсијјәтә вә әксинә, шәхсијјәт чәмијјәтә тә'сир көстәрир.

Бир сыра мүтәфәккирләр– сосиологлар, тарихчиләр, политологлар вә с. тарихи просин јарадычысы, чәмијјәти јарадан гүввә кими ајры-ајры шәхсијјәтләрин ролуна јүксәк гијмәт верирләр. Һалбуки, шәхсијјәтин өзүнү чәмијјәт јарадыр. Шәхсијјәт чәмијјәтдәки ичтимаи мүнасибәтләрин, истеһсал үсулунун характери илә мүәјјән олунур. Лакин тарихи инкишафын бүтүн мәрһәләләриндә ичтимаи мүнасибәтләрин гурулушу вә мәзмуну ејни олмамышдыр. Чәмијјәтин инкишафынын мүәјјән тарихи пилләләриндә онун һәмин пилләјә ујғун кәлән ичтимаи мүнасибәтләр системи дә мөвчуд олмушдур. Ичтимаи-тарихи инкишафда ичтимаи мүнасибәтләр дәјишмиш вә инкишаф етмишдир. Бир ичтимаи фәрд олмаг е'тибары илә шәхсијјәт ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусундан ибарәт олдуғу үчүн, бу мүнасибәтләрин инкишафы һабелә онун да ичтимаи-тарихи инкишафыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ичтимаи-фәлсәфи фикир тарихиндә шәхсијјәт проблеминин изаһында мүхтәлиф бахышлар мөвчуд олмушдур. Бу күн Гәрб психолокијасында шәхсијјәт һаггында бир сыра (биоложи-З.Фрејд, биососиал-Е.Торндјак, сосиал-Дјүркһејм) нәзәријјәләр вардыр. Бунлар мүрәккәб сосиал варлыг олан

шәхсијјәтин тәшәккүлүндә јалныз бу вә ја дикәр амили әсас һесаб етмәклә, чидди сәһвә јол верир вә шәхсијјәтин һәгиги маһијјәтини изаһ етмәкдән чәкинирләр. Шәхсијјәтин тәшәккүлүнү онун ифа етдији ролла бағлајан “роллар нәзәријјәси” (Ч.Мид, М.Кун вә б.) дә бу гәбилдәндир. Һәмин нәзәријјәјә көрә һәр бир шәхсијјәт һәјаты боју мүәјјән ролда чыхыш едир. Бу рол онун давранышынын характерини мүәјјәнләшдирир. Һалбуки шәхсијјәтин мә’нәви симасында, давраныш вә рәфтарында тәкчә онун ифа етдији рол дејил, һәм дә һәр бир тарихи дөвр, инсанларын јашадыглары ичтимаи-игтисади шәраит, чәмијјәтдә инсанлар арасындакы мүнасибәтләр системи, фәалијјәтин характери, үнсијјәт имканлары өзүнәмәхсус изләр гојур. Одур ки, мүхтәлиф сосиал мүһитдә бөјүјән шәхсијјәтләр өзләринин мә’нәви вә башга психоложи кејфијјәтләринә көрә бир-бириндән чидди фәргләнирләр.

XX әср, хүсусилә онун сон илләри чошғун халг һәрәкатлары дөврүдүр, милјонларла инсан күтләләринин тарихин кедишинә кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә нүфуз етдији бир дөврдир. Сәрт ичтимаи дөнүшләр вә сарсынтылар, мүасир ичтимаи һәјатын өзүнүн сүр’әтләнмиш аһәнки, мүхтәлифлик, милли мүнасибәтләрин кәскинләшмәси, дүнјанын мүхтәлиф бөлкүләриндә кедән мүһарибәләр, бир ичтимаи системин, рус империјасынын дағылмасы, заманәмизин көркәмли ичтимаи хадимләринин зиддијјәтли, бә’зән фачиәли, чох заман исә долашыг мүгәддараты–бүтүн бунларын һамысы шәхсијјәт вә чәмијјәт, тарихдә халг күтләләри вә шәхсијјәтин рлу мәсәләләринә диалектик, реалист јанашылмасыны тәләб едир.

Чәмијјәтлә шәхсијјәтин гаршылыглы мүнасибәти ичтимаи идракын мүһүм мәсәләләриндән биридир. Чәмијјәтлә шәхсијјәт арасында әбәди гаршылыглы мүнасибәт мөвчуддур. Бу, һәр шејдән әввәл, онларын мәнафеләринин гаршылыглы мүнасибәтидир. Чәмијјәтин сосиал дифференсиасијасы (тамын мүхтәлиф һиссә, форма вә тәбәгәләрә ајрылмасы) мејдана кәлдији вахтдан е’тибарән фәрд бу вә ја дикәр ичтимаи групун тәркибиндә олдуғуна көрә, шәхсијјәтин мәнафеји илә чәмијјәтин мәнафеји арасындакы гаршылыглы мүнасибәт шәхсијјәтин дахил олдуғу сосиал групун мәнафеји илә бағлы олан мүнасибәтләр васитәсилә өз ифадәсини тапыр.

Ичтимаи фикир тарихиндә елә консепсијалар олмушдур ки, онлара көрә шәхсијјәтлә чәмијјәтин мәнафеји бир јерә сығa билмәз. Һәлә гәдимләрдә ирәли сүрүлән белә бир формул кениш јајылмышдыр: “Инсан инсана гаршы бир чанавардыр”. XVII әсрдә бу формулу инкилис философу Т.Һоббс тәкрар етмишди. Белә бир консепсијанын тәблиғатчылары иддиа едирдиләр ки, һәјатын

фачиәси синифләрарасы зиддијјәтләрин вә мүнагишәләрин нәтичәси дејил, шәхсијјәтлә чәмијјәт арасында олан вә өз "тәбиәтинә" көрә арадан галдырылмасы мүмкүн олмајаи зиддијјәтләрин вә мүнагишәләрин нәтичәсидир. Һәмин фикрин мүәллифләри бурадан ики мүхтәлиф нәтичәјә кәлирләр. Биринчи нәтичәјә кәләнләр фәрдин шәхси иддиаларыны мүтләгләшдирәрәк шәхсијјәтин чәмијјәтдән там "азадлығыны" тәләб едирләр. Икинчи нәтичәјә кәләнләр исә әксинә, шәхсијјәтин һәр чүр мүстәгилликдән имтина етмәсини тәләб едирләр. Мәсәлән, Т.Һоббс иддиа едирди ки, дөвләт өзү илә јанашы һеч бир шәхсијјәти гәбул етмәјән "јеканә шәхсијјәтдир". Буна көрә дә инсанлар өз һүгугларындан имтина едәрәк онларын үзәриндә дөвләтин һәдсиз һакимијјәти олмасына јол вермәлидирләр.

Бу нөгтеји-нәзәрләрин һәр икисинин үмуми чәһәти шәхсијјәтлә чәмијјәтин бир-биринә дүшмәнчилијини гәбул етмәкдән ибарәтдир. Бунларын арасындакы фәрг јалныз бундан ибарәтдир ки, биринчиси мүнагишәдән чыхыш васитәсини шәхсијјәтин, хүсусилә дә "күчлү шәхсијјәтин" гејри-мәһдуд азадлығыны е'лан етмәк јолларында ахтарыр, икинчиси исә шәхсијјәтин әзилмәсини вә онун чәмијјәт, дөвләт вә с. тәрәфиндән удулмасыны тәләб едир.

Фәлсәфи фикир тарихиндә шәхсијјәт вә чәмијјәт бә'зән бәрабәр, бирөлчүлү кәмијјәтләр кими мүгајисә едилир вә гаршы гојулурду. Метафизик материализм бир тәрәфдән шәхсијјәтин ролуну азалдыр, ону сосиал вә ја биоложи мүһитин мәһсулу сајыр, дикәр тәрәфдән исә шәхси азадлыға тәбии вә тарихи зәрурәти инкар едән өзбашыналыг кими бахырды.

Тарихи инкишаф кедишиндә шәхсијјәтин әсас сосиал типләри, һәтта шәхсијјәт вә чәмијјәтин гаршылыглы мүнасибәтләри дә дәјишир. Ибтидаи ичма чәмијјәтиндә ајрыча инсан ичмаја мүнасибәтдә мүстәгил дејилди. Јалныз ичтимаи фәалијјәтин мүрәккәбләшмәси вә ајрылмасы шәхсијјәтин мүстәгиллијинә илкин шәраит јаратды. Лакин бу, дәрин, зиддијјәтли просесдир.

Шәхсијјәтин формалашмасында һәлледичи амили ичтимаи мүһит тәшкил едир. Шәхсијјәти әһатә едән ичтимаи мүһит бүтөвлүкдә чәмијјәтдә баш верән ичтимаи мүнасибәтләрдир. Бунунла јанашы, шәхсијјәт мүәјјән коллективин, групун үзвү олдуғундан һәмин коллектив вә груп да онун үчүн ичтимаи мүһити тәшкил едир. Демәли, шәхсијјәт ичтимаи мүһитин мәһсулудур. Лакин ичтимаи мүһитин бүтүн инсанлара тә'сири ејни дејил. Шәхсијјәт ичтимаи шәраитлә шәртләнир. Лакин о, һәмин шәраитин садәчә пројексијасы (тәсвири) олмајыб, ону өзү тәшкил едир, өзү

јарадыр. Демәли, шәхсијјәт ичтимаи мүһитә фәал, јарадычы мүнасибәт бәсләјир. Ичтимаи мүһит илә шәхсијјәтин әлагәси вә гаршылыглы мүнасибәти чох мүрәккәб вә зиддијјәтли характер дашыјыр. Мүхтәлиф мүнасибәтләрин мәчмусу олан ичтнмаи мүһит инсана мүхтәлиф тәрәфләрдән тә'сир көстәрир. Һәм дә бу тә'сирләр һәмишә, һәр јердә ејни истнгамәтли олмур, бә'зән дә бир-биринә әкс дурур. Бу һал ондан ирәли кәлир ки, ичтимаи мүһитин өзүндә јени илә көһнә арасында даим мүбаризә кедир.

Дикәр тәрәфдән, инсан ичтимаи мүнаснбәтләрин мәчмусу олдуғундан, о јашадығы дөврүн хүсусијјәтләрини чәмләшмиш һалда өзүндә әкс етднрир, лакин иисанын бүтөвлүкдә чәмијјәтлә, чәмијјәт мигјасында ичтимаи мүһитлә әлагәси вә мүнасибәти мүстәгил дејилдир. Инсан тәкликдә дејил, үзвү олдуғу мүәјјән коллективин, ичтимаи бирлијнн васитәси илә чәмијјәтлә мүнасибәтә кирир. Инсанын билаваситә үзвү олдуғу коллектив, ичтимаи груп дахилиндә дә мүхтәлиф мүнасибәтләр баш верир. Бу мүнасибәтләр дә шәхсијјәтә тә'сир көстәрир ки, бунларын да һеч дә һамысы чәмијјәт мигјасында үмуми ичтимаи мүһитә ујғун олмур. Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, ејни ичтимаи мүһит шәраитиндә бүтүн фәрдләр, шәхснјјәтләр бир-бири илә там ејнијјәт тәшкил етмир. Дикәр тәрәфдән ичтимаи мүһитин шәхсијјәтә тә'сириндә шәхсијјәтин өзүнүн фәрди кејфијјәтләри дә мүәјјән әһәмијјәтә маликдир.

Чәмијјәтин инкишаф мәрһәләләриндә шәхсијјәт бәшәријјәтин тәрәггисинә доғру мүбаризә апарараг, јени мәзмун әлдә едир, онун фәрдлији хејли зәнкинләшир, јарадычылыг имканлары даһа да артыр. Шәхсијјәтин бир чох хүсусијјәтләрининн формалашмасында әмәјин тәшкилинин, сијаси мүнасибәтләр системинин, чәмијјәтин мә'нәви һәјатынын, јени нәслин мәнәви-әхлаги тәрбијәсинин ролу бөјүкдүр.

Шәхсијјәт инсанын ичтимаи, конкрет-тарихи һәјат шәраитнндә онун тә'лим вә тәрбијәсиндә формалашыр. Тәрбијә чәмијјәтин изләдији мәгсәдләрә мүвафиг олараг шәхсијјәтин инкишафына истигамәт верир вә ону тәшкил едир. Бәс шәхсијјәтин инкишафынын, ејни заманда онун сабит вәһдәт тәшкил едән бүтүн психи кејфијјәт вә просесләринин һәрәкәтверичи гүввәси нәдән ибарәтдир? Психолокија тарихиндә бу мәсәләнин һәллнндә шәхсијјәтин психи инкишафынын биокенетик вә сосиокенетик адланан икн консепсијасы олмушдур.

Биокенетик консепсијаја көрә шәхсијјәтин инкишафы биоложи, әсасән ирси амилләрлә мүәјјән олунур. Буна көрә дә шәхсијјәтин инкишафы спонтан (өзбашына) характер дашыјыр. Биокенетикләрин фикринчә инсанда нәинки онун психи фәалијјәтинин формалары, һәм дә онларын мәзмуну тәбнәт тәрәфиндән

програмлашдырылмыш, психи инкишафын мәрһәләләри вә онларын әмәлә кәлмә ардычыллығы әзәли сурәтдә мүәјјәнләшдирилмишдир. Биокенетик консепсија шәхсијјәти шәхси фәаллығдан мәһрум шәкилдә, биоложи амилләрин лабүд тә'сиринин мәһсулу кими тәгдим едирди.

Сосиокенетик консепсија исә шәхсијјәтин инкишафына әтраф сосиал мүһитин билаваситә тә'сиринин нәтичәси вә мүһитин сурәти кими бахырды. Сосиокенетикләр дә ејнилә биокенетикләр кими, инкишаф едән инсанын шәхси фәаллығыны инкар едир, она әтраф шәраитә анчаг ујғунлашан пассив варлыг кими бахырдылар. Әкәр сосиокенетик консепсијаја әмәл едилсә, онда нә үчүн ејни бир сосиал мүһитдә бу гәдәр мүхтәлиф адамын бөјүмәси вә инкишафынын сәбәби изаһ едилмәмиш галыр.

Беләликлә, нә биокенетик, нә дә сосиокенетик консепсија шәхсијјәтин инкишаф ганунаујғунлугларыны баша дүшмәк үчүн әсас кими гәбул едилә билмәз.

Мә'лумдур ки, бөјүк шәхсијјәтләр тарихин дөнүш дөврләриндә, кәскин дәјишикләр вә ичтимаи конфликтләр дөврүндә јетишир. Франса буржуа ингилаби дөврүндә Дантон, Робеспејер, Сен-жуст, Марат вә башга бу кими хадимләр јетишмишдир. Азәрбајчанда XY әсрдә Гара Јусиф, Узун Һәсән, XVI әсрдә Шаһ Исмајыл, XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә М.Ә.Рәсулзадә, һәмин дөврдә Түркијәдә М.К.Ататүрк кими сәркәрдәләр вә ингилаби фикир нәһәнкләри јетишмишдир.

Шәхсијјәтин инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәләри инсанын фәалијјәтдә дәјишән тәлабатлары илә онларын реал тә'минолунма имканлары арасындакы зиддијјәтләрдә мејдана чыхыр[1]. Лакин шәхсијјәтин јетишмәси јалныз чәмијјәтин тәлабаты илә дејил, һәмчинин вахты чатмыш тарихи вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн о анда чәмијјәтә лазым олан адамларын габилијјәти, шәхси кејфијјәти илә дә бағлыдыр. Көркәмли тарихи шәхсијјәтләр, јени тарихи шәраити, ичтимаи инкишафын тәлабатыны һамыдан әввәл, һамыдан ајдын баша дүшәнләр күтләләрин һәрәкатына башчылыг едә биләрләр. К.В.Плеханов (1856-1918) јазырды ки, бөјүк адам "тәшәббүсчүдүр, чүнки о, башгаларындан узағы көрүр вә башгаларындан еһтираслыдыр. О чәмијјәтин зеһни инкишафынын әввәлки кедишиндә гаршыја гојулмуш олан елми мәсәләләри һәлл едир; о, ичтимаи мүнасибәтләрин әввәлки инкишафындан доған јени ичтимаи еһтијачлары көстәрир; о, һәмин еһтијачлары өдәмәк тәшәббүсүнү өз өһдәсинә көтүрүр. О гәһрәмандыр. О, мә'нада јох

[1]Бах: Үмуми психолокија, Бакы 1982, сәһ. 138.

ки, куја о, ишләрин тәбии кедишини дајандыра вә ја дәјишдирә биләр, бу мә’нада ки, онун фәалијјәти һәмин зәрури вә шүурсуз кедишин шүурлу вә азад ифадәсидир. Онун бүтүн әһәмијјәти бундадыр, онун бүтүи күчү бундадыр. Лакин бу –нәһәнк бир әһәмијјәтдир, азман бир гүввәдир"[1]. Бу чәһәтдән бөјүк шәхсијјәтләрин, фикир даһиләринин тарихин, сосиал иросесләрин кедишинә тә'сири чох бөјүкдүр. Шәхсијјәт чәмијјәтин ичтимаи-сијаси һәјатында да әһәмијјәтли рол ојнајыр. Бүтүн ичтимаи һәрәкатлар вә ингилаблар сијаси рәһбәрләрии, ичтимаи хадимләрин, бөјүк сәркәрдәләрин рәһбәрлији алтында баш вермишдир.

Иштирак етдији ичтимаи һәрәкатын шәраит вә вәзифәләрнни анламағын дәрәчәсиидән асылы олараг шәхсијјәт өз фәалијјәти илә һәрәкаты сүр'әтләндирә вә ја ләнкидә, һәрәкатын мәгсәдләринә чатмағы асанлашдыра вә ја чәтинләшдирә биләр. Һәрәкатын башында дуран шәхсијјәт һәрәкатын лүзумсуз гурбанлар вермәмәсинә көмәк едә биләр, јахуд өз сәһвләри илә һәрәката зијан вура биләр. Демәли, бу чәһәтдән шәхсијјәт һәм мүтәрәгги, һәм дә мүртәче ола биләр. Тарихдә ролу чох зиддијјәтли характерә малик олан ичтимаи-сијаси хадимләр дә олмушдур. Онлар бир тәрәфдән мүтәрәгги, дикәр тәрәфдән мүртәче рол ојнамышлар. Мәсәлән, Б.Напалеон буржуа ингилаби наилијјәтләрини мүдафиә едәрәк вә Авропанын феодал монархларыны мәғлубијјәтә уғрадараг, буржуа Франсасында мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Лакин онун ишғалчылыг сијасәти сон нәтичәдә Франсанын мәғлубијјәтинә, Бурбоилар монархијасынын бәрпасыиа сәбәб олмушдур.

Тарихдә фәалијјәтләри икили– мүсбәт вә мәнфи характерә малик олан шәхсијјәтләрдән К.В.Плеханову вә И.В.Сталини дә көстәрмәк олар. В.И.Ленин Плеханов һаггында демишдир: "К.В.Плеханов халгчы кими анадан олмуш, болшевик кими јашамыш вә меншевик кими өлмүшдүр".

3. Һүгуги дөвләт, онун әсас әламәтләри вә принсипләрн

Һүгуги дөвләт идејасы илк дәфә Гәдим дөврләрдә мејдана кәлсә дә, нәзәри консепсија кими онун ишләниб һазырланмасы вә ирәли сүрүлмәси XIX әсрә аиддир. "Һүгуги дөвләт" терминини илк дәфә елмә И.Кант дахил етмишир. Бу нәзәријјә XIX әсрин орталарында кениш јајылмышдыр. Алман һүгугшүнаслары Г.Еллинек вә Л.Штејн һүгуги дөвләт нәзәријјәсинин ән көркәмли нүмајәндәләри олмушлар.

Һүгуги дөвләт нәзәрјјәсинә әсасән дөвләт өз фәалијјәтиндә

[1] К.В.Плеханов. Сечилмиш фәлсәфи әсәрләри. Бакы, 1956, сәһ.333, (рус дилиндә).

һүгугла бағлыдыр вә онун мүәјјән етдији чәрчивәдән кәнара чых-мамалыдыр. Бу нәзәријјә илк вахтлар антифеодал характер дашы-јырды. Һүгуги дөвләт нәзәријјәси јүксәлән буржуазијанын классик дүнјакөрүшү илә сых бағлы иди. Мүтләгијјәти писләмәклә һүгуги дөвләт нәзәријјәси либерал-демократик мәзмун алыр, бә'зән исә буржуазијанын дворјанлара күзәштинин идеоложи әсасы кими чыхыш едирди (Алманијада, Русијада).

Гәрб сијаси елми һүгуги дөвләтин маһијјәтини конститусијалы вә инзибати һакимијјәт органларынын һүгуга табечилијиндә вә онларын үзәриндә һүгуги нәзарәтин олмасында көрүрдү. Һүгуги дөвләт анлајышы дөвләтлә бүтүн сосиал бирликләрин, о ҹүмләдән ајры-ајры фәрдләрин һүгуга һөрмәт етдијини вә она мүнасибәтдә бәрабәр вәзијјәтдә олдуғуну көстәрирди. Белә бир дөвләт мүлкиј-јәтин һакимијјәтдән, хүсуси сәрвәтин коллектив сәрвәтдән ајрылма-сынын тә'сисатландырылмасы (бу вә ја башга бир тә'сисатын тим-салында рәсмиләшдирилмәси) нәтиҹәсиндә јараныр. Бунун сајәсин-дә фәрдләр азад әмәк мүгавиләсиндән истифадә етмәклә өз сәрмајә-сини, техники билисләрини, ишчи гүввәсини вә и.а. истәдикләри шәкилдә истифадә етмәк азадлығы әлдә едирләр. Мәһз бу мә'нада, белә бир дөвләтин һаким олдуғу ҹәмијјәти чох вахт "Мүгавилә ҹәмијјәти" адландырырлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр өзүнү демократик јолла идарә едән ҹәмијјәт јохдурса, орада һүгуги дөвләт дә ола билмәз, чүнки ҹәмијјәтин дуруму дөвләтин типиндән дејил, дөвләтин типи ҹәмиј-јәтин дурумундан асылыдыр. Демократик һүгуги дөвләтин јолу јалныз мүлки ҹәмијјәтин инкишафындан кечир. Инсанларын ирадәсинә вә сә'јләринә сөјкәнән гурулуш әһалинин әксәријјәтинин фәал иштиракы илә вәтәндаш нәзарәти алтында јашаја биләр. Мәһз буна көрә дә јүксәк мә'нәвијјатлы инсан, мүлки ҹәмијјәт, дөвләтә иҹти-маи нәзарәт олмадан демократик һүгуги дөвләт гурмаг мүмкүн дејил.

Һүгуги дөвләт конститусијанын сөзсүз үстүнлүјү, вәтәндашларын вә дөвләтин гаршылыглы мәс'улијјәтилә демократикҹәсинә гәбул олунмуш ганунлар вә һамынын ганун гаршысында бәрабәрлијини ифадә едән дөвләт һакимијјәти тәшкилинин мүәјјән формасыдыр. Бунунла да демократија јалныз вәтәндашларын һүгуг вә азадлыг-ларыны тә'мин етмәји нәзәрдә тутур. Һәм дә онларла вәтәндашлыг мәс'улијјәти, конститусијаја, ганунлара вә өзүнәнәзарәтә ҹидди нәзарәт үзвү сурәтдә бағлыдыр.

Һүгуги дөвләтдә ән үмуми, бир баша, бәрабәр сечки һүгуги прин-сипләри һәјата кечирилир, онун вәтәндашларынын исә дөвләт вә иҹтимаи ишләрдә иштирак етмәси тә'мин едилир. Сәлаһијјәтин мәһдудлашдырылмасы, һакимијјәтдән суи-истифадә етмәјә зәманәт

јаратмаг үчүн ганунверичи, идарәедичи вә мәһкәмә нәзарәти кими һакимијјәт бөлкүсү һәјата кечирилир. Һүгуги дөвләт чәмијјәтин нәзарәти алтында олур. Орада һәр һансы бир шәхсин, сосиал групун, партијанын, груплашманын диктатурасы, бүрократик идарә үсулу истисна едилир.

Һүгуги дөвләтдә инсанын вәтәндашлыг һүгуглары гәбул олунмуш бејнәлхалг һүгуг нормалары сәвијјәсиндә һәјата кечирилир, милли-етник, сијаси, дини, һәдд-булуг вә с. әламәтләрннә көрә һәр һансы ајры-сечкилик истисна едилир, шәхсијјәт вә ләјагәтин е'тибарлы ганунлар әсасында мүдафиәсиинә, инсанын әмлак вә мәнзилинин тохунулмазлығына, һәр һансы сәнәтин сечилмәсинә, јашајыш јеринин мүәјјән едилмәсинә, башга өлкәјә кетмәк вә кәлмәк азадлығына, кизли телефон данышыглары вә јазышмаларына зәманәт, сөз, мәтбуат вә информасија азадлығы, инсанын дүнјакөрүшүнү вә мә'нәви марағыны сәрбәст тәјин етмәси, мәһкәмә органлары вә ичтимаи тәшкилатлар тәрәфиндән вәтәндашлыг һүгугларынын һәртәрәфли мүдафиәсинә там тә'минат верилир.

Һүгуги дөвләт халгын демократик ирадәсини ифадә едән, шәхси вә милли тәһлүкәсизлијинә тә'минат верән, һакимијјәтини инсанларын шәхси вә сијаси һаглары илә мәһдудлашдыран бир дөвләт олмалыдыр. Һүгуги дөвләтдә дининдән, етник мәисубијјәтиндән, сосиал вәзијјәтиндән, сијаси әгидәсиндән асылы олмајараг бүтүн вәтәндашлар бәрабәр һүгугларла тә'мин олунмалы, инсан һагларынын тохунулмазлығы вә алилији горунмалы вә һәр бир вәтәндашын азад инкишафы үчүн шәраит јарадылмалыдыр. Белә дөвләт јалныз демократик јолла гәбул едилмиш ганунла идарә олунур. Вәтәндашларын һагларыны тә'мин етмәк үчүн һәмин дөвләтин мүкәммәл һүгуг системи, мүстәгил вә сәмәрәли мәһкәмә һакимијјәти, бир-биринә нәзарәт едән һакимијјәт будаглары, легал мүхалифәти, һөкумәтә вә һакимијјәтә сәрбәст Вәтәндаш нәзарәти олмалыдыр.

Азәрбајчанда демократик һүгуги дөвләт гуручулуғу јолунда атылан илк аддымлар бу јолун бүтүн чәтинликләрини вә зиддијјәтләрини үзә чыхарды. Мә'лум олду ки, демократик гурумлары ишләмәјә мәчбур етмәк онлары програмларда бәјан етмәкдән, һәтта ганунла тәсдигләмәкдән гат-гат чәтин имиш. Өлкәнин јашадығы кечид дөврүнүн ағырлығы, тоталитаризм ирсинин јүкү, демократик өзүнүидарә вәрдишләринин зәифлији, ара вермәјән харичи тәһлүкә мүстәгиллик вә демократија идеалларына бир гәдәр инамсызлыг јарадыб. Мүстәгиллијин мүмкүнлүјүнә инамсызлыглар, демократик азадлыг вә идарәетмә үсулларынын вахты јетишмәдији һаггында фикирләр јајылыр. Һәтта бә'зән милли, даһа дәгиг десәк мүстәгил

дөвләт гуручулуғу илә һүгуги, демократик дөвләт гуручулуғуну гаршы-гаршыја гојурлар. Тәбии ки, мүстәгил дөвләт һәлә демократик дөвләт демәк дејил вә һәм дә јаддан чыхармаг лазым дејил ки, дөвләти һүгуги дөвләт е'лан етмәклә о, һәгигәтән дә һүгуги, демократик дөвләт олмур. Һүгуги дөвләтин сосиал-игтисади вә мә'нәви дајаглары јарадылмалыдыр. Әкс тәгдирдә демократија декаратив характер дашыјачаг.

Һазырда Гәрб алимләри һүгуги дөвләтин хүсуси бир нөвү олан "Сосиал һүгуги дөвләтдән" бәһс едирләр. Бу заман елә бир дөвләт нәзәрдә тутулур ки, орада јалныз дөвләтлә вәтәндашлар арасында дејил, һабелә вәтәндашларын өз араларында да әдаләтли мүнасибәтләр һөкм сүрүр. Белә ки, сосиал сијасәтин көмәји илә дөвләт чәмијјәтдә һәддиндән артыг варлыларын вә јохсулларын олмасына јол вермир. Бу исә өз нөвбәсиндә чәмијјәтин бүтүн үзвләринин тәлабатынын вә мәнафејинин өдәнилмәси үчүн шәраит јарадыр.

Һүгуги дөвләтин ашағыдакы әламәтләри вардыр:

1. Ганунун алилији, һүгугун үстүнлүјү;
2. Вәтәндашларын һүгугларынын мүдафиәси вә онларын тә'мин едилмәси;
3. Дөвләт һакимијјәти һәдләринин мүәјјән едилмәси;
4. Груп һүгугларынын мүдафиәси;
5. Һакимијјәт бөлкүсү;
6. Мәһкәмә вә ганун гаршысында һамынын бәрабәр олмасы;
7. Конститусија нәзарәти;
8. Дөвләт вә гејри-дөвләт тә'сисатларынын (партијаларын, ичтимаи тәшкилатларын вә с.) функсија вә сәлаһијјәтләринин мәһдудлашдырылмасы;
9. Дөвләтин вәтәндашлар гаршысында мәс'улијјәти, вәтәндашларын сосиал мүһафизәси, онларын дөвләт ғаршысында мәс'улијјәти.

Һүгуги вә демократик дөвләтин әсас атрибуту кими һакимијјәтин бөлүнмәси принсипи ганун јарадычылығында да әсас олмалыдыр. Ганун јарадычылығынын бејнәлхалг тәчрүбәсиндә ганунлар узунмүддәтли ичтимаи мүнасибәтләри тәнзимләмәк функсијасыны һәјата кечирмәк мәгсәдилә гәбул едилир.

Тарихән һакимијјәт вә ганунун һәмишә јанашы мөвчуд олмасына бахмајараг, әксәр һалларда һакимијјәти ганун үстәләмишдир. Бу мә'нада һүгуги дөвләтин мүһүм әламәти олан ганунун алилији принсипи һакимијјәтин өзүнүн дә гануна табе олмасыны нәзәрдә тутур. Одур ки, һүгуги дөвләтдә президентдән тутмуш сырави вәтәндашадәк һамы ганун ғаршысында бәрабәр олур. Лакин буну чәмијјәт үзвләринин әмлак бәрабәрлији кими баша дүшмәк олмаз.

Məhз бу принсипләрин көзләнилмәмәси чәмијјәтдә гејри-сабитлијә кәтириб чыхарыр.

Ганунун алилији принсипи һамы тәрәфиндән гәбул едилмәли, бүтүн вәтәндашларын ганун гаршысында бәрабәрлији тә'мин едилмәлидир. Бу јолда республикамызда мәһкәмә вә прокурорлуғун фәалијјәтинә даир ислаһатлар кечириб шәхсијјәтин тохунулмазлығыны тә'мин етмәк, вәкилләрин һүгугларыны кенишләндирмәк лазымдыр. Әлавә олараг һүгуг-мүһафизә органларынын фәалијјәти максимал сурәтдә ашкарландырылыб, бу органлар тәрәфиндән ганун позулмасы һалларынын мүмкүнлүјү һечә ендирилмәлидир.

Лакин ганунун алилији һәр шеј үзәриндә онун мүтләг үстүнлүјү демәк дејилдир. Әввәла ганун һәр шејә гадир дејил. Икинчиси, дөвләт һакимијјәти ганунла дејил, мүбаризә илә јараныр вә јалныз бундан сонра о, ганунла тәсбит олунур, објектив, әдаләтли ганунларла идарә едилир. Јә'ни мәнбәјинә, тәкамүлүнә көрә үстүнлүк һакимијјәтә мәхсусдур. Бунунла өзбашыналығын гаршысыны алмаг үчүн ганун һакимијјәтә нәзарәт етмәлидир.

Ганунун алилији онда өз ифадәсини тапмыш халгын үмуми ирадәсинин суверенлијинә әсасланыр. Лакин дөвләт һакимијјәти, али нүмајәндәли органын фәалијјәти буна һеч дә тә'минат вермир. Ганунун үмумхалг ирадәсиндән кәнара чыхмасы биринчи һалда о гәбул олунан анда мүмкүндүр, икинчи һалда исә ганун көһнәлдикдә ола биләр ки, артыг о әһалинин ирадәсини адекват әкс етдирә билмәсин.

Нәһајәт, ганунун алилији јалныз дөвләт апараты тәрәфиндән онун тә'мин едилмәсинин дөнмәзлијиндә ифадә олунмур. О, һабелә онун сәрәнчамларына вәтәндашларын әмәл етмәсинә инамын олмасыны нәзәрдә тутур. Чүнки ганун халгын ирадәсини тәмсил едир. Һеч ким өзүнү ганундан күчлү, үстүн олдуғуну сүбут етмәјә чалышмамалыдыр. Әслиндә бүтүн мүнагишәләр ганунларын позулмасы илә башлајыр. Мәһз буна көрә дә бүтүн вәтәндашлар, хүсусилә дөвләт гуллугчулары ганунун алилијини вә инсан һагларыны мүгәддәс билмәлидирләр, онлар јалныз һәгигәтә хидмәт руһунда тәрбијә олунмалыдырлар. Һәмин гуллугчулар һеч бир дөвләт марағыны вә башга "али марағы" рәһбәр тутмамалыдырлар. Демократик дөвләтдә инсан һагларындан вә ганунун алилијиндән али һеч нә ола билмәз. Елә буна көрә дә инсанларда вәтәндаш дујғусунун тәрбијәси, инсана вә чәмијјәтә ганунлара һөрмәт һиссинин ашыланмасы, бир-бириндән вә дөвләтдән һәмин ганунлара сөзсүз әмәл етмәк тәләби демократик гүввәләрин ән мүһүм вәзифәләриндәндир. Әхлаг вә вәтәндаш дујғусу исә һүгуги дөвләтин тәмәл дашларыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, демократик һүгуги дөвләт јаратмаг үчүн јени һүгуг нормалары һазырлаималыдыр. Лакин һәмин нормалары һазырлајаркән узун вә кешмәкешли дөвләт гуручулуғу јолуну кечмиш дикәр демократик өлкәләрин тәчрүбәсиндән сәмәрәли истифадә олунмалы вә јени јарадылан бүтүн һүгуг нормалары демократик һүгуги систем гуручулуғу саһәсиндәки дүнја тәчрүбәсинә ујғунлашдырылмалыдыр. Мә'лумудур ки, Гәрб өлкәләринин сијасәти, демократијасы чох узун тарихә, инкишаф етмиш һуманист чәмијјәтә вә јүксәк сијаси мәдәнијјәтә маликдир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, бу күн демократијанын, сијасәтин дөвләт структурларынын Гәрб моделини үмуммилли хүсусијјәтләри, јерли шәраити нәзәрә алмадан һеч вәчһлә Азәрбајчан мүһитинә кор-коранә тәтбиг етмәк олмаз. Дикәр тәрәфдән нә һакимијјәт, нә дә мүкәммәл һүгуг өз-өзлүјүндә ганунларын ичрасына тә'минат вермир. Она көрә дә чәмијјәтдә һүгуги шүурун вә һүгуг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәси башлыча вәзифәләрдән биридир.

Ганун али һүгуги гүввәјә маликдир. Ганунун али һүгуги гүввәси онун рәддедилмәзлијиндә (ганунверичи органдан башга һеч бир орган гануну ләғв едә, јахуд дәјишдирә билмәз) вә дикәр дөвләт актларынын она там мүвафиг олмасындадыр. Һәлә XVIII әсрдә бөјүк алман алими вә философу И.Кант "вәтәндашларын вә дөвләт һакимијјәтинин гаршылыглы мәс'улијјәтини нечә тә'мин етмәк олар?" суалына чаваб верәрәк јазырды ки, бүтүн сынанмыш идарәетмә формаларындан ән јахшысы республикадыр. Лакин һәтта, онун өзү дә әкәр һакимијјәт бөлкүсү јохдурса, һакимијјәтин өзбашыналығына вә онун корланмасына тә'минат верә билмир.

Һакимијјәт бөлкүсү идејасы јени дөвр буржуа ингилаблары нәтичәсиндә игтидара кәлән јени синфин идеологлары тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Сонрадан бу принсип 1787-чи ил АБШ Конститусијасында өз әксини тапмышдыр. Конститусија бир тәрәфдән халг суверенлијини е'лан едир, дикәр тәрәфдән исә һакимијјәти үч јерә: ганунверичи, идарәедичи вә мәһкәмә һакимијјәтинә бөлүр. Бурада һакимијјәт бөлкүсү ејни заманда мүәјјән мәһдудијјәтләр вә таразлашдырма системи илә мүшајиәт олунур. Һакимијјәт бөлкүсү мәсәләсиндә ән чәтин вә мүрәккәб мәсәлә мүстәгил вә һәгиги мәһкәмә һакимијјәтинин јарадылмасыдыр. Ш.Монтескје гејд едирди ки, бәшәријјәт үчүн әдаләт мәһкәмәси гәдәр мүһүм олан өзкә һеч нә јохдур. Бу күн артыг бизә бәлли олур ки, һәм сијаси, һәм игтисади, һәм дә сосиал ислаһатларла бағлы програмларын һәјата кечирилмәсинин тә'минатчысы ролунда јалныз әдаләт мүһакимәси чыхыш едә биләр. Бу исә мәһкәмә һүгуги ислаһатларынын һәјата кечирилмәсини зәрури едир.

Сонрадан һакимијјәт бөлкүсү демократик һүгуги дөвләтин мүһүм принсипи кими дүнјанын мәдәни өлкәләринин һамысынын конститусијаларында өз әксини тапмышдыр. Әлбәттә, һакимијјәтин бөлкүсү, нечә дәјәрләр, бүтүн дәрдләрин дәрманы дејилдир. Бунунла белә, бәшәријјәт һакимијјәт системиндәки гармагарышыглығы арадан галдырмаг вә онун сәмәрәли фәалијјәтини тә'мин етмәк үчүн һәләлик бундан мүкәммәл бир демократик принсип ичад етмәмишдир.

Һакимијјәт бөлкүсү тәбии ки, һакимијјәт вәһдәтини вә тамамлығыны нәзәрдә тутур. Башга сөзлә, һакимијјәт бөлкүсү онун голларынын там мүстәгиллији демәк дејилдир. Там мүстәгиллик әслиндә һакимијјәтин мәһви демәкдир. Һәр һансы шәраитдә һакимијјәт президент апаратына табе олдугда фактики һакимијјәтин деформасијасы баш верир вә о кетдикчә дәринләшир. Белә бир вәзијјәт исә дөвләт һакимијјәтинин һәдләрини мүәјјән етмәјә имкан вермир. Демәли, дөвләт сијаси чәмијјәт тә'сисаты олуб, күтләви һакимијјәт механизми васитәси илә фәрдләрин вә чәмијјәтин мөвчудлуғунун әсасларыны вә халгын суверенлијини тә'мин едән әрази бирлијидир. Мәһз буна көрә дә "милләт дөвләтә дејил, дөвләт милләтә хидмәт етмәлидир", принсипи һәјата кечирилмәлидир.

Һүгуги дөвләтин әсас әламәтләриндән бири дә Конститусија нәзарәтидир. Конститусија (латын: гурулуш, тә'сисат) –дөвләтин али һүгуги вә ичтимаи системинин әсасларыны мүәјјәнләшдирир. Конститусија дөвләт гуручулуғуну вә дөвләт һәјатынын регламентасија (дөвләт органларынын, идарәләрин, тәшкилатларын вә с. фәалијјәт гајдасынын мүфәссәл мүәјјән едилмәси) сәвијјәсиндән асылы олараг конкрет форма вә маһијјәт кәсб едир. Дикәр тәрәфдән, конститусијанын регламентасија сәвијјәси онун бир нөв өмрүнү мүәјјәнләшдирән башлыча амилләриндән бири ролуну ојнајыр.

Һакимијјәтин ганунверичи, ичра вә мәһкәмә голларына там бөлүнмәси, бу һакимијјәт будагларынын гаршылыглы нәзарәт вә фәалијјәти демократијанын әсас тә'минатыдыр. Парламентин гәбул етдији, лакин Конститусијаја ујғун кәлмәјән ганунлары ләғв едән вә мүвафиг ганунларла конститусија һүгугларынын һамысына тә'-минат верән Конститусија мәһкәмәсинин јарадылмасы зәруридир.

Конститусија нәзарәти доктринасыны илк дәфә 1803-чү илдә Чон Маршалын сәдрлији илә АБШ Мәһкәмәси формалашдырмыш вә тәтбиг етмишдир. АБШ-ын Федерал Конститусијасы конгресин ганунларынын Конститусијаја ујғун олуб-олмамасыны јохламаг сәлаһијјәтини Али Мәһкәмәјә вермәдији һалда, Али мәһкәмә бу һүгугу реаллашдырыб. Белә ки, Али мәһкәмә 1789-чу ил мәһкәмә гурулушу һаггында Ганунун 13-чү бөлмәсинин Конститусијанын III

бөлмәсинә ујғун олмамасы һаггында гәрар чыхарыб. Беләликлә, АБШ Али Мәһкәмәси өзү-өзүнә Конститусија нәзарәти сәлаһиј-јәтләрини вериб вә сонралар бу һеч вахт мүбаһисәјә сәбәб олмајыб. Али Мәһкәмәнин 13 нәфәрдән ибарәт үзвү сенатын разылығы илә президент тәрәфиндән өмүрлүк тә'јин едилир. Али мәһкәмә бу вә ја дикәр ганунун, јахуд һакимијјәт органларынын тәдбирләринин конститусијаја ујғун олуб-олмадығыны мүәјјән едир вә ујғун кәлмәдикдә онлары ләғв едә биләр.

Дүнја Конститусија нәзарәти, демәк олар ки, ики әсас һалда тәтбиг едилир:

1. Конститусија нәзарәтини үмуми јурисдиксија мәһкәмәси һәјата кечирдикдә (АБШ, Аркентина, Норвеч, Австралија, Јапонија вә с.). Бу систем вә ја модел мәркәзләшдирилмәмиш вә ја Америка модели адланыр.

2. Мәркәзләшдирилмиш (вә ја Avropa) системи. Бу систем вә ја модел бу мәгсәдлә мәһкәмә органларынын јарадылмасыны вә онларын үмуми јурисдиксија мәһкәмә органларынын тәркибинә дахил олмамасыны нәзәрдә тутур. (АФР, Австрија, Италија, Франса вә с.).

Мә'лум олдуғу кими, дүнја өлкәләринин әксәријјәтиндә, хүсусилә Гәрби Авропа өлкәләриндә Конститусија нәзарәти икинчи Дүнја мүһарибәсиндән сонра мүәјјән едилиб. Өзү дә бу өлкәләрин әксәријјәти "Америка" моделиндән даһа чох "Авропа" моделинә үстүнлүк верибләр. Бунун әсас сәбәби исә һәмин моделин өлкәдә нормајарадычы (хүсусилә јени нормаларын) фәалијјәтинин кениш-ләнмәси олуб.

Көстәрилән мәсәләләр бахымындан дүнја практикасында Конститусија гуручулуғунда үч башлыча форма һаггында данышмаг олар:

1. Дөвләт гуручулуғунун вә дөвләт һәјатынын минимум дәрәчәдә регламентләшдирилмәсинә јол верилмиш конститусијалар. Дөв-ләтин әсас ганунунун бу формада тәртибинә АБШ Конститусијасы мисалдыр. О, једди маддәдән вә һәмин маддәләрә мүхтәлиф илләрдә едилмиш 26 дүзәлиш вә әлавәләрдән ибарәтдир. Тәсадүфү дејилдир ки, АБШ Конститусијасы 1787-чи илдән бу күндәлик дәји-шилмәмиш галмышдыр.

2. Дөвләт һәјатынын вә дөвләт гуручулуғунун һәртәрфли рег-ламентасија едилмәси илә фәргләнән конститусијалар. Әксәр дөв-ләтләрин конститусијалары бу гәбилдән олан әсас ганунлар групуна дахилдир. Конститусија регламентасијасынын јүксәк сәвијјәси онун сијаси чәһәтдән сабит дөвләтләрдә белә тез-тез дәјишмәсинин гаршысыны ала билмир. Мәсәлән, Франсада 1946-чы вә 1958-чи

илләрдә, Јунаныстанда 1927, 1952 вә 1975-чи илләрдә конститусија дәјишикликләри баш вермишдир.

3. Дөвләт гуручулуғу вә дөвләт һәјатынын мүхтәлиф саһәләри ваһид конститусија илә дејил, ајры-ајры ганунларла–конститусија актлары илә тәнзим едилир. Бөјүк Британијанын сијаси гурулушу, Парламент һаггында, Дөвләт иазирләри һаггында, Јерли өзүнүидарә һаггында мүхтәлиф илләрдә гәбул олунмуш гаиунларла, Исвечин сијаси системи исә 1974-чү илдә гәбул едилмиш идарәетмә формасы һаггында ганулла, Сәлтәнәт вәрәсәлији вә Мәтбуат азадлығы һаггында актларла тәнзим олунур.

Конститусија нәзарәтинин әсас мәгсәди, вәзифәси ганунларын вә дикәр норматив актларын конститусијаја ујғун олмасыны јохламагдыр. Ганун конститусија нәзарәти гајдасында конститусијаја зидд һесаб едилдикдә өз һүгуги гүввәсини итирир вә тәтбиг едилмәмәлидир. Конститусија нәзарәтини ашағыдакы мәһкәмәләр һәјата кечирир: а) үмуми харктерли бүтүн мәһкәмәләр (мәс: АБШ, Аркентина, Данимарка вә с-дә); б) Али мәһкәмә (мәс: Австралија, Һиндистан вә с-дә); в) хүсуси конститусија мәһкәмәси (мәс: Австрија, Италија, АФР вә с-дә); г) хүсуси орган (мәс: Франса Конститусија Шурасы).

Конститусија мәһкәмәсинин әсас функсијасы конститусија нәзарәтини һәјата кечирмәкдир. Конститусија мәһкәмәси үзвләрини ја парламент сечир (АФР-дә Федерал Конституси мәһкәмәси), ја да дөвләт башчысы тә'јин едир (Автријада, Кипрдә). Бә'зән Конститусија мәһкәмәси үзвләрини парламеит вә дикәр дөвләт һакимијјәти вә әдлијјә органлары да тә'јин едир (мәс: Италијада президент, парламент вә макистратура).

Һүгуги дөвләтин әсас принсипләриндән бири дә вәтәндашларын азадлығынын, һүгугларынын, мәнафејинин, шәрәф вә ләјагәтинин мүдафиә едилмәси вә бунларын тә'минатыдыр. Бүтүн дөвләтләрин конститусијаларында вәтәндашлара кениш сәлаһијјәтләр, һүгуг вә азадлыглар верилмишдир. Ејни заманда бу саһәдә мүвафиг мәһдудијјәтләр дә гојулмушдур. Лакин әсл демократик шәраит о вахт јарадыла биләр ки, инсанын тәбии һүгуглары конститусија тәрәфиндән гануну шәкилдә тәсбит едилмиш олсун, јә'ни шәхсијјәтин һәјатын бүтүн саһәләриндә фәалијјәт азадлығы тә'мин едилсин.

Шәхсијјәтин сосиал, әмәк, сијаси фәаллығы нәтичә е'тибарилә мәһз онун чәмијјәтдәки вәзијјәти илә, она верилмиш һүгугларла вә һәвалә едилмиш вәзифәләрлә мүәјјәнләшдирилир. Шәхсијјәтин сијаси, сосиал-игтисади һүгугларынын тә'минатыны мөһкәмләндирмәк үчүн игтисади вә сијаси шәраити мүвафиг сурәтдә дәјишдирмәк лазымдыр. Лакин бу дәјишикликләрин характери,

һәјата кечирилмәси мүддәтләри чәмијјәтин бүтүн үзвләринин әмәк фәалијјәти илә сых бағлыдыр.

Мүәјјән мәсәлә барәсиндә инсана өз фикрини сөјләмәк имканы верән сијаси азадлыг вә һүгугларын һәјата кечирилмәси, ичтимаијјәти мараглапдыран һәр һансы проблем јалныз фикир плүрализм шәраитиндә мүзакирә олундугда мүмкүндүр. Бу исә һәм дә бүтүн мүхтәлиф рә'јләри вә реал имканлары нәзәрә алмагла ән дүзкүн гәрарлара кәлмәјә көмәк едир.

Адамларын һүгуг вә азадлыгларыны һәрраситә илә мүһафизә едәркән вә оилара тә'минат јарадаркән бунлары вәтәндаш вәзифәләриндән ајрылыгда котүрмәк олмаз. Демократија ағыллы ичтимаи гајданы нәзәрдә тутур, бунсуз исә әслинә галса шәхси азадлыг да ола билмәз. Һәр бир инсан доғуландан азаддыр вә башгалары илә бәрабәр һүгуглудур. Азадлыг идеалы инсанын тәбиәтиндә дәрин көк салмышдыр. Сәадәтә, ирадәјә, мәһәббәтә вә азадлыға чан атмаг кими тәләбат инсана фитрән верилмишдир. Инсан дүнјаја кәлдији күндән онун алынмаз шәхси вә сијаси һаглары вар. Һеч бир ичтимаи, милли вә ја дөвләти мәнафе инсан һагларынын позулмасына бәһанә сајыла билмәз. Инсан һаглары јалныз мүһарибә вә тәбии фәлакәтләр заманы гисмән мәһдудлашдырыла биләр, о да јалныз демократик јолла гәбул едилмиш ганун әсасында.

Шәхси азадлыг әгли инкишафын вә уғурлу јарадычылығын тәмәлидир. Мәһз буна көрә инсан һагларынын көзләнилмәси милли јүксәлиш вә мә'нәви дирчәлишин зәрури шәртидир. Ахы чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн мә'нәви вә интелектуал сәвијјәси јүксәк олмаса инсанын өз мәгсәдләрини сәрбәст вә уғурла мүәјјәнләшдирилмәси, мәнафејини башгаларынын мәнафеји илә узлашдырмасы гејри-мүмкүндүр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шәхси һүгугларын вә азадлыгларын бәргәрар едилмәси, үмумән демократијанын вә ашкарлығын кенишләндирилмәси гануичулуғун мөһкәмләндирилмәси вә гануна сөзсүз һөрмәт һиссинин тәрбијә едилмәси илә јанашы кетмәлидир. Демократија нә өзбашыналыгла, нә мәс'улијјәтсизликлә, нә дә азғынлыгла бир араја сығмыр. Лакин сон вахтлар өлкәмизин мүхтәлиф рекионларында демократик һүгуглардан антидемократик мәгсәдләрлә истифадә етмәк чәһдләри дәфәләрлә мүшаһидә едилмишдир. Бә'зиләринә елә кәлир ки, сәрһәдләрин дәјишдирилмәсиндән тутмуш мүхалифәтчи партијалар јарадылмасынадәк һәр чүр мәсәләни бу јолла һәлл етмәк олар. Һалбуки, демократикләшдирмәдән бу чүр суи-истифадә һаллары вәтәндаш чәмијјәти вә һүгуги дөвләтин тәбиәтинә көкүндән зиддир, халгын мәнафејинә гәтијјән ујғун дејилдир.

IX ФӘСИЛ

Чәмијјәтин сијаси һәјатынын демократик әсаслары

1. Демократија үмумбәшәри сәрвәт кими

"Демократија" јунан сөзү олуб, "халк һакимијјәти" (демос-халг, кратос-һакимијјәт) демәкдир. Бу анлајыш Гәдим Јунаныстанда мејдана кәлмиш, сонра исә дикәр халгларын дилләринә дахил олмушдур. Периклин ады илә тарихдә галан илк демократија гәдим Афина дөвләтиндә мејдана кәлмишдир. Лакин тарихи инкишафын һәр бир мәрһәләсиндә демократија мәфһуму јени мәзмун вә мә'на кәсб етмишдир. Јә'ни, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә демократија анлајышынын мәзмуну бу вә башга дөврдәки ичтимаи-игтисади гурулушдан асылы олараг дәјишилмишдир. Конкрет мә'нада "демократија" елә бир дөвләт формасыдыр ки, бурада халг кениш һүгуглара, азадлыға вә дөвләт ишләринин һәллиндә иштирак етмәк һүгугуна маликдир. Демократија кениш мә'нада һәм дөвләт механизминин фәалијјәти методлары кими, һәм дә онун тәшкили гајдасы (идарәетмә формасы, дөвләт гурулушу вә с.) кими дәрк едилир.

Демократија халгын елә һакимијјәт формасыдыр ки, бурада али һакимијјәт халга мәхсусдур вә ја халг өзү билаваситә азад сечки системиндә сечилмиш нүмајәндәләри васитәсилә бу һакимијјәти һәјата кечирир. АБШ-ын сабиг президенти А.Линколн дејирди ки, "демократија халгын ирадәси вә иштиракы илә халг наминә идарәетмә демәкдир".

Демократија һәм дә тарихин узун вә чәтин сынагларында формалашан практик процедуралар комплексидир. Башга сөзлә, демократија азадлыға гануни статус верилмәси демәкдир. Елә буна көрә дә конститусион һөкумәтин заманын сынағындан кечмиш вә һәр бир чәмијјәти рөвгләндирәчәк әсас принсипләрини–инсан һүгуглары вә ганун гаршысында бәрабәрлик принсипләрини там демократик принсипләр адландырмаг олар.

Лакин бә'зи Гәрб изәријјәчиләри демократијаны вә азадлығы бир нөв халис етник анлајыш кими, "һәјат тәрзи кими" гәләмә верирләр. Бу чәһәтдән Америка сосиологу М.Хилдин бәјанәти чох сәчијјәвидир. "Азад чәмијјәт. Мүасир демократијаја гијмәт верилмәси" адлы китабында о јазыр: "Һүгуги һакимијјәт вә сијаси машын чәрчивәләри дахилиндә һөкумәт мүәјјән мүлки азадлыглары јаратмаға чәһд едә биләр, лакин һеч бир заман, һеч бир һөкумәт вә ја һүгуг системи инсанын сәадәти вә рифаһи үчүн зәрури олан бүтүн

азадлыг формаларыны нәзәрдә тутачагларына вә хүсусилә дә тә'мин едәчәкләринә үмид бағлаја билмәз. Азад чәмијјәт өз варлығыны механики гајдалар вә тәсисатлар васитәсилә горујуб сахлаја билмәз. Азадлыг ичтимаи тәшкилат формасындан даһа чох психоложи вә мә'нәви кејфијјәтдир"[1].

"Демократија халг һакимијјәтидир" демәк, һеч дә дөвләтин мәһз халг тәрәфиндән идарә олунмасы демәк дејилдир. Халг–һакимијјәтин мәнбәјидир. Дөвләти исә пешәкар сијасәтчиләр идарә етмәлидирләр. Демократија чохлуғун һакимијјәтидир. Лакин һәмин принсип мүвафиг чәмијјәтдә мөвчуд олан азлыгларын һүгугларынын мүдафиәси илә үзви сурәтдә әлагәләндирилмирсә, онда орада әсл демократијадан сөһбәт ола билмәз.

Бүтүн инкишаф етмиш өлкәләрдә демократик режимләр чәмијјәтдәки сосиал тәбәгәләрии игтисади мараглары вә фәрдләрин мадди кәлир сәвијјәсинии јүксәлмәси әсасында тәшәккүл тапыб. Бунсуз демократик режимин узун мүддәт мөвчудлуғу мүмкүн дејил.

Ичтимаи инкишафда кери галмыш өлкәләрин демократик режимә кечид просеси франсыз сосиологу Р.Аронун "Сијаси структур" нәзәријјәси әсасында изаһ олуна биләр. Бу өлкәләрдә демократијаја кечид инкишаф етмиш өлкәләрин тә'сири илә баш верир. Лакин инкишаф етмиш өлкәләрдән фәргли олараг демократик режимин игтисади-мәдәни шәртләри јаранмадығындан кери галмыш өлкәләрдә демократик принсипләрин архасында чәмијјәтдәки үстүн сосиал тәбәгәләрин мараглары дајанмыр. Бу заман бу идејаларын дашыјычылары мәһдуд груплар олур вә бир чох һалларда онлар идеолокија васитәсилә мүвәггәти олараг өзләринин күтләви сосиал базасыны јарадыр. Адәтән, белә һалларда игтисади һакимијјәти әлләриндә сахлајан һаким тәбәгә көһнә нәзарәт механизмләри сырадан чыхдығындаи мүвәгтәти олараг сијаси һакимијјәти өз тә'сир даирәсиндән бурахыр вә бундан јарарланан демократик елита күтләви һәрәкат далғасында сијаси һакимијјәтә кәлир. Лакин онларын јени идејалары чәмијјәтдәки сосиал групларын тәлабатларынын сәвијјәсиндән јухарыда дурдуғу үчүн әввәлки күтләви сосиал дајагларындан мәһрум олурлар. Јени елитанын гаршысында дуран әсас вәзифә исә игтисади мүнасибәтләри сијаси мүнасибәтләрә ујғунлашдырмаг, сијаси структурлар васитәсилә чәмијјәтдә демократик дәјәрләрин гәбулуну тә'мин етмәкдир. Буну һәјата кечирмәк үчүн исә демократлар дөвләтдән кәнар игтисади һакимијјәтә малик јени малијјә груплары формалашдырмаға чалышырлар, бу чәһд исә әввәлки игтисади һакимијјәтә саһиб олан тәбәгәнин

[1]Бах: В.Давыдович. Азадлыг, Бакы 1971, сәһ. 206.

мүгавимәти илә гаршылашыр. Бу һалда демократларын һакимијјәтдә галмасы мүмкүнсүз олур вә онлар вахт тапыб өзүнә кәлән көһнә һаким тәбәгәнин ирадәси илә игтидардан салынырлар. Бу просес сон илләр әрзиндә дүнјанын тәхминән 20-јә гәдәр өлкәсиндә баш вериб.

Сивилизасијанын ән мүһүм сәрвәти кими мејдана кәлән демократија ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләрини әһатә едир. О, инсанын мүстәгиллијини вә тәшәббүскарлығыны тә'мин едән игтисади фәалијјәт азадлығыны тәләб едир. Демократија азадлығын синоними кими дә ифадә едилир. Белә ки, онун әсас дәјәри инсанын азадлыға доғру чан атмасында әкс олунур. О, инсанын енержисини вә фәаллығыны чәмијјәтдәки өзбашыналыға, зоракылыға вә тоталитаризмә гаршы гојур.

Демократик дөвләтдә халгын һәр бир нүмајәндәси үчүн, һәр бир вәтәндаш үчүн елә шәраит јарадылмалыдыр ки, о һәм дөвләт ганунларынын мүзакирә олунмасында вә онларын һәјата кечирилмәсиндә, һәм дә өз нүмајәндәләрини сечмәкдә һүгуги чәһәтдән азад, сәрбәст иштирак едә билсин. Мәһз буна көрәдир ки, јашадыглары чәмијјәтә инсанларын тә'сир көстәрмәк һүгуги демократијанын башлыча принсипидир.

Демократијанын илкин үнсүрләри бәшәријјәтин јаранмасы илә јанашы мејдана кәлмишдир. Белә ки, ибтидаи чәмијјәтдә инсанын гаршысында азадлыг вә һүгуг бәрабәрлији кими мәсәләләр дурурду. Чәмијјәтин ичма-гәбилә тәшкили халг һакимијјәтинин һәм бирбаша формасындан (ичманын бүтүн үзвләринин үмуми ичласы), һәм дә нүмајәндәлик формаларындан (ағсаггаллар вә башчыларын ичласы) истифадә едирди. Бунлар исә демократијанын илкин чүчәртиләри кими тәзаһүр едирди. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, демократијанын илкин үнсүрләри һәлә синифли чәмијјәтдән чох әввәл мејдана кәлмишдир.

Демократија јалныз дөвләтдә һакимијјәтин тәшкил едилмәси, јахуд дөвләтләр арасында мүнасибәт формасы дејил, о һәм дә һәр һансы бир һакимијјәтин (нечә олмасындан асылы олмајараг) һәјата кечмә үсулудур. Мәһз буна көрә дә демократија бүтүн мәдәнијјәтләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәлидир. О, конкрет халгларын реаллыгларына даһа да јахындан ујғунлашмаг үчүн һәр чүр форманы гәбул едә биләр. Лакин демократија модел дејил, о бүтүн халгларын гаршысында дуран мәгсәддир.

Демократик мүнасибәтләр чәмијјәтә јухарыдан әта едилә билмәз, бу мүнасибәтләри лајигли һәјат уғрунда чәмијјәтин апардығы мүбаризәнин кедишиндә чәмијјәт өзү јаратмалыдыр. Јалныз

демократик идеалларын тәблиғи, башгасынын фикирләринә һөрмәт вә диггәт көстәриб ачыг мүзакирәләрдә ону ииандырмаг јолу илә адамлары демократијаја алышдырмаг мүмкүндүр.

Демократијанын ики әсас аилајышы вар:

1. Бирбаша демократија; 2. Сәлаһијјәтли демократија. Бирбаша демократија заманы чәмијјәтдәки бүтүн вәтәндашлар һәр һансы сечилмиш вә ја бәјан едилмиш рәсми шәхсин васитәчилији олмадан өзләри гәрарларын гәбул едилмәсиндә бирбаша иштирак едирләр. Амма бу систем о заман фәалијјәт көстәрә биләр ки, адамларын сајы аз олсун вә онлар бир мәсәләни мүзакирә едиб консенсус вә ја сәс чохлуғу јолу илә гәрар гәбул етмәк үчүн бир јерә топлаша билсинләр. Мәсәлән, гәбилә вә тајфа шураларында, јахуд јерли һәмкарлар органында. Дүнјада илк демократија тәмсилчиси олан гәдим јунанлар ичласлар јолу илә бирбаша демократијаны һәјата кечирирдиләр. Бөјүк ичласларда 5-6 мин нәфәр иштирак едирди. Лакин һәддән артыг мүрәккәб вә чохсајлы тәзадларла долу олан мүасир чәмијјәтдә бирбаша демократијаны һәјата кечирмәк гејри-мүмкүидүр.

Бу күн 50-60 мин нәфәрлик шәһәрләрдә, һәм дә әһалисинин сајы 10 милјону өтән өлкәләрдә демократијанын ән чох гәбул олунмуш формасы сәлаһијјәтли демократијадыр. Белә демократија заманы чәмијјәтин рифаһи наминә сијаси гәрарлар гәбул етмәк, ганунлар формалашдырмаг вә програмлар һәјата кечирмәк мәгсәдилә вәтәндашлар өзләри рәсми шәхсләр сечирләр. Һәмии рәсми шәхсләр чыхыш едәрәк мүрәкәб ичтимаи проблемләри һәлл едирләр. Хејли вахт вә енержи тәләб едән бу иши ади адамларын чоху бачармыр.

Сечки методундан асылы олмајараг, сәлаһијјәтли демократијада рәсми шәхсләр халг адындан вәзифә тутурлар вә бүтүн әмәлләринә көрә халг гаршысында һесабат верирләр.

Антик дөврдә гулдарлыг демократијасынын өзүнәмәхсус тарихи вардыр. Бу демократијанын әсас хүсусијјәти гуллары гулдарлара табе етмәкдән ибарәт иди. Бу демократијадан сөһбәт кедәндә Афинанын вә Гәдим Јунаныстанын бә'зи дөвләтләринии адларыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Бурада дөвләт әһәмијјәтли вәзифәләр сечкиләр вә пүшкатма јолу илә тутулурду. Ганунун верилмәси үчүн дөвләтин идарә едилмәсиндә иштирак едән халг јығынчаглары кечирилирди. Лакин бу демократија әһалинин әксәријјәти үчүн дејил, јалныз аз бир һиссәси үчүн иди. Белә ки, Афина әһалисинин бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән гуллар бүтүн һүгуглардан мәһрум едилмишдир. Афинада јашајан башга вәтәндашлар, һабелә гарышыг никаһдан доғулан афиналылар исә сијаси һүгуглара малик дејилдирләр. Варлы

тәбәгә сијаси азадлыглара малик олан касыблара гаршы бүтүн тәзјиг васитәләриндән истифадә едирди. Белә тәзјиг васитәләринин тә'сири алтында халг јығынчагларында варлыларын хејринә олан гәрарлар да чыхарылырды. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, антик демократијаны нисбәтән инкишаф етмиш дөвләт формасы вә сијаси мүнасибәтләр кими характеризә етмәк олар.

Феодализм чәмијјәтиндә демократијаны феодалын әсарәтиндән азад олан вә сечилән һакимијјәт органлары (посадник, мер вә башгалары) тәрәфиндән идарә олунан орта әср коммуналары, өзүнү идарәедән шәһәр ичмалары тәмсил едирди. О дөврдәки шәһәр республикаларында рәһбәредичи рол шәһәр әһалисинин јухары тәбәгәләринин әлиндә иди. Бу чүр демократија азлыг тәшкил едәнләрин, бә'зи һалларда исә адлы-санлы варлы аиләләрин кичик групларынын демократијасы иди. Мәсәлән, Новгород республикасыны көркәмли ичтимаи хадимләри вә зәдаканлары бирләшдирән бојарларын шурасы идарә едирди. Идарәетмә вәзифәси сечилән посадникә верилир. Һәрби ишләрә рәһбәрлик етмәк гыса мүгавилә әсасында кнјаза һәвалә едилирди.

Беләликлә, орта әсрләрдә демократија шәһәр республикаларында инкишаф етмиш вә парламентар монархија шәраитиндә исә ачыначаглы вәзијјәтә дүшмүшдүр. Орта әср демократијасы силк характери дашыјырды вә ашағы күтләләрә (кәндлиләр, шәһәр јохсуллары) аид дејилди.

Дејиләнләрдән ајдын олдуғу кими демократија тарихи һадисәдир. О, чәмијјәтин инкишафы вә ичтимаи-игтисади формасијаларын бир-бирини әвәз етмәси илә дәјишир. Демократија дикәр дөвләт формаларындан (деспотија, автократија вә с.) ашағыдакы хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир: 1. Азлығын чохлуға табе олмасы принсипинин рәсми е'тирафы; 2. Вәтәндашларын һүгуг бәрабәрлији, инсан һүгугларынын тә'минаты; 3. Кениш сијаси, сосиал һүгуг вә азадлыгларын мөвчудлуғу; 4. Әсас дөвләт органларынын сечкили олмасы; 5. Дөвләт идарәләри системиндә сечкили нүмајәндәли һакимијјәт органларынын апарычы ролу; 6. Конститусијанын вә ганунларын алилији, ганун гаршысында һамынын бәрабәрлији вә с; 7. Бүтүн партијаларын вә ичтимаи тәшкилатларын легал фәалијјәт көстәрмәси; 8. "Һакимијјәт бөлкүсү" принсипинин һәјата кечирилмәси.

Демократијанын тарихи типләриндән бири Гәрб демократијасыдыр. Гәрб демократијасы Гәрбдәки инкишаф етмиш өлкәләрин игтисади системинин сијаси тәзаһүрү кими мејдана кәлмиш вә феодализм системинә нисбәтән даһа мүтәрәгги һадисәдир. О һәм һаким, һәм дә дикәр тәбәгәләрин тәшкилат вә һәрәкатларынын

кениш демократик һүгугларынын инкишафына шәраит јарадыр. Гејри-демократик, авторитар режимләрдән фәргли олараг, Гәрб демократијасы сијаси консенсус (разылыг) әлдә етмәк үчүн кениш имканлар ачыр.

2. Ислам Шәргиндә демократија

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәшәккүл тарихи бахымындан Шәрг демократијасы Гәрби Авропа демократијасындан даһа гәдимдир. Лакин Гәдим Шәргин елә дөврләри олуб ки, инсанлар һәр чүр һүгугдан мәһрум олмуш, әдаләт ме'јарлары сырадан чыхмыш, әхлаг гајдалары унудулмуш, фәзиләт дујғулары корланмышдыр. Бу үсјанкар вә әсәби вәзијјәт чәмијјәти нараһат едир вә мәзлумлары горхудурду. Мәһз буна көрә дә бәшәријјәт һәр заман хилас јолларынын интизарында иди. Бәлкә дә буна көрә Шәрг өлкәләриндә (Бабилистанда, Иранда, Мисирдә, Әфганыстанда, Һиндистанда, Әрәбистанда, Азәрбајчанда) тәсәлли кими һуманизм идејаларыны тәрәннүм едән бәдии рәвајәтләр јаранмышдыр. Хүсусилә бу рәвајәтләрин ән әзәмәтлиси "Мин бир кечә" нағыллары, "Кәлилә вә Димнә" һекајәтләридир ки, бунларда да инсан һәјатынын ән вачиб мәсәләләри ишыгландырылыр. Мүхтәлиф вариантларда нағыл олунан бу әһвалатларда гулдарлыг вә феодализм дүнјасында зәһмәткеш инсанын башына ачылан мүсибәтләрин мәнзәрәси верилир. Дикәр тәрәфдән, бу сәнәт әсәрләриндә һуманизм идејалары ачыг шәкилдә тәблиғ олунмаса да, һәр һалда бунларда азадлыгдан, гајғыкешликдән, достлугдан, јолдашлыгдан, әдаләтдән, намусдан, еһтирамдан данышылыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ислам дининин баниси Һәзрәти Мәһәммәдин (570-632) һагг пејғәмбәр олмасы Шәргдки зүлмәт үзәриндә бир күнәш кими доғду. Инсанлары һидајәтә, һагг јолуна говушдуран бу илаһи кәләчәјин нурлу сәмаларынын сөнмәјән мәш'әли олду. Бүтүн бәшәријјәт үчүн һаггын вә әдаләтин мүждәси олан Мәһәммәд пејғәмбәр бөјүк әзаб вә әзијјәтләрә дөзәрәк, вар күчү илә чалышмыш, бәшәр өвладынын һәгигәтә, иманә јетишмәси јолунда һәјатынын сон анына гәдәр мүбаризә апармышдыр. Бу чәтин мүбаризәнин әсас мәгсәди инсанлары јүксәк әхлага чатдырмаг, фәзиләтлә бәзәмәк, онларын кәләчәјини һагг вә әдаләт ганунларына ујғунлашдырмаг иди.

Мәһәммәд јени динин тәблиғинә башлајаркән һамынын аллаһ гаршысында бәрабәрлијиндән вә аллаһын бүтүн инсанлары бәрабәр бир вичуд кими јаратмасындан бәһс едирди. Һәтта ајры-ајры тајфаларын ишғалы заманы әлдә олунан гәнимәтләр вурушмада

иштирак едән бүтүн әскәрләр арасында бәрабәр бөлүнүрдү. Мисир алими доктор Фуад Мәһәммәд Гаһирәдә чыхан "Минбәр әл-Ислам" журналында (№1, 1964) дәрч олунмуш јазысында гејд едир ки, илкин мүсәлман ичмасынын низамнамәси вә шәриәт мүһарибәдә иштирак едән мүсәлман әскәрләринә гадын вә гызлары, хәстәләри, гочалары, јаралылары өлдүрмәји, әкин саһәләрини вә мејвә бағларыны мәһв етмәји гадаған етмишди. Һәгигәтдә дә Мәһәммәд пејғәмбәр Мәдинәјә көчдүкдән (24 ијул, 622) сонра мүсәлман ичмасынын низамнамәсини тәртиб етмишди. Ичманын низамнамәсиндә дејилир: "Бундан сонра мүһачирләрлә әнсариләр ваһид бир ичма тәшкил едирләр. Јаһуди вә бүтпәрәстләр дә һәмин ичмаја дахил олуб өз динләрини мүһафизә едә биләрләр". Сонра һәмин низамнамәдә истила олунмуш халгларын дашынан вә дашынмајан әмлакынын дағыдылмасы гадаған олунурду.

Пејғәмбәрин шәхсијјәтинә мисилсиз дәрәчәдә јүксәк гијмәт верән А.Массе јазыр ки, "Мәһәммәд... әлверишли фүрсәт көзләмәји бачарырды, одур ки, "Заман вә мән" дејә биләрди... Мәһәммәдин инсанлары бирләшдирә билән дини вә сијаси дуһасы сајәсиндәдир ки, әрәбләр өз варлыгларыны дәрк едәрәк, чаһаләт вә һәрчмәрчлик вәзијјәтиндән чыхдылар вә мәдәнијјәт тарихиндә өз јерләрини гәти шәкилдә тутмаг үчүн һазыр олдулар"[1].

"Азадлыг", "достлуг", "бәрабәрлик" идејаларыны тәблиғ едән исламын бир сыра тәрәфдарлары "Бүтүн инсанлар ичтимаи вәзијјәтиндән асылы олмајараг гардашдырлар!" шүары алтында чыхыш едиб, өзләрини әсл инсанпәрвәр кими көстәрирдиләр.

Һагг дини кими ислам һәмишә демократија, әдаләт вә инсан азадлығынын тәрәфдары олмуш вә өз ардычылларындан да даима әдаләтли, һуманист вә хејирхаһ олмағы тәләб едирди. Ислам мејдана кәлдији илк дөврдән чәмијјәтин ән ваҹиб мәсәләләрини–инсанлары истисмардан азад етмәк, әсарәтин һәр чүр тәзаһүрләрини, бәрабәрсизлији, күчлүнүн күчсүзә зүлмүнү, һагсызлығы вә башга ичтимаи бәлалары арадан галдырмаг јолларыны көстәрмишдир.

Һагг јолуна чағырыш олан ислам бәрабәрлији, демократијаны ичтимаи әдаләтин ән мүһүм гајәләриндән бири һесаб едир вә көстәрир ки, чәмијјәтин сабитлији вә аһәнкдар инкишафы үчүн ән ваҹиб шәрт онун үзвләринин һүгугча бәрабәр олмаларыдыр. Мәһәммәд пејғәмбәр дејирди ки, инсанлар өз араларында дарағын дишләри кими бәрабәр олмалыдыр. Лакин ислам дини мүчәррәд, керчәкликдән узаг дүшмүш, хәјалпәрвәр дин дејилдир. Ислам дини нәзәрә алыр ки, дүнјада мүсәлманларла јанашы башга динләрин

[1]А.Массе. Ислам, Бакы, 1964, сәһ. 45.

дә, исламы гәбул етмиш халгларла јанашы башга халгларын да нүмајәндәләри јашајырлар. Одур ки, ислам инсанлар арасында мөвчуд тәбии ирги, милли фәргләри, дил, адәт-ән'әнә хүсусијјәтләрини инкар етмир. Әксинә, көстәрир ки, Аллаһ өзү бу халглары белә јаратмышдыр ки, онлар бир-бирини јахшы танысынлар. Лакин дил вә дәридәки рәнк фәргләри, мәдәнијјәт хүсусијјәтләри һеч вахт бәрабәрсизлик үчүн әсас ола билмәз. Ислам инсанларын мүтләг бәрабәрлији гајәләрини тәблиғ едир вә онлар арасында јеканә фәрги әмәлисалеһлик ме'јарында көрүр. Даһа доғрусу, белә һесаб едир ки, бир инсан башгасындан Аллаһ хофуна көрә, етдији јахшылыглара, әдаләтли олуб-олмамасына, хејирхаһлыг едиб-етмәмәсинә көрә фәргләнә биләр.

Ислам дүнјасы (Дарүлислам) әразиләриндә ганунчулуг бүтүнлүклә шәриәт әсасында апарылырды. Бурада јашајан гејри-мүсәлманлара шәхси мәсәләләрдә өз ганунларыны тәтбиг етмәк гадаған олунмурду. Исламы гәбул етмиш халглара өз дилләрини, адәтләрини вә мәдәни ән'әнәләрини горујуб сахламаға һәр чүр имкан вә шәраит јарадылырды. Әһалинин бу һиссәсинә исламын мүнасибәти бә'зи тәдгигатчылар тәрәфиндән христиан өлкәләриндә килсәнин мүхалифәтчи христиан мәзһәбләри илә рәфтарына нисбәтән даһа мүсбәт гијмәтләндирилир. Мәсәлән, Исвечрә Шәргшүнасы Адам Метс мүсәлманларла онларын һимајәси алтында олан гејри-мүсәлманлар арасындакы мүнасибәтләри сәчијјәләндирәрәк гејд едирди ки, "Бизанс империјасында рәсми килсә башга чүр дүшүнән өз христиан гардашларына исламын һимајәси алтында олан динләрә бәслєдији мүнасибәтдән даһа дүшмән мүнасибәт бәсләјирди"[1].

Ислам мүсәлманлары һәм бир-биринә, һәм дә башга халглара вә мүхтәлиф әгидәләрин ардычыллығына мүнасибәтдә әдаләтли олмаға чағырыр; "...әкәр инсанлар арасында мүһакимә етсәниз, әдаләтли мүһакимә един!" (ән-Ниса сурәси, 58-чи ајә). "Бә'зи адамлара олан кин сизи әдаләтли олмамаға мәчбур етмәсин (әл-Маидә, 8)".

Ислама көрә инсанлар арасында әдаләтли мүнасибәтләрин бәргәрар едилмәси бәшәр өвладынын јердәки күзаранныны чәннәт һәјатына чевирә биләр. Јер үзүндә үмумбәшәри дәјәрләрин бәргәрар олмасы, әмәли салеһлијин әсас гајәјә чеврилмәси јолу инсанын әдаләтлә сә'ј етмәсиндәдир.

Ислам белә һесаб едир ки, ичтимаи әдаләтин бәргәрар олмасы инсанда өз тәлабатына мүәјјән һәдд гојмаг анламынын, чәмијјәтин дикәр үзвләринин дә еһтијачларына һөрмәт һиссинин тәрбијә

[1]Адам Метс. Мүсәлман интибаһы. М., 1966, сәһ. 44 (рус дилиндә).

едилмәсиндән башланыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, инсан азадлығы мөвзусу өз мүстәсна әһәмијјәтинә көрә чохәсрлик ислам фикри тарихиндә һәр һансы башга бир мөвзуја нисбәтән даһа кәскин шәкилдә гојулмушдур. Тәсадүфү дејилдир ки, Мәһәммәд пејғәмбәр өз һәдисләриндә бу мәсәләјә дөнә-дөнә тохунмуш, моизәләриндә она кениш јер вермишдир. Исламын бу мүһүм дүнјакөрүшү мәсәләсинин һәллинә даир фикирләри Гур'анда инсан ирадәсинин азадлығы барәсиндәки мүгәддәс кәламлара әсасланыр.

Инсан азадлығы, онун маһијјәти вә һүдудлары барәсиндә бу илкин гајәләрдән доған фикир вә тәсәввүрләр, һабелә бир сыра ичтимаи сијаси проблемләр бүтүн мүсәлман Орта әсрләри боју ислам фәлсәфәсиндә дә мүстәсна јер тутмушдур. Бу чохшахәли мөвзунун бир чох сәпкиләри Әл-Фәрабинин (870-950), Ибн-Синанын (980-1037), Әбүлһәсән Бәһмәнјарын (тәх. 995-1066), Әл-Гәзалинин (1059-1111), Ибн-Түфејлинин (1110-1185), Ибн-Хәлдунун (1332-1406) вә башга көркәмли мүсәлман мүтәфәккирләринин тә'лимләриндә өз долғун изаһыны тапмышдыр. Бу бахымдан Ибн-Хәлдунун јарадычылығы хүсусилә диггәти чәлб едир. Белә ки, о, јарадычылығында ибтидаи инсанын јаранмасы, чәмијјәтдә илк үч ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн, елм, мәдәнијјәт, инчәсәнәтин мејдана кәлмәси, бәситлик дөврүндән бәрабәрлик, демократија, азадлыг, дөвләтин әмәлә кәлмәси вә с. мәсәләләрә хүсуси јер вермишдир. Ибн-Хәлдун дөвләтин әмәлә кәлмәсини бир нечә мәрһәләјә ајырыр, дөвләти идарә едәнләри дә групплара бөлүр вә бунларын арасындакы мүнасибәтләрини узун тарихи просесләрини ајдынлашдырыр вә јери кәлдикдә әрәб вә ислам дөвләтләринин тарихиндән мисалларла әјанилəшдирир. Ибн-Хәлдун ичтимаи фикир тарихиндә илк дәфә дөвләтлә онун игтисадијјаты арасындакы әлагәнин дә елми изаһыны вермишдир.

Ислам ичтимаи фикир тарихиндә демократија, инсан азадлығы, сосиал әдаләт мәсәләләринә мүхтәлиф бахымлардан јанашылмышдыр. Лакин бу мәсәләләрин ислам мөвгејиндән баша дүшүлмәси вә һәлл едилмәсинин әсасында һәмишә сарсылмаз инам дурмушдур. Артыг бу инамын өзү маһијјәт е'тибарилә инсанын тәбии һалы кими азадлығын өзлүјүндә гијмәтинин е'тираф едилмәсини тәләб едир. Анчаг инамын вәзифәси тәкчә азадлыг гајәсинин инсан шүурунда мөһкәмләндирилмәси илә битмир. Инсанын азадлыг истәјинә, азадлыға чан атмасына, азадлығы керчәк шәкилдә һәјата кечирмәсинә күчлү тәкан верән бөјүк бир ингилабиләшдиричи амил кими дә инамын әһәмијјәти шәксиз вә ајдындыр. Мәһз белә бир

инам азадлығын әксликләринә–зүлмә, истибдада вә әсарәтә гаршы мүбаризәдә дөзүмлүлүк вә чәсарәт мәнбәји олур. Беләликлә, һәгиги инам инсаны һәм мөвчуд олмајанларын –зәрәрли хүрафатын вә мөвһуматын көләлијиндән, һәм дә мөвчуд оланларын–өзү кими хәлг едилмишләрин ағалығындан азад едир.

Ислам һәмишә азадлыг вә демократијаны чәмијјәтин инкишафынын әсас ме'јары олмасыны көстәрмишдир. Ислам тә'риминә көрә гејри-азадлыг шәраитиндә чәмијјәт јашаја билмир, бөһран кечирир вә нәһајәт сүгут едир. Одур ки, ичтимаи мәсәләләр мәчмусундан ислам ән вачиб, ән мүһүм мәсәлә кими инсаны гол-ганад ачмаға гојмајан буховлардан азад етмәк мәсәләсини өн сыраја чәкир. Бу мәсәләнин вачиблији, инсанын мадди вә мә'нәви гүввәләрини әсарәтдән азад етмәк, бәшәријјәтин әшрәфи кими инсанын ләјагәтини бәрпа вә инкишаф етдирмәк зәрурәти һәтта Гур'анын бир сыра ајәләриндә дә өзүнүн ајдын әксини тапмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, VI-VII әсрләрдә Ислам дүнјасында демократик идарә үсулу мејдана кәлмишдир. Гејри-ади истe'дада, зәка вә габилијјәтә малик олан Мәһәммәд пејғәмбәр Әрәбистанын бир-бири илә әдавәт сахлајан сајсыз-һесабсыз тајфаларындан бир милләт јарада билди вә үмуми амал наминә онларда руһ јүксәклији вә мәсләк бирлији мәш'әлини аловландырмағы бачарды. Һиндистанын көркәмли сијаси вә дөвләт хадими Ч.Неһру бу һагда демишдир: "Ислам өзү илә адамлара һәмчинин гардашлыг идејасы–бүтүн мүсәлман оланларын бәрабәрлији идејасыны да кәтирмишди. Беләликлә, халга мүәјјән дәрәчәдә демократија верилмишди"[1].

Мәһәммәдән сонра демократик јолла (бир баша демократија) хәлифә сечилмиш Әбу Бәкр (632-634) вә Өмәр (634-644) әрәбләрин вә исламын учалыг тә'мәлини гојмуш көркәмли сијаси рәһбәр идиләр. Јүксәк мөвге тутмаларына вә хилафәтин гүдрәтинин артмасына бахмајараг, һәр икиси әввәлки кими садә һәјат тәрзи кечирир, чәһ-чәлали вә дәбдәбәни бәјәнмирди. Исламдакы демократија онлар үчүн һәјати әһәмијјәтә малик иди. Онлар һәмишә мүһарибәјә нисбәтән сүлһә үстүнлүк вермиш вә Мәһәммәд пејғәмбәрин сүлһә чағырыш, әһдә сәдагәт барәсиндәки вәсијјәтләринә дөнмәдән әмәл етмәјә чалышырдылар. Мәсәлән, Хәлифә Әбу Бәкр ислам гошунларына беләбир көстәриш вермишди: "Сизи гәбул едән һәр бир шәһәр вә халг илә мүгавилә бағлајын, онлара вердијиниз вә'дләрә садиг олун, гој онлар биз кәләнәдәк әмәл етдикләри гајда вә ганунларла јашасынлар"[2].

[1]Ч.Неһру. Үмумдүнја тарихинә нәзәр, Бакы, 1986, сәһ. 207.
[2]З.Бујнјадов. Азәрбајчан VII-IX әсрләрдә. Бакы, 1986, сәһ. 79.

Исламын әсас Ганунуна көрә һеч кимә бу чәмиjjәтин үзвүнү һүгугларындан мәһрум етмәк ихтиjары верилмәjиб. Бурадан да там аjдын олур ки, дөвләт рәһбәрлиjинә саһиб олмаг истәjән һәр һансы бир һакимиjjәт чәмиjjәтин рә'jини нәзәрә алмагла вә мәһз буна көмәjи илә меjдана чыха биләр. Халгын ирадәси илә jаранан һакимиjjәт мәһз халгын мәсләһәти вә онун көмәjинә архаланараг фәалиjjәт көстәрә биләр. Чәмиjjәтин инамыны итирән һөкумәт исә һакимиjjәтдән әл чәкмәлидир. Гур'ани Кәримдә бир нечә дәфә изаһ едилир ки, Ислам дөвләтинин jарадылмасында мәгсәд инсанын һәjатынын Аллаһа хош олан әмәлләрлә зәнкинләшдирмәк, jашаjыш тәрзини бәдәргүввә jахшылашдырмаг, дүнjаjа хеjирхаһлыг jаjмагдан ибарәтдир.

Jер күрәсинин һәр һансы бир кушәсиндә мөвчуд олан Ислам Дөвләти һеч кәсин инсан вә вәтәндаш һүгугларыны мәһдудлашдырмыр. Ислам инсанлара бир сыра сиjаси һүгуглар верир вә бүтүн һалларда онлара риаjәт олунмасына нәзарәт едир вә онлары горуjур. Ислама көрә Jер үзүндә jашаjан һәр бир адам, ислам дөвләтиндә jашамасындан, дост вә дүшмән олмасындан, Ислама гаршы мүнасибәтиндән асылы олмаjараг мүтләг бу һүгуглардан истифадә едир[1].

Ислам вәтәндаш һүгугларыны тәкчә өз дөвләтиндә доғуланлара шамил етмир. Һәр бир мүсәлман һарада доғулдуғундан, мәдәниjjәтиндән асылы олмаjараг, Ислам дөвләтинә дахил олдуғу андан бүтүн бу һүгуглардан там истифадә етмәк имканына маликдир. Һәм дә о, jерли сакинләрлә бәрабәр һүгуга малик олур. Дүнjада, һарада jерләшмәсиндән асылы олмаjараг, бүтүн Ислам дөвләтләриндә jашаjанлар бу һүгуг бәрабәрлиjиндән истифадә етмәлидирләр.

Лакин Исламын башгаларыны jаддан чыхараг, бүтүн гүввәсини мәһз мүәjjән бир халгын вә jа милләтин ичтимаи тәләбләрини өдәмәк үчүн сәрф етдиjини дә дүшүнмәк дүзкүн олмаз. Ислам һәмчинин өз дөвләтиндә jашаjан гејри-мүәслманлара да бир чох һүгуглар верир. Тәбии ки, бу һүгуглар да Исламын Әсас Ганунунда өз әксини тапыр. Исламын тәбиринчә бу адамлар "әһл әззим" (һимаjә алтында оланлар) адландырылыр вә Ислам онларын мүһафизә олунмасына зәманәт верир. Шүбһәсиз ки, мүсәлманларла бәрабәр бу адамларын дә әмлакы, шәрәф вә ләjагәти тохунулмаздыр. Исламын мүлки вә чинаjәт мәчәлләләриндә әһл-әззимләрә гаршы һеч бир аjрысечкилик тәтбиг олунмур вә онлар өз е'тигадларында, һәмчинин дини аjинләрини jеринә jетирмәкдә там азаддырлар.

Jухарыда гејд олунанлары нәзәрә алараг чәсарәтлә демәк олар ки, Исламдакы демократиjа, инсан азадлығы, ичтимаи әдаләт

[1]Бах. Әбу Әла Әл-Маудуди. Исламиjjәтдә һәjат тәрзи, Бакы, 1996, сәһ.11.

принсипләри Шәргдә демократијаиын тәшәккүлү вә инкишафында мүстәсна рола вә әһәмијјәтә малик олмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чағдаш дөврдә мүхтәлиф демократик бејнәлхалг тәшкилатлар дүнја өлкәләриндәки һадисәләрә нәзарәт едир. Инсан һүгугларыны тапданмасынын кәмијјәт вә кејфијјәтини мүәјјәнләшдирир, үмуми вәзијјәти гијмәтләндирирләр. Белә ки, демократик бејнәлхалг "Фреедам Ноусе" тәшкилаты (АБШ) 1994-чү илдә дүнја өлкәләриндә сијаси азадлығын сәвијјәси һаггында иллик һесабатыны дәрч етдирмишдир. Өтән ил әрзиндә демократик өлкәләрин сајы 76-ја чатмышдыр. Һесабатда көстәрилдији кими, Јер күрәси әһалисинин 80 фаизи азад олмајан вә ја өз вәтәндашларына там азадлыг вермәјән өлкәләрдә јашајырлар.

Демократик дәјәрләрин тәсдиги сәвијјәсинә көрә дүнја өлкәләри үч група бөлүнүр: азад өлкәләр; ајры-ајры һалларда инсан һүгугларынын позулдуғу өлкәләр; азад олмајан өлкәләр. Мүхтәлиф өлкәләрдә инсан һүгугларынын позулмасы фактлары тәзаһүр етдији бир вахтда дүнјада демократик өлкәләрин сајынын артмасы севиндиричи һалдыр. Лакин демократијанын јајылмасы јалныз вәтәндаш азадлыгларыныи кенишләнмәсинә дәлаләт етмир, бу, һәм дә игтисади инкишаф вә бејнәлхалг сабитлијин горунмасы бахымындан кениш имкаиларын ачылмасы демәкдир.

3. Демократик приисипләр

Дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, демократија јалныз игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш чәмијјәтләрдә дајанаглы шәкилдә мөвчуд олур. Мәшһур Америка сијасәтшүнас алими Самуел Һантиигтон "Үчүнчү далға" китабында көстәрир ки, сон 20 ил әрзиндә дүнјанын 40-а јахын өлкәсиндә авторитар режимдән демократик режимә кечиддә ән әсас ролу мәһз игтисади инкишаф амили ојиајыб. Һазырки шәраитдә Азәрбајчанда игтисади керилик үзүндән демократик мүнасибәтләри формалашдырачаг игтисади, ичтимаи, сијаси институтларын јаранмасы ләнк кедир. Јашајыш сәвијјәсинин ашағы һәддә олмасы вәтәндашларда јалныз демократик режимдә реаллаша билән тәлабатларын јаранмасына мане олур.

Демократија керидә галмыш дөвләтләрин вәзијјәтләринин сабитләшмәсинә вә мөһкәмләнмәсинә көмәк едән ән е'тибарлы үсулдур. Лакин, демократијанын бәрпасы узунмүддәтли просес олараг галыр. Бу просес сијаси тә'сисатларын (партија вә һәмкарлар иттифагларынын), хүсуси мүлкијјәтин, азад күтләви информасија васитәләринин вә һүгуги дөвләтин инкишафыны тәләб едир.

Демократик дөвләтин мүһүм принсипләриндән бири плүра-

лизмдир. Плүрализм (латын сөзү олуб, чохлуг, мүхтәлиф демәкдир) мөвгеләрин, бахышларын, фикирләрин вә инсанын дахили аләминин рәнкарәнклији демәкдир. Плүрализм сөзүнү илк дәфә алман философу Х.Волф 1712-чи илдә идеалист фәлсәфәсинә аид термин кими ишләтмишдир. Вахтилә фәлсәфи термин кими јаранан вә јалныз фәлсәфәдә ишләнән бу анлајыш инди сосиал-сијаси кејфијјәт газанараг сијаси лексикона дахил едилмишдир. "Фикир ајрылығы", "фикир мүхтәлифлији" мә'насыны ифадә едән бу сөзүн инкишафы илә дилдә "сијаси плүрализм", "плүрализм шәраити" вә с. ифадәләр дә јаранмышдыр. Бунлар шүбһәсиз ки, сијаси һәјатмызда тәзаһүр едән ичтимаи-сијаси мәзмунла бағлы олуб, индики мә'наны өзүндә даһа ајдын әкс етдирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, плүрализм сөзү сон дөврләрә гәдәр јалныз антагонист бахышлар вә фикирләри ифадә етмәк үчүн ишләнирди. Өлкәмиздә кедән сијаси һадисәләрлә бағлы олараг демократијаја доғру чан атдығымыз бир дөврдә плүрализм сөзү дә өз мә'на әһатәсини бир гәдәр дәјишмиш вә һеч дә бир-биринин әлејһинә вә ја зиддинә олан дүшмәнчилик мөвгејиндән сөјләнилән фикир ајрылығы дејил, бәлкә дә һәгигәти үзә чыхармаг үчүн арашдырма характерли мүхтәлиф фикирләрин ифадәчиси кими чыхыш едир.

"Плүрализм" ифадәси бизим лүғәт фондумуза сон заманлар дахил олуб. О, инсанларын мәнафеләринин чохлуғуну ифадә едир. Бу мәнафеләр исә зиддијјәтли гаршылыглы әлагәјә маликдир. Плүрализм ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә, мәсәлән, дөвләт структурларында, тәсәррүфатчылығын вә мүлкијјәт формаларынын рәнкарәнклији вә с. саһәләрдә өз әксини тапыр.

Сијаси плүрализмин формаларындан данышаркән илк нөвбәдә ичтимаи структурун, игтисадијјатын вә идеоложи ишин рәнкарәнклијинин һансы формаларда әкс етдирилдијини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Лакин илк нөвбәдә бә'зи мүһүм мәсәләләрин һәјата кечирилмәси зәрурилијини көстәрмәк лазымдыр:

1. Сон дәрәчә зәрәрли олан бүрократик мәркәзчиликдән әл чәкмәк; 2. Чохпартијалылыг шәраитиндә мүхтәлиф фикирләри нәзәрә алмагла гәрарларын һазырланмасы вә гәбул олунмасы механизмини ишләјиб һәјата кечирмәк; 3. Мүхтәлиф тәрәфләрин өз мөвгеләрини изаһ етмәсини, һәтта гәрар гәбул олундугдан сонра онун дүзкүнлүјүнү мүдафиә етмәк имканыны тә'мин етмәк.

Плүрализм демократик чәмијјәтдә бир чох мүтәшәккил груп вә тә'сисатларын мөвчудлуғуна, ганунверичилијинә, јахуд нүфузуна көрә һөкумәтдән асылы олмамасыны нәзәрдә тутур. Демократик

чәмијјәтдә јерли, јахуд милли сәвијјәдә јүзләрлә мүхтәлиф тәшкилат фәалијјәт көстәрир. Бир чох тәшкилатлар ајры-ајры адамларла мүрәккәб сосиал вә һөкумәт тә'сисатларынын арасында васитәчи ролуну ојнајырлар. Авторитар чәмијјәтдә бүтүн бу тәшкилатлара һөкумәт нәзарәт едир, онлар фәалијјәтләри үчүн һөкумәтдән ичазә алыр вә көрдүкләри ишләр барәдә һөкумәтә һесабат верирләр. Демокртик чәмијјәтдә исә һөкумәтин сәлаһијјәтләри ганунла мүәјјәнләшдирилир вә онун һакимијјәти дә мәһдуд характер дашыјыр.

Плүралист демократијасы һәм ваһид ганунчулуғу, һәм дә шәхси азадлығы тә'мин етмәјә гадир олан бир системдир. Американ социологу Һерберт Ч. Мүллер плүралист демократијасы идејасынын әсил мә'иасыны белә ифадә етмишдир: "Дөвләтин азадлыға олан мүнасибәтини көстәрән әламәтләрдән бири онун чәмијјәт дахилиндәки башга тәшкилатлар барәсиндә тутдуғу мөвгедир... Демократик дөвләтләрдә бир чох мүстәгил тәшкилатлар –сијаси партијалар, килсәләр, университетләр, клублар, һәмкарлар иттифаглары, тичарәт палаталары, азад пешә адамларынын бирликләри, бир шејә көмәк едән вә ја бир шејә гаршы мүбаризә апаран чәмијјәтләр вардыр. Бу тәшкилатлар бизи шәхсијјәтин јанына гајтарыр. Онлар чәмијјәтин плүралистлијини, чохчәһәтлијини горујуб сахламаға көмәк едир, дөвләт һакимијјәтинин тә'сирини тәнзим едир, шәхсијјәтин һүгугларыны мүдафиә едир вә онун мәнафеләринин кенишләнмәсинә көмәк едир"[1]. Сијаси плүрализм нәзәријјәсинә көрә демократик системдә рә'јләрин "таразлашдырылмасы" һакимијјәтин мәркәзләшмәсинә гаршы әкс һәрәкәт вә фәрдин дөвләт машынынын там һакимијјәти гаршысындакы азадлығыны тә'мин едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чәмијјәтин демократикләшмәси "һакимијјәт бөлкүсү" дејилән принсипдән асылыдыр: "Һакимијјәт бөлкүсү" сијаси-һүгуги доктринадыр. Бәс һакимијјәт нәдир, онун маһијјәти нәдән ибарәтдир? Һакимијјәт –өз ирадәсинә табе етмәк, башгаларынын һәрәкәтләрини идарә етмәк, јахуд онлара сәрәнчам вермәк имканына малик олан нүфуздур. Һакимијјәт чәмијјәтин јаранмасы илә мејдана кәлмиш вә ону мүхтәлиф формада һәмишә мүшајәт едир. Һакимијјәт, һәр шејдән әввәл, истеһсалын тәшкили, һәмчинин инсанлар арасындакы дикәр гаршылыглы мүнасибәтләри низамламаг үчүн зәруридир. "Һакимијјәт" термини мүхтәлиф формаларда вә аспектләрдә ишләнир: бура валидејн һакимијјәти, һәрби һакимијјәт, мәһкәмә һакимијјәти вә с. дахилдир.

"Һакимијјәт бөлкүсү" принсипинә көрә дөвләт һакимијјәти

[1]Һерберт Ч.Мүллер. Азадлыг һаггында. "Америка" ж., №89, сәһ.27, (рус дилиндә).

ваһид бир бүтөв кими дејил, ајры-ајры һөкмранлыг функсијаларынын (ганунверичи, идарәедичи вә мәһкәмә нәзарәти функсијаларынын) мәчмусу кими ифадә едилир. Бу функсијалары бир-бириндән асылы олмајан дөвләт органлары һәјата кечирир. Бу фикир һәлә антик вә орта әср алимләри (Аристотел вә с.) тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. "Һакимијјәт бөлкүсү" мүстәгил формалашмыш бир тә'лим кими XVIII әсрин орталарында Ш.Монтескје тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Франсыз мүтәфәккири вә һүгугшүнасы Ш.Л.Монтескје тәсдиг етди ки, ганунчулуғун тә'мин едилмәсинин мүһүм, әсас васитәси јалныз "һакимијјәтин бөлүшдүрүлмәси"дир. О, демишди: "Әкәр ганунверичи вә идарәедичи һакимијјәт бир шәхсин әлиндә, јахуд бир мүәссисәдә бирләшдириләрсә, азадлыг олмајачагдыр, чүнки тәһлүкә вар ки, бу монарх, јахуд сенат гәддар ганунлар чыхардачаг ки, онлары гәддарчасына тәтбиг етсин. Әкәр мәһкәмә һакимијјәти ганунверичи вә ичраедичи һакимијјәтдән ајрылмаса, о һалда азадлыг олмајачагдыр"[1].

Бу принсипдән вахтилә Гәрб өлкәләринин дөвләт гуручулуғунда кениш истифадә олунмуш вә буржуазијанын мүтләгијјәтлә вә крал һакимијјәтинин өзбашыналығы илә мүбаризәсиндә мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Капитализмин мөһкәмләнмәси илә "һакимијјәт бөлкүсү" принсипи буржуа конститусионализмин әсас принсипләриндән биринә чеврилди ки, бу да илк дәфә Бөјүк Франса ингилабынын (14 ијул 1789) конститусија актларында өз әксини тапды. 1787-чи илдә гәбул едилмиш вә индијәдәк гүввәдә олан АБШ Конститусијасынын тәртиб едилмәсиндә дә бу принсипдән истифадә едилмишдир.

"Һакимијјәт бөлкүсү" принсипинин өзүнәмәхсус мүсбәт вә мәнфи тәрәфләри вардыр. Бу принсипин мүсбәт тәрәфи али нүмајәндәли һакимијјәт органы зәруриликјинин нәзәрдә тутулмасыдыр. "Һакимијјәт бөлкүсү" принсипинә әсасән Али нүмајәндәли органын әлиндә ганунверичилик һакимијјәти, идарәедичи функсија исә һөкумәтин әлиндә чәмләшир. Һакимләрин мүстәгиллији, лакин онларын јалныз ганунларын тәләбләринә әмәл етмәләри "һакимијјәт бөлкүсү" принсипинин мүһүм, һәм дә мүсбәт тәрәфләриндән биридир.

"Һакимијјәт бөлкүсү" нәзәријјәси вә тәчрүбәси демократијанын билаваситә вә нүмајәндәли формалары илә бағлыдыр. Билаваситә демократија дедикдә әсас гәрарларын референдум, үмумхалг мүзакирәси вә с. јолларла гә'бул едилмәси нәзәрдә тутулур. Нүмајәндәли демократија дедикдә исә дөвләт мәсәләләринин бахылмасы

[1]Ш.Л.Монтескје. Сечилмиш әсәрләри. М., 1955, сәһ. 290 (рус дилиндә).

вә һәлли әһали тәрәфиндән сечилмиш сәлаһијјәтли нүмајәндәләр (мәсәлән, парламент вә саир) тәрәфиндән һәјата кечирилмәси гајдасы баша дүшүлүр. Бирбаша демократијанын әи'әнәви нүмунәси олан вәтәндашларын үмуми ичласлары, сечичиләрин таишырыглары, күтләви мә'лумат васитәләриндә чыхышлар, зәһмәткешләрин мәктублары өз бөјүк потенсиал имканларыны тәдричән даһа ајдын тәзаһүр етдирир.

Чәмијјәтин сијаси һәјатынын мүһүм демократик иринсипләриндән бири дә вәтәндашларын азадлығы вә мәс'улијјәтләринин гаршылыглы әлагәсидир. Инсан азад доғулур. Мәшһур натиг Исократын шакирди, натиг Алкидамант (е.ә. IV-III әср) демишдир: "Аллаһ һамыны азад јарадыб, тәбиәт һеч кими гул јаратмајыб"[1]. Лакин иисан тезликлә чәмијјәтдәки мүнасибәтләрин иштиракчысына чеврилдијиндән бу азадлыг һүгугла мәһдудлашмаға мәһкумдур. Һүгуг ичтимаи мүнасибәтләрин әсас тәнзимләјичиси олдуғундан бу чүр мәһдудлашма чәмијјәтин өзү тәрәфиндән гәбул вә тәгдир едилир. Чәмијјәтдә тутдуғу мөвгедән асылы олмајараг вәтәндашын азадлығындан о заман сөһбәт кедә биләр ки, о, өз һүгугларындан сәрбәст вә манеәсиз истифадә етмәк имканына саһиб олсун. Өз һүгугларындан истифадә етмәдән өнчә фәрдин бу һүгугларынын нәдән ибарәт олдуғуну ајдын дәрк етмәси вә онлары керчәкләшдирмәји бачармасы вачибдир. Башга сөзлә, вәтәндашын һүгуг дүшүнчәси онун азадлығынын әсас тә'минатларындан бирилир.

Бәшәријјәтин тарихи инсанын Азадлыг уғрунда, Инсан һагларынын вә һүгугларынын тәнтәнәси уғрунда мүбаризәсинин тарихидир. Бәс шәхсијјәтин азадлығы нә демәкдир? Азадлыг шәхсијјәтин шүурлу вә көнүллү сурәтдә објектив зәрурәти гәбул етмәјә һазыр олмасы вә буна ујғун һәрәкәт етмәси демәкдир. Лакин азад фәалијјәт јалныз зәрурәти дәрк етмәк әсасында мүмкүндүр. Үмумијјәтлә, шәхсијјәтин азадлығы објектив вә күндәлик давранышда сосиал зәруријјәтә ујғун һәрәкәт едән субјектив мејлин вәһдәтидир.

Азадлыг идеалынын мүасир анлајышыны бу ироблем саһәсиндә ән бөјүк нүфуз саһибләриндән бири һесаб едилән Һерберт Ч.Мүллер (АБШ) чох сәррраст ифадә едәрәк јазыр: "Садәчә десәк, инсанын азадлығы будур ки, о өз арзусуна көрә бир ишдән јапыша биләр вә ја ишдән имтина едә биләр, өзү гәрар гәбул едәр, һәр һансы бир суала вә әмрә "һә" вә ја "јох" чавабы верә биләр, өз ағлынын һөкмүнә әсасланараг борч, вәзифә вә лајигли мәгсәд анлајышларыны мүәјјән едә биләр. Инсан она көрә азад дејил ки, о, өз арзуларына әмәл етмәк имканларындан мәһрумдур, ја билавасито мәчбуријјәт, ја да

[1]Бах: Алтај Чәмилоғлу. Һүгуг вә мәшһур адамлар. Бакы, 1993, сәһ.3.

нәтичәсиндән горхдуғу үчүн һәмин арзуларынын әксинә һәрәкәт етмәјә мәчбурдур, һәм дә бу арзуларын онун хејринә вә ја зәрәринә олачағынын һеч бир әһәмијјәти јохдур"[1].

Фәрди шүурда азадлыг вә зәрурәтин гаршылыглы әлагәси шәхсијјәтин азадлығы вә мәс'улијјәтинин гаршылыглы әлагәси илә сых әлагәдардыр. Шәхсијјәтин азадлығы вә мәс'улијјәти бир-бири илә бағлыдыр. Чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн там мәс'улијјәти олмадан онларын азадлығы да мүмкүн дејил. Мәс'улијјәт објектив шәраитин дәрк едилмәси вә гаршыја гојулмуш мәгсәдин тәләбинә ујғун фәалијјәт үсулунун сечилмәси вә бу мәгсәди һәјата кечирмәјин зәрурилији демәкдир. Азадлыгдан мәс'улијјәт доғур, мәс'улијјәт исә азадлығы истигамәтләндирир.

Демократија шәраитиндә мәс'улијјәт һиссинә фәрдин, һабелә чәмијјәт үзвләринин шүуру вә давранышындакы сијаси, һүгуги вә әхлаги тәләбләрин мәзмуну аиддир. Бу мәзмун шәхсијјәт тәрәфиндән дәрк едиләрәк, онун шүурунун әламәтинә чеврилир. Бу исә инсанын өз һәрәкәтләринә шүурлу мүнасибәтини јарадыр, јә'ни о өз һәрәкәтләринә ичтимаи әһәмијјәт нөгтеји-нәзәриндән гијмәт верә билир. Демәли, һәмин објектив мәзмун субјектив форма алыр. Шәхсијјәтлә чәмијјәтин гаршылыглы әлагәси, онун шүурлулуғу вә давранышынын чәмијјәтдә мөвчуд олан сосиал нормалара ујғунлуғу шәхсијјәтин "мәс'улијјәт"и анлајышында өз ифадәсини тапыр.

Азадлыг вә мәс'улијјәтин вәһдәти ганунверичилијин үмуми әсасыны тәшкил едир. Јени јаранмыш мүстәгил дөвләтләрин конститусијаларында вәтәндашларын һүгугларынын, азадлыглары вә вәзифәләринин вәһдәти, әлагәси өзүнү ајдын ифадәсини тапыр. Демократик принсипә көрә инсанларын азадлыглары вә һүгуглары онларын өз вәтәндашлыг борчларыны јеринә јетирмәсиндән гәт'и шәкилдә асылыдыр. Лакин шәхсијјәтин һүгугларыны онун вәзифәләри илә мәһдудлашдырмамаг әслиндә һәр бир демократик ганунверичилијин илкин принсипидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ирадә азадлығы олмадан демократик чәмијјәтдән, шәхсијјәтин там азадлығындан данышмаг олмаз. Ирадә шәхсијјәтин бүтөвлүјүнү ашкара чыхарыр вә онун бүтүн һәјат јүкүнү өз үзәриндә дашыјыр. Башга сөзлә десәк, һәр бир мәгсәдин әлдә едилмәсиндәки әзмкарлыг вә дөнмәзлик бу мәгсәдин инсан үчүн нә гәдәр мүһүм олмасындан асылыдыр вә шәхсијјәтин идеја мәсләки илә мүәјјән едилир. Ирадә кор-коранә едилән гејри-ади һәрәктдән мәһз онунла фәргләнир ки, ирадә инсанын "мәркәзиндән" кәлир, бу, субјектин өз һәрәкәтләрини шүурлу сурәтдә тәнзим етмәлидир.

[1]Һерберт Ч.Мүллер. Азадлыг һаггында. "Америка"журн.№89.сәһ. 24 (рус дилиндә).

Ирадә инсанын мәгсәдә чатмаг үчүн чәтинлик вә манеәләри арадан галдырылмасы илә ифадә олунан шүурлу психи фәалијјәти вә мүәјјән фәалијјәт мәгсәдини сечиб онун һәјата кечмәси үчүн дахили чәһд көстәрмәк габилијјәтидир. Ирадә азадлығы исә инсанын өз фәалијјәтинин нәтичәләрини әввәлчәдән дүзкүн гијмәтләндирмәк бачарығыдыр. Инсан билији вә тәчрүбәси әсасында һадисәләр силсиләсини бејиндә моделләшдирир вә һәјата кечирмәк истәдији һадисәни фикрән сечир, өз фәалијјәтинин нәтичәләрини дәрк етмәк әсасында онун истигамәтини дәјишир. "Демәли, ирадә азадлығы иши билмәк әсасында бир гәрара кәлмәк габилијјәтиндән башга бир шеј дејилдир"[1].

Ајдындыр ки, субјект өз мәгсәдини сечмәкдә вә гәрарыны һәјата кечирмәкдә нисби мүстәгил олмадығы јердә ирадә өзүнү көстәрә билмәз. Азадлыгдан кәнар ирадә бош бир шејдир. Һәлә вахты илә К.В.Һекел доғру гејд едирди ки, "азадлыг ирадәнин тәбиәтини тәшкил едир". Ирадәнин нисби азадлығыны инкар етмәк–ирадәнин өз мәзмунуну, дахили маһијјәтини инкар етмәк демәкдир. Ирадә олмајан јердә субјект дә, шәхсијјәт дә јохдур. Ирадәдән мәһрум олмуш адам автоматдыр, механики аләтдир. Јалныз мөһкәм "ирадә олан јердә һәр чүр вәзијјәтдән чыхыш јолу да вар" (Пифагор). Тәсадүфү дејилдир ки, фашист чәлладлары, һәр чүр залымлар, чаниләр мәһз инсанлары мүбаризә апармаг, мүгавимәт көстәрмәк ирадәсиндән мәһрум етмәк, онларда бүтүн инсани кејфијјәтләри мәһв етмәк үчүн һәмишә һәр чүр физики вә психи зоракылыг тәтбиг етмәјә чалышмышлар. Тәбии ки, ирадәси асанлыгла гырылан, характери зәиф олан инсан һеч вахт өз азадлығы уғрунда мүбариз ола билмәз. К.В.Һекел бу һагда чох дүзкүн демишдир: "Инсан јалныз өз характери вә ирадәсилә мүстәгил инсандыр".

Лакин мүасир дөврдә Гәрбин бир чох көркәмли алимләри ирадә азадлығынын расионал изаһыны вермәјин мүмкүн олмасына инанмајараг белә бир фикир сөјләјир ки, бу проблем үмумијјәтлә елми тәдгигат чәрчивәсиндән кәнарда дурур. Бу чәһәтдән Макс Планкын нөгтеји-нәзәри сәчијјәвидир. О, дејир ки, ирадә азадлығы мәнлик шүурунун дахили хассәсидир ки, "инсанын ирадә азадлығы анлајышынын јалныз бу мә'насы вардыр ки, инсан өзүнү дахилән азад һисс едир, бунун исә, доғрудан да белә олдуғуну анчаг о өзү һисс едә биләр"[2].

Мүасир Гәрб фәлсәфәси ирадә азадлығыны шәхсијјәт вә чәмијјәт мүнасибәтләри чәрчивәсиндә арашдырмыр, ону тәсадүфлә

[1]Ф.Енкелс. Анти-Дүринг, Бакы, 1967, сәһ. 119.
[2]"Макс Планк вә фәлсәфә", М., 1963, сәһ. 52 (рус дилиндә).

бағлајараг зәрурәтлә әлагәсини инкар едир. Һәгигәтдә исә инсанын азадлығы онун фәрди мөвҹудлуғундан дејил, тарихи зәрурәтә шүурлу мүнасибәтиндән асылыдыр. Ф.Енкелс бу һагда демишдир: "...ҹәмијјәт ајрылыгда һәр бир адамы азад етмәсә, өзүнү азад едә билмәз"[1].

Инсан ҹәмијјәтдә јашадығындан, онун мә'нәви аләми дә ичтимаи мәсәләрлә бағлыдыр. Синифли ҹәмијјәтдә инсан азадлығы әхлаги нормаларла вә һүгуги тәләбләрлә мүәјјән едилир. Ф.Енкелс јазырды: "Әхлаг вә һүгугдан бәһс едәркән, ирадә азадлығы дејилән азадлыг... зәрурәтлә азадлыг арасындакы нисбәт мәсәләсиндән данышмамаг олмаз"[2].

Демократик ҹәмијјәтдә инсан азадлығы фәрдин өз фәалијјәтини һуманист әхлаг принсипләри вә һүгуг ганунлары илә шүурлу әлагәләндирилмәсиндә тәзаһүр едир. Демәли, инсан фәалијјәтинин нәтиҹәләри ҹәмијјәтдә онун мөвгејини мүәјјәнләшднрир.

Һәр бир шәхсин һүгуг вә азадлыгларына, дөвләтин мәнафејинә һөрмәтлә јанашмаг кими вәтәндашлыг борҹу Гәрб демократијасынын сәнәдләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Бунлардан: Франса буржуа ингилаби дөврүндәки "Инсан вә вәтәндаш һүгугларынын деклорасијасы", Американын "һүгуглар һаггында билл" вә дикәр сәнәдләри көстәрмәк олар. 1948-чи илин декабрын 10-да БМТ тәрәфиндән е'лан олунан "Инсан һүгугларынын үмуми деклорасијасында" адамларын һүгуг вә азадлыгларынын онларын ҹәмијјәт вә бәшәријјәт гаршысында вәзифәләринин јеринә јетирилмәсиндән асылылығы гејд едилмишдир. Бу фикир 1975-ҹи илдә Һелсинкдә вә 1990-чы илдә Парисдә кечирилән Авропада Тәһлүкәсизлик вә Әмәкдашлыг мәсәләләринә даир мүшавирәләрин јекун сәнәдләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Һелсинки Мүшавирәсинин јекун актында көстәрилир ки, инсан һүгугларына вә әсас азадлыглара, о ҹүмләдән фикир, виҹдан, дин вә әгидә азадлығына һөрмәт бүтүн дөвләтләр арасында достлуг мүнасибәтләринин вә әмәкдашлығын инкишафыны тә'мин етмәк үчүн зәрури олан сүлһүн, әдаләтин, әминаманлығын мүһүм амилидир.

1993-ҹү илдә Инсан һүгуглары үзрә Бејнәлхалг Конфрансын гәбул етдији Вјана Бәјаннамәси бүтүн дөвләтләри бејнәлхалг нормалара риајәт етмәјә, бејнәлхалг сәнәдләри тәсдиг етмәјә вә инсан һүгугларынын горунмасы механизмини күҹләндирмәјә чағырмышдыр.

Вәтәндашларын һүгуг вә азадлыглары демократик һүгуги шүурун инкишафындан асылыдыр. Ичтимаи шүурун формаларындан бири

[1]Ф.Енкелс. Анти-Дүринг, Бакы, 1967, сәһ. 298.
[2]Јенә орада, сәһ. 112.

олан һүгуги шүур игтисади вә дикәр мүнасибәтләри спесифик формада ин'икас етдирир. О чәмијјәтдә гәбул едилмиш рәсми ганунлар вә нормаларын маһијјәти вә һәјата кечирилмәси просесиндә әлдә едилмиш биликләрин, тәсәввүр, вәрдиш вә нормаларын мәчмусудур. Һүгуги шүурун мүһүм әламәти шәхсијјәтин һүгуглары вә вәзифәләринин гаршылыглы асылылығындан ибарәтдир. Мә'лум олдуғу кими, азадлыг вә мәс'улијјәтин, һүгуг вә вәзифәләрин гаршылыглы асылылығы әсрләр боју бүтүн сивилизасијалы чәмијјәтләрдә тәтбиг олунмушдур. Јени јаранмыш мүстәгил дөвләтләрдә демократикләшмәнин мүасир мәрһәләси бу ән'әнәнин давам етдирилмәсиндә бир тәшәббүс кими гијмәтләндирилмәлидир. Республикамызда вәтәндаш чәмијјәти вә һүгуги дөвләтин јарадылмасы јолунда атылан илк аддымлар дөврүндә, ашкарлыг вә демократија шәраитиндә интизамын, ганунчулуғун мөһкәмләндирилмәси, вәтәндашларын өз һүгуг вә вәзифәләрини дәрк едиб, онлара шүурлу сурәтдә әмәл етмәси онларын һүгуги шүурунун јеткин сәвијјәјә јүксәлмәсинә тәлабаты даһа да артырыр.

Чәмијјәтин сијаси һәјатынын демократикләшмәсинин мүһүм ме'јары ичтимаи рә'јин нәзәрә алынмасыдыр. Чәмијјәтин һәјатында, онун идарә олунмасында халгын глобал сосиал-сијаси мәсәләләрә мүнасибәтинин ашкарланмасында ичтимаи рә'јин хүсуси јери вә ролу вардыр. Мәһз буна көрә дә бу мәсәлә чәмијјәтин әсасән бүтүн тарихи дөврләриндә диггәти чәлб етмишдир. Лакин бир анлајыш кими ичтимаи рә'ј илк дәфә XII әсрдә Инкилтәрәдә мејдана кәлмиш вә XVIII әсрин ахырларындан е'тибарән дүнја өлкәләриндә кениш јајылмышдыр.

Ичтимаи рә'ј инсанларын сосиал керчәклијин һадисә вә фактларына, мүхтәлиф групларын вә ајры-ајры шәхсләрин фәалијјәтинә мүнасибәтини (кизли ја ачыг шәкилдә) ифадә едән ичтимаи шүурун спесифик һалыдыр. Ичтимаи рә'јдә инсанларын һәјат һадисәләринә, партијаларын, тә'сисатларын фәалијјәтинә мүнасибәти әксини тапыр. Ичтимаи рә'ј төвсијјә вә тәләбләр формасында ифадә олунур, бу вә ја дикәр сосиал тә'сисатын фәалијјәтини, ајрыча адамын вә групун давранышыны бәјәнмәк вә јахуд ифша етмәк шәклиндә тәзаһүр едир.

Ичтимаи рә'ј һәм ичтимаи-сијаси тәшкилатларын вә тә'сисатларын күтләләрә мәгсәдјөнлү тә'сири нәтичәсиндә, һәм дә кортәбии сурәтдә (јаранмыш ән'әнәләр, практик һәјат тәчрүбәси әсасында) јараныр. Она көрә дә ичтимаи рә'јдә нәинки мүхтәлиф мә'нафеләр, һәмчинин бу мә'нафеләрин мүхтәлиф чүр баша дүшүлмәси дә өз әксини тапыр.

Халгын ичтимаи мараг кәсб едән актуал проблемләрә мүнасибәтини әкс етдирән чәмијјәтин һәр бир үзвү, инсанларын һәр һансы бирлији ичтимаи рә'јин ифадәчисидир. Ичтимаи рә'јин ифадә едилмәси просеси ичтимаи һәјатын актуал проблемләринә даир күлли мигдарда шәхси фикирләрин ашкара чыхарылмасыдыр. Бу фикирләр бирбаша демократија вә нүмајәндәли демократија формалары јолу илә ифадә едилир. Беләликлә, ичтимаи рә'ј сијаси тә'сисатларын фәаллашдырылмасына реал тә'сир едир.

Демократик системин башлыча үстүнлүкләриндән бири онун ачыг олмасыдыр. Демократик өлкәләрин тарихиндән мә'лум олдуғу кими сијаси һәјатда ашкарлығын инкишафынын хүсуси әһәмијјәти вардыр. Бу, чәмијјәтин демократикләшмәсинин вә сосиал-игтисади тәрәггијә стимул верән мүһүм принсипләриндән биридир. Ашкарлыг дөвләт вә ичтимаи тәшкилатларын фәалијјәтиндә ачыглыг вә дүзлүк, өлкәнин мүһүм проблемләринин демократик һәллиндә ичтимаи рә'јин тә'сирли вә фәал иштиракы формасы демәкдир. Ашкарлыг чәмијјәтдә мә'нәви мүһитин тәмизләнмәсиндә вә сағламлашмасында вачиб амилләрдән биридир. О, һәм дә мүхтәлиф ичтимаи-сијаси гүввәләрин гаршылыглы әлагәсинин мөһкәмләнмәсинә, бүрократик идарә үсулларынын ләғв едилмәсинә көмәк едир.

Ашкарлыг тәнгид үчүн бағлы зоналарын олмамасыны, кениш дискуссијаларын кечирилмәсини дә нәзәрдә тутур. Бураја һабелә шәхси мөвгеји мүдафиә етмәк һүгуги вә ја фикрә һөрмәтлә јанашмаг вәзифәси, мүхтәлиф фикир мүбадиләси дә дахилдир. Ашкарлыға биртәрәфли јанашмаг олмаз. Онун һәр һансы инсан групунун инһисарына чеврилмәси чәһәтләри дә мәнфи гијмәтләндирилир. Ашкарлығын һүгуги чәһәтдән әсасландырылмасы чәмијјәтин конститусија нормалары вә ганунверичилик васитәләри илә мөһкәмләндирилир.

Сијаси һәјатын демократикләшдирилмәсинин мүһүм шәртләриндән бири дә ганунун алилији принсипинә мүтләг һамынын риајәт етмәсидир. Бу принсип идарәләрә, шәхсләрә, сијаси гурулушун бүтүн пилләләрә тәбәгәләринә ганунун ејни дәрәчәдә аид олмасыны тәсдиг едир. Һал-һазырда ганунун алилији принсипи һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш вә онун үзәриндән мүчәррәдлик вә гејри-тарихилик дамғасы көтүрүлмүшдүр. Ганун демократик чәмијјәтләрдә али һүгугу гүввәјә малик олур. Ганунун бу јүксәк гүввәси онун рәдедилмәзлијиндә (ганунверичи органдан башга һеч бир орган гануну ләғв едә, јахуд дәјишдирә билмәз) вә дөвләт актларынын она там мүвафиг олмасындадыр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 200 иллик мүтләг монархија вә совет тоталитар

системиндә јашамыш бир өлкәдә демократик тә'сисатлар тәдричән тәтбиг едилмәли, әввәлчә демократик ән'әнәләр јарадылмалы вә ганунун алилији тә'мин олунмалыдыр. Франсанын көркәмли сијаси хадими Алексис Токвилин (1805-1859) фикри бу бахымдан диггәтәлајигдир! "Демократија тәкчә чәмијјәтин мүәјјән тәшкили формасы дејил, һәм дә чәмијјәтдә баш верән мүвафиг просесләрдир. Һамынын вә һәр кәсин гануна табе олмасы демократијанын ән мүһүм шәртидир".

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мүстәгил дөвләтләрдә һүгуги дөвләтин гурулмасы һәлә дә идеал олараг галмагдадыр. Чүнки һүгуги дөвләтин јарадылмасы үчүн тәләб олунан һүгуги ганунлар кифајәт гәдәр гәбул олунмамышдыр. Мөвчуд ганунлар исә дар мә'нада чинајәткарлыға гаршы мүбаризә васитәси характериндәдир вә онлара һәм дә идарәетмәнин инзибати-тәзјиг методларыны өртбасдыр едән гондарма һүгугу нормалар да дахил едилмишдир. Һәлә бу күн дә һүгуги сәнәдләрин чохунда мәһкәмә мүдафиәедичи гүввә дејил, чәза органы кими гејд едилир. Мәһкәмә тәдгигатлары заманы күнаһсызлыг презумпсијасыны (күман етмәк) позмаг һаллары, чинајәтин мә'нәви вә һүгугу ме'јарларынын гарышдырылмасы, чинајәт ишләрининин галдырылмасында әсассыз рәдедилмә һалларына чох тәсадүф олунур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дөвләт гуручулуғунун индики кечид дөврүндә өлкәдә мәрһәлә-мәрһәлә мәһкәмә ислаһатынын кечирилмәси вачибдир. Һәмин ислаһат инсандан тутмуш дөвләтәдәк бүтүн һүгуг објектләринин һагларыны ганун гаршысында бәрабәрләшдирмәли, мәһкәмә вә һүгуг-мүһафизә системини вәтәндаш нәзарәти үчүн ачыг етмәлидир. Мәһкәмә һөкмләри исә демократик јолла сечилмиш андлы ичласчылар тәрәфиндән чыхарылмалыдыр.

Сон заманлара кими һүгугшүнаслыг тәчрүбәсиндә күнаһсызлыг презумпсијасы принсипинә риајәт едилмирди. Бу принсип исә чәмијјәтин демократиклијинин мүһүм шәрти, онун азадлығынын вә сивилизасијалылығынын вачиб ме'јарыдыр. Бу принсипи нечә изаһ етмәк олар? Һүгуги дөвләтин вачиб әламәти кими күнаһсызлыг презумпсијасы ашағыдакы формада изаһ едилир: Гануну сурәтдә күнаһы сүбут едилмәјән, иттиһам олунан шәхс күнаһсыз сајылыр. Күнаһсызлыг презумпсијасы чинајәт просесинин мүһүм принсипләриндән биридир. О, шәхсијјәтин һүгугларынын мүһафизәси ишинә көмәк едир, әсассыз иттиһам вә мәһкум едилмәји инкар едир. Чәмијјәтдә тәгсирләндириләнин күнаһсызлығыны просессуал ганунда көстәрилән васитәләрлә тәкзиб етмәк олар. Лакин бурада бахылан ишә аид олан вә ганунла ичазә верилән лазыми гәдәр һүгуги сүбутлар көстәрилмәси вачибдир. Сүбута јетирмәк иши исә

истинтаг органларына тапшырылыр. Азәрбајҹан Республикасы Коститусијасынын 71-ҹи маддәсиндә дејилир: "Һәр кәсин тәгсирсизлик презумпсијасы һүгугу вардыр. Ҹинајәтин төрәдилмәсиндә тәгсирләндирилән һәр бир шәхс, онун тәгсири ганунла нәзәрдә тутулан гајдада сүбута јетирилмәјибсә вә бу барәдә мәһкәмәнин гануни гүввәјә минмиш һөкмү јохдурса, тәгсирсиз сајылыр. Шәхсин тәгсирли олдуғуна әсаслы шүбһәләр варса, онун тәгсирли билинмәсинә јол верилмир".

Сечилмиш нүмајәндәләрин керијә чағырылмасы принсипи ҹәмијјәтин сијаси һәјатында демократизмин ваҹиб шәртләриндән биридир. Бу, халгын мүстәгил ирадәсини билдирмәјин сәҹијјәви әламәтидир. Өз сечиҹиләринин сәлаһијјәтли нүмајәндәси олан халг депутатлары сечиҹиләрин е'тимадына лајиг вә мәнафеләринин мүдафиә едилмәсинә гадир олмалыдыр. Сечиҹиләрин е'тимадыны доғрултмајан, јахуд депутатын јүксәк адына лајиг олмајан һәрәкәтләр едән шәхс Конститусијанын мүвафиг маддәсинә әсасән истәнилән вахт өз сечиҹиләри тәрәфиндән керијә чағырыла биләр. Беләликлә, депутатын керијә чағырылмасы онун халг нүмајәндәси кими сәлаһијјәтинин вахтындан габаг дајандырылмасына кәтириб чыхарыр. Бу принсип халгын әсл һакимијјәтини ифадә едир вә депутатларын сечиҹиләр гаршысында һәгиги мәс'улијјәтини тә'мин едир.

Демократик гурулуш вәтәндашларын иҹтимаи вә сијаси һәјатда фәал иштиракы олмадан, һәр бир вәтәндаш тәрәфиндән һәм өзүнүн, һәм дә милләтин азадлығынын вә тәһлүкәсизлијинин тә'минатчысынын илк нөвбәдә онун өзү олдуғу дәрк едилмәјинҹә јарана билмәз.

Демократик системин гурулмасы үчүн ҹәмијјәтдә јахшы инкишаф етмиш партија системинин фәалијјәт көстәрмәси дә мүһүм шәртләрдәндир. Доғрудур, мүхтәлиф партијаларын јарадылмасы мүвафиг групларын өз дахили ишидир. Лакин партија системләринин формалашдырылмасы мәһз дөвләтин ишидир. Белә ки, бу вә ја башга бир партија системи мүвафиг сечки ганунун васитәси илә јарадылыр. Әлбәттә, партијалар демократик системин бир һиссәси кими јарадылмалы, јә'ни бу иш ҹәмијјәтин објектив еһтијаҹларындан ирәли кәлмәли вә үмуми инкишафа көмәк етмәлидир.

Ҹәмијјәтин сијаси һәјатында демократијанын даими инкишафы үчүн халгын там һакимијјәтини тәсдиг едән принсипләрин нәзәрә алынмасы зәруридир. Бу принсипләрдән исә демократик процедураларын нәзәрә алынмасы вә онлара риајәт едилмәси шәраитиндә даһа сәмәрли истифадә етмәк олар.

4. Демократик процедуралар

Демократик принсиплрин һәјата кечирилмәси механизминин мәнимсәнилмәси үчүн демократик процедураларын өјрәнилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Демократик процедураларын ән мүһүмү сечки системидир. Демократик дөвләтин сијаси һәјатында сечки системи мүһүм рол ојнајыр. Сечки системи ганунла гәбул олунмуш гајдаларын, принсипләрин вә критеријаларын мәчмусудур, һансы ки, онларын көмәјилә сәсвермәнин нәтичәләри ајырд едилир. Сечки системи–дөвләтин сечкили (илк нөвбәдә нүмајәндәли) органларынын тәшкили вә вәтәндашларын өз сечки һүгугларыны һәјата кечирмәси гајдасыдыр.

Гануни һакимијјәтин формалашдырылмасы, јахуд башга сөзлә десәк һакимијјәт гурумларынын азад вә демократик сечкиләр васитәсилә јарадылмасы дөвләт гуручулуғу просесинин инкишафы үчүн лазым олан ашағыдакы мәсәләләрә мүсбәт тә'сир көстәрә биләр:

-Сабит сијаси системин јарадылмасы үчүн илкин механизмләрин формалашдырылмасы;

-Әһалинин сијаси просесдә фәал иштиракы, чәмијјәтин сијасәт аләминә өјрәдилмәси;

Демократик сечки системи императив маидат (депутатлар сечичиләрин тапшырығыны јеринә јетирир вә бүтүн фәалијјәтинә көрә онларын гаршысында мәс'улдурлар вә кери чағырыла биләрләр) принсипинә әсасланыр. Сечки системи сечки һүгуги нормалары илә низамланыр. Сечки һүгуги дөвләт органларынын сечилмәси гајдасыны низамлајан һүгуг нормаларыиын мәчмусудур. Сечки һүгугунун әсас принсипләри конститусијада вә хүсуси актларда мүәјјән олунур.

Мүасир Гәрб дөвләтләриндә актив сечки һүгуги үчүн јүксәк јаш сензи (20-25 јашадәк, чох заман 21 јаш) мүәјјән едилмишдир. Пассив сечки һүгуги вәтәидашларын мүхтәлиф дөвләт органларына сечилмәк һүгугудур. Гәрб дөвләтләринин әксәријјәтиндә пассив сечки һүгугу мүхтәлиф јүксәк сечки сензләри илә шәртләнир: әмлак, тәһсил, јаш сензи вә с. Әксәр өлкәләрдә пассив сечки һүғугу үчүн јаш сензи 25 јашдыр.

Дүнјада әсасән ики сечки системиндән кениш истифадә олунур:

1. Мажоритар сечки системи;
2. Мүтәнасиб сечки системи.

Мажоритар (франс: әксәријјәт) сечки системиидә сәсвермәнин нәтичәләринин әсасыны чохлуг принсипи тәшкил едир. Бу сечки системинин гајдаларына әсасән, сечки даирәсиидән о намизәд сечилмиш һесаб олунур ки, о, сәсләрин чохуну әлдә етмишдир.

Мажоритар сечки системинин ики әсас гајдасы мөвчуддур.

1. Мүтләг чохлуг.
2. Нисби чохлуг.

Мүтләг чохлуг гајдасына әсасән, намизәдин сечилмәси үчүн даирә сәсләринин әксәријјәти (50%+1) әлдә едилмәлидир. Мәсәлән, 1949-чу илдә К.Аденауер (1876-1967) бу гајдаја әсасән бир сәс чохлуғу илә (сонралар оғлуна е'тираф етдији кими бу да өз сәси олуб) АФР-ин конслери сечилмишдир.

Мажоритар сечки системинин әламәтләриндән бири дә мәғлубијјәтә уғрамыш намизәдин топладығы сәсләрин итмәсидир. Мүтләг чохлуг гајдасында әсасән ири партијалар мүвәффәгијјәт газаныр. Мүтләг чохлуг гајдасынын дикәр бир чәһәти ондан ибарәтдир ки, әкәр һеч бир намизәд сәсләрин әксәријјәтини топламырса вә ја һамысы тәхминән ејни мигдарда сәс топлајырларса, онда ән чох сәс топламыш 2 намизәдин ады јенидән бүллетенә салыныр, әкәр јени турда да кимсә сәсләрин әксәријјәтини газанмадыгда сечки пүшк васитәсилә ајырд едилир вә сечилмиш шәхс јашча бөјүк олан шәхс һесаб олунур.

Мажоритар сечки системинин нисби чохлуг гајдасына әсасән сәсләрин нисби чохлуғуну газанмыш шәхс сечилмиш һесаб олунур. Нисби чохлуг гајдасы сәсвермәни асанлашдырыр. Мажоритар сечки системинин нисби чохлуг гајдасындан Франса, АБШ, Инкилтәрә, Һиндистан вә б. өлкәләрдә истифадә олунур.

Нисби чохлуг гајдасына әсасән, әкәр намизәдләр ејни мигдарда сәс топлајырларса, онда мәсәлә јухарыда гејд олундуғу кими пүшк васитәсилә вә јахуд јашла һәлл олунур. Бу гајдаја әсасән, әкәр даирәдән чәми бир намизәд гејдә алынырса, онда сечки үмумијјәтлә кечирилмир, чүнки намизәдин чәми бир сәс топламасы кифајәтдир.

Мүтәрәгги сечки системләриндән икинчиси мүтәнасиб сечки системидир. Бу систем Италијада, Финландијада, Исвечрәдә, Австралијада, Исвечдә, Норвечдә, Белчикада вә с. өлкәләрдә мөвчуддур. Мүтәнасиб сечки системиндә бөјүк даирәләр јарадылыр вә һәр бириндән бир нечә депутат сечилир. Даирәләрин бөјүклүјү мүтәнасиб сечки системинин үстүнлүјүнү көстәрир. Бүтүн өлкә, ола биләр ки, ваһид сечки даирәсинә чеврилсин.

Мүтәнасиб сечки системиндә сечкиләр партијалылыг әсасында кечирилир. Һәр бир партија намизәдләрин сијаһысыны верир, сечичи гијмәтләндирдији партијаја сәс верир, ола биләр ки, сечичи истәдији намизәдә мүнасибәтини дә билдирсин.

Мүтәнасиб сечки системиндә депутат мандатлары әлдә олунмуш сәсләрин мигдарына мүвафиг олараг сечкиләрдә иштирак едән

партијалар арасында мүтәнасиб гајдада бөлүнүр.

Мүтәнасиб сечки системинин әсасыны сечки квотасы принсипи тәшкил едир. Сечки квотасы сәсләрин мигдарыдыр, бир депутатын сечилмәси үчүн лазым олан сәслардир. Әкәр партија бир квота алырса, онда сијаһынын әввәлиндә ады јазылмыш намизәд сечилир, әкәр ики квота алырса, онда биринчи вә икинчи намизәд сечилир.

Партијалар тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш намизәдләр сијаһысыныи 2 гајдасы мөвчуддур:

1. Гапалы сијаһылар.
2. Азад сијаһылар.

Гапалы сијаһыларда партија истәдији намизәди парламентә кечирә биләр, јә'ни сечичи сијаһыда ады көстәрилмиш намизәдләрә мүнасибәтини билдирә билмәз вә бүтүнлүклә партијаја сәс верир. Азад сијаһылар гајдасына әсасән исә сечичи истәдији намизәдләрә өз мүнасибәтини вә һансы намизәди парламентдә көрмәк истәдијини билдирир. Бу һалда даһа чох преференсија (разылыг) алмыш шәхс сечилир. Бу гајда Исвечдә, Австријада, Исвечрәдә вә б. өлкәләрдә мөвчуддур.

Мүтәнасиб сечки системинин гајдаларындан бири дә гарышыг сијаһылар гајдасыдыр. Бу гајдаја әсасән, сечичи ајры-ајры сијаһыларда олан намизәдләрә сәс верә биләр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу күнки Азәрбајчанын сосиал-сијаси шәраитиндә мүтәнасиб сечки системи мажоритар сечки системинә нисбәтән даһа мәгсәдәујғун, мүнасиб, бәлкә дә ганунаујғундур. Дикәр тәрәфдән мүтәнасиб сечки системи мажоритар сечки системинә нисбәтән һүгуги маһијјәт бахымындан ашағыдакы тәкзиб олунмаз үстүнлүкләрә маликдир:

Биринчиси, мүтәнасиб сечки системи илә сечилән депутатлара бүтүн даирәләр сәс верир. Бу о демәкдир ки, партија сијаһысы илә сечилән депутатлар һакимијјәт мандатыны халгын бөјүк әксәријјәтиндән алачаг вә онларын һакимијјәти әсл лекитим һакимијјәт олачаг. Мүәјјән сечки даирәсиндән мажоритар сечки системи үсулу илә фәрди гајдада сечиләнләр исә 20, јахуд да 30 мин сечичинин мәнафејини горујачагдыр.

Икинчиси, "Сијаси партијалар һаггында ганунун" 8-чи маддәсинә көрә –Бүтүн сәлаһијјәт мүддәтиндә Азәрбајчан Республикасынын президенти, Азәрбајчан Республикасынын бүтүн мәһкәмәләрин сәдрләри, сәдр мүавинләри вә һакимләри, һәрби гуллугчулар, көмәкчи техники һеј'әт истисна олмагла прокурорлуг, әдлијјә, малијјә, верки органларынын, дөвләт мәтбуаты органларынын ишчиләри, Азәрбајчан Республикасы Дөвләт Телерадио Верилишләри

Ширкәтинин рәһбәрлији вә јарадычы һеј'әти, дин хадимләри сијаси партијаларын үзвү ола билмәзләр. Мүтәнасиб системдә кечириләчәк сечкиләрдә јалныз сијаси партијалар өз намизәдләрини ирәли сүрмәк һүгугуна малик олдугларына көрә, јухарыда көстәриләнләр депутат сечилә билмәзләр. Сечкиләрин објектив кечмәсинә мане ола биләчәк бу гәдәр вәзифә вә сәлаһијјәт демәк олар ки, нејтраллашдырылыр.

Үчүнчүсү, мүтәнасиб системин мажоритар системдән үстүнлүкләриндән бири дә ондадыр ки, парламент ајры-ајры вәтәндашлардан дејил, елми чәһәтдән әсасландырылмыш игтисади, сијаси вә саирә програмлары олан мобил партија фраксијаларындан ибарәт олачаг вә сијаси һакимијјәт уғрунда мүбаризә күчә јүрүшләриндән, митингләрдән, тә'тилләрдән вә нәһајәт, силаһлы мүбаризәдән даһа мәдәни мүбаризә формасына–парламент мүбаризәснинә кечәчәк.

Дөрдүнчүсү, мүтәнасиб сечкиләр мажоритар сечкиләрдән дөвләт үчүн даһа сәмәрәлидир, чүнки аз вәсаит тәләб едир.

Бешинчиси, (ән нәһајәт) мүтәнасиб сечкиләрин нәтичәләрини сахталашдырмаг бир о гәдәр дә асан олмур.

Беләликлә, мүтәнасиб систем үсулу илә кечирилән сечкиләр һәр кәси билаваситә өз иши илә (сијаси партијалары сијасәтлә, мүхтәлиф ичтимаи тәшкилатлары өз Низамнамәләринә ујғун, ичра һакимијјәти башчысынын рәһбәрлик етдији әразинин игтисади, сосиал вә мәдәни–мәишәт мәсәләләри илә, һүгуг–мүһафизә органларыны вәтәндашларын һүгуг вә азадлыгларыны, дөвләтии мәнафеләрини горумагла, ордуну сырф һәрб мәсәләләри илә, әдәбијјат, елм вә инчәсәнәт хадимләрини јарадычылыгла, дин хадимләрини илаһијјатла вә саирә) мәшғул олмаға мәчбур едир.

Сечки һүгугу вә сечкиләрин кечирилмәси факты мүасир дөврдә демократик дөвләтләрин ичтимаи һәјатында халгын сијаси мүбаризәсинин кениш јајылмыш вә сијаси чәһәтдән ән мүкәммәл формасыдыр. Үмуми сечки һүгугунун чәмијјәтин демократикләшмәсиндә хидмәтләри инкар едилмәздир. Бу һүгугун јеканә демократик үсул кими халгын мәнафејинин керчәкләшдирилмәсиндә һәлледичи рол ојнамаға габил олмасынын адамлар тәрәфиндән дәрк едилмәси исә халгын јеткинлик сәвијјәсинин көстәричисидир. Бүтүн бунлара көрә дә сечки һүгугу вә демократик сечкиләрин кечирилмәси јолу јашадығымыз кечид дөврүнүн вачиб тәркиб һиссәләриндән бири кими өн плана чыхмалыдыр.

Сечкиләр дөвләт һакимијјәтинин нүмајәндәли органларынын сечилмәсинә јөнәлдилмиш күтләви сијаси кампанијадыр. Сечкиләр вәтәндашлар тәрәфиндән сечилән депутатларын фәалијјәтини

јохламаг үчүн әсас васитәдир. Халг депутатлары сечкиләри кизли сәсвермә јолу илә үмуми, бәрабәр вә бирбаша сечки һүгугу әсасында кечирилир. Сечкиләрин азад кечирилмәси ганунла тә'мин едилир. Белә ки, һәр һансы бир вәтәндаша гаршы зор ишләтмәк, алдатмаг, горхутмаг, јахуд рүшвәтлә әлә алмаг васитәси илә онун сечмәк вә сечилмәк һүгугуну һәјата кечирмәсинә манеәчилик төрәдирләрсә, онда манечилик төрәдән шәхсләр гануну јолла азадлыгдан мәһрум едилирләр. Сечки просесинин башланғычында вәтәндашлар ичтимаи тәшкилатлар, әмәк коллективләри вә јашајыш јерләриндән намизәдләр ирәли сүрүр вә бунлары сечкигабағы јығынчагларда кениш мүзакирә едирләр. Һәмин намизәдләр сечки даирәләриндә гејдә алыныр.

Сечкиләрин кечирилмәси вә онларын ганунилијини тә'мин етмәк үчүн зәһмәткешләрин мүхтәлиф тәшкилатларынын нүмајәндәләриндән ибарәт мәркәзи, даирә вә мәнтәгә сечки комиссијалары јарадылыр. Ичтимаи тәшкилатлардан депутатларын сечилмәси үчүн дә сечки комиссијалары јарадылыр. Сечки комиссијалары сечкиләрин сечки һүгугу нормаларына мүвафиг кечирилмәсини (сечки сијаһыларынын дүзкүн тәртиб едилмәсинә, сәсвермә гајдасына риајәт едилмәсинә нәзарәт едир, сәсвермәнин нәтичәләрини мүәјјәнләшдирир вә с.) тә'мин едир. Сечки кампанијалары дөврү ирәли сүрүлмүш вә даирә комиссијаларында гејдә алынмыш намизәдләрин вәкилләри даирәнин сечкигабағы јығынчагларында бөјүк тәшвигат иши апарырлар.

Сечкиләрин һәгиги демократик руһда кечирилмәси илк нөвбәдә сәсвермәнин дүзкүн тәшкил едилмәсиндән асылыдыр. Бу мүһүм процедуранын ашағыдакы сәчијјәви хүсусијјәтләри вардыр:

1. Сечки системиндә депутатларын сечилмәси үчүн сәсвермәнин кизли олмасы;
2. Сечичиләрин ирадәсинин ифадә едилмәсинә нәзарәтин гадаған едилмәси.

Сечичиләр тәрәфиндән бүллетенин кизли гејдијјат јолу илә тәсбит едилмәси гајдасына кизли сәсвермә дејилир. Бу һалда бүллетенләрдә сечичиләр тәрәфиндән гејдләр едилмәси үчүн хүсуси отаглар, јахуд кабинәләр ајрылыр. Бүллетенләри нәзәрдән кечирән заман кабинәләрдә сәс верәндән башга дикәр шәхс олмалыдыр. Бүллетенләри сечки гутуларына сәсверәнләрин өзләри атмалыдырлар. Кизли сәсвермә сечичиләрә ирадәләрини азад ифадә етмәјә вә онларын мәнафеләрини горуја биләчәк шәхсләри сечмәјә имкан верир. Кизли сәсвермә ејни заманда халгын сечдији депутатларын фәалијјәти үзәриндә күчлү нәзарәт васитәсидир. Өлкәнин али вә

јерли һакимијјәтинә кечирилән азад сечки һәм дә халгын суверенлијинин–демократијанын әсасыдыр. Мәһз буна көрә дә дүзкүн вә азад сечкијә тә'минат верә билән мүкәммәл һүгуги база јарадылмалыдыр. Бунун үчүн сечки һаггында гәбул олунан ганунлар бејнәлхалг демократик тәшкилатларда експертизадан кечмәлидир. Ганунун алилијинә һөрмәт мәгсәди илә ајрыча олараг "Сечкидә позунтулара көрә мәсулијјәт һаггында" Ганунун гәбул едилмәси дә чох вачибдир.

Чәмијјәтин сијаси һәјатынын мүһүм демократик процедураларындан бири үмумхалг мүзакирәси вә референдиумдур. Мүһүм ганун лајиһәләринин вә сосиал програмларын үмумхалг мүзакирәси дөвләт ганунларынын гәбул едилмәсинин фәал нәзарәт механизмләриндән биринә чеврилмишдир. Үмумхалг мүзакирәси әмәк коллективләриндә, күтләви мә'лумат васитәләриндә үмумдөвләт һәјатынын вачиб мәсәләләринин кениш мүзакирәсидир. Мәсәлән, халг депутатларынын сечилмәси һаггында ганунун, Конститусија актларынын, кениш мигјаслы мүгавиләләрин үмумхалг мүзакирәси вә с. Үмумхалг мүзакирәсинин кедишиндә мүхтәлиф, о чүмләдән дә бир-бири илә ујғун кәлмәјән нөгтеји-нәзәрләр сөјләнилир. Бу да тәбиидир. Чүнки адамларын сијаси һазырлыг, билик вә һәјат тәчрүбәси сәвијјәсиндә фәрглəр олдуғуна көрә онлар мүзакирә олунан проблемин мүхтәлиф сәпкиләри барәдә мүхтәлиф шәкилдә дүшүнә биләрләр. Сон нәтичәдә исә мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрләрдән үстүнлүк тәшкил едәни сабитләшир ки, бу да һамы үчүн мәчбури олан дөвләт гәрарлары илә тәсбит олуиур.

Референдиум исә (лат: нә исә билдирилмәли, мә'лум етмәк) ичтимаи, сијаси вә дөвләт һәјатыиа аид чох мүһүм мәсәләләрә үмумхалг сәсвермәсидир (сорғусу). Референдиумун кечирилмәси шәртләри вә онун үсулу конститусија вә өлкәнин ганунверичилији илә низамланыр. Үмумхалг сәсвермәсинә конститусија лајиһәси вә ја ганунверичилик дүзәлишләри чыхарылдыгда буна конститусија референдиуму, онун предметини ганун лајиһәси тәшкил етдикдә исә ганунверичилик референдиуму дејилир. Акта мүвафиг лајиһә бүтүн сечки корпусларында тәсдиг едилмәли олдугда мүтләг референдиум, мәркәзи һакимијјәт, јахуд федерасијанын ајры-ајры субјектләри вә сечки корпуслары тәрәфиндән кечирилмәсинә тәшәббүс көстәрилдикдә факултетив референдиум адланыр. Сон илләр конститусија илә нәзәрдә тутулан референдиум тәчрүбәси кениш јајылмагдадыр.

Референдиумун кечирилмәсинин бејнәлхалг тәчрүбәси көстәрир ки, һәмин үсулун мүвәффәгијјәти бөјүк һазырлыг тәләб едир. Белә ки, сечичиләрә тәклиф олунан суаллар дәгиг тәртиб

едилмәли, онларын потенсиал чаваблары бирмә'налы олмалы, әсассыз изаһ етмәләрә јол верилмәмәли вә сечичиләрә тәгдим олунан суалларын сајы чох олмамалыдыр. Бејнәлхалг тәчрүбә көстәрир ки, ән чох тә'сирли референдиум мәһәлли, јахуд һәтта сечичиләрин суаллар барәдә кифајәт гәдәр ајдын тәсәввүрү олан бәләдијјә сәвијјәсиндә кечирилән референдиумдур.

Референдиум халгын вә чәмијјәтин һәјатынын мүһүм мәсәләләринә даир вето (гадаған, дајандырмаг) һүгугуна маликдир. Референдиумларын (үмумхалғ мүзакирәләри дә) кечирилмәси Конститусијада тәсдиг олунур. Сосиал инкишафын маһијјәтиндән ирәли кәлән һәјаты мәсәләләрә даир халгын рә'јинин өјрәнилмәси бахымындан 1991 вә 1993-чү илләрдә республикамызда кечирилмиш референдиумлар вә онларын јүксәк нәтичәләрини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

Демократик чәмијјәтин нөвбәти процедурасы оппонентлик (лат: е'тираз едән, мүбаһисәдә әкс тәрәф) вә јарышмагдыр. Бу процедура дөвләт һакимијјәт органларынын сечкигабағы компанијасында намизәдләр арасында мүбаризә вә сағлам рәғабәт олмасыны нәзәрдә тутур. Әсл демократик сечкиләрдә бәрабәр һүгуглу алтернатив намизәдләр чидди рәгабәт апарырлар. Бурада сечичиләрин јүксәк тәләбләринә чаваб верә биләчәк намизәд гәләбә чалыр. Кәләчәк депутатын шәхсијјәтинин вә потенсиал имканларынын ашкар едилмәсиндә намизәдин сечичиләрлә көрүшләринин чох бөјүк ролу вардыр. Намизәд бу көрүшләрдә мүхтәлиф суаллара чаваб верир, өзүнүн сечкигабағы платформасынын конкрет мүддәаларыны шәрһ едир, онлары әсасландырыр, өз мөвгејини изаһ едир вә мүхтәлиф мәсәләләрин һәјата кечирилмәси механизмләрини ачыглајыр. Белә көрүшләрдә намизәдин натиглик бачарығы, интелектуал сәвијјәси, дүнјакөрүшү вә адамлары чәлб етмәк габилијјәти дә мүһүм рол ојнајыр. Бу кејфијјәтләр намизәдләрин телевизијида дебата (франсыз: мүбаһисә етмәк, фикир мүбадиләси) чыхдыглары заман даһа ајдын ашкар олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, белә јарышма о демәк дејил ки, сечки габағы мүбаризә заманы намизәд өз рәгибини (вә ја рәгибләрини) ләкәләмәјә чәһд етсин, она бөһтан атсын вә јахуд һәр һансы бир формада (инзибати, мә'нәви, психоложи) тәзјиг көстәрсин. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, сијаси хадимләр о вахт өз халгына вә чәмијјәтинә лајиг ола биләрләр ки, онлар илк нөвбәдә тәмиз алтернатив мүбаризә вә сағлам рәгабәт мәктәбини кечсинләр. Белә јарышмаг процедурасы әсл демократик дөвләтин даими атрибутудур.

Сәлаһијјәтин верилмәси (тапшырылмасы) дә демократик

чәмиј̃јәтин сијаси һәјатында мүһүм проседуралардан биридир. Дөвләт һакимијјәтинин али органларына сечкиләр заманы халг өз нүмајәндәләрини сечир. Бу нүмајәндәләр бөјүк мә'нәви, сијаси вә јүксәк ишкүзарлыг кејфијјәтләринә малик олмалыдыр. Мәһз belә олдугда сечичиләр бүтүн сәлаһијјәти онларын истәкләрини вә мәнафеләрини ифадә едән депутатларына верирләр. Депутатлар өз халгынын сәлаһијјәтли иумајәндәси кими дөвләт, тәсәррүфат вә сосиал-мәдәни гуручулуға даир мәсәләләри һәлл едир, гәрарларын һәјата кечирилмәси үчүн тәшкилати ишләр апарыр, дөвләт органларынын, мүәссисәләрин вә тәшкилатларын ишләри үзәриндә нәзарәт едирләр. Депутат өз фәалијјәтиндә үмумхалг мәнафејини рәһбәр тутур, сечки даирәсиндәки әһалинин тәләбләрини нәзәрә алыр. О, һәм дә мүхтәлиф дөвләт тә'сисатларынын игтисади, мәдәни, милли вә саир хүсусијјәтләрини дә нәзәрә алмалыдыр. Чох тәәссүф ки, бә'зи депутатлар сечки компанијасынын гызғын дөврүндә өз сечичиләринә чохлу вә'дләр верир, өһдәликләр көтүрүрләр. Лакин депутат мандаты алдыгдан сонра исә һәтта онларын көрүшүнә белә кәлмәкдән имтина едирләр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими чәмијјәтин сијаси һәјатында мүһүм демократик проседуралардан бири дә ичтимаи рә'јин өјрәнилмәсидир. Ону гејд едәк ки, ичтимаи рә'јин өјрәнилмәси принсипи мүасир вә актуал мәсәләдир. Ичтимаи рә'јин өјрәнилмәсиндән алынан мә'луматлардан бу вә ја дикәр саһәдә ишләрин кедишинин дәгигләшдирилмәсиндә, гәрарларын һазырланмасы вә гәбул едилмәси просесинин тәкмилләшдирилмәсиндә, идарәетмә ишинин мүхтәлиф форма вә методларынын сәмәрәлилијинин артырылмасында, кадрларын сечилмәси вә јерләшдирилмәсиндә, мүхтәлиф мәнфи һаллара әһалинин мүнасибәтинин конкретләшдирилмәсиндә истифадә едилир.

Ичтимаи рә'ј сорғуларынын кечирилмәси вә онларын нәтичәләринин тәһлили президент сечкиләриндә чох мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Ичтимаи рә'јин өјрәнилмәси нәтичәсиндә намизәд вә онун командасы өзләринин зәиф вә күчлү тәрәфләрини, сечичиләрин онлар һаггында нә дүшүндүкләрини, сечичиләрин мүхтәлиф характерли мараг вә тәлабатларынын ајдынлашдырылмасыны вә с. өјрәнирләр. Үмумијјәтлә, Вәтәндаш чәмијјәтинин, һүгуги, унитар дөвләтин јарадылмасында, кечид дөврүндә гаршыда дуран талејүклү мәсәләләрин һәлл едилмәсиндә, һабелә радикал ислаһатларын һәјата кечирилмәсиндә вә с. саһәләрдә ичтимаи рә'јин өјрәнилмәсинин хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Һәр бир өлкәнин игтисади потенсиалынын күчләнмәси,

өлкәдахили милли һәмрә'јлијин тә'мин едилмәси вә бејнәлхалг аләмдә дәстәк газанмасы үчүн јеканә јол демократик үсулла идарәетмәнин формаларынын сечилмәси вә милли адәт-ән'әнәләр дә нәзәрә алынмагла сијаси тә'сисатларын, парламентин, конститусија мәһкәмәсинин, мәһкәмә, прокурорлуг институларынын јарадылмасыдыр. Һәр чүр сензурадан узаг мүстәгил күтләви информасија васитәләринин фәалијјәтинә имкан верилмәси, демократик сечкиләрин (президент, парламент, бәләдијјә вә с.) кечирилмәси сон нәтиҹәдә сијаси вә игтисади ислаһатларын сүр'әтләрмәсинә, өлкәдә сабитлијин бәргәрар олунмасына вә бејнәлхалг аләмдә өлкәнин демократик вә сивил дөвләт имиҹи газанмасына имкан верир.

X ФӘСИЛ
Иҹтимаи-сијаси тәшкилатлар вә һәрәкатлар

1. Ҹәмијјәтин сијаси һәјатында иҹтимаи-сијаси тәшкилатларын јери вә ролу

Ҹәмијјәтин демократикләшдирилмәси просеси јени иҹтимаи-сијаси тәшкилатларын вә һәрәкатларын јарадылмасында өз әксини тапыр. Белә тәшкилатлар вә һәрәкатлар зәһмәткешләрин мүхтәлиф тәбәгәләри арасында кениш сосиал базаја маликдирләр. Сијаси системдә ашкарлыг шәраитиндә апарылмыш демократик ислаһатларын сијаси нүфузу вә роллары дурмадан артыр. Бу процес күтләләрин сијасиләшмәси вә иҹтимаи фәаллығынын артмасы илә сәҹијјәләнир. Бу тамамилә тәбии просесдир. Белә ки, сијаси фикир плүрализм шәраитиндә шәхсијјәтин ҹәмијјәтлә әлагәси даһа да интенсивләшмиш вә рәнкарәнк олмушдур. Инди шәхсијјәтин өзүнүифадәси, бу вә ја дикәр сијаси фикир ҹәрәјанларында иштиракы даһа сәрбәст вә азад олмушур. Нормал демократик акт кими сәҹијјәләндирилән белә бир вәзијјәт ҹәмијјәтдә иҹтимаи-сијаси просесләрин дүзкүн тәнзимләнмәсинә хидмәт едир.

Мүстәгил суверен дөвләтләрдә баш верән демократик просесләр ҹәмијјәтин јени сијаси структурунун јарадылмасыны ифадә едир. Мәһз белә бир дөврдә күтләви иҹтимаи тәшкилатларын јени әсасларда формалашмасы просесинин өјрәнилмәси чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Лакин гәдим дөврләрдә мејдана кәлән иҹтимаи тәшкилатлар һал-һазырда да ҹәмијјәтин варлығынын, онун сијаси һәјат фәалијјәтинин тәбии формасыдыр. Ҹәмијјәтин бәргәрар олмасы вә инкишаф просесиндә инсанларын иҹтимаи мәнафеләринин мејдана кәлмәси вә биркә фәалијјәтинин зәрурилији дәрк едилдикдә онлар мүәјјән групларда бирләшмәјә башлајырлар. Сонрадан исә иҹтимаи мәнафеләри даһа ајдын ифадә едә билән тәшкилатлар јараныр. Иҹтимаи тәшкилатларда бирләшмәк онун үзәринә игтисади, сијаси, сосиал, мәдәни, професионал, груп, јаш вә с. мәнафеләрини һәјата кечирмәјә имкан верир. Иҹтимаи тәшкилатлар вәтәндашларын бирлији (иттифагы), өзүнүидарә, тәшкилаты ҹәһәтдән мүстәгиллик, демократик мәркәзијјәт принсипләри әсасында јарадылыр. Иҹтимаи тәшкилатлар шәхсләрин гануни мәнафеләринә вә мәгсәдләринә ујғун гурулур вә һәмин мәгсәдләрин һәјата кечирилмәсинә вә јени заманда бүтүн ҹәмијјәт гаршысында дуран вәзифәләрин һәллинә јөнәлдилмиш фәалијјәт көстәрир. Иҹтимаи тәшкилатлар (кечмиш ССРИ-дә) халг депутатларынын, һабелә халг һакимләринин вә халг иҹласчыларынын

намизәдлијиии ирәли сүрмәк, өз низамнамә вәзифәләринә ујғун олараг дөвләт ишләринин вә ичтимаи ншләрин идарә олунмасында, снјаси, тәсәррүфат вә сосиал-мәдәни мәсәләләрин һәллиндә иштирак етмәк һүгугуна маликдирләр.

Ичтимаи тәшкилатлар зәһмәткеш күтләләри чәмијјәт вә дөвләт ишләринин, һабелә ичтимаи ишләрин идарә олунмасына чәлб етмәк формаларындаи биридир. Өлкәнин бүтүн јашлы әһалисини әмәли сурәтдә әһатә едән ичтимаи тәшкилатлар зәһмәт адамларынын сосиал вә сијаси фәаллығыны јүксәлтмәкдә мүһүм васитәдир. Мәһз буна көрә дә демократик чәмијјәтдә ичтимаи тәшкилатларын ролунун даим артмасы сосиал инкишафын ганунаујғунлугларындан биридир.

Демократик, һүгуги дөвләтләрдә ичтимаи тәшкилатларын дөвләт ишләрини вә ичтимаи ишләри идарәетмәдә иштиракы үчүн, ејни заманда бу тәшкилатларын сәрбәст, һәртәрәфли, азад фәалијјәти үчүн кениш имканлар јаранып.

Тарихдә чохлу сајда мүхтәлиф кизли вә ачыг, бөјүк вә кичик, шөһрәт газанмыш вә рүсвај олмуш ичтимаи тәшкилатлар олмушдур. Һазырда дүнјанын бир чох өлкәләриндә зәһмәткешләрә гаршы террор һәјата кечирән онларча ултрасаг тәшкилатларла јанашы (АБШ-да "Ку-Клус-Клан", Латын Америкасында "Өлүм ескадронлары"), мөвчуд гурулуша гаршы зоракы вә террор васитәләри илә мүбаризә апаран ингилаби ултрасол тәшкилатлар да (Италијада "Гырмызы бригадалар" вә с.) фәалијјәт көстәрир.

Чәмијјәтдә тутдуглары мөвгеләринә, фәалјјәтләринин мигјасы вә характеринә, мәнафеләриинә, тәркибләринә, конкрет мәгсәдләринә көрә бир-бириидән фәргләнән ичтимаи-сијаси тәшкилатлар вә һәрәкатлар мејдана кәлир. Лакин дәғиг тәшкилаты структуру, формал үзвлүјү олан ичтимаи тәшкилатлары чидди структуру вә мүтләг үзвлүјү олмајан күтләви һәрәкатлардан ајырмаг лазымдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чәмијјәтдә фәалијјәт көстәрән һәр бир ичтимаи-сијаси тәшкилатын өзүнүн мүәјјән мәгсәдләри вардыр. Бу мәгсәдләр ичтимаи мәнафедән вә мүәјјән тәләбатдан ирәли кәләрәк тәшкилатын програмларында өз әксини тапыр. Тәшкилатын әсас вәзифәси ичтимаи мәнафе илә груп вә јахуд коллективин мәнафејннин аһәнкдарлығыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Мәһз белә јолда ичтимаи-сијаси тәшкилатлар ичтимаи өзүнүидарәни һәјата кечирә биләчәк механизмләр jарадыр вә демократијанын мүһүм үнсүрләриндән биринә чеврилирләр.

Мүасир ичтимаи-сијаси әдәбијјатда ичтимаи тәшкилатларын бөлкүсүнүн мүхтәлиф вариантлары верилир. Бә'зи мүәллифләр бу тәшкилатларын типләрнни ајырмагла јанашы, онларын фәалијјәт

механизмләрини, сосиал базаларыны, тәшкилати структурларыны вә с. өјрәнмәјә чәһд едирләр. Мүасир әдәбијјатларда ичтимаи тәшкилатларын әсас типләри бир чох мүәллифләр тәрәфиндән ашағыдакы кими верилир:

1. Идеја-сијаси вә мә'иәви әлагәләри күчлү инкишаф етдији тәшкилатлар. Бураја әсасән партијалар дахилдир.

2. Мүәјјән мәгсәдләрин һәјата кечирилмәси үчүн инсанларын көнүллүлүк принсипләринә әсасланан тәшкилатлар (һәмкарлар, кәнчләр вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар).

3. Мүәјјән шәхсләрин вә програмларын мүдафиә едилмәси принсипинә әсасланан тәшкилатлар.

Ичтимаи тәшкилатларын ролу вә јери бир чох өлкәләрин конститусија ганунверичилијиндә өз әксини тапыр (кечмиш ССРИ Конститусијасы, маддә 51, Азәрбајчан ССР Конститусијасы, маддә 49). Гәрб өлкәләриндә ичтимаи тәшкилатларын мүрәккәб системи фәалијјәт көстәрир. Бураја хүсусилә ајры-ајры тәбәгәләрин вә кәнчләрин тәшкилатлары дахилдир. Онларын арасында дикәр сосиал тәбәгәләрин вә групларын мәнафејини ифадә едән мүхтәлиф аралыг тәшкилатлар да вардыр.

Гәрб дүнјасынын ичтимаи тәшкилатлары арасында һаким мөвгеләри ири саһибкарларын тәшкилатлары (игтисади, сијаси, сосиал-мәдәни вә с. саһәләрдә) тутурлар. Сон илләр Гәрб өлкәләриндә стратежи гәрарларын һазырланмасына вә һәјата кечирилмәсинә тә'сир көстәрмәк мәгсәдилә даһа чевик вә бә'зән һәтта кизли ичтимаи тәшкилатлар јараныр. Белә тәшкилатлардан өз сыраларында 4-6 мин нәфәри бирләшдирән АБШ малијјә вә сәнаје капиталынын јухары даирәләрини көстәрмәк олар. Бу шәхсләр инһисарчы олигархија (сијаси һакимијјәтин кичик груп адамлара мәхсус режим) сијасәтинин тәрәфдарлары кими чыхыш едирләр. Капиталын белә ири тәшкилатлары гејри-формал әлагәләр әсасында фәалијјәт көстәрирләр. Анчаг үмуми мәнафеләр вә мәгсәдләр онлары һәр һансы бир ганунверичи актлардан даһа мөһкәм бирләшдирир. Буна көрә дә онларын фәалијјәти јүксәк мәгсәдјөнүмлүјү вә плана-ујғуилуғу илә фәргләнир.

Бунунла јанашы, мүасир шәраитдә ајры-ајры тәбәгәләрин өз ичтимаи тәшкилатлары, башлыча олараг, һәмкарлар иттифаглары вә кәнчләр фраксијалары да фәалијјәт көстәрир. Зәһмәткешләр бу тәшкилатлар васитәси илә өзләринин демократик һүгуглары вә азадлыгларыны, хүсусилә бирләшмәк, әмәк, сосиал тә'миант вә с. һүгугларыны һәјата кечирирләр.

Ону да гејд едәк ки, сијаси плүрализм принсипинин гәбул едилдији чәмијјәтләрдә мүхтәлиф ичтимаи-сијаси һәрәкатларын

вə тəшкилатларын јаранмасы факты нормал демократик һадисə һесаб едилир. Белə бир вəзијјəт ичтимаи фикрин јени лајларына нүфуз етмəјə, һəгигəт ахтарышынын јолларыны һəр чүр дашкəсəкдəн тəмизлəмəјə имкаи верир. Јалныз плүрализм принсиплəрини рəһбəр тутан чəмијјəт сивилизасијанын јүксəк пиллəлəрини фəтһ едə билəр. Лакин бу просес мүəјјəн ганунаујғунлуглар үзрə баш верир.

ССРИ-нин дағылмасы вə сонра баш верəн һадисəлəр бир даһа сүбут етди ки, өлкəдəки партијалар вə ичтимаи тəшкилатларын формалашмасы кортəбии, идарə олунмајан просес иди. Чəмијјəтин гаршысында дуран əи вачиб вəзифə исə вəтəндашларын сијаси һүгугларыны вə азадлыгларыны мəһдудлашдырмаг, һəмин кортəбиилији һүгуги чəрчивəјə салмагдан ибарəт иди. 1917-чи ил ингилабындаи сонракы дөврлəрдə белə чəһд 1918-чи илдə гəбул едилмиш РСФСР-ии Конститусијасында едилмишдир. Һəмин Конститусијанын 16-чы маддəсинə əсасəн зəһмəткешлəрин иттифаг азадлығы кими һүгуглары да вар иди. Лакин кечмиш РСФСР МК-нын 1928-чи ил 12 ијунда гəбул етдији Декретə əсасəн мүхтəлиф иттифаглар вə бирликлəр (елми, дини, академик вə с.) Дахили Ишлəр Халг Комиссарлығында (ДИХК) гејдијјатдаи кечмəли иди (ҮИҺИМШ-дə бирлəшмиш һəмкарлар иттифагларындан башга). Гејдијјатдан кечмəјəн бүтүн тəшкилатлар исə ләғв олунурду.

Белəликлə, өлкəдə һəр бир ичтимаи тəшкилат ДИХК-нин ичазəси олмадан нə јарадыла вə нə дə өзүнүи гурултајыны, ичласыны кечирə билмəзди. Елə бу замандан өлкəдə тəкпартијалы систем бəргəрар олмаға башлајыр. Бу ишдə өлкəдə ваһид һаким партија олан РК(б)П-нин 1921-чи илдə гəбул етдији “Партијанын бирлији һаггында” гəтнамəси һəлледичи рол ојнамышдыр. Һəмин гəтнамə партија дахилиндə дə һəр һансы бир фикир ајрылығыны гадаған едирди.

1932-чи илдə исə јахын иллəрə кими фəалијјəт көстəрəн “Көнүллү чəмијјəтлəр вə онларын иттифаглары һаггында əсаснамə” гəбул едилир. Бу əсаснамəјə көрə, ичтимаи тəшкилатларын низамланмасы мүвафиг халг комиссарлығы вə мүвафиг советлəрин ичраијјə органлары тəрəфиндəн тəсдиг едилирди. Азадфикирлилијин тə’гибинə архаланан бу хəтт сон нəтичəдə тоталитар (чəмијјəт һəјатынын бүтүн саһəлəринə нəзарəт едəн дөвлəт формасы) сијаси системин дајагларынын мөһкəмлəндирилмəсинə, демократијанын боғулмасына хидмəт едирди. Лакин чəмијјəтдə мөвчуд олан демократик принсиплəр јени-јени тəшкилатларын вə сијаси партијаларын јаранмасына рəвач вермиш, сијаси плүрализмин үфүглəрини хејли кенишлəндирмишдир. Јеии мејдана кəлмиш ичтмаи һəрəкатларын вə тəшкилатларын инкишафы узун дөвр

фәалиjjәт көстәрән ичтимаи структурларын, Коммунист Партиjасынын, һәмкарлар иттифагынын, комсомолун бөһранына кәтириб чыхарды. Бу тәшкилатлар әввәлкитәк әһалинин кениш тәбәгәләрини өз архаларынча апармаг габилиjjәтини итирмишдиләр. Буна көрә дә онларын бә'зиләри сиjаси фәалиjjәт меjданыны артыг тәрк етмишләр. Әвәзиндә исә jени партиjа вә ичтимаи тәшкилатларын меjдана кәлмәси просеси күчләнмишдир. Бу просес исә тәкчә бизим дағылмыш иттифагымыза хас деjилдир. Бир чох кечмиш сосиалист өлкәләриндә, һабелә инкишаф етмиш Гәрб өлкәләриндә дә һәмин просесин сүр'әтләнмәси мүшаһидә едилир. Бунун әсас сәбәбләри ашағыдакылардыр:

1. Инсан һәjатынын мүхтәлиф саһәләриндә бөһран һалларынын артмасы.

2. Күтләви гырғын силаһларынын тәтбиги илә мүһарибә тәһлүкәси.

3. Инсанын һәjаты үчүн биоложи тәһлүкәнин артмасы.

4. Мүхтәлиф өлкәләрдә инсан һүгуглары вә азадлыгларынын мәһдудлашдырылмасына jөнәлдилмиш мүһафизәкар гүввәләрин һүчумларына чаваб реаксиjасы.

5. Ичтимаи шүурда вә ичтимаи практикада һуманист дәjәрләрин вә идеалларын реаллашдырылмасы уғрунда мүбаризәнин күчләнмәси.

6. Әһалинин кениш тәбәгәләринин мәдәни-интеллектуал сәвиjjәсинин jүксәлмәси.

Ичтимаи тәшкилатлар вә һәрәкатлар чәмиjjәт һәjатынын демәк олар ки, бүтүн саһәләри илә бағлыдыр. Мәһз буна көрә дә белә рәнкарәнк вә чохшахәли бу просесин бүтөв шәкилдә өjрәнилмәси мүәjjән мә'нада мүрәккәб вә чәтиндир. Ону да гejд етмәк лазымдыр ки, jени jаранан мүстәгил дөвләтләрдә вә бүтөвлүкдә дүнjада меjдана кәлән сиjаси тәшкилатлар, рекионал вә глобал сиjаси проблемләр ичтимаи тәшкилатларын вә һәрәкатларын jаранмасы вә jахуд мәһв олмасы һалларыны сүр'әтләндирир. Бу бахымдан, һәмин проблемин jени фактлар вә сиjаси просесләр әсасында jенидән өjрәнилмәси һәлә узун заман өз актуаллығыны итирмәjәчәкдир.

2. Мүасир дүнjада һәмкарлар иттифаглары

Һәмкарлар иттифаглары истеһсалатда, хидмәт вә мәдәниjjәт саһәләриндә чалышан вә үмуми мәнафеjи олан зәһмәткешләри бирләшдирән күтләви ичтимаи тәшкилатдыр. Онлар мүхтәлиф сиjаси, дини әгидәjә, иргләрә вә милләтләрә аид олан зәһмәт адамларыны бирләшдирән вә партиjалардан кәнар күтләви тәшкилатдыр. Белә тәшкилатлар зәһмәткешләрин фәалиjjәт бирлиjи вә

ишкүзар әмәкдашлығы үчүн шәраит јарадыр. Зәһмәткешләрин тәшкилати бирлији, һәмрә'јлији, фәалијјәтинин әлагәләндирилмәси исә гаршыја гојулмуш мәгсәдләрә чатмаг үчүн реал имканлар јарадыр. Һәмкарлар иттифаглары мүәјјән сосиал тәбәгәнин өз һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк вә иш шәраитини јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризәси просесиндә јаранмышдыр. Бу тәшкилатлар дөвләт ишләрини вә ичтимаи ишләри идарә етмәк үчүн вәрдишләр газанмагда, әмәк өлчүсү вә истеһлак өлчүсү үзәриндә нәзарәтин һәјата кечирилмәсинин фәал иштиракчысы олмагда зәһмәткешләрә көмәк едирләр. Онлар фәһлә вә гуллугчуларын сосиал-сијаси фәаллығыны, тәшәббүскарлығыны инкишаф етдирир, онлары техники тәрәгги уғрунда, әмәк мәһсулдарлығыны даһа да артырмаг, истеһсал планларыны вә тапшырыгларыны тамамилә вә артыгламасы илә јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризәјә чәлб едирләр.

Һәмкарлар иттифаглары фәһлә вә гуллугчуларын ихтисасыны артырмаг, әмәк вә мәишәт шәраитини јахшылашдырмаг гајғысына галыр, зәһмәткешләрин мадди мәнафејини вә һүгугларыны горујурлар. Онларын мүһүм вәзифәси мәнзил вә мәдәни-мәишәт тикинтиси планларынын јеринә јетирилмәсинә, ичтимаи сығорта органларынын ишинә нәзарәт етмәк, санаторија-курорт ишини јахшылашдырмаг, зәһмәткешләрин асудә вахтларынын сәмәрәли, мәдәни-күтләви тәдбирләрин јүксәк сәвијјәдә кечирилмсинә, һабелә мүдиријјәтлә бағланмыш әмәк мүгавиләләринин шәртләринә вахтында әмәл едилмәсинә нәзарәт етмәкдир.

Һәмкарлар иттифаглары илк дәфә XVIII әсрин сонларында Гәрби Авропада вә АБШ-да фәһләләрин гаршылыглы јардым чәмијјәтләри әсасында мејдана кәлмиш вә фәһлә синфинин илк күтләви тәшкилатлары олмушдур. Һәмкарлар иттифагларынын әсл вәтәни исә Инкилтәрәдир. 1824-чү илдә бурада фәһлә тәшкилатларынын јарадылмасыны гадаған едән ганунлар ләғв едилдикдән сонра тредјунионлар мејдана кәлир. 1834-чү илдә исә тредјунионларын (траде-пешә-сәнәт, union–бирлик, иттифаг) Бөјүк Милли бирлик иттифагы јарадылмышдыр. 1920-чи илдә Христиан Һәмкар Иттифагларынын Бејнәлхалг Конфедерасијасы тә'сис олунду. Бунунла да әслиндә Бејнәлхалг Һәмкарлар Иттифаглары һәрәкаты рәсмән парчаланды. Буна чаваб олараг 1921-чи илдә кечмиш Совет һәмкарлар иттифаглары, Гәрб өлкәләринин, мүстәмләкә вә асылы өлкәләрин ингилаби һәмкарлар иттифаглары һәмкарлар Иттифагларынын Гырмызы Интернасионалыны (Профинтерн) јаратдылар.

Һәмкарлар иттифагларынын апардыглары мүбаризә нәтичәсиндә 20-30-чу илләрдә Алманија, Франса, Италија, Исвеч, Белчика вә с. өлкәләрдә сәнаје фәһләләри 8 саатлыг иш күнү мүәјјән

едилмәсинә наил олдулар. 1936-чы илдә Франсада халг чәбһәси һөкумәти 40 саатлыг иш һәфтәси һаггында ганун гәбл етди. Лакин 8 саатлыг иш күнү һаггында ганун вә сазишләр тез-тез позулурду. Италија, Алманија вә бә'зи башга өлкәләрдә фашист диктатурасы гурулдугдан сонра исә бу ганун вә сазишләр тамамилә ләғв едилди.

Икинчи Дүнја мүһарибәсинә гәдәр бејнәлхалг һәмкарлар иттифаглары һәрәкатында дағыныглыг һөкм сүрүрдү. Мәһз belә шәраит Алманијада фашизмин һакимијјәт башына кечмәсини асанлашдыран мүһүм амилләрдән бири олду. Һәмкарлар иттифагларынын дағыныглығыны арадан галдырмаг мәгсәдилә 1945-чи ил феврал ајынын 5-дәи 17-ә кими Лондонда бу күтләви тәшкилатын үмумдүнја конфрансы олду. Конфрансда 35 өлкәдән 204 нүмајәндә вә мүшаһидәчи иштирак етмишдир. Бу конфрансын башлыча мәгсәди Ваһид Үмумдүнја һәмкарлар тәшкилатыны јаратмаг иди. Бу конфрансдан бир гәдәр сонра, јә'ни 1945-чи илин октјабр ајында Парисдә һәмкарлар иттифагларынын биринчи Үмумдүнја Конгресиндә Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы јарадылмышдыр (ҮҺИФ). О илк әввәлләр Америка ӘМӘК Федерасијасы истисна олмагла бүтүн милли һәмкарлар иттифагларыны бирләшдирирди. 1949-чу илдә Британија Тред-Јунионлары Конгреси, АБШ-ын Саһә һәмкарлар иттифаглары Конгреси вә Гәрб өлкәләринин бир сыра дикәр һәмкарлар иттифаглары фәһлә идеалына хәјанәт едәрәк ҮҺИФ-дән чыхдылар. Һал-һазырда бу Федерасија бир чох Шәрги Авропа өлкәләрини, һабелә Гәрб өлкәләрини, кәнч мүстәгил дөвләтләри вә Франса Үмуми Әмәк Конфедерасијасыны бирләшдирир. 80-чы илләрин орталарында ҮҺИФ-на 81 өлкәнин 90 милли һәмкарлар иттифаглары мәркәзләри дахил иди вә онун 206 млн. нәфәрдәи чох үзвү вар иди. ҮҺИФ һәмкарлар иттифагы һәрәкатынын бирлији уғрунда ардычыл мүбаризә апарыр. Бу мүбаризә Асија, Африка, Латын Америкасы Һәмкарлар Иттифагы тәрәфиндән кетдикчә даһа чох мүдафиә олунур. Бу гит'әләрин һәмкарлар иттифаглары мәркәзләринин бир чоху ҮҺИК-јә вә онун чәрчивәсиндә фәалијјәт көстәрән Бејнәлхалг Саһә һәмкарлар Иттифаглары Бирликләринә дахилдир.

ҮҺИФ нәздиндә бејнәлхалг һәмрә'јлик фонду фәалијјәт көстәрир. ҮҺИФ-нин али органы 4 илдән бир чағырылан һәмкарлар иттифагларынын үмумдүнја конгресидир. Конгресләрарасы фәалијјәтини Баш Шура һәјата кечирир. ҮҺИФ-нин даими игамәткаһы Прагададыр. ҮҺИФ-нин сәдри Ш.Гаишар (Мачарыстан), баш катиби исә И.Зәкәријјәдир (Судан).

Һәмкарлар иттифаглары сүлһ вә тәркисилаһ уғрунда мүбаризәдә кетдикчә даһа фәал иштирак едир. Тәркисилаһын сосиал-игтисади аспектләринә даир Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Конфрансы

(Парис 1981) чох бөјүк бејнәлхалг тәдбир олмушдур. Конфрансын гәрарына әсасән, 1982-чи илдә Дублиндә Сүлһ вә Тәһлүкәсизлик уғрунда Бејнәлхалг Һәмкарлар Ититифагы Комитәси јарадылмышдыр. Һәмкарлар иттифагларынын X Үмумдүнја Конгресинин чағырышы илә 1982-чи ил сентјабрын 1-дә илк дәфә олараг Сүлһ вә Тәһлүкәсизлик уғрунда һәмкарлар Иттифагларынын фәалијјәт күнү кечирилмишдир. ҮҺИФ-ин XI Коигреси (Берлин 1986) сүлһә, тәркисилаһа, һәмрә'јлијә чағыран гәтнамә вә мәктублар гәбул етди.

Һәмкарлар иттифаглары һал-һазырда өзүнүн чәтин күнләрини јашајыр вә јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојур. Онларын фәалијјәтинин бүтүн тәрәфләрини әһатә едән көклү дәјишикликләр баш верир. Белә ки, Шәрги Авропа өлкәләриндә јени јаранан мүстәгил дөвләтләрдә, о чүмләдән Азәрбајчанда дөвләт, партија вә ичтимаи структурлары әһатә едән ингилаби-демократик просесләр һәмкарлар иттифагларына да өз тә'сирини көстәрмиш вә көстәрир. Бу өлкәләрдә дөвләт органларына аид олан функсијалардан әл чәкән, сосиал-игтисади, сијаси мәсәләләрин һәллиндә ән'әнәви методлардан кениш истифадә едән вә мүстәгил мөвге тутан һәмкарлар иттифаглары мејдана кәлмишдир. Һазырда Азәрбајчанда бу истигамәтдә фәалијјәт көстәрәрәк Республика Һәмкарлар Конфрансында бирләшән 32 һәмкарлар иттифагы вардыр. Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, Шәрги Авропа өлкәләринин һәмкарлар һәрәкатында баш верән просесләр даим давам едир вә буна көрә дә онларын фәалијјәтинә објектив вә дүзкүн гијмәт вермәк һәләлик чәтиндир.

Һәмкарлар һәрәкатынын дикәр ири мәркәзләри Азад Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасы (АҺИК) вә Үмумдүнја Әмәк Конфедерасијасыдыр (ҮӘК) (Конфедерасија-латын дилиндә "иттифаг", "бирләшмә" демәкдир). АҺИК Авропа өлкәләринин, АБШ-ын, Канаданын, Јапонијанын вә дикәр 100 өлкәнин әсас милли һәмкарлар мәркәзләрини өзүндә бирләшдирир. Онун 63 млн. нәфәр үзвү вардыр. АҺИК 1949-чу илдә ҮҺФ-ин парчаланмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Онун али органы конгресдир, мәркәзи исә Белчиканын пајтахты Брусселдәдир.

Үмумдүнја Әмәк Конфедерасијасы –бејнәлхалг реформист һәмкарлар иттифагы бирлији олуб, 1920-чи илдә Ватиканын тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. 1968-чи иләдәк Бејнәлхалг Христиан Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасы адланырды. 82 өлкәдәи тәгрибән 18 милјон нәфәр үзвү олан 85 милли һәмкарлар иттифагыны бирләшдирир (1982). Онун фәалијјәтииин әсас гајәсини синфи әмәкдашлыг тәшкил едир. ҮӘК-ин Латын Америкасы вә Асијада мәһәлли тәшкилатлары фәалијјәт көстәрир. ҮӘК-ин али органы 4 илдән бир чағырылан конгресдир. Чари ишләри Ичраијјә бүросу апарыр. ҮӘК-ин рәһбәр органлары

Брүсселдә јерләшир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Гәрб өлкәләринин һәмкарлар һәрәкатында да вәзијјәт мүрәккәбдир. Елми-техники ингилаб һәмкарлар һәрәкатынын күтләви базасынын структуруну дәјишдирмишдир. Белә ки, ЕТИ-нин нәтичәсиндә сәнајенин ән'әнәви база саһәләриндә ишләјән, физики әмәклә мәшғул олан ишчиләрин сајы хејли азалмышдыр. Муздлу әмәклә мәшғул олан шәхсләр сырасында елми-техники ишчиләрин, ән'әнәви ишчиләрлә өзүнү ваһид сырада сајмајан фәһлә синфинин јени тәбәгәләринин ролу артмаға башламышдыр. Бүтүн бунлар исә һәмкарлар иттифагларыиын мөвгеләринә мәнфи тә'сир көстәрир. Белә ки, АБШ, Бөјүк Британија, Канада вә с. өлкәләрин һәмкарлар иттифагларынын үзвләринин сајы азалыр вә онларын сијаси тә'сири зәифләјир. Лакин сосиал- демократ јөнүмлү бу тәшкилатлар игтисадијјатда баш верән дәјишикликләрә һәм даһа чевик реаксија верир вә һәм дә бунлара дәрһал өз мүнасибәтләрини билдирирләр. Бу чәһәт сосиалист вә сосиал-демократ партијаларынын күчлү олдуғу Скандинавија өлкәләриндә, Јапонија, Австралија вә Италијада хүсусилә даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Мүасир дөврдә һәмкарлар һәрәкаты Шәрг вә Гәрб өлкәләриндә, мүстәгил дөвләтләрдә јени, даһа јүксәк сосиал-сијаси инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур. Лакин бу просес һәр бир өлкәдә мүхтәлиф характер дашыјыр вә онларын нәтичәләри дә мүхтәлифдир. Мәсәлән, бә'зи өлкәләрдә дөвләтлә һәмкарлар иттифаглары арасындакы мүнасибәтләр мүхтәлифдир. Белә ки, АҺИК-ин 14-чү Бејнәлхалг Конгресинин (1988-чи ил, Мелбурн-Австралија) әсас сәнәдиндә гејд едилир ки, 80-чи илләрдә Гәрб өлкәләриндә игтисадијјатда баш верән просесләрә чаваб олараг бир чох һөкумәтләр тәнзиметмәдән имтина етмәк сијасәтинә әл атырлар. Бунун нәтичәсиндә дә зәһмәткешләрин сосиал мүдафиәси, һәмчинин тибби хидмәт, пенсија тә'минаты, ишсизлијә көрә мүавинәтләр вә с. минимума ендирилир. Јени консерваторларын (Инкилтәрә) һакимијјәтинин әсас мәзмунуну "үмуми рифаһ дөвләтинин" чәрчивәсини даралдан дөвләт тәнзиминин јени типи тәшкил едир. Ичтимаи хидмәтләрин јаранмасы вә бөлкүсү дөвләтдән алынараг, әсасән базар механизмләри үзәриндә гурулмаға башлајыр.

Белә просесләр бу күн Шәрг өлкәләринә дә хасдыр. Игтисади, сосиал мүдафиә механизмләри јарадылмыш јени базар мүнасибәтләринә кечилмәси кениш зәһмәткеш күтләләрии, кәнчләрин, гочаларын һәјат сәвијјәсинә чох пис тә'сир көстәрир. Мәһз буна көрә дә демәк лазымдыр ки, һал-һазырда Шәрги Авропа Һәмкарлар Иттифагларынын башга өлкәләрдәки һәмкарларынын мүбаризә тәчрүбәсинин өјрәнилмәсинә чох бөјүк еһтијачы вардыр.

Үмумијјәтлә, мүтәрәгги һәмкарлар иттифагы сүлһ, демократија вә сосиал тәрәгги уғрунда, милли истиглалијјәт вә мүстәгиллик уғ-

рунда мүбаризәдә бүтүн дүнја зәһмәткешләринин вә һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәт бирлијинин даһа да мөһкәмләндирилмәси уғрунда чыхыш едирләр.

3. Үмумдемократик һәрәкатлар, мүасир үмумдемократик һәрәкатда кәнчләрин иштиракы

Мүасир дөврдә күтләви демократик һәрәкатларын ичтимаи һәрәкатлар системиндә ролу дурмадан артыр. Күтләви демократик һәрәкатларын фәалијјәтиндә дининдән, јашындан, әгидәсиндән, чинсиндән вә с. асылы олмајараг чох бөјүк инсан күтләләри иштирак едә биләр. Белә имканын мөвчудлуғу, идејаларын чәлбедичилији көстәрир ки, мүасир демократик һәрәкатлар кәләчәкдә ән күчлү күтләви һәрәката чевриләчәкдир. Чүнки е'тиразын гејри-зоракы, динч вә конститусија васитәләриндән нстифадә едилмәси көстәрир ки, демократик һәрәкат бир чох ичтимаи тәшкилатларын вә һәрәкатларын арзуларына мүвафиг реал сијаси гүввә кими фәалијјәт көстәрир. Мүасир демократик һәрәкатын әсас дәстәләри ашағыдакылардыр:

1. Мүһарибә әлејһинә вә сүлһ уғрунда мүбаризә апаран гүввәләр;
2. Әтраф мүһитин, тәбиәтин горунмасы уғрунда мүбаризә апаран еколожи һәрәкатлар;
3. Шәхсијјәтин һүгуглары вә азадлыгларынын горунмасы уғрунда мүбаризә апаран демократик гүввәләр.

Бунунла јанашы демократик һәрәкатлар өз тәркибиндән, рекион вә мәгсәдләриндән асылы олараг ашағыдакы нөвләрә дә ајрылыр:

а) чинсә вә јаша көрә (гадынлар һәрәкаты, кәнчләр һәрәкаты, ушаглар вә с.);

б) ихтисаса көрә (һәмкарлар һәрәкаты, мүһәндисләр һәрәкаты, јазычылар вә с.);

в) рекионал (Асијанын, Африканын вә с.);

г) алтернатив һәрәкатлар.

Лакин бу бөлкү мүтләг дејилдир. Чүнки гадынлар һәрәкаты һәм мүһарибә әлејһинә, һәм дә демократија уғрунда мүбаризә апара биләр вә апарыр. Тәсадүфү дејилдир ки, һазырда республикамызда демократијаја, сосиал тәрәгги, инсан һүгугларынын тохунулмазлығы, торпагларымызын ермәни ишғалындан хилас едилмәси вә с. талүклү мәгсәдләр уғрунда мүбаризә апаран 26 гадын тәшкилаты фәалијјәт көстәрир. Демәли, ваһид мәгсәд вә идеја уғрунда конкрет үсулларла мүбаризә апаран партија вә тәшкилатлардан фәргли олараг күтләви демократик һәрәкатлар даһа чевикдир вә шәраитдән асылы олараг мүбаризә үсулларыны вә истигамәтләрини тез-тез дәјишә биләрләр.

Күтләви демократик һәрәкатын мүһүм тәркиб һиссәси кәнчләр һәрәкатыдыр. 80-90-чы илләрин кәнчләри әһалинин әксәријјәт

һиссәсини тәшкил едир. Сон илләр үмумдемократик һәрәкатын фәал һиссәсинә чеврилән кәнчләр өзләринин демократик һүгуглары вә азадлыглары, сүлһ вә әтраф мүһитин сағламлығы уғрунда, һабелә ачлыг вә расизмә гаршы мүбаризә апаран һәрәкатларын өн сыраларында кедирләр.

Сијаси вә дини көрүшләриндән, ирги, милли вә сосиал тәркибиндән асылы олмајараг сүлһү, кәнчләрин һүгугуну вә халгларын мүстәгиллијини мүдафиә едән кәнчләр тәшкилатларыиын бејнәлхалг бирлији Үмумдүнја Демократик Кәнчләр Федерасијасыдыр. Әсасы 1945-чи ил нојабрын 10-да Лондонда Үмумдүнја Кәнчләр Конфрансында гојулмушдур. 120 өлкәнин 200-дән чох кәнчләр тәшкилатыны бирләшдирән ҮДКФ сүлһ вә кәнчләрин һүгуглары уғрунда, халгларын мүстәгиллији, мүтәрәгги кәнчләрин бејнәлхалг бирлији уғрунда, јени мүстәмләкәчилик, фашизм вә иргчилијә гаршы фәал мүбаризә апарыр. ҮҺКФ кәнчләрин вә тәләбәләрин үмумдүнја фестивалынын тәшкилатчысы олмушдур. Онун иштиракы илә кәнчләрин бир сыра бејнәлхалг јығынчаг вә конфранслары кечирилмишдир. ҮДКФ-нин али рәһбәр органы мәчлисдир. Мәчлисләрарасы фәалијјәтини Бүро вә Ичраијјә Комитәси һәјата кечирир. ҮДКФ-нин даими гәраркаһы Будапештдәдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, муасир кәнчләр һәрәкаты сосиал база-сы вә јеткинлик сәвијјәсинә көрә өз сәләфләриндән фәргләнирләр. Белә ки, әввәләр бу һәрәкатын башлыча мәгсәди кәнчләрин јалныз һәјат, мәишәт вә тәһсил саһәсиндә мүһүм дәјишикликләрин әлдә едилмәсинә јөнәлдилирдисә, һал-һазырда онун фәалијјәт саһәси даһа да кенишләнмишдир. Бунунла әлагәдар олараг, һәрәкат дахилиндә мүһүм јениликләр баш вермиш, е'тираз васитәләринин формалары дәјишилмишдир. Белә дәјишикликләр өзүнү Шәрги Авропанын кечмиш сосиалист өлкәләриндә вә јени јаранан мүстәгил дөвләтләрдә хүсусилә көстәрир. Бу өлкәләрдә кедән дәрин иросесләрдәи кәнчләр һеч дә кери галмырлар. Онлар һисс едирләр ки, әкәр дөвләтин јени јарадылан структурларыиа фәал сурәтдә дахил олмасалар, сијаси системин дәјишдирилмәси просеси вә јахуд дикәр мүһүм дәјишикликләр заманы онларын мәнафеләри кәнарда гала биләр. Бу просесдә сијаси чәһәтдән мобил вә чевик олан тәләбә һәракаты хүсуси рол ојиајыр. Сон вахтларда Југославија, Чехија, Славакија, һабелә Ирандакы Тәләбә-Кәнчләр Иттифагларыиын фәалијјәти буна мисал ола биләр. Белә ки, Чехо-Славакијада баш верән "зәриф ингилабын" башлыча гүввәси тәләбәләр иди. Мәһз онлар илк дәфә күчәләрә чыхмыш вә онларын һәрәкатлары бу ингилаби просесә әһалинин дикәр һиссәләрини чәлб етмишдир. Румынија вә Индонезијада баш верән "ганлы һадисәләрдә" дә тәләбәләр өн сырада кетмиш вә онлары мәтинлији, дәјанәти нәтичәсиндә мүһүм сосиал-сијаси ислаһатларын кечирилмәси вә сијаси

һакимијјәтин дәјишмәси мүмкүн олмушдур.

Сон бир нечә ил әрзиндә кечмиш ССРИ әразисиндә јарадылан мүстәгил дөвләтләрдә тәләбә һәрәкатынын күчләнмәси просеси кедир. Әкәр илк дөврләрдә бу һәракат өзүнүн гејри-мүтәшәккиллији вә зәифлији илә сәчијјәләнирдисә, 1990-чы илдә Кијевдә баш верән мә'лум һадисәләрдән сонра өлкәмиздә тәләбә һәракаты формалашмаға башламышдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, тәләбәләрин башлыча тәләбләри тәһсилин јахшылашдырылмасы илә јанашы, өлкәдә әһәмијјәтли сосиал-сијаси дәјишикликләрин кечирилмәсиндән ибарәтдир. Бу вәзијјәт көстәрир ки, тәләбәләр артыг јеткинләшмиш вә үмуми мәнафеји шәхси, јахуд груп мәнафејиндән үстүнлүјүнү дәрк етмишләр.

Лакин јашла бағлы хүсусијјәтиндән асылы олараг, кәнчләрин бир сыра груплары арасында һәлә дә әләбахымлылыг, мүфтәхорлуг наркоманија вә с. мәнфи һаллар галмагдадыр. Ишсизлик, јүксәк ихтисас вә тәһсил сәвијјәсинин олмамасы кәнчләри бир сыра чинајәткар, милләтчи вә саир бу кими тәшкилатлара гошулмаға сөвг едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, республикамызда да кәнчләр һәрәкаты өз рәнкарәнклији илә фәргләнир. Кәнчләр һәм ән'әнәви (комсомол, јарадычы бирликләр вә с.), һәм дә јени мејдана кәлмиш сијаси груплар дахилиндә фәалијјәт көстәрирләр (кооператорлар, гејри-формал кәнчләр иттифаглары вә с.). Өлкәдә баш верән сијаси вә игтисади дәјишикликләр кәнчләрин һәјатыиа, сијаси фәалијјәтинә чох күчлү тә'сир көстәрир. Белә ки, милли шүурун инкишафы, суверенлик вә јүксәк вәтәниәрвәрлик идејалары кәнчләр арасында билаваситә өз әксини тапыр. Бу бахымдан республикамызын тәләбә кәнчләринин чох бөјүк ролу вардыр. Онлар башга ичтимаи тәшкилатлар кими өз һүгуги вә сәлаһијјәтләринә ујғун олараг дөвләт ишләринин, ичтимаи ишләрин идарә олунмасында, кечид дөврүнүн игтисади вә сосиал-мәдәни мәсәләләринин һәллиндә иштирак едирләр. Бу күн республикамызда бу саһәдә мәһсулдар фәалијјәт көстәрән 42 кәнчләр тәшкилаты (онлардан 37-си гејдијјатдан кечмишдир) вардыр.

Һал-һазырда мүхтәлиф идеја-сијаси истигамәтли кәнчләр тәшкилатлары арасында әмәли диалог башланмышдыр. Белә мүсбәт ирәлиләјишләр бир даһа сүбут едир ки, республика кәнчләри букүнкү проблемләримизә биканә дејилләр вә онларыи һәлл едилмәси јолунда өз гүввәләрини бирләшдирмәјә чан атырлар. Лакин кәнчләрин сосиал–сијаси фәаллығыны вә әмәк гәһрәманлығыны даһа да инкишаф етдирмәли, онларда биликләрә дәрин мәһәббәт һисси ашыламалы, елмин, техниканын вә мәдәнијјәтин мүасир наилијјәтләринә јијәләнмәкдә онлара конкрет көмәклик көстәрилмәлидир.

XI ФƏСИЛ

Сиjаси мəдəниjjəт

1. Сиjаси мəдəниjjəтин маhиjjəти, мəзмуну вə структуру

Латынча "тəкмиллəшмə" мə'насыны билдирəн мəдəниjjəт чохмə'налы вə кениш анлаjышдыр. Бу анлаjышы илк дəфə 1767-чи илдə Шотландиjа фолософу А.Феркүсон ишлəтмишдир. Мəдəниjjəт анлаjышы муəjjəн тарихи дөврлəрин, ичтимаи-игтисади формасиjаларын, конкрет чəмиjjəтлəр, халг вə миллəтлəрин мадди вə мə'нəви инкишаф сəвиjjəсини сəчиjjəлəндирмəк (мəс. антик мəдəниjjəт, орта əсрлəр мəдəниjjəти, маjjа мəдəниjjəти вə с.), həмчинин həjатын спесифик саhəсини билдирмəк үчүн ишлəдилир.

Мəдəниjjəт бəшəриjjəтин ичтимаи тарихи просеслəрдə топладығы мадди вə мə'нəви сəрвəтлəрин мəчмусу, həмчинин онун јарадылмасы, тəтбиги вə кəлəчəк нəсиллəрə чатдырылмасы үсулларыдыр. Мəдəниjjəт анлаjышына, həмчинин халг күтлəсинин јарадычылыг фəалиjjəти, онларын тəбиəти вə чəмиjjəти дəjишдирмəк имканлары да дахилдир. Белəликлə, мəдəниjjəт –мүрəккəб ичтимаи hадисəдир.

Мəдəниjjəт инсан фəалиjjəтинин бүтүн саhəлəри үчүн вачиб олуб, мүвəффəгиjjəтн тə'мин едəн əн күчлү реситəлəрдəн биридир. Чəмиjjəтдə "мадди мəдəниjjəт", "мə'нəви мəдəниjjəт", "əмəк мəдəниjjəти", "нитг мəдəниjjəти", "сиjаси мəдəниjjəт", "мəишəт мəдəниjjəти", "үнсиjjəт мəдəниjjəти", "еколожи мəдəниjjəт" вə с. кими категориjалар өзүнə чохдан вəтəндашлыг hүгугу газанмышдыр.

"Мəдəниjjəт"анлаjышы həм мадди, həм дə мə'нəви сəрвəтлəри еhтива едир. Məhз буна көрə дə "мадди мəдəниjjəт" вə "мə'нəви мəдəниjjəт" анлаjышларыны ишлəтмəк даha дүрүст вə мəгсəдəуjғундур. Мадди мəдəниjjəт дедикдə истеhсал просесиндə јарадылмыш мадди сəрвəтлəри, jə'ни техника, истеhсал тəчрүбəси, елм, маариф, тəhсил вə с. илə бағлы олан мадди истеhсал базасыны, тикинтилəри, мадди гиjмəти олан əшjалары вə с. мə'нəви мəдəниjjəт дедикдə исə елм, маариф, əдəбиjjат вə инчəсəнəт, фəлсəфə, əхлаг вə дикəр саhəлəрдə мə'нəви сəрвəтлəрин истеhсалы, тəтбиги, бөлкүсү вə истеhлакы нəзəрдə тутулур.

Мəдəниjjəт сон дəрəчə кениш анлаjыш кими ичтимаи həjатын бүтүн саhəлəриндə əкс олунур. Буна көрə дə бир сыра ичтимаи елмлəрин башлыча мөвзусудур. Политолокиjа фəнни дə өз предметинə уjғун олараг ичтимаи həjатын сиjаси саhəсинə аид олан мəдəниjjəтдəн, jə'ни сиjаси мəдəниjjəтдəн бəhс едир. Сиjаси

мәдәнијјәт мә’нәви мәдәнијјәтә аиддир. Сијаси мәдәнијјәтин өјрәнилмәсинин тәкчә нәзәри дејил, һәм дә бөјүк практики әһәмијјәти вардыр. Бу проблемин демократијанын јүксәк инкишаф етдији өлкәләрә нисбәтән сијаси һәјатын, плүрализмин, сијаси тәфәккүрүн дирчәлиши баш верән өлкәләрдә өјрәнилмәсинин әһәмијјәти даһа бөјүкдүр.

Сијаси мәдәнијјәт инсан фәалијјәтинин рәһбәрлик-табечилик, идарәетмә, һөкмранлыг мүнасибәтләри кими спесифик саһәсиндә јаранан дәјәрләр системидир. Сијаси мәдәнијјәт чох кениш анлајышдыр. Бу анлајыша тәкчә мүһүм сијаси, сосиал вә дикәр проблемләри һәлл етмәк вәрдишләри вә бачарыглары дејил, һәм дә сијаси мүбаризә тәчрүбәси, мәғлубијјәтләр вә гәләбәләр, јүксәлиш вә тәнәззүл дәрсләри, халгын сых бирләшмәси вә мүтәрәгги дәјишикликләри һәјата кечирмәк үчүн сәмәрәли үсуллар дахилдир.

Сијаси мәдәнијјәт анлајышыны елмә илк дәфә Г.Алмонд вә С.Вебер кәтириб. Һәр ики алимин апардыглары арашдырмаларын мәгсәди фәрдин вә топлумун сијаси ситеми дахилиндә ојнадығы ролун, еләчә дә Гәрб сијаси һәјат тәрзинин маһијјәтини тәшкил едән демократијанын мәдәни өзүлләрини мүәјјәнләшдирмәк олуб. С.Веберин сосиоложи көрүшләринә әсасланан Г.Алмонд беләһесаб едирди ки, сијаси мәдәнијјәтин характери сијаси гурулушла мүәјјән олунур вә онун структуру системдә фәрдин сијаси фәалијјәт формалары, давранышлары вә инамларындан ибарәтдир. Г.Алмондун һәмкары С.Веберин ирәли сүрдүјү тезисә әсасән мәдәнијјәт фәрдин сијаси системи бүтөвлүкдә психоложи планда дәрк етмәсидир.

Сијаси мәдәнијјәт һеч дә мүчәррәд мәкан вә тарихдән кәнар заман дахилиндә формалашмыр. Сосиал реаллыг, ичтимаи вә шәхсијјәтләр арасындакы мүнасибәтләр, мә’нәви вә әхлаги дәјәрләр системи, ичтимаи рә’ј вә ән’әнәләр, адамларын исихоложи әһвал-руһијјәси вә сәрвәтләрә мүнасибәти–бүтүн бунларын һамысы сијаси мәдәнијјәтин формалашмасына тә’сир көстәрир.

Сијаси мәдәнијјәт систем дахилиндә сијаси тә’сисатларын гаршылыглы мүнасибәтләрини, еләчә дә онларын сосиал системин башга үнсүрләри илә әлагәләрини нормалар, сәрвәтләр, ән’әнәләр васитәсилә тәнзимләјир. Сијаси мәдәнијјәт бир тәрәфдән сијаси системин лекитимлијини вә сәмәрәли ишини тә’мин едирсә, башга тәрәфдән о, сијасәтчиләрин вә онларын тәмсил етдикләри гүввәләрин “ојун гајдаларындан” тутмуш кениш халг күтләләринин сијаси просесләрә мүнасибәтинәдәк сәвијјәсини әһатә едир.

Сијаси мәдәнијјәт сијаси шүурлулуғун, сијаси тәшкилатларын характерини, сијаси мүнасибәтләрини низамлајан, тәнзим едән ичтимаи сәрвәтләрин, адәт вә ән'әнәләрин мәчмусуну ифадә едир. Сијаси мәдәнијјәтин ичтимаи мәзмуну вә характерини һәр шејдән әввәл игтисади вә синфи амилләр мүәјјән едир. Һәм дә сијаси мәдәнијјәтдә чәмијјәтин вә онун һәр бир үзвүнүн сијаси чәһәтдән јеткинлик сәвијјәси, онларын фәал һәјат мөвгеји тәзаһүр едир.

Сијаси мәдәнијјәт мүхтәлиф сосиал груплар вә тәбәгәләрин гаршылыглы мүнасибәтләрини, мәнафе вә тәлабатларыны ифадә едән сијаси һакимијјәтин фәалијјәти сајәсиндә формалашыр. Чәмијјәтдә сијаси мәдәнијјәт өз ифадәсини дөвләт, демократија, конститусија, һүгуг кими тә'сисатларын фәалијјәтиндә тапыр. Бу тә'сисатлар бир сыра мүһүм сосиал функсијалары јеринә јетирир. Бунлардан бири дә тәрбијә функсијасыдыр.

Сијаси мәдәнијјәт чәмијјәтин мә'нәви нотенсиалынын тәркиб һиссәләриндән биридир. Ону үмуми мәдәнијјәтдән ајырмаг мүәјјән мә'нада шәртидир, чүнки мә'нәви мәдәнијјәтин һүгуги, әхлаги, естетик вә с. саһәләри бу вә ја дикәр формада сијаси мүнасибәтә дахил олур. Сијаси мәдәнијјәт мә'нәви мәдәнијјәтин спесифик, партијалылыг, идеоложи јөнүмлүлүк кими чәһәтләрини өзүндә әкс едир.

Сијаси мәдәнијјәт инсанларын сијаси бирлији вә јеткинлијинин сәвијјәсинин көстәричисидир. Лакин о һеч дә сијаси мә'луматлылығын, сијаси биликләрин чохлуғундан ибарәт дејилди. Сијаси мәдәнијјәт фикирләрин, идејаларын, емосијаларын, әгидәләрин, әмәлләрин вә һәрәкәтләрин диалектик вәһдәтидир.

Сијаси мәдәнијјәт һәр шејдән әввәл XX әсрин сонунда гаршыја чыхан нәһәнк мәсәләләри "дәдә-баба" үсуллары илә дејил, даһа мүасир үсулларла һәлл етмәк үчүн лазымдыр. Дөвләт мәсәләләринин һәллиндә зәһмәткешләрин иштиракынын сәмәрәли вә даһа фајдалы олмасы үчүн билик, тәчрүбә вә әлбәттә, сијаси мәдәнијјәт лазымдыр. Бу мәдәнијјәт тәкчә митинг вә јығынчаг күнләриндә дејил, һәм дә сијаси програмлар ишләјиб һазырлајаркән шәхсијјәтин вә вәтәндашын конститусија һүгугларыны мүдафиә етмәк үчүн, шифаһи вә мәтбу сијаси диалогун тәшкил едилмәси вә кечирилмәси үчүн чох вачибдир.

Сијаси мәдәиијјәт мүәјјән синфи вә үмумбәшәри дәјәрләр үзәриндә тәшәккүл тапыр вә өзүндә конкрет дүнјакөрүшү тәчәссүм етдирир. О, керчәклијин тәкчә сијаси чәһәтдән дәркедилмәси, һадисә вә просесләрин мүхтәлиф чүр баш вермәси дејил, һәм дә онлара олан мүнасибәтдир.

Сијаси мәдәнијјәт шәхсијјәтин мүһүм, диггәти чәлб едән

кејфијјәтидир. О, идеја вә сијаси шүурла сых сурәтдә бағлыдыр. Бунлар исә дүнјакөрүшүн мүһүм ҹәһәтләри вә сијаси мәдәнијјәтин нүвәсидир. Буна көрә дә сијаси шүурун, сијаси тәфәккүрүн вә дахили мәдәнијјәтин инкишафы олмадан сијаси мәдәнијјәтин варлығындан сөһбәт ола билмәз. Сијаси шүур вә сијаси мәдәнијјәтин јүксәлмәси, ҹәмијјәтдә буна ујғун демократик дәјәрләрин гәбулу демократик режимин јарадылмасы үчүн сосиал зәмин һазырлајыр.

Шәхсијјәтин мәс'улијјәти вә үмуми кејфијјәтләри, хүсусилә онун идеја-сијаси кејфијјәтләри дә сијаси мәдәнијјәтин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир. Идеја-сијаси кејфијјәт елә бир әсасдыр ки, инсанын бүтүн башга кејфијјәтләри онун әтрафында формалашыр. Сијаси мәдәнијјәтин инкишафына ашағыдакы амилләр тә'сир көстәрир:

1. Сијаси мәдәнијјәтин үмумбәшәри тәҹрүбәси;
2. Инсанын мәнафејинин, азадлыг, бәрабәрлик вә мүһафизә олунмаг кими тәлабатынын өдәнилмәси;
3. Инсан һүгугларынын тә'мин олунмасы;
4. Мәнафе вә тәлабатларын кафи дәрәҹәдә тә'мин олунмасы вә с.

Сијаси мәдәнијјәт шәхсијјәтин мүрәккәб вә чохҹәһәтли мә'нәви симасынын дахили бирлијини, онун мә'нәви аләминин бүтөвлүјүнү мүәјјән едән мүһүм сосиал феномендир. О, аһәнкдар инкишаф етмиш шәхсијјәтин формалашмасынын чох мүһүм шәртидир. Сијаси мәдәнијјәт идеја-сијаси тәрбијәнин тәркиб һиссәсидир. Шәхсин сијаси мәдәнијјәти вәтәндашлыг мөвгеји, сијаси тәһсил, мараг вә тәлабаты, идеја инамы, һәјат тәрзи, әмәјә, инсанлара вә тәбиәтә мүнасибәти, иҹтимаи һәјатдакы мөвгеји, давранышы вә онларын сосиал јөнүмү, еләҹә дә милләтләрарасы мүнасибәт мәдәнијјәти, милли мәнлик шүуру, кениш сијаси луғәт еһтијаты вә демократик мәдәнијјәтлә мүәјјән едилир. Бир сөзлә, шәхсин сијаси мәдәнијјәти онун иҹтимаи-сијаси фәалијјәт саһәсиндә сосиал ҹәһәтҹә шәртләндирилмиш инкишаф сәвијјәсидир.

Сијаси мәдәнијјәт ҹәмијјәт вә инсанын сијаси идејалары, бахышлары, компенсасијалары, програмлары мәнимсәмә сәвијјәси, кечмиш вә мүасир сијаси фикрин наилијјәтләрини тәләб етмә дәрәҹәси, сијаси етиканын, давраныш, рәфтар вә һәрәкәтин формасыдыр. Сијаси мәдәнијјәт тәҹрүбә, ән'әнә ("иҹтимаи јаддаш"), һәјат фәалијјәтинин демократик формаларына дүнјакөрүшүн истигамәтләндирилмәси, инсанын һүгуг вә вәзифәләри, һуманизм, әдаләтлилик вә с. кими сијаси дәјәрләри өзүндә еһтива едән мә'нәви мәдәнијјәтин үмуми тәбәгәсидир. Сијаси мәдәнијјәтин инкишаф сәвијјәсинин өлчүсүнү адамларын иҹтимаи-

сијаси фәалијјәтә гошулмасы вә бу фәалијјәтин сәмәрәлилији, тә'сирлилији тәшкил едир.

Сијаси мәдәнијјәтин ашағыдакы бир нечә компоиентләри мөвчуддур:

1. Сијаси мәнафеләр, мәгсәдләр –јә'ни шәхсијјәтин синфи истигамәтләри; а) сијаси мараг –јә'ни сијасәтә мараг, в) ичтимаи ишә мараг (тәшкилатчылыг мејлләри).

2. Сијаси мәдәнијјәтин икинчи компонентинә дахилдир: а) дөврүн апарычы фәлсәфи нәзәријјәләриндән баш чыхармаг, ичтимаи инкишаф ганунларынын мәнимсәнилмәси, б) сијаси һакимијјәт, дөвләт оргаиларынын тәбиәтн вә гурулушу һаггыида билик, в) сијаси инам -бахышлар, көрүшләр, идеаллар вә гијмәтвермәләр, г) өз өлкәсинин вә дикәр өлкәләрин тарихи кечмишини билмәси. Еләчә дә дикәр дөвләтләрин сијаси һәјаты вә игтисадијјатынын мәнимсәнилмәси, д) сијаси чәһәтдән мә'луматлы олмаг вә с.

3. Сијаси тәфәккүр. Бу комнонент планетин һәр бир сакининә чохлу кениш информасија мәнбәләринин тә'сири сајәсиндә олдугча күчләнир. Сијаси мәдәиијјәтин өзүнәнәзарәт компоненти дә вардыр. Сијаси өзүнәнәзарәт шәхсијјәт тәрәфиндән өз һәјат тәрзинин, өз сијаси јөнүмлүјүнүн вә сәрвәтләринин чәмијјәтин сијаси сәрвәтләринә ујғун олмасынын тәһлили демәкдир. Сијаси өзүнәнәзарәтин мәгсәди шәхсијјәтин сијаси, мә'нәви, ихтисас чәһәтдән даһа да тәкмилләшдирилмәси, онун һәјат мөвгејинин фәаллашмасыдыр.

Сијаси мәдәнијјәт чохсаһәли, чох тутумлу анлајышдыр. Бу анлајыша тәкчә мүһүм сијаси, сосиал вә дикәр проблемләри һәлл етмәк вәрдишләри вә бачарыглары дејил, һәм дә сијаси мүбаризә тәчрүбәси: –белә ки, мәғлубијјәтләр вә гәләбәләр, јүксәлиш вә тәнәззүл дәрсләри, халгын сых бирләшмәси вә мүтәрәгги дәјишикликләри һәјата кечирмәк үчүн сәмәрәли үсуллар дахилдир. Она һәм дә спесифик мә'нәви сәрвәтләр вә нормалар хасдыр. Дүнјада мөһкәм сүлһ, бејнәлхалг кәркинлијин азалдылмасы уғрунда мүбаризә кими сијаси сәрвәтләр бу күн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Одур ки, сијаси мәдәнијјәтин әсас вәзифәси кениш зәһмәткешләри ајыгсајыг ичтимаи-сијаси фәалијјәтә һазырламаг, өлкәнин сосиал–сијаси вә әмәк һәјатында фәал иштирак едәи вәтәндашлар формалашдырмагдыр. Мәһз буна көрә дә сијаси мәдәнијјәтин мүһүм әламәтләриндән бири онун демократизмидир. Сијаси мәдәнијјәтин инкишафынын мүһүм шәрти чәмијјәтин үзвләринин јүксәк үмуми мәдәии вә тәһсил сәвијјәсидир. Лакин кениш билик, о чүмләдән сијаси билик һеч дә сијаси камиллик дејилдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијаси шүур сијаси мәдәнијјәтин

нүмунәсидир. Буна көрә дә сијаси шүурун инкишафы илә әлагәдар шејләрин һамысы сијаси мәдәнијјәтин мәзмунуна вә структуруна аиддир. Сијаси әгидәләрин вә сијаси фәалијјәтин үзвү вәһдәти олан сијаси мәдәнијјәт ачыг систем кими фәалијјәт көстәрир вә онун мәзмунуна үмуми вә тарихи мәдәнијјәт елементләри дахилдир.

Сијаси мәдәнијјәт вәтәнпәрвәрликдә, бејнәлмиләлчиликдә, әдаләтлилик, објективлик вә үмумбәшәри проблемләрә мүнасибәтдә тәзаһүр едир. Бүтүн бунлар исә онун реаллашмасы формаларыдыр. Сијаси мәдәнијјәтин ме'јарлары мүхтәлифдир. Мәсәлән, тоталитар характерли рәһбәрләрин нәзәриндә сијаси мәдәнијјәт күтләләрин итаәткарлығы, сијаси пассивлији вә рәһбәрләрә јалтагланмағыдырса, рәһбәрләрин өзләри үчүн амирлик, инзибатчылыг вә ағалыг кејфијјәтләридир. Һуманист-демократик адамларын нәзәриндә исә сијаси мәдәнијјәт күтләләрин мүтәшәккил сијаси фәаллығы, зүлмә вә зоракылыға гаршы барышмазлығы, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчиликдир.

Сијаси мәдәнијјәтә сијаси биликләр, әгидә вә фәалијјәт дахилдир. Онун өзәјини исә идеолокија вә дүнјакөрүшү тәшкил едир. Мәһз буна көрә дә сијаси мәдәнијјәтин характери вә сәвијјәси идеолокијадан асылыдыр. Тәсадүфү дејилдир ки, идеолокијанын мәркәзләшми унитар һакимијјәтин әлиндә аләтә чеврилдији заман бүтүн тәблиғат вә тәрбијә васитәләри илә сијаси мәдәнијјәт тә'сир алтына салыныр. Бу заман о, дикәр мә'нәви һәјат саһәләриндә олдуғу кими, һөкмран идеолокијанын тәләбләринә вә характеринә ујғунлашдырылыр. Бурадан да мә'лум олур ки, мүхтәлиф характерли вә мәзмунлу идеолокија мүхтәлиф сәвијјәли сијаси мәдәнијјәт формалашдырыр.

Сијаси мәдәнијјәт 3 сәвијјәдә мүәјјән едилир:

-билмә, инанма, идрак сәвијјәси;

-емосионал сәвијјә;

-дәјәрләндирмә сәвијјәси.

Бунларын јери вә ролу чәмијјәтин сосиал инкишаф мәрһәләсиндән асылы олараг мүәјјәнләшир. Өлкәнин кеополитик мөвгеји, тарихи инкишаф истигамәти вә милли-психоложи хүсусијјәтләринә ујғун олараг онун сијаси мәдәнијјәт сәвијјәси формалашыр. Модернләшмәнин әсас истигамәтләриндән бири олан сијаси инкишаф сијаси мәдәнијјәтин бу үч сәвијјәсинин гаршылыглы формада әвәзләнмәси илә мүшаһидә олунур вә сосиал системин башга үнсүрләринин инкишафы гејд етдијимиз сәвијјәләрдән кери галырса вә ја габаға чыхырса, системдә мүтләг кәркинлик вә дәјишмә илә нәтичәләнән зиддијјәтләр јараныр. Ону да гејд едәк ки, бу сәвијјәләр

арасында кәскин сәрһәд јохдур вә онлар чәмијјәтләр үзрә мүәјјән едиләркән һәр һансы биринин нисби үстүнлүјү әсас көтүрүлүр.

Идрак сәвијјәсинә әсасән, топлумун, һәр һансы бир үзвүнүн јашадығы чәмијјәт вә мөвчуд гајда-ганунлар һагда илкин тәсәввүрү вар. Бу сәвјјәиин чохлуг тәшкил етдији топлумларда кениш әксәријјәт өзүнү һаглы олараг сијаси просесләрдән кәнар сајыр. Анчаг буна бахмајараг онлар системдә һансы партијаларын олмасыны, үмуми кедишатын мәгсәди вә баш верән мүһүм һадисәләрин заһири тәрәфи һагда мүәјјән тәфәррүатлардан хәбәрдардырлар. Көрүндүјү кими, бу күн Азәрбајчанда да сијаси мәдәнијјәтин сәвијјәси гејд етдијимиз әламәтләрлә мүәјјән ујғунлуг тәшкил едир. 4 ијун гијамындан сонракы дөврдә баш верән чидди һадисәләрә мүнасибәтдә әһали сејрчи мөвге тутур вә республикада кедән просесләр барәдә үмуми вә сәтһи мә'луматларын олмасы она өз мәнафејини дүзкүн мүәјјән етмәк имканы вермир. Сијаси мәдәнијјәтин бу сәвијјәдә олмасы сијаси просесләрдә күтләнин бир субјект кими иштиракыны мәһдудлашдырыр.

Емосионал, һисси сәвијјәјә әсасән, сијаси системдә иштирак расионаллыға дејил, һисс вә дујғуларын һөкмүнә әсасланыр. Бу заман топлумун һәр һансы бир проблемә мүпасибәти маһијјәти дејил, јалныз заһири көрүнүшү ифадә едир. Фәрдин мөвчуд гурулуша вә һадисәләрин кедишатына реаксијасы оиун емосијаларына ујғун (мәнфи, ја да мүсбәт) олараг формалашыр. Белә ки, бу сәпкидән олан чәмијјәтләрдә бә'зи һалларда күтләви сосиал наразылыглар, һәјәчанламалар јараныр. Топлум дахилиндә һәр һансы бир сијаси лидерә гаршы мүнасибәтдә нифрәт вә мәһәббәт әвәзләнмәләри олур, бир чох һалларда исә сијаси гүввәләрин сосиал базасы лидерин харизмасына (јуиан: мәрһәмәт, илаһи һәдијјә) әсасән формалашыр. Систем дахилиндә халгы мотивасија (сүбутлар, әсаслар, дәлилләр, сәбәбләр) едән амил исә сијаси мифләр, иллүзијалар олур. Бу һал өзүнү 1988-чи илдә Азәрбајчанда башлајан халг һәрәкатында габарыг шәкилдә көстәриб. О вахт милјонларла адамын мејданларда бирләшмәси вә азадлыг тәләб етмәси халгын гаршыја гојулан проблемләрә һисси, емосионал мүнасибәтиндән ирәли кәлирди. Чамааты мотивасија едәи исә реал азадлығын өзү јох, она “5 см гызыл үстә кәзмәји” вә'д едән мифик азадлыг образы иди. Мәһз бу мифлә реал азадлыг арасындакы тәзад артыг бу күи ајдын олдуғу үчүн адамлар өз азадлығына, мүстәгиллијинә бир гәдәр биканәләшиб.

Илк дәфә С.Һинингтонун ирәли сүрдүјү тезисә әсасән, сијаси иикишафда дар заман кәсијиндә бир нечә дәфә керидөнмәләр

мүмкүндүр. Бу мә'нада јухарыда гејд етдијимиз сијаси мәдәнијјәтин идрак сәвијјәсиндән һисси сәвијјәјә гајытмасы мүмкүндүр. Адәтән сонунчу сәвијјәјә кечиддән габаг бу һал бир нечә дәфә баш верир. Гијмәтләндирмә сәвијјәсинини спесификлији ондадыр ки, о, расионал мәнтигә әсасланыр. Фәрдин сијаси просесләр һагда кифајәт гәдәр ајдын мә'луматы вә буна әсасланан мүһакимәси вар. О, һәр һансы бир һадисәни гијмәтләндирмәји бачарыр вә сијаси мүнасибәтләрдәки ајры-ајры габарыг чәһәтләри сечә билир. Бу сәвијјәнин үстүнлүк тәшкил етдији чәмијјәтләрдә халг сијаси просесләрдә бирбаша вә тәмсили демократијанын нормалары чәрчивәсиндә иштирак едир. Башга тәрәфдән исә, сијаси һәрәкәтләрә гијмәт ме'јары кими емосинал мүнасибәт дејил, һәрәкәтләрин чәмијјәтин мәнафејинә ујғун дәрәчәси әсас көтүрүлүр. Белә олдугда сијаси мәдәнијјәт һәм дә мәнафеләрин дәрк едилмәси сәвијјәси кими чыхыш едир. Башга бир тәрәфдән исә о, бу мәнафеләрин реаллашдырылмасы истигамәтиндә сијаси систем елементләринин истәр гурум, истәрсә дә фәрд сәвијјәсиндә давраныш нормаларыны мүәјјән едир. Гијмәтләндирмә сәвијјәси әсасән, инкишаф етмиш Гәрб өлкәләриндә үстүнлүк тәшкил едир.

Сијаси мәдәнијјәт дәрин билијә, сағлам әгидәјә вә сијаси тәфәккүрә әсасланмалыдыр. Дүзкүн тәшкил едилән идеоложи системләр нормал сијаси мәдәнијјәт формалашдырыр. Зәһмәткешләрин сијаси мәдәнијјәтинин формалашмасында күтләви мә'лумат вә тәблиғат васитәләри дә мүһүм рол ојнајыр. Онларын вәзифәси өлкә дахилиндә вә бејнәлхалг һәјатда баш верән игтисади, сосиал вә сијаси һадисәләрин маһијјәтинин дәрин тәһлилиндән ибарәтдир. Сон илләрдә ашкарлыг, тәнгид вә өзүнүтәнгид принсипинин һәјата кечмәси ичтимаи рә'јин формалашмасында, зәһмәткешләрин сосиал-сијаси фәаллығынын артылырмасында мүһүм рол ојнајыр.

Сијаси мәдәнијјәтин формалашмасы инсанларын ичтимаи психолокијасы, мәнафеји, арзу вә тәлабаты һаггында дәрин билик тәләб едән мүрәккәб просесдир. Информасијаларын һәјатла сых әлагәси, мөвчуд чәтинликләр һаггында сусмамаг, әксинә, онларын дәрин тәһлилини вермәк зәһмәткешләрин сијаси мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинин мүһүм васитәсидир.

Сијаси мәдәнијјәт конкрет тарихи һадисәдир. О, чәмијјәтин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләринин мәзмунуна ујғун характер алмышды. Лакин бу о демәк дејилдир ки, сијаси мәдәнијјәт конјунктур (мүвәггәти һал) һадисәсидир, әксинә, о, мә'нәви мәдәнијјәтин дикәр саһәләри илә мүгајисәдә даһа динамикдир. Онун бу динамиклији керчәклијин сијаси чәһәтдән дәрк едилмәсинин

зиддијјәтли олмасы, ичтимаи гүввәләрин фәалијјәтинин, чәмијјәтин инкишафынын мәгсәд вә перспективләринин дәрк едилмәси илә бағлыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијаси һадисәләрин һеч дә һамысыны сијаси мәдәнијјәтә аид етмәк олмаз. Елә сијаси фәалијјәт, консепсија вә мүнасибәтләр вардыр ки, бунлар сијаси мәдәнијјәтин маһијјәти вә мәзмуну илә зиддијјәт тәшкил едир. Мәсәлән, екстремизм, бүрократизм, авантүризм, волјунтаризм, еһкамчылыг вә с. Бу һадисәләр сијаси мәдәиијјәтин антиподларыдыр. Бүтүн бу ејбәчәрликләр чәмијјәтин вә онун ајры-ајры вәсиләләринин сијаси мәдәнијјәтинин инкишафына чидди манеәчилик төрәдир. Буну дағылмыш Иттифагын тәчрүбәсиндән дә ајдын шәкилдә көрмәк олар. Сијаси мәдәнијјәтин принсипләри вә методларындан имтина етмәк, она мәһәл гојмамаг, сијаси вә һүгуги ганунлары позмаг, һәјатын демократик нормаларыны нәзәрә алмамаг, репрессијалар, шүур вә дүшүнчәдә еһкамчылыг, практики фәалијјәтдә әталәт вә с. амилләр сијаси мәдәнијјәтин формалашмасына мәнфи тә'сир көстәрир. Бунлар тәкчә игтисади, сосиал-сијаси саһәни дејил, һәм дә мә'нәвијјат саһәсини бөһран һәддинә чатдырмышдыр. Бу ејбәчәрликләр метастазлар (шиш һүчејрәләринин, инфексија амилинин организмә јајылмасы) верән горхулу хәстәлик кими чәмијјәт органларынын бүтүн әзаларыиа сирајәт едир вә позучулуг ролу ојнајыр. Бундан исә, һәр шејдән әввәл сијаси мәдәиијјәт зәрәр чәкир. Бу горхулу хәстәлик чанлы организмдә олдуғу кими, ичтимаи организмин дә ән һәссас, ән зәиф тәрәфләриндә өзүнү габарыг шәкилдә бүрузә верир. Бу һал һәлә јенидәнгурмаја гәдәрки дөврләрдә ајры-ајры јерләрдә баш верәи һадисәләрдә сијаси мәдәнијјәтсизлијин ән кобуд нүмунәләрини көстәрирди. Мәсәлән, белә бир факта диггәт јетирәк: Ирәван вә Ечмиадзин гәзаларындан башга, дикәр әразијә малик олмајан, бир аз Күрчүстаидан вә әсасән дә Азәрбајчан торпагларындан (Көјчә, Зәнкәзур вә с) кәсилиб верилмәклә тәшкил олунан Ермәнистан 70 ил әрзиндә Азәрбајчанла сәрһәд зоналарында дәфәләрлә ихтишашлар төрәтмиш вә торпагларымызы гарыш-гарыш өз әразиләринә гатмаға мүвәффәг олмушдур. Вахты илә бир вәтәнә, бир амала, ејни гурулуша, мәгсәдә, һабелә тарихән јахын гоншулуг әлагәләринә малик олан республикалардан биринин бу чүр һәрәкәти сијаси вәһшилијин ади нүмунәсидир.

Сијаси мәдәнијјәт нәинки синфи характерә маликдир, о бу вә ја дикәр милләтин, халгын вә ја етник групун милли-етник психолокијасы, характери, адәт вә ән'әнәләри илә дә сых сурәтдә бағлыдыр. Мәһз буна көрә дә сијаси мәдәнијјәтин антиподларынын

мүхтәлифлији, рәнкарәнклији олдугча кенишдир. Сијаси мәдәниијјәтин тәзаһүр формалары вә методлары онун аитиподларынын тәзаһүр формаларындан вә методларындаи олдугча аз вә мәһдуддур. Ҹәмијјәтин, милләтин, синфин, партијанын, еләчә дә онун антиподларынын формалашмасында онларын лидерләринин, ичтимаи-сијаси хадимләринин вә рәһбәрләрнинин дә чох бөјүк ролу вардыр. Белә ки, мүхтәлиф дөврләрдә мөвчуд олмуш фашист, тоталитар, бүрократик, анархист, јахуд демократик режимләрин мејдана кәлмәси вә һөкмранлыг етмәсиндә ајры-ајры идеологларын вә ја лидерләрин ролу аз олмамышдыр. Тарнхи фактлар сүбут едир ки, ајры-ајры лидерләр бүтөв бир халгы сијаси екстремизм вә фанатизм вәзијјәтинә дүчар едә биләр. Белә һалда халгын узун мүддәт әрзиндә дамла-дамла топланмыш мадди вә мә’нәви дәјәрләри, о ҹүмләдән сијаси мәдәнијјәт сәрвәтләри тәһлүкә алтына дүшүр вә бә’зән дә мәһв олуб кедир. Белә ки, сосиалист демократијасынын чичәкләнмәсиндән, вәтәндашларын шүур вә мәдәни сәвијјәсинин чох јүксәк олдуғундаи вә халглар достлуғундан сәхавәтлә данышаи Зори Балајан, Силва Капутикјан, Аганбекјан вә с. кими "идеологлар", Левон Тер-Петросјаи, Манучарјан, Р. Кочарјан кими лидерләр түркләрә, о ҹүмләдән азәрбајҹанлылара гаршы милләтчилик вә дүшмәнчилик психолокијасыны сә’јлә ермәни халгынын зеһнинә јеритмәклә онлары фәлакәтли психоз вәзијјәтинә дүчар етмишләр. Һазырда Дағлыг Гарабағын азәрбајҹанлы әһалиси доғма дијарындан дидәркин дүшмүш, ичтимаи-фајдалы әмәкдән тамамилә кәнарлашмыш, јүз миндән чох әһалиси олан бир дијар сијаси шок вәзијјәтинә дүшмүшдүр. Орада итаәтсизлик, зүлм, вәһшилик вә террорчулуг һәддини ашмышдыр.

Сијаси мәдәнијјәтин инкишафынын әи мүһүм шәртләриндән бири дә сијаси плүрализмин һәјат нормасына чеврилмәсинә кениш имкан јарадымасы вә ашкарлығын кенишләнмәсидир. Ашкарлыг тәкҹә чатышмамазлыгларын ачыг-ачығына тәнгиди дејилдир. О, ејни заманда мә’луматлылығын вә мәдәнијјәтин кенишләнмәси вә дәринләшмәсидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, күтләләрин сијаси мәдәнијјәти ејни ҹүр тәзаһүр етмир. Онун форма вә сәвијјәсиндә олан фәргләр чохдур. Һәјат көстәрир ки, мүхтәлиф мәсәләләр үзрә кечирилән кениш дискуссијалар, рә’јләр плүрализми сијаси биликләрин вә мәдәнијјәтин чох мүхтәлиф сәвијјәләрини үзә чыхарыр. Сијаси дүнјакөрүшүн мәһдудлуғу, сијаси пассивлик вә әталәт, тәәссүф ки, күтләләр ичәрисиндә һәлә дә баш алыб кедир. Бунун әсас сәбәби, бир тәрәфдән елми-сијаси биликләрин кифајәт гәдәр олмамасы,

дикәр тәрәфдән исә мөвчуд ичтимаи шәраитдир. Ашкарлыг вә плүрализм көһнә јекнәсәклијә, стереотипләрә (нүмунә, сурәт, форма) нә гәдәр зәрбә вурмушса да, ону һәлә сарсытмамышдыр. Мүстәгил суверен дөвләтләрин бә'зиләриндә күтләләрин сијаси мәдәнијјәтинин инкишафына мане олан көһнә ән'әнәви мүнасибәтләр һәлә дә давам етмәкдәдир.

Биз һәлә демократија мәктәби әлдә етмәмишик. Мәшһур бир шаирин дедији кими, биз һәлә демократијанын "көрпәләр евиндәјик". Биз демократија нә демәк олдуғуну тәзә-тәзә өјрәнирик. Митингләр вә нүмајишләр кечирмәк, үмумдөвләт проблемләрини азад сурәтдә, демократик јолла һәлл етмәк, халг депутатларыны демократик гајда илә сечмәк саһәсиндә тәчрүбәмиз аздыр. Онилликләр боју тәфәккүр вә фәалијјәт азадлығы нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә мәһдудлашдырылмышдыр. Чыхыш етмәләринә әввәлчәдән ичазә верилмиш натигләрин габагчадан һазырланмыш мәтнләр үзрә сөјләдији нитгләр һәјатымызын нормасына, сијаси чыхышларын еталон нүмунәсинә чеврилмишдир. Инди исә бирдән-бирә манеәләр арадан көтүрүлдү, мәһсулдар сијаси фәалијјәт үчүн, јарадычылыг вә ахтарышлар үчүн реал кениш имканлар јарадылды.

Лакин биз һәлә чох шеји, јә'ни бир груп адамын, јахуд бир фәрдин мәнафеји илә дөвләтин, јахуд милләтин мәнафејини бир-бириндән фәргләндирмәји, елми чәһәтдән әсасландырылмыш програмлар ишләјиб һазырламағы, чох мүһүм сијаси, сосиал-игтисади, еколожи вә дикәр проблемләрин һәлли стратекијасыны мүәјјән етмәји өјрәнмәлијик. Ағыллы шәкилдә вә көзәл формада мүбаһисә етмәји, мәһсулдар дискурсијалар апармағы, башгасынын фикринә һөрмәт етмәји, бизим әлејһимизә ән уча трибуналардан чыхыш едән дүшмәнин нијјәтләрини дујмағы өјрәнмәјимиз сон дәрәчә вачибдир. Бу барәдә нараһат олмаг үчүн һәр чүр әсас вар. Мәсәлән, психологларын кечирдији експериментләр чох тәшвиш доғуран белә бир факты тәсдиг едир ки, мүәјјән кәскин мәсәләләр гаршыја гојуларкән тәләбәләр дәрһал дискуссијаја гошулурлар. Лакин тезликлә емосијалар үстүн кәлир: һамы данышыр, амма һеч кәс гулаг асмыр. 1988-1990-чы илләрдә Бакыда кечирилән чохсајлы митингләрдә бу чәһәт чох ајдын көрүнүрдү.

Сијаси мәдәнијјәтин мәзмунунун зәнкинләшмәси демократијанын кенишләнмәсиндән билаваситә асылыдыр. Демократикләшмә сијаси фәаллығын артмасынын ән мүһүм шәртләриндән биридир. Халг һакимијјәти сијаси мәдәнијјәтин мәркәзи идејасы, онун формалашмасы вә инкишафынын мәнбәјидир. О, күтләләрин сијаси јарадычылығынын артмасына, мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин

бөлүшдүрүлмәсинә сәрәнчам вермәкдә реал шәраит јарадан мүнасибәтләр системидир. Демократија вәтәндашларын чәмијјәт һәјатына реал тә'сир көстәрмәси имканыны тә'мин едән, зәһмәткешләрин өз мүәссисәсинин, кәндинин, шәһәринин, рајонунун вәтәнпәрвәри олмаг һиссини артыран, һәр бир шәхсин дөвләт ишләриндән, истеһсал васитәләриндән, әмәјинин нәтичәләриндән, мәдәнијјәтиндән вә с. ајры дүшмәсини арадан галдыран сәмәрәли сијаси механизмдир. Демократијанын инкишафы јени аб-һава јарадыр, көһнә мүһити дәјишир, халгын сијаси шүуру вә сијаси мәдәнијјәтинин, күтләви һәрәкатларын вә тәшәббүсләрин артмасыны стимуллашдырыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сон илләр әрзиндә өлкәдә онларча ичтимаи-сијаси тәшкилатлар вә бирликләр јаранмышдыр. Бунлар өлкәдә топланан елә сосиал интелектуал енержидир ки, демократикләшмә онун һәрәкәтә кәлмәси үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. Јаранан јени бирликләр вә ичтимаи-сијаси тәшкилатлар актуал сосиал, сијаси, игтисади, еколожи вә с. проблемләрин һәлли үчүн өз хүсуси програм вә лајиһәләрини ирәли сүрүр. Бу исә чәмијјәтин мә'нәви һәјатыны јекнәсәгликдән хилас едир, рә'јләрин плүрализмини кенишләндирир вә сијаси мәдәнијјәтин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Лакин һазырда сијаси мәдәнијјәт гытлығы бир факт олараг галыр. Нә гәдәр ки, бу вәзијјәт давам едир, габагчадан көзләнилә биләчәк һадисәләр вә тәсадүфләр, јә'ни тәсадүфү лидерләр, тәсадүфү шүарлар вә вәзијјәтдә көзләнилмәз дәјишикликләр олмасы үчүн зәмин галыр.

2. Сијаси мәдәнијјәт–һәјат тәрзинин мүһүм көстәричиси кими

Һәјат тәрзи чох кениш вә мүрәккәб бир анлајышдыр. Бу анлајыш илк дәфә Ф.Енкелс тәрәфиндән "Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти" (1844-1845) әсәриндә ишләдилмишдир. Һәјат тәрзи–фәрдин, сосиал групун, бүтөвлүкдә чәмијјәтин һәјат фәалијјәтинин типик нөвләринин мәчмусуну әһатә едән фәлсәфи-сосиоложи категоријадыр вә о һәјат шәраити илә вәһдәтдә көтүрүлүр.

Һәјат тәрзи сосиал инкишафын мүәјјән пилләсиндә чәмијјәт үзвләринә мәхсус олан һәјат фәалијјәти формаларынын мәчмусу вә онларын мадди вә мә'нәви тәлабатынын өдәнилмәси үсулудур. Һәјат тәрзи инсанларын истәк вә арзулары әсасында дејил, конкрет тарихи шәраитдә објектив сурәтдә јараныр вә формалашыр. Һәјат тәрзи инсанларын һәјат фәалијјәтинин әсас саһәләрини (әмәк, мәишәт, ичтимаи һәјат вә мәдәнијјәт) гаршылыглы әлагәдә

араншдырмаға, һәјатын гајдасы, сәвијјәси вә кејфијјәтиндән асылы олараг онларын давраныш сәбәбләрини (һәјат үсулу) комплекс ашкара чыхармаға имкан верир.

Һәјат тәрзи анлајышы инсан һәјатынын бүтүн саһәләрини, мүлкијјәт мүнасибәтләрини, инсанларын игтисади вә сијаси вәзијјәтини, ичтимаи мөвгејини, милли вә мәнәви һәјат шәраитини, әмәк фәалијјәтини, һүгуг вә вәзифәләриини, идеолоқијасыны, мәиәвијјатыны, әхлаг нормаларыиы, аилә-никаһ мүнасибәтләриии, милли мүнасибәтләри вә дикәр саһәләри әһатә едир. Демәли, инсан һәјатыиын елә бир саһәси, елә бир тәрәфи јохдур ки, о һәјат тәрзиндән кәнарда галсын, она аид олмасын. Бир сөзлә, һәјат тәрзи ичтимаи варлыг олан инсанларын һәјатынын игтисади, сијаси, мәиәви вә сосиал саһәләрини тамамилә әһатә едир.

Һәјат тәрзинин мүһүм көстәричиләриндән вә оиу тәмсил едән шәхсијјәтин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири сијаси мәдәнијјәтдир. Сијаси мәдәнијјәт анлајышынын гносеоложи, методоложи, халис практик, әхлаги, сијаси, психоложи вә башга чәһәтләри вар. Сијаси мәдәнијјәт бир-бирилә әлагәси олан ики сосиал функсијаны, јә'ни синфи мәнафеләрин вә сосиал тәрәгтинии тә'мин олунмасыны һәјата кечирир. Бу бахымдан сијаси мәдәнијјәт мәһз сосиал тәбәгәләрии, зәһмәткешләрин мәнафејинин вә ичтимаи тәрәггинин һәјата кечирилмәсинин ифадәсидир.

Сијаси мәдәнијјәтин бу маһијјәти сијасәтин, идеолоқијанын вә мәдәнијјәтин синфи функсијаларынын мүәјјән олунмасына ардычыл, партијалы мүнасибәти әкс етдирир. "Сијасәт" анлајышынын өзү субјектив амилин үнсүрү кими чыхыш етсә дә, ејни заманда онун објектив тәрәфләри дә вардыр. Сијасәтин објектив тәрәфләринә синифләрин, милләтләрин, сосиал тәбәгәләрин, дөвләтин әмәли фәалијјәтинин нәтичәләри, реал сијаси мүнасибәтләр, синфи гүввәләрин објектив нисбәти дахилдир. Сијасәтин субјектив тәрәфи исә сијаси көрүшләри, нәзәријјәләри, күтләләрии, сосиал тәбәгәләрин шүурлу истигамәтверичи вә мүтәшәккил фәалијјәтини ифадә едир. Сијаси мүнасибәтләр шәхсијјәтии, сосиал групларын һәјат фәалијјәтиин истигамәтини әһәмијјәтли дәрәчәдә мүәјјәнләшдирир. Мәһз буна көрә дә чәмијјәт үзвләринин сијаси мәдәнијјәти бир сыра амилләрии гаршылыглы әлагәси вә тә'сири зәмининдә формалашыр. Һәмин амилләр буилардыр: адамларын реал сосиал-сијаси мүнасибәтләри вә конкрет сијаси шәраити дәрк етмәләри, чәмијјәт тәрәфиидән әлдә олунан вә әсасландырылан сијаси билик, норма вә принсипләрин мәнимсәнилмәси, нәһајәт, сијаси мәдәнијјәтин јүксәлдилмәси.

Сијаси мәдәнијјәтин тәшәккүлү чохәсрлик гәдим тарихә маликдир. Онун тарихи типләри ичтимаи-игтисади формасијалара ујғун олараг мејдана кәлир. Гәрб дүнјасы өлкәләриндә зәһмәткешләр, ашағы тәбәгәләр һәр чүр үсулларла сијаси һакимијјәтдән кәнар едилир. Буржуа һәјат тәрзинин сијаси маһијјәтини әкс етдирән тәкчә белә бир факты көстәрәк ки, Гәрб дүнјасынын ән чох инкишаф етмиш өлкәси сајылан АБШ конгресинин тәркибән 30 фаизини саһибкарлар, банк саһибләри вә ири фермерләр тәшкил едир.

Һәр бир чәмијјәтин сијаси мәдәнијјәт типи мүтләг мөвчуд сијаси гурулуша ујғун олмалыдыр. Бир топлумда сијаси мәдәнијјәт типи сијаси гурулуша ујғундурса, систем низамлы, нормал ишләјир, әксинә, сијаси мәдәнијјәт нөвү гурулуша зиддирсә, сијаси системин ишләнмәсиндә чатышмазлыглар баш верир. Сијаси мәдәнијјәтин сијаси структурларын инкишаф сәвијјәсиндән ирәли чыхмасы системин инкишафынын мүһүм гајнагларындан биридир. Бу заман, адәтән, систем јениләшәрәк јени мүнасибәтләрә вә нормалара ујғун гурулур. Әкс һал баш вердикдә, јә'ни сијаси системин структур инкишафы сијаси мәдәнијјәтдән өнә чыхдыгда исә адәтән баш верән зиддијјәтләр кәркинләшмәләрлә нәтичәләнир. Буна нүмунә олараг Елчибәј башда олмагла демократик гүввәләрин бир иллик һакимијјәтинин гијам јолу илә деврилмәси вә бу заман чәмијјәтин буна мүнасибәтдә тутдуғу лојал мөвгеји көстәрмәк олар.

Демократијанын зәифләмәсинә, рәһбәрликдә амирлик принсипләринин бәргәрар олмасына кәтириб чыхаран сәбәбләр үзүндән сосиализмин сијаси мәдәнијјәти дә нәтичә е'тибары илә јарымчыг олду, лазымынча инкишаф етмәди, функсионал чәһәтдән мәһдуд, шүар характерли бир анлајыша чеврилди. О, дахилән зиддијјәтлидир. Сталинизм дөврүнүн, Хрушов субјективизминин, Брежневин инфактал сијасәтинин, Горбачовун јенидәнгурма пәрдәси алтында јеритдији милли-шовинист фәалијјәтинин бүтүн фачиәси сијаси мәдәнијјәтдә дә из бурахмышдыр. Јенидәнгурмадан әввәлки сосиализмин һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи кејфијјәтләрини өзүндә әкс етдирән бу сијаси мәдәнијјәт мүасир дөврүн тәләбләринә һеч чүр нә ујғун кәлә вә нә дә чәмијјәтин јениләшмәси дөврүнүн тәләбләрини өдәјә билмәз.

Һазырда өлкәдә сијаси мәдәнијјәт гытлығы бир факт олараг галыр. Вә нә гәдәр ки, бу вәзијјәт давам едир габагчадан көзләнилмәз һадисәләр вә тәсадүфләр, мәсәлән, тәсадүфү лидерләр, тәсадүфү шүарлар, вәзијјәтдә көзләнилмәз дәјишикликләр олмасы үчүн зәмин галыр. Сијаси мәдәнијјәтин башлыча ме'јары –сијаси

фəалиjjəтдир. Чүнки сиjаси мəдəниjjəтин сəвиjjəси мəhз сиjаси фəалиjjəтдə тəзаhүр едир. Индики нəсил сиjаси мəдəниjjəтин гытлығы үзүндəн həлə чох шеjи чидди шəкилдə өjрəнмəлидир.

Сиjаси мəдəниjjəт həр шеjдəн əввəл шəхсин ичтимаи-сиjаси фəаллығында тəзаhүр едир. Ичтимаи-сиjаси фəаллыг исə идеолокиjа, дүнjакөрүшү вə əгидəнин формалашмасы саhəсиндə көстəрилəн сə'jлəрдə, биканəлик вə лагеjдликдəн, мə'нəви-əхлаги нагисликдəн, милли мəhдудлугдан узаг, беjнəлмилəлчилиjə вə вəтəнпəрвəрлиjə садиг олан шəхслəрдə əкс олунур.

Сиjаси мəдəниjjəтин формалашмасынын мадди əсасыны ичтимаи гурулуш вə ону əкс етдирəн мүнасибəтлəр тəшкил едир. Чүнки инсанын бүтөвлүкдə характеринə, həмчинин мə'нəви мəдəниjjəтиие чəмиjjəтин игтисади, сосиал-сиjаси вəзиjjəтини əкс етдирəн реал мүнасибəтлəр гəдəр обjектив вə фəал тə'сир едə билəн дикəр гүввə jохдур.

Сиjаси мəдəниjjəтə шəхсиjjəтин həjат тəрзинин бүтүн чəhəтлəри дахилдир. Онуи формалашмасында инсаны əhатə едəн ичтимаи мүhит, бу мүhитдə мөвчуд олан реал имканлар, ичтимаи мүнасибəтлəр саhəсиндə əдалəтин олмасы, сосиал-сиjаси никбинлик вə с. бөjүк рол оjнаjыр. Сиjаси мəдəниjjəтин формалашмасында аилəнин, груп вə коллективин дə мүhүм ролу вардыр. Мə'лумдур ки, инсаны кеjфиjjəтлəрин бүнөврəси аилəдə гоjулур. Бу кеjфиjjəтлəрин сонракы инкишафында мəктəб вə əмəк коллективлəри дə иштирак едир. Шəхсиjjəтии идеjа-сиjаси кеjфиjjəтлəринə аjры-аjры кичик сосиал групларда мөвчуд олан микромүhит дə фəал тə'сир көстəрир.

Сиjасн мəдəниjjəт синифлəрин, сосиал групларын, əмəк коллективлəри вə аjры-аjры адамларын милли психолокиjасыиа, онларын сиjаси мүнасибəтлəринə уjғун олараг адəтлəрдə, ганунларда вə сиjаси тəчрүбəдə əкс олунур.

Өлкəиин игтисади вə сосиал керилиjи, ермəни гəспкарлары тəрəфиндəн торпагларымызын бир hиссəсинин зəбт олунмасы, дидəркинлəр проблеми, əhалинин тəлабатынын вə еhтиjачларынын лазыми сəвиjjəдə өдəнилмəмəси, мəнзил, коммунал, нəглиjjат, рабитə, сəhиjjə, тичарəт вə с. кими саhəлəрдəки чатышмамазлыглар сиjаси мəдəниjjəтин иикишафыиа мане олур. Бу чүр вəзиjjəт сиjаси мəдəниjjəтин əн мүhүм компонентлəри олан тəмкинлилик вə сəбатлылығы зəифлəдир, адамларын сəбрини түкəндирир, екстремал вə психоз шəраит jарадыр, ичтимаи həjатын бүтүн саhəлəриндə бөhранын jаранмасына вə дəринлəшмəсинə сəбəб олур.

Инсанын шəхсиjjəт кими формалашмасы həм əмəкдə, həм дə мəишəтдə баш верир. Инсан, əсасəн, иштəн кəнар асудə вахтда

мусиги диниләмәк, әдәбијјат охумаг, киноја, театра кетмәк вә с. имканы әлдә едир. Лакин бу имкан мә'нәви тәлабатын өдәнилмәси, мәдәнијјәт, инчәсәнәт һаггында биликләрин әлдә едилмәси нәтичәсиндә керчәклијә чеврилир. Бу просес дә сијаси мәдәнијјәтин формалашмасында мүһүм тәләбләрдән бири олан мә'нәви мәдәнијјәтин зәнкинләшмәсинә тә'сир көстәрир.

Сијаси мәдәнијјәт синифли чәмијјәтин мә'нәви мәдәнијјәтинин мүһүм тәркиб һиссәсидир. О, өзүндә мүәјјән синифләрин, сосиал групларын идеја вә әгидәләрини, сијаси фәалијјәтин метод вә үсулларыны әкс етдирир. Сијаси мәдәнијјәт сөзүн кениш мә'насында сијасәтин ајрылмаз һиссәсидир. О, бәшәр сивилизасијасынын мүтәрәгги ән'әнәләри илә бағлы олан үмумдемократик сәрвәтләрдән кәнарда мөвчуд ола билмәз. Лакин Октјабр ингилабындан сонра Русијада "пролеткултчулар" бәшәријјәтин јаратдығы бүтүн әввәлки мәдәни наилијјәтләрлә әлагәни кәсмәји тәләб едирдиләр. Бу исә мәдәни ирсә нињилист бахыш, мәдәнијјәтсизлик, јә'ни синфи вә үмумбәшәри мәдәнијјәтдән әл чәкмәк, һечликдән гондарма мәдәнијјәтин јарадылмасы демәк иди. Сталинизм дөврүндә вәтәндашларын шүур вә давранышына тә'кидлә сирајәт етдирилән "мәдәнијјәтдә" пролеткултчуларын идејаларынын тә'сири ашкар сурәтдә һисс олунурду. Сөздә "пролеткултчулар" тәнгид едилирдисә дә, ишдә үмумбәшәри сијаси мәдәнијјәтә лагејдлик көстәрилир, сахта "пролетар диктатурасы", "пролетар дөвләти" јаратмаг вә ону мөһкәмләтмәк шүары алтында гәддарлығын, вәһшилијин үмумбәшәри тәчрүбәдә истифадә олунмајан форма вә үсулларындан истифадә олунурду.

Бу бир һәгигәтдир ки, принсипиаллыг, доғручулуг, мә'нәви тәмизлик кими кејфијјәтләр мәдәнијјәтин тәркиб һиссәләридир. Инсанларын еһтијачларына, сосиал-мәишәт проблемләринә е'тинасызлыг, биканәлик, мәрһәмәтсизлик исә сијаси мәдәнијјәтдән кәнардыр. Гәддарлыг, амансызлыг исә бә'зи һалларда вәһшилик әламәтидир. Бу чүр ејбәчәрликләр јалныз ајры-ајры адамларын фәрди психикасына дејил, ејни заманда мүәјјән сосиал групларa да хасдыр. "Номенклатур", инзибатчылыг, амирлик психолокијасы да јеткин мә'нәвијјата малик олмајанлара хасдыр. Өзүнә күтләләрин көзү илә бахмајан, онларын дәрд-сәринә мәһәл гојмајан рәһбәр мә'нәви ифласа мәһкумдур. Халг адындан ағыз долусу данышан, өзүнү онун мәнафејинин мүдафиәчиси кими гәләмә верән, һәгигәтдә исә өзләринин кизли, хаин нијјәтләрини һәр васитә илә һәјата кечирмәк үчүн дәридән-габыгдан чыхан бә'зи сијаси лидерләрин агибәти, ифласы буна әјани фактдыр. Һуманизм принсипләринә

там һаким олмаг сијаси мәдәнијјәт үчүн әсас кејфијјәтдир. Сә'ди Ширази бу һагда јазмышдыр:

Бир бәдән үзвүдүр бу бәни адәм,
Ејни бир чәвһәрдән јаранмыш аләм.
Бир үзвү дәрдләрә салса рузикар,
Тапмаз башга үзвү јериндә гәрар.
Өзкәнин дәрдинә әкәр јанмасан,
Јарашмаз–адына дејилсин: инсан.

Өзкәнин дәрдинә јанмаг ән ади инсан үчүн вачибдирсә, рәһбәр үчүн исә јүзгат вачибдир. Башгаларынын рә'јинә диггәтлә гулаг асмаға, ичтимаи әдәб гајдалары дахилиндә полемика јаратмаға, һәгигәти ашкара чыхармаг үчүн нормал мүбаһисәләрә кирмәјә, ичтимаи-сијаси һадисәләрә олан мүнасибәти вә она верилән гијмәти мәнтиги әсасларла сүбут етмәјә чалышаркән елми, нәзәри, һабелә практики биликләр нүмајиш етдирмәк бөјүк мәһарәт, дипломатик усталыгдыр, сијаси мәдәнијјәт үчүн исә сәчијјәви чәһәтдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, проблемләрин мүхтәлиф чүр јозулмасы дискуссијаларда баш верир. Ашкарлыг шәраитиндә дискуссија, сијаси плүрализм һәгигәтин ахтарылмасынын мүһүм алəти вә васитәсидир. Чүнки плүрализм шәраитиндәки дискуссијаларда рә'јләрин рәнкарәнклији мејдана чыхыр. Бу исә мүһүм дөвләт сәнәдләринин, елми консепсијаларын, ајры-ајры експериментләрин күчлү вә зәиф чәһәтләринин тәзаһүрүндә мүһүм рол ојнајыр. Лакин дискуссијалар сијаси тәфәккүрүн инкишафына, биликләрин артмасына вә сијаси мәсәләләрә гијмәт вермәк вәрдишләринин јаранмасына да сәбәб олур. Бүтүн бунлар исә сијаси мәдәнијјәти хејли јүксәлдир. Бу мә'нада сијаси дискуссијалар сијаси мәдәнијјәти формалашдырмаг үчүн мүһүм мәктәбдир. Һазырда суверен дөвләтләрин јени кејфијјәтдә тәшкил олунмуш парламентләриндә кедән дискуссијалар сијаси мәдәнијјәтин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәсини ашкара чыхарыр. Бу дискуссијаларда исә халг депутатларынын сијаси мәдәнијјәтиндә керилик вә чатышмамазлыглар олдуғу өзүнү ајдын көстәрир. Сијаси мәдәнијјәтдәки бу керилик "Сосиалист-пролетар мәдәнијјәти"нин бариз тәзаһүрүндән биридир. Профессор А.Денисовун дедији кими, "Фәлакәтимиз ондадыр ки, биз шүурлу олараг мәдәнијјәтә синфи-ниһилист мүнасибәт тәрбијә етмишик. Бизим "Сосиалист мәдәнијјәти" адландырдығымыз шеј, әслиндә мәдәнијјәт дејил, бајағы, ејбәчәр һала салынмыш идеолокија базасында јаранан идеоложи механизмдир. Башланғычда "Сосиалист мәдәнијјәти" пролетар

мәдәнијјәти һесаб едилирди, әслиндә исә бу анлајыш алтында принсипчә мәдәнијјәтсизлијин гануниләшдирилмәси баш верирди"[1].

Мәдәнијјәт һәр шејдән әввәл дөзүмлүлүк, тәмкинлилик, сәбр, ләјагәт вә дәјанәт демәкдир, өз билијинә вә тәсәввүрләринә шүбһә илә јанашмаг, ону мүтләг һесаб етмәмәк демәкдир. Өз билијинә аз инамлы, тәвазөкар, башгаларынын рә'ј вә мәсләһәтинә даһа чох диггәтли олан шәхс мәдәни һесаб олунур. Јалныз ахмаг вә күт адамлар һәгигәтләрин изаһ вә дәрк едилмәсиндә һәмишә өзләрини һаглы сајырлар. Аталар демишкән "ағыллы башгаларынын тәчрүбәсиндән, ахмаг исә өзүндән нүмунә көтүрәр".

Ҝ.В.Плеханов, Ј.О.Мартов, Н.И.Бухарин, М.Ә.Рәсулзадә вә саир кими хадимләрин идејаларына, платформаларына гаршы һиддәт вә барышмазлыг, тәзјиг вә тә'сиретмә совет сијаси мәдәнијјәтинин сәмтини көстәрән үфүг иди. Мүасир сивилизасијалы бәшәријјәт һәмин үфүглә башланан 70 иллик күнүн батмагда олан үфүгү арасында сијаси мәдәнијјәтсизлијин өз кобуд нүмунәсинә малик олду.

3. Сијаси мәдәнијјәтин тәснифаты вә функсијалары

Һакимијјәтин вә онун сијаси механизминин кејфијјәтчә јениләшмәси сијаси мәдәнијјәтин дә тәкмилләшмәсини тәләб едир. Һәр шејдән әввәл, јени сијаси тәфәккүрүн формалашмасы зәрурәти мејдана чыхыр. Јени сијаси тәфәккүр тәкчә глобал нөгтеји-нәзәр, дүнјави проблемләрин јени тәрздә дүшүнүлмәси дејилдир. О, ејни заманда дахили вәзифәләр һаггында јени тәрздә дүшүнмәкдир. Сијаси мәдәнијјәт, әслиндә бу күн идарә едәнләрлә идарә олунанлар арасындакы мүнасибәтин ифадәсидир. Вәтәндашларын һәр биринин өз һүгугларыны билмәси вә вәзифәләринә әмәл етмәси мөвчуд ганунлара һөрмәт, милләтләрарасы мүнасибәтләрә, сијаси актларда иштирак етмәјә, сијаси һөкмранлыг, демократијаја вә ашкарлыға мүнасибәт мәдәнијјәтидир.

Демәли, сијаси мәдәнијјәтин башлыча ме'јары сијаси фәалијјәтдир. Чүнки сијаси мәдәнијјәтин сәвијјәси мәһз сијаси фәалијјәтдә тәзаһүр едир. Сијаси мәдәнијјәтин тәснифатыны ашағыдакы кими вермәк олар:

1. Ичтимаи формасија әламәтләри үзрә; гулдарлыг, феодал, капиталист вә сосиалист.

2. Синифләр үзрә: пролетар, буржуа, хырда буржуа вә с.

3. Идеоложи әсас үзрә: коммунист, сосиал-демократик, либерал,

[1]А.Денисов. Политическая культура. Международная жизн журн.М.1990,ст.78.

мүһафизәкар, радикал вә с.

4. Сосиал тәрәггијә мүнасибәт үзрә: ингилаби, әксингилаби, мүтәрәгги, мүртәче, статистик, динамик, никбин, бәдбин вә с.

5. Демократијаја мүнасибәт үзрә: елитар, мәркәзләшмиш, гејри-мәркәзләшмиш, авторитар, тоталитар, демократик вә с.

6. Бејнәлхалг мүнасибәтләр нөгтеји-нәзәриндән: бејнәлмиләл, милли, шовинист, һекемон, сүлһсевәр, миллитарист, әмәкдашлыг, јахуд гаршыдурма вә с.

Сијаси мәдәнијјәтин ашағыдакы әсас функсијалары вардыр:

1. Сијаси мәдәнијјәтин даһа тәкмил үнсүрләрини јаратмаг.

2. Бу вә ја дикәр синфин сијаси мәдәнијјәтинин бүтүн сәрвәтләринин ајры-ајры сосиал тәбәгәләрә вә ичтимаи груплара верилмәсиндә варислик принсипинә риајәт етмәк.

3. Конкрет синфин, етник групларын, јахуд сосиал зүмрәнин сијаси мәдәнијјәтини дикәр синифләр, етник груплар, сосиал зүмрәләр арасында јајмаг.

4. Сијаси мәдәнијјәтин наилијјәтләринин дөвләтләрарасы вә милләтләрарасы мүбадиләси:

5. Сијаси нормалары, дәјәрләри вә давраныш нүмунәләрини үмумиләшдирмәк.

6. Ҹәмијјәтдә ичтимаи һәјатын, фәалијјәтин, давранышын, сијаси тәфәккүрүн тәшкили вә тәнзим олунмасы.

XII ФӘСИЛ

Сиjаси консенсус

1. Сиjаси мүнагишәләрин маһиjjәти вә тәснифаты

Мүнагишә (латын мәншәли сөздүр “confliotus” тоггушма) гаршы-гаршыја дуран гүввәләрин, мәнафеләрин, фикрин, көрүш вә мејлләрин, бахышларын тоггушмасы, мүбаризәjә кәтириб чыхаран чидди ихтилафлар, фикир аjрылығы вә сону сиjаси мүбаризә илә нәтичәләнән кәскин мүбаһисә (мәс, бејнәлхалг мүнагишәләр) демәкдир.

Мүнагишә вә ја конфликт зиддиjjәтдән фәргләнир. Зиддиjjәт һәр чүр һәрәкәтин, инкишафын, дәјишкәнлијин, јени кејфиjjәтә кечидин дахили мәнбәјини ифадә едән фәлсәфи категоријадыр. Мә’лумдур ки, зиддиjjәтин бир тәрәфи дикәрсиз мөвчуд ола билмир. Онун һәр ики тәрәфи һәмишә бирликдә олур, вәһдәт тәшкил едир. Зиддиjjәтләр гаршылыглы сурәтдә бири дикәринә сирајәт едир, бири дикәрини тамамлајыр. Лакин бу ејниjjәт дејил, белә ки, ејни заманда онлар бир-бирләрини гаршылыглы сурәтдә инкар едирләр. Јә’ни бурада һәм вәһдәт вар, һәм дә мүбаризә, бири дикәрсиз мөвчуд дејил. Лакин зиддиjjәтләрин характери, онларын баш вермәси вә инкишафы, һәлл едилмәси үсуллары тәбиәтдә вә чәмиjjәтдә, мүхтәлиф ичтимаи формасијаларда ејни ола билмәз. Зиддиjjәт системин дахили кејфиjjәтинә вә һиссәләринә аид олуб мүнагишәjә гәдәрки мәрһәләни әһатә едир. Ичтимаи инкишафын мәнбәјини тәшкил едән зиддиjjәтләрин јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмәси, лабүд сурәтдә кәскинләшмәси, барышмаз, һәлледилмәз характери мүнагишәjә кәтириб чыхарыр.

Мүнагишә –бир-биринә уjғун кәлмәjән принсипләрин, фәалиjjәтин, аjры-аjры шәхсләрин, сиjаси партијаларын вә ичтимаи-сиjаси тәшкилатларын, етник груплар, дөвләтләр вә сосиал-игтисади системләрин гаршыдурмасы вә тоггушмасыдыр. Мүнагишәләр ичтимаи мүнасибәтләрдәки уjғунсузлуғун, дөвләтләр арасында зиддиjjәтләрин, ачыг силаһлы тоггушмаларын, принсипләрдәки фәргин, рәнкарәнк нөгтеји-нәзәрин лабүд нәтичәсидир.

Мүасир Политолокија вә Сосиолокија елмләриндә мүнагишәләрин мејдана кәлмәси, баш вермәси вә инкишафына даир кениш тәсәввүрләр системи мөвчуддур. Һәмин тәсәввүрләрә көрә, мүнагишәләр сосиал тәрәггинин мүһүм амилидир. Мәсәлән, инкилис философу вә сосиологу Ј.Спенсер мүнагишәләрә сосиал дарвинизм мөвгејиндән јанашыр вә онлары бәшәр тарихинин лабүд тәзаһүрү вә ичтимаи инкишафын стимулу һесаб едирди. О дејирди ки,

конфликт јолу илә инсанлар чәмијјәтдә, ичтимаи просесләрдә тәбии сечмә принсипини һәјата кечирирләр.

Алман философу К.Зиммел (1858-1918) мүнагишәни "мүбаһисә" кими сәчијјәләндирәрәк ону адамларын сосиал просесләрә чәлб едилмәсинин шәртләриндән бири һесаб едирди. Гәрб сосиологу М.Ф. Парк (1771-1806) мүнагишәләри нормал инсани мүнасибәт акты һесаб едир вә ону 4 мәрһәләјә бөлүрдү: 1) гаршылыглы әлагә; 2) јарыш; 3) ассимилјасија; 4) ујғунлашма. О, гејд едирди ки, гаршылыглы әлагәләр просесиндә инсанлар тәбии олараг бир-бирилә јарышырлар. Бу заман мүәјјән фикир ајрылығы вә мүбаризәнин мејдана чыхмасы тамамилә тәбиидир, чүнки өз мөвчудлуғу уғрунда мүбаризә апаран инсанын дикәрләри илә јарышмасы ганунаујғун һалдыр. Јарыш просесиндә инсанын сосиал фәалијјәт вә әмәкдашлыг әлагәләри даһа да күчләнир вә о, ассимилјасија јолу илә сосиал мүһитә даһа јахшы ујғунлашыр. Беләликлә, дикәр һәмчинси илә мүнасибәтдә инсан сосиал мүнагишәјә дејил, сосиал сакитлијә үстүнлүк вермәјә башлајыр.

Америка сосиологу Козер ичтимаи мүнагишәләри сосиал груп вә фәрдләрин објектив мәгсәдләри, јә'ни һакимијјәт, сосиал статусун дәјишдирилмәси, кәлирләрин бөлүшдүрүлмәси уғрундакы мүбаризәси кими гијмәтләндирир. О, гејд едир ки, һәр бир чәмијјәтин өзүнәмәхсус мүнагишәләри вә сосиал кәркинлик һалы олур вә бунлар ја ичтимаи әлагәләрин мөһкәмләндирилмәси, ја да бүсбүтүн дағылмасы мәгсәдләринә хидмәт едир. Козерин фикринчә, әкәр антагонист чәмијјәтләрдә сосиал мүнагишәләр чәмијјәти ики дүшмән чәбһәјә бөлүб ону дәрин ингилаби сарсынтылара апарыб чыхарырса, азад, плүралист чәмијјәтләрдә әксинә, зиддијјәтләри јумшалдыр вә үмуммилли сазиш әлдә едилмәси мәгсәдләринә хидмәт едир. Мүнагишәләрин әһәмијјәти ондадыр ки, онлар чәмијјәти дурғунлашмаға, сүстләшмәјә, әталәт вәзијјәтинә дүшмәјә гојмур, она јенилик вә тәзәлик аб-һавасы кәтирир.

Алман сосиологу Г.Дарендорф (1929) өзүнүн "Конфликтләр нәзәријјәси"ни марксизмин синфи мүбаризә нәзәријјәсинә гаршы гојур. О, сосиал мүнагишәләри чәмијјјәтдәки һөкмраилығына вә тәбечилијә гаршы мүбаризәнин лабүд нәтичәси һесаб едир. Р. Дарендорф дејир ки, мүнагишәләрин јатырылмасы зиддијјәтләрин даһа да кәскинләшмәсинә, чыхылмаз вәзијјәтә сүрүкләнмәсинә сәбәб олур. Онун фикринчә, мүнагишәләрин сәбәбләри арадан галдырыла билмәсә дә, либерал чәмијјәт фәрдләр, груплар вә синифләр арасындакы рәгабәти низама сала биләр.

Мәшһур Америка сосиологу Д.Белл (1919) көстәрир ки, ичтимаи

мүнагишәләрин габарыг формасы олан синфи мүбаризә мадди сәрвәтләрин гејри-мүтәнасиб бөлүнмәсиндәи ирәли кәлир вә сосиал тәрәггинин һәрәкәтверичиси кими чыхыш едир. О, мүнагишәләри чәмијјәт һәјатында мүвәггәти һал һесаб едир вә гејд едир ки, чәмијјәт үчүн разылыг вә сабитлик даһа чох мүнасибдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Гәрбин бүтүн сосиал-сијаси чәрәјанларында мунагишәләр гејри-антагонист мүнасибәтләр кими көстәрилир. Үмумијјәтлә, сосиал мүнагишәләрин тәбиәтинин изаһына фәлсәфи әдәбијјатда кениш јер верилир. Бу бахымдан Н.Тусинин "Әхлаги-Насири" әсәри даһа ибрәтамиздир. Н.Туси инсанлararасы мүнагишәләрин механизминә ашағыдакы он категоријаны дахил етмишдир: Иддиалыг, Ифтихар, Дава-далаш, Һөчәт, Зарафат, Тәкәббүр, Тәлхәклик, Хәјанәт, Гисас, Мүбаһисә.

1. Иддиалыг адамын өзүндән мүштәбеһ олмасына, лајиг олмадығы мөвге иддиасына дүшмәсинә дејилир.

2. Ифтихар фәлакәт вә бәлалара мә'руз галыб мәһв ола биләи, һеч бир үмиди олмајан шејләрлә фәхр етмәјә дејилир.

3. Дава-далаш достлуг, үлфәт вә үнсијјәтин арадан чыхмасы, зиддијјәт, дүшмәнчилик вә әдавәтин араја дүшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән вә дүнјанын низам-интизамыны позмаг истәјән фәзадларын вә рәзаләтләрин ән тәһлүкәлисидир.

4. Һөчәт јерсиз вә әсассыз мүбаһисә демәкдир.

5. Зарафат–Мәһәммәд Пејғәмбәр бујурмушдур ки, "зарафат един, лакин шитиини чыхармајын"–јә'ни, гајдасында олса јахшыдыр. Бир түрк халг мәсәлиндә дә дејилир ки, "Һеч нә зарафат гәдәр еһтијат, мәһарәт вә ити ағыл тәләб етмир". Мәһз буна көрә дә зарафата башламаздан габаг зарафат едәчәјин адамын нә дәрәчәдә сәбирли вә ағылы башында олдуғуну билмәк лазымдыр. Одур ки, адамларын чоху зарафата башлајанда ону гајдасында етмәк истәјирләр. Лакин һәддини ашанда, шити чыханда бу, заһирдә партлашмаја, батиндә исә кин бәсләмәјә сәбәб олур. Н.Туси бу һагда демишдир:

Һәрзә, шит зарафат гајчыја бәнзәр,
Үлфәти гајчылар, достлуғу кәсәр.

6. Тәкәббүр иддиалыға јахындыр, фәргләри орасындадыр ки, иддиалы өзүндә олмајан истеʼдадын олдуғуну күман едиб өзүнү алдадыр, мүтәкәббүр исә һәмин хүсусијјәтлә башгаларыны алдатмаг истәјир. Һәр ики һалда зиддијјәт јараныр.

7. Тәлхәклик тәлхәкхасијјәтли, мачәрабаз адамларын варлыларын көнлүнү әлә алмаг, онлары әјләндирмәк вә бу васитә илә башгаларыны әлә салмаг, алчатмасыдыр.

8. Хәјанәт истәр мал, истәр вәзифә, истәр достлуг, истәрсә дә

мәһрәмликдә өзүнә јер алыр. Бунун нөвү олдугча чохдур.

9. Гисас интигам алмаг үчүн башгасына верилән чәзадыр.

10. Мүбаһисә (мүнагишә вә һәсәдә сәбәб олан нәфис шејләрә һәрислик) гүдрәт вә ихтијар саһибләриндә бөјүк тәһлүкәјә вә зиддијјәтә сәбәб ола биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүнагишәләр ичтимаи мүнасибәтләрин бүтүн саһәләрини әһатә етдијиндән онлары мүхтәлиф нөвләрә ајырмаг олар. Мәсәлән, а) сырф сијаси мүнасибәтләр саһәсини әһатә едән сијаси мүнагишәләр; б) зиддијјәтләрии вә сијасәтин зоракы үсулларынын давамы олан һәрби мүнагишәләр вә с. Сијаси мүнагишәләр һакимијјәтә мүнасибәт мәсәләсиндә дөвләтләр, синифләр, сијаси груплар, партијалар вә ајры-ајры шәхсијјәтләр арасында гаршылыглы мүнасибәтләр формасыдыр. Даһа конкрет десәк сијаси мүнагишәләрин тәсиифатына сосиал, сијаси, шәхсијјәтләрарасы, синифләрарасы, милләтләрарасы, дөвләтләрарасы мүнагишәләр дахилдир.

Мүнагишәләр һәм субјектләрә, һәм дә мүнагишәләри јарадан мүнасибәтләрин сәвијјәсинә көрә фәргләнир. Мүнагишәләр характериндән асылы олараг мүхтәлиф чүр ола биләр. Мәсәлән, игтисади, сијаси, сосиал, харичи вә дахили, һәрби, әрази, дил, динләрарасы вә с.

Конфликтләр, мүнагишәләр јеткинлик дәрәчәсинә, характеринә вә өз һәллинин кәскинлијинә көрә дә фәргләнир. Белә ки, конкрет тарихи шәраитдән асылы олараг зиддијјәт һәм өз-өзүнә ләғв олмаг, һәм субјектив амилин фәалијјәти нәтичәсиндә һәлл олунмаг, һәм дә ону јарадан шәраит үзүндән кәскинләшмәк имканына маликдир. Сон нәтичәдә зиддијјәтли шәраит гаршыдурмаја, күтләләрин мә'насыз мүбаризәјә чәлб олунмасына, силаһлы мүбаризә вә кәркин шәраитин мејдана чыхмасына кәтириб чыхара биләр.

Сијаси мүнагишә сијаси мәнафеләрин гаршылыглы фәалијјәти кими мејдана чыхыр. Мәһдуд мә'нада сијаси мәнафеләр али һакимијјәт органларынын фәалијјәти илә бағлы олан мүнасибәтләрдир.

Сијаси зиддијјәтләрә һәр шејдән әввәл, сијаси системләрин сосиал-игтисади вә сијаси зиддијјәтләри аиддир. Сијаси зиддијјәтләрин системләрарасы характери онун субјектләринин вә мүнагишәнин өзүнүн глобал характеринин тәзаһүрүдүр. Глобал мүнагишәнин сахланмасы һәјатын мәһв олмасына сәбәб олан сосиал фачиәнин мејдана чыхмасы илә нәтичәләиә биләр. Буна көрә дә һеч бир идеоложи вә сијаси амилләр системләрарасы гаршыдурмаја һагг газандыра билмәз. Кичик мигјаслы харичи сијаси зиддијјәтләр

дөвләтләрарасы силаһлы вә гејри-силаһлы формада һәлл едилә биләр.

Дахили сијаси зиддијјәтләр дөвләт, чәмијјәт, сијаси партијалар вә ја дикәр ичтимаи-сијаси тәшкилатлар дахилиндә мејдана чыхан вә инкишаф едән зиддијәтләрдир. Ичтимаи зиддијјәтләр сијаси һакимијјәт, кадр сијасәти, сијаси әһәмијјәтли вәзифәләрин тутулмасы илә бағлы мүхтәлиф мәнафеләрдән ирәли кәлир.

Милләтләр, халглар, етник груплар арасындакы сијаси мүнагишәләр бу вә ја дикәр халгын талејинә аид олан бүтүн ичтимаи мүнасибәтләр комплексини әһатә едир. Сосиал мүнагишәләр исә ајры-ајры фәрдләр, сосиал груплар, синифләр, мәнафеләр арасында мејдана чыхан зиддијјәтләрин харичи тәзаһүрүдүр. Бу зиддијјәтләрә аилә мүнасибәтләриндә вә әмәк коллективләриндә дә раст кәлмәк олар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чәмијјәтдә зиддијјәтләр јалныз синифләр, сосиал груплар, сијаси партијалар вә с. арасында дејил, сосиал һәјатын мүхтәлиф тәрәфләри арасында да, мәсәлән, истеһсал илә истеһлак арасында, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы тәлабаты илә тәсәррүфатын идарә едилмәсинин мөвчуд формалары вә с. арасында да мејдана кәлир. Буна көрә дә һәјатда мејдана чыхан диалектик зиддијјәтләрә гејри-нормал бир шеј кими бахмаг олмаз. Әлбәттә, зиддијјәтләр чох вахт һәјатда, ишдә вә мүбаризәдә нараһатлыг вә чәтинликләр төрәдир. Бу зиддијјәтләрин арадан галдырылмасына хејли вахт сәрф етмәк лазым кәлир. Лакин зиддијјәтләр олмазса вә бунлары һәлл етмәк үчүн мүбаризә апарылмазса, ирәлијә доғру һәрәкәт вә инкишаф да ола билмәз.

Чәмијјәтдә мүхтәлиф мараглар арасындакы конфликтләр нәинки тәбии вә ганунаујғундур, һәтта сијаси инкишафа тәкан верән амилләрдәндир. Мүасир чәмијјәтин һәртәрәфли инкишафынын әсас шәртләриндән бири һәмин чәмијјәтдә сијаси инкишафын динамизминин тә'мин олунмасыдыр. Сијаси динамизм исә чәмијјәтдәки мүхтәлиф тәбәгә вә сосиал групларын марагларынын үзә чыхмасындан пәрвәриш тапыр.

Ичтимаи зиддијјәтләр ичәрисиндә әсас јер јенилик уғрунда мүбаризә апаран гүввәләр илә көһнәлији мүдафиә едән гүввәләр арасындакы зиддијјәтләр тутур. Ајдындыр ки, јенилик мејдана чыхмазса вә һәјатда бәргәрар олмазса, јенилик уғрунда мүбаризә апарылмазса, инкишаф да ола билмәз. Бир гисим һадисәләрин јаранмасы вә башгаларынын көһнәлмәси, бунларын арасында зиддијјәт вә тоггушма әмәлә кәлмәси, јенилијин көһнәлијә гәләбә чалмасы–ичтимаи инкишафын објектив, ганунаујғун чәһәтләрини тәшкил едир.

Зиддијјәтләр барышыг јолу илә һәлл едилә билмәз. Јалныз мүнагишәләри барышыг, компромис јолу илә һәлл етмәк мүмкүндүр. Мүнагишәләр сөндүрүлә биләр (мәс., Иран –Ираг мүнасибәтләриндә). Лакин мүнагишәдә олан тәрәфләр арасында зиддијјәтләрин галмајачағыны демәк олмаз.

Мүнагишәләрин инкишафыны әввәлчәдән прогнозлашдырмаг чәтиндир. Чүнки бу мәсәләдә бир чох мәгамлар субјектив амилләрин тә'сири илә баш верир. Үмумијјәтлә, мүнагишәләр чәмијјәтин инкишафыны ләнкидән бир васитәдир. Мүнагишәләрин маһијјәтини елми, фәлсәфи, сијаси вә мә'нәви бахымдан јалныз инсанлар арасында баш верән физики тоггушма кими баша дүшмәк дүзкүн олмазды. Белә олан тәрздә сосиал-игтисади вә сијаси мәсәләләрин һәллиндә бу механизмдән кениш истифадә етмәк оларды.

Ичтимаи һәјатда мүхтәлиф типли мүнагишәләрин баш вермәси вә онларын кәскинләшмәси антагонист характер дашыјыр. Буну нәзәрә алараг бир сыра мүәллифләр гејд едирләр ки, чәмијјәтдә баш верән антагонист зиддијјәтләри ән илкин вахтда, јә'ни конфликт, мүнагишә вәзијјәтинә чатмајан мәрһәләдә һәлл етмәк ән оптимал јолдур. Мәсәлән, әкәр Дағлыг Гарабағ проблеми дејилән үјдурмалар вахтында ифша едилиб онлара сијаси гијмәт верилсәјди, бу күнкү мүнагишә вә гаршыдурма илә үзләшмәздик. Бу барәдә чохлу мисаллар кәтирмәк олар. Бу, бир даһа тәсдиг едир ки, зиддијјәтин бөјүјүб мүнагишәјә чеврилмәсинин вахтында гаршысынын алынмасы зијанын јарысындан гајытмаг демәк оларды.

Мүнагишәләри динч вә диалог јолу илә, данышыглар апармагла, разылыг әлдә етмәклә һәлл етмәк мүмкүндүр. Чәмијјәт шүурлу амилләрин һөкмранлыг етдији, сосиал просесләрә мәгсәдјөнлү тә'сир көстәрилдији шәраитдә нормал фәалијјәт көстәрә биләр. Буна көрә дә зиддијјәтләр вә мүнагишәләрин вахтында һәлли јолларынын ахтарылмасы, "сосиал терапија" тәдбирләринин кечирилмәси вачиб вә мәгсәдәујғундур.

Чәмијјәтин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә шәхсијјәтләрарасы мүнагишәләрә раст кәлмәк олар. Һәм дә сијаси лидерләр арасында баш верән мүнагишәләр чох вахт дөвләтләрарасы кәркинлијин артмасы илә нәтичәләнир. Бу да нәтичә е'тибарилә вәтәндаш вә ја дөвләтләрарасы мүһарибәјә кәтириб чыхарыр. Буна мисал олараг Русија Федерасијасынын Али Советинин сабиг сәдри Р.И.Хасполадов илә Б.Јелтсин арасында 1993-чү илдә баш вермиш мүнагишәни көстәрмәк олар.

Мүстәгил суверен дөвләтләрдә кетдикчә әрзаг гытлығынын, инфилјасијанын артдығы, гијмәтләрин дурмадан галхдығы, етник

вә әмәк мүнагишәләринин күчләндији бир шәраитдә шәхсијјәтләрарасы мүнагишәләрин кәскинләшмәси сијаси бөһраны даһа да дәринләшдирир. Бүтүн бунлар исә тәсдиг едир ки, шәхсијјәтләрарасы мүнагишә ичтимаи-сијаси мүнасибәтләр сәвијјәсиндә тәзаһүр етдикдә шәхси мүнасибәтләр чәрчивәсини ашараг дәрин сијаси маһијјәт кәсб едир. Одур ки, сијаси мүнагишәләрин инкишаф трајекторијасынын изләнмәси, онларын вахтында ашкара чыхарылараг гаршысынын алынмасы чәмијјәти лүзумсуз тәлатүмдән хилас едә биләр. Лакин сон вахтлар чәмијјәтин бу вә ја дикәр саһәләриндә сүи'и сурәтдә чохлу мүнагишәләр вә кәркин мә'нәви-психоложи вәзијјәт јарадылмышдыр. Узун мүддәт кечмиш мәркәзин истифадә етдији бу метод ән'әнәви "парчала вә һөкмранлыг ет" сијасәтинин јени шәраитдә вә мүхтәлиф формаларда давамы иди. Мүхтәлиф мәнафели, әкс мөвгели сосиал гүввәләри бири-биринин үзәринә салышдырмагла мәркәз, бир тәрәфдән диггәти үмдә проблемләрин һәллиндән јајындырмаға, дикәр тәрәфдән исә тәрәфләри барышдырмаға "чәһд көстәрмәклә" өзүндән "әдил мүнсиф" образы јаратмаға чалышмышдыр. Белә шәраитдә мүнагишәли вәзијјәтләр габагчадан прогнозлашдырылыр, онларын баш вермә мүддәти, мүмкүн нәтичәләри, һабелә инкишаф мәрһәләләри шүурлу сурәтдә идарә олунурду. Чәмијјәтин игтисади вә сијаси бөһран кечирдији заман нүфуздан дүшмүш, вәзијјәтә нәзарәт етмәји бачармајан рәһбәрләр белә бир вәзијјәтдән чыхмаг үчүн чох чәһд көстәрмиш, лакин һеч бир уғур газана билмәмишләр. Нәтичәдә, 70 илдән чох јашамыш империја мүстәгил дөвләтләрә парчаланмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијаси мүнагишәләрин бир типи дә һәрби мүнагишәдир. Дөвләтләр арасында зиддијјәтләрин гаршылыглы һәрби гүввә тәтбиг етмәк јолу илә ифрат кәскин һәллинә, һабелә өз мәгсәд вә мәнафеләринин силаһлы гүввәнин көмәји илә һәјата кечирмәк чәһдинә һәрби мүнагишә дејилир. Кениш мә'нада һәрби мүнагишә силаһлы гүввә тәтбиг етмәклә һәрби тәчавүздүр. (Ермәни һәрби бирләшмәләринин Азәрбајчана һүчуму). Һәр һансы мүһарибә һәрби мүнагишәдир. Мәһдуд мә'нада мүнагишә ачыг силаһлы тоггушмадыр (чох вахт дөвләт сәрһәддиндә).

Һәрби мүнагишәләр даһа мүрәккәб ссенари үзрә баш верир. Бурада сијаси һадисәләрин баш вермәси рәнкарәнк, иштирак едән сосиал гүввәләрин спектри исә даһа кенишдир. Һәрби мүнагишәләрин баш вермәси механизмини арашдыраркән онларын әлагәли олдуғу сијаси нәзәријјәләрин тәбиәтинә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Чүнки һәрби мүнагишәләр она гәдәр јеридилмиш сијасәтин зоракы формаларда давамындан башга бир шеј дејилдир.

Одур ки, һәр бир һәрби мүнагишәдә сијаси курсун изләрини ајдын көрмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, Иран көрфәзи рајонуида баш вермиш һәрби мүнагишәдә милләтчилик вә ишғалчылыг нијјәтләринә архаланан Ираг режиминин сијаси хәтти илә империја тәсәввүрләринә архаланан Бирләшмиш Штатлар сијаси курсунун сых чулғалашдығынын шаһиди олдуг. Бурада һансы сијаси хәттин даһа әдаләтли олдуғуну ајдынлашдырмаг бә'зән чох чәтин олурду. Сијасәт реалист мүддәалара сөјкәндикдә һәр һансы мүнагишә вә кәскин гаршыдурмалардан гачмаг мүмкүндүр. Әксинә, сијасәт мүәјјән нијјәтләрә наил олмаг мәгсәди күддүкдә о, әввәл авантүризмә, сон нәтичәдә исә сијаси вә һәрби мүнагишәјә кәтириб чыхарыр. Доғрудур, өз маһијјәтинә көрә бүтүн мүһарибәләрин тарихи шәраити вә баш вермә сәбәбләри, мәгсәдләри, үсуллары, апарылма васитәләри вә нәтичәләриндән асылы олмајараг, синиф вә дөвләтләрин сијасәтинин зоракылыг васитәләри илә давамы олмуш вә олараг галыр. Лакин индики елми-техники ингилаб шәраитиндә мүһарибәләрә сијасәтин башга васитәләрлә садәчә давамы кими бахылмасы чох арзуедилмәз нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Индики шәраитдә мүһарибәләрдә күтләви гырғын силаһларындан истифадә олуна биләр. Мәһз буна көрә дә сијасәтин, сијаси хәттин чох еһтијатла апарылмасы тәләб олунур. Чүнки һәр һансы авантүризм сијасәти һазырлајанын өзү дә мүасир мүһарибә кирдабына мәһкум ола биләр.

Ону да гејд едәк ки, мүасир шәраитдә һәр һансы мәһәлли мүнагишәнин глобал (латынча "глобус" -бөјүк, бөјүк мигјаслы, дүнја мигјаслы) фәлакәтә чеврилмәси еһтималы чох бөјүкдүр. Ону да унутмаг олмаз ки, мүасир мүһарибәләр милләтләр вә халглар арасында елә дәһшәтли мүһакимә үсулудур ки, бурада тәкчә мүһакимә едилән дејил, мүһакимә едәнин өзү дә мәһв ола биләр. Демәли, индики шәраитдә сијаси иглимин идарә едилмәси, онун тәһлүкәли бөһран мәгамына чатдырылмасынын гаршысынын вахтында алынмасы зәрурәти өн плана чыхыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сијаси, шәхсијјәтләрарасы, синифләрарасы, милләтләрарасы, дөвләтләрарасы, партијаларарасы мүнагишәләрин данышыглар јолу илә һәллиндә компромис әлдә едилмәсинин чох бөјүк ролу вардыр. Компромис (лат: гаршылыглы күзәшт әсасында әлдә олунмуш разылыг) иштирак едән тәрәфләрин гаршылыглы күзәшт јолу илә разылыға кәләрәк мүнагишәләрин һәлл едилмәсинин ағыллы үсулудур. Компромисә наил олмаг үчүн илк нөвбәдә мүбаһисәнин објектини, јахуд предметини дәгиг мүәјјән етмәк, мөвчуд шәраитдә тәрәфләрдән һәр биринин кедәчәји күзәштләрин һәддини дәрк етмәк, өз араларында е'тибарлы

данышыглар апара билән вә бурада мүвәффәгијјәт әлдә едиләркән бу вә ја дикәр мүгавиләни бағлаја билән нүфузлу груп јаратмаг лазымдыр. Лакин әкс тәрәфләрин әсас варлығына тохунулдугда мүмкүн олан шәраит дәјишилир. Бу чүр гаршыдурма шәраити исә гејри-компромис характер алыр ки, бу заман мүнагишәләр башга васитәләрлә, һәтта күч тәтбиг етмәк васитәсилә һәлл едилир.

Дахили вә харичи сијасәтдә јени тәфәккүрүн формалашдығы индики дөврдә компромис мәсәләси даһа бөјүк актуаллыг кәсб едир. Чүнки чәмијјәтдә мејдана кәлән зиддијјәтләр артыг чох горхулу нөгтәјә чатмышдыр. Мәһз буна көрә дә һәмин зиддијјәтләрин гаршылыглы күзәшт әсасында һәлл едилмәсинин, тәрәфләрин мүәјјән гәдәр сакитләшдирилмәсинин, сијаси мүбаризәдә кәркинлијин зәифләдилмәси вә нәтичәдә нормал әмәк вә һәјат фәалијјәти үчүн зәмин јарадылмасынын чох бөјүк һәјати әһәмијјәти вар. Компромис, полјар гүввәләр вә әкс мөвгеләр арасында гаршылыглы күзәштләр вә разылашмалар јолу илә сазиш әлдә едилмәси демәкдир. Компромис јолу чәмијјәтдәки јүксәк сијаси температурун ендирилмәси, вәтәндаш сүлһү вә сосиал раһатлыг тә'мин едилмәсинин мүһүм васитәләриндән биридир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, бүтүн сосиал зиддијјәтләрин, һәтта антагонист характерли мејлләрин барышдырылмасында компромис јеканә мүмкүн јолдур. Компромис чәмијјәти јалныз ганлы тоггушмалара, мә'насыз гаршыдурмаја апаран јолун әзабсыз кечилмәсинә көмәк едән мүһүм васитәдир.

Принсипиал компромисләрлә гејри-принсипиал компромисләри бири-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Ән мүһүм мәсәләләрдә мә'иасыз күзәштләрә кедилмәси мә'насыз сазишләрә, сон нәтичәдә исә принсипсиз сазишләрә кәтириб чыхарыр. Бу заман компромисә кирән бүтүн тәрәфләрин дејил, онлардан биринин үстүн мәнафеји нәзәрә алыныр. Јердә галан мәнафеләр әслиндә гулагардына вурулур. Белә һалда проблем вә јахуд зиддијјәт косметик тәрздә малаланыр, онун фактики һәлли исә чәтин вәзијјәтә салыныр. Јалныз принсипиал компромисләр бу вә ја дикәр проблемә даир дүзкүн платформанын ишләниб һазырланмасына кәтириб чыхарыр. Принсипиал компромисләр дүзкүн елми сијасәтин ишләниб һазырланмасынын мүһүм васитәсидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Шәрги Авропа өлкәләриндә мүхалифәтә кениш мејдан верилмәси бу өлкәләрдә чидди мүнагишәләр олмадан сосиал дәјишикликләрин һәјата кечмәсинә шәраит јаратды. Словакија вә Мачарыстанда һакимијјәтә јени гүввәләрин кәлмәси, Шәрги Алманијанын Гәрби Алманијаја динч

јолла бирләшдирилмәси вә с. фактлар тәсдиг етди ки, кечмиш сосиалист өлкәләринин бә'зиләриндә тоталитар режимләрин дағылмасы вә реал демократијаја кечилмәси мүхтәлиф сосиал гүввәләр арасында компромис әлдә едилмәси јолу илә баш вермишдир. Бу күн һәмин өлкәләрин сијаси һәјатында компромисләр зиддијјәтләрин һәлл едилмәсинин әсас формасына чеврилмишдир. Белә бир вәзијјәт һәмин өлкәләрин даһа сивилизасијалы мүнасибәтләрә јахынлашдырыр.

Партија вә дөвләт рәһбәри үчүн ән горхулу вәзијјәт чәмијјәтдә баш верән сијаси һадисәләри лазымынча гијмәтләндирмәмәкдир. Сијаси лидерин мүдриклији вә узагкөрәнлији ондадыр ки, о, тарихи тәчрүбәјә әсасланараг Конститусија гајдалары чәрчивәсиндә мүхтәлиф һәрәкатларын фәалијјәт көстәрә билмәсини вә инкишафыны һәм прогнозлашдыра билсин, һәм дә алтернатив һәрәкатларын лидерләри илә вахтында әлагәјә кирән сијаси консенсуса наил олмаг үчүн шәраит јаратсын. Јалныз бу чүр тактика дөвләтин вә ја партијанын сијаси гүдрәти вә нүфузуну сахламаг үчүн чох бөјүк тә'минат верә биләр. Чүнки алтернатив һәрәкатларын мөвчудлуғуну лазымынча нәзәрә алмадан онларла кизли мүбаризә апармаг вә ја репрессија јолу илә һеч бир проблеми һәлл етмәк олмаз. Әксинә, белә һәрәкәт јени кәркинлијә апарыб чыхара биләр.

Сон илләр әрзиндә кечмиш Иттифагын јени јаранан мүстәгил дөвләтләриндә бир сыра һәрәкатлар вә партијалар јаранмышдыр. Ејни заманда милли-демократик, милләтчи-сијаси гурумлар, дини јөнүмлү партијалар да мејдана кәлмишдир. Бунларын мејдана кәлмәси мүәјјән мә'нада ганунаујғун һалдыр. Чүнки чохукладлы сосиал-игтисади организмдә мүхтәлиф сосиал гүввәләр биркә фәалијјәт көстәрирсә вә бу чәмијјәтдә тәкпартијалылыг һөкм сүрүрсә, онда бу партијанын дахилиндә кеч-тез мүхтәлиф һәрәкат вә фраксијалар јараныр.

Нәһајәт, гејд етмәк лазымдыр ки, тәкмилләшмиш демократик үсуллар шәраитиндә сијаси гүввәләр арасында апарылан ачыг мүбаризә кизли мүбаризәјә нисбәтдә чәмијјәтә учуз баша кәлир. Әкәр партија дахилиндәки фраксијаларда, јахуд ајры-ајры партијалар арасында кизли шәраитдә мүбаризә кедирсә вә һәгигәтән идеја-сијаси бирлик әлдә етмәк мүмкүн дејилдирсә, онда ән јахшы чыхыш јолу ајрылмагдыр. Чүнки белә һалларда сијаси стратекија бахымындан компромис, разылыг әлдә етмәк үчүн имкан тапмаг мүмкүн олмур.

2. Сијаси консенсус, она наил олмаға көмәк едән вә мане олан амилләр

Демократик дөвләт һәр шејдән әввәл фәрди, груп, јаш, милли, синфи, мәдәни вә с. зиддијјәтләри тәнзим етмәк, сосиал мәнафеләри әлагәләндирмәк васитәсидир. Тарихдә бу ишин ики әсас јолу мә'лумдур: мүнагишә вә консенсус.

Консенсус (латын мәншәли сөздүр "разылыг", "сазиш" демәкдир) гәрарларын, бејнәлхалг мүнагишәләрин, сәнәдләрин һазырланмасы вә гәбул олунмасы методу, еләчә дә мүзакирә олунан мәсәләләрин сәсә гојулараг разылыг нәтичәсиндә гәбул едилмәси демәкдир.

Башга чүр десәк, консенсус мүшавирәләрин, конфрансларын, гурултајларын, јахуд башга нүмајәндәли форумларын бүтүн иштиракчылары васитәсилә коллектив шәкилдә јекдилликлә гәбул едилән гәрар формасыдыр. "Консенсус" термини мүхтәлиф сијаси гүввәләрин бу вә ја дикәр мәсәлә барәдә мөвгејләринин (нөгтеји-нәзәрләрин) үмумилијини ифадә едир.

Сосиал мәнафеләри тәнзимләмәјин әсас јолу олан консенсус чәмијјәтдә арзуедилмәз мүнагишәләри арадан галдырмаг васитәси кими мүхтәлиф сосиал мәнафеләрин вә онларын дашыјычыларынын олмасыны гәбул едир вә онлары әлагәләндирмәјә чалышыр. Консенсус сијаси фәалијјәтин бүтүн иштиракчыларыны разы салан үмуми принсипләрә, дәјәрләрә әсасланыр вә ичтимаи инкишафын принсипиал проблемләри үзрә разылығын мүмкүн олдуғуну нәзәрдә тутур. Разылыг бејнәлхалг данышыгларда иштирак едән һәр һансы бир дөвләтин мүзакирә едилән мәсәләјә даир сәнәдин, гәрарларын гәбул едилмәсинә е'тираз етмәмәси демәкдир.

Сијаси консенсус дөвләтләрарасы мүнасибәтләрдә, бејнәлхалг аләмдә гаршыдурманы арадан галдырмаг вә сијаси анлашманы дәринләшдирмәјин вачиб формасыдыр. Һәм дә бу заман тәрәфләр гаршылыглы күзәшт вә сазишләр јолу илә бир-биринә доғру аддым атырлар. Сијаси консенсус мүһүм мүгавиләләрин, сазишләрин әлдә едилмәсинә кедән јолун башланғычы, даһа дәгиг десәк, бу ишләрин бүнөврәсидир. Лакин вәтәндаш чәмијјәтинин тәшәккүл тапмамасы, сијаси һакимијјәт структурларынын зәифлији, вәтәндашларын сијаси вә һүгуги шүурунун, сијаси мәдәнијјәт сәвијјәсинин ашағы олмасы, демократик вә дөвләтчилик ән'әнәләринин олмамасы үзүндән консенсус бүтүн һалларда мүмкүн олмур.

Аврола тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мүгавиләсинин (1975-чи ил) гајдаларына көрә, консенсус мүзакирә олунан мәсәләјә даир мүшавирәдә иштирак едән һәр һансы бир дөвләтин нүмајәндәси

тәрәфиндән гәрар гәбул едилмәсинә heч бир манеәчилик төрәтмәмәк вә е'тираз етмәмәк кими мүәјјән едилир. Сијаси консенсус дөвләтләр арасында сүлh, әмин-аманлыг вә әмәкдашлыг јаратмаг үчүн күчлү васитәдир. Бу васитәдән Авропада тәhлүкәсизлијә вә әмәкдашлыға даир бејнәлхалг мүшавирәнин ишиндә, дәниз hүгугларына даир (1973-1982) БМТ-нин III конфрансында вә дикәр бејнәлхалг мәчлисләрдә кениш истифадә олунмушдур.

Үмумијјәтлә, мүзакирә едилән мәсәләләр, фикир ајрылығы јарадан проблемләр хејли чох олуб, hамысы бир пакетә јығыла биләр. Бунларын hамысына даир разылыг әлдә едилдикдә бу, ири мигјаслы консенсуса кәтириб чыхарыр.

Сијаси консенсус проблеми мүасир дөврдә шәхсијјәтләрарасы, милләтләрарасы, республикалар вә дөвләтләрарасы мүнагишәләрин кәскинләшдији бир шәраитдә чох мүhүм әhәмијјәт кәсб едир. Сон илләр јени суверен дөвләтләрдә јаранмыш сосиал-игтисади вә сијаси саhәләрдәки бөhран бу вәзијјәтдән чыхышын јолларыны тезликлә ахтарыб тапмағы тәләб едир. Чүнки милләтләрарасы мүнасибәтләрин кәскинләшмәси чох тәhлүкәли характер алмышдыр. Бу тәhлүкәни әләлхүсус Загафгазија, Шимали Гафгаз, Прибалтика республикалары, Өзбәкистан, Молдова, Тачикистан вә с. өлкәләрә шамил етмәк олар. Мәhз буна көрә дә милләтләрарасы мүнасибәтләрин тәнзимләнмәси вә милли hәмрәјлик јарадылмасы үзрә мүрәккәб мәсәләләрин hәллиндә јеканә јол мүдрик компромис сијасәтдир. Белә сијасәт hәр hансы бир сијаси бөhрандан иткисиз чыхмағын, милләтин интеллектуал потенсиалынын сахланмасы вә инкишафынын јеканә шансыдыр.

hал-hазырда бүтүн сәвијјәләрдә hакимијјәт органларыны ифлич hалына салмыш зиддијјәтләрин чох hиссәси вахтилә Иттифагла мүттәфиг республикалар арасында гејри-бәрабәр вә әдаләтсиз мүнасибәтләрин олмасы нәтичәсиндә баш вермишдир. hәм дә бу зиддијјәтләр зәифләмәкдәнсә күндән-күнә кәскинләшир, сијаси бөhран вәзијјәтини даhа да ағырлашдырырды. Мәhз бу конфликтләрин кәскинләшмәси Совет Иттифағынын дағылмасына вә суверен дөвләтләрин јаранмасына кәтириб чыхарды.

3. Сијаси мүнагишәләрин hәлледилмә механизми

Сијаси мүнагишә әсасыны мүхтәлиф, алтернатив, лакин бә'зән барышмаз мәнафејләр, бир араја сығмајан мәгсәдләр вә мејлләри ифадә едән мүхтәлиф партијалар, сијаси гүввәләр, сәлаhијјәтли шәхсләр арасындакы дәрин ихтилафдыр. Мүнагишәләр адәтән сијаси рәгиблијин зәифләдилмәси, јахуд тәчрид едилмәси үчүн

шәраит олмадыгда баш верир. Онларын мејдана чыхмасынын сәбәби исә гаршы-гаршыја дуран тәрәфләрин һәр һаисы бир гәрары, һәрәкәти, фәалијјәти вә мүәјјән һадисә ола биләр. Сијаси мүнагишәләр мејдана чыхдығы андан адәтән өз инкишафынын кедишинин ики мејли –һәлл едилмәјә вә сөнмәјә, јахуд да кенишләнмәјә вә кәскинләшмәјә доғру ола биләр. Әкәр мүнагишәләрин кедишинә тә'сир көстәрән сијаси гүввәләр онлары һәлл едә билмирләрсә, о заман мүнагишәләр ән фачиәли нәтичә верә билән сијаси бөһран сәвијјәсинә јүксәлир.

Мүнагишәләр дөвләтдахили вә дөвләтләрарасы, глобал вә јерли, силаһлы вә силаһсыз, ичтимаи вә етник, милләтләрарасы вә партијадахили, шәхсијјәтләрарасы вә с. ола биләр. Мүнагишәләрин мүхтәлиф типләри вә нөвләрини, онларын маһијјәтини, тәбиәтини, нәтичәләрини, прогнозлашдырылмасы имканларыны елмин јени саһәси олан конфликтолокија хүсусилә өјрәнир. Бүтүн бунлар конфликтолокијанын, кратолокија вә сосиолокијанын хүсуси диггәт објектини тәшкил едир.

Сијаси мүнагишәдә бә'зән мүәјјән мәнафеләри олан групун дәф едилмәси, бә'зи һалларда исә мәһв едилмәси нәзәрдә тутулур. Белә һалда һәгигәти тапмаг үчүн биркә ахтарышлар апармаг, мүхтәлиф сијаси гүввәләр арасында диалога кирмәк нәзәрдә тутулмур. Бурада јалныз зор тәтбиг етмәји мүрәккәб проблемләри һәлл етмәјин јеканә јолу һесаб едирләр. Һалбуки, бүтүн мүнагишәләр тәнзимләнмәли вә онларын һәр биринин һәллинин дүзкүн, дәгиг вә конкрет јоллары габагчадан мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Дүнјанын бир сыра өлкәләриндә, о чүмләдән Америка Бирләшмиш Штатларынын Колумбија вә Стартфорд университетләриндә, һабелә јени јаранан суверен дөвләтләрин депутат групларында мөвчуд мүнагишәләрин тәнзимләнмәси проблемләринин тәдгиги илә мәшғул олурлар. Ахырынчы 20 ил әрзиндә мүнагишәләри вә зиддијјәтләри өјрәнән хүсуси тә'лим кими Конфликтолокија елми чох кениш јајылмаға башлајыб. Бу елмин тәдгигат објектинә әмәк, милләтләрарасы, аилә мүнагишәләри дахилдир. 1990-чы илдә Москвада чап олунмуш “Разылығa доғру јол” адлы китабда бу мүнагишәләрин арадан галдырылмасы методикасы мүфәссәл шәрһ олунмушдур. Конфликтолокија елминин практики әһәмијјәти дә чох бөјүкдүр. Чүнки ајры-ајры конфликтләрин тәбиәтини өјрәнмәк вә онун инкишаф трајекторијасы һаггында прогнозлар вермәклә чох вахт чәмијјәти лүзумсуз тәлатүмләрдән хилас етмәк олур. Бу заман зиддијјәтләр кәскин мүнагишәләр јолу илә дејил, динчликлә һәлл олунур. Һазырда бу

саһәдә әсасән үч истигамәтдә иш апарылыр. Биринчиси, конфликтолокијанын методикасыны мүнагишәләр јаранан рекионларда јајмаг, икинчиси, мүлләтләрарасы саһәдә јаранан мүнагишәләри тәсдиг етмәк, үчүнчүсү, мүнагишәләрлә мәшғул олан елми мәркәзләрә чидди көмәк көстәрмәк.

Мүнагишәләр дүнјанын бүтүи өлкәләриндә баш верир. Лакин бунларын ичәрисиндә ән чәтини милләтләрарасы мүнагишәләрдир. Рәсми идеолокија 70 ил әрзиндә тәсдиг едирди ки, куја кечмиш Совет Иттифагында белә мүнагишәләр јохдур. Узун мүддәт белә бир сүн'и тәсәввүрләр формалашдырылмышдыр ки, куја сосиализмдә антагонист зиддијјәтләр ола билмәз, бу чәмијјәт сосиал конфликтләрсиз инкишаф едә биләр. Лакин сон вахтларын һадисәләри бир даһа тәсдиг етмишдир ки, бурада да мүнагишәләр дәрин вә барышмаз зиддијјәтләр сәвијјәсинә кәлиб чата биләр. Она көрә дә садә адамлар өлкәдә сијаси, һәтта сосиал-игтисади вәзијјәтин бирдән-бирә, санки гәфләтән чәтинләшдијинә тәәччүб едирләр. Әслиндә исә мүнагишәләр һәмишә олуб, садәчә олараг, онлар мүхтәлиф васитәләрлә тезликлә сөндүрүлүрдү. Иидики вахтда исә онлар даһа да дәринләшиб. Дүнјанын дикәр өлкәләриндә дә белә проблемләр мөвчуддур. Мәсәлән, јүксәк һәјат сәвијјәсинә, ичтимаи вә дөвләт тә'сисатларында өз милли өзүнүдәркини тәзаһүр етдирмәк үчүн лазыми имканлара малик олан Квебек әјаләти (франсыз дилиндә данышаи квебеклиләр әјаләт әһалисинин 82 фаизини тәшкил едир) Канададан ајрылмаг фикринә дүшәндә бу әјаләтдә јашајан әксимослар да өз нөвбәсиндә Квебекдән ајрылмаг истәјирдиләр.

Кечмиш Совет Иттифагында баш верәи милләтләрарасы вә дикәр мүнагишәләрин мәркәзиндә бу вә ја дикәр мәнафејин өдәнилмәмәси, тә'мин едилмәмәси дајаныр. Бурада милли мүнасибәтләрдәки мүнагишәләр даһа чох милли мәнафеләрин тапдаланмасы илә әлагәдардыр. Узун мүддәт милләт вә халгларын суверен һүгуглары сөздә е'лан олунмуш, ишдә исә ахырадәк буна әмәл едилмәмишдир. Бејнәлмиләлчилик пәрдәси алтында милли һәјатын, милли керчәклијин бир чох атрибутлары боғулмуш, милли инкишаф исә сахта вә ујдурма стереотипләрә гурбан верилмишдир.

1944-чү илии мај ајынын 18-дә кечмиш Крым МССР-ин әһалисинин әксәријјәтини тәшкил едән вә бу јерләрин әзәли саһиби олан түркләр бир күн ичәрисиндә јүк вагоиларында Шәргә сүркүн едилдиләр. Рәсми статистикаја көрә онларыи сајы 238 мин нәфәр иди ки, онун да 205,9 минини ушаглар вә гадынлар тәшкил едирди. Һәмин вахт совет ордусу сыраларында 125 мин нәфәрә јахын крымлы түрк дөјүшүрдү. Мүһарибә сона јетдикдән сонра галиб

ордунун әскәрләри дә “көнүллү” аиләләринин ардынча сүркүнә јолландылар. Һәр шеји өлчүб-бичән кечмиш Совет ДТК-сы нәдәнсә бу дәфә кичик бир јанлышлыға јол вермишди. Үч күндән сонра мә’лум олмушдур ки, Арбат бөлкәсиндә тәхминән 1500 Крым татары унудулуб галыб. Бундан хәбәр тутан Сталин гәзәбләнәрәк “12 саата кими о инсанларын вә онлары унуданларын ишини битирин” –дејә сәрәнчам вермишдир. Һәмин бөлкәнин унудулан сакинләрини бир кәмијә долдуруб саһилдән 10 километр аралананда сонра дәнизә гәрг етмишдиләр. Әслиндә бу Сталинин түрк халгларына шәхси гәзәбинин нәтичәси дејилди. Русија империјасынын узун илләрдән бәри апардығы ишғалчылыг сијасәтинин бир һиссәси иди. Крымда јашајан русларын татар адландырдығы түркләр бунунла үчүнчү дәфә иди ки, өз вәтәнләриндән сүркүн едилирдиләр. Күчүч Гајнарча анлашмасындан вә 1918-чи илдә Нүман Чәләби Чиһанын гурдуғу Мүстәгил Крым Татар Республикасы дағылдыгдан сонра әһалинин мүәјјән бир һиссәси сүркүн едилмишдисә дә, 1944-чү илдә һамысыны сүркүн етдиләр. Икинчи Пјотрун һәјата кечирә билмәдијини ондан сонра һакимијјәтә кәләнләр реаллашдырмаға чалышырдылар. Һакимијјәтдә кимин, һансы милләтдән олан шәхсин дајанмасы о гәдәр дә өнәмли дејилди. Русија империјасынын мүстәмләкә машыны саз ишләјирди. Һакимијјәтдә оланлар онун истигамәтини азачыг дәјишә билирдиләр. Лакин сон илләрдә 350 мин нәфәр Крыма –өз ата-баба јурдуна дөнә билиб. Һазырда Крым парламентинин 96 үзвүндән 14 милләт вәкили түркдүр.

Сон илләр милләт вә халгларын ганунИ истәкләри кечмиш мәркәзин ән’әнәви амирлији илә үзләшмишдир. Бу күн сабиг мәркәзлә јени јаранмыш суверен дөвләтләр арасында көһнә проблемләрин бүтөв бир јени комплекси јараныб формалашмагдадыр. Мәсәлән, һәрби дәниз донанмасынын стратежи силаһлар иәрдәси алтында Русијаја табе олмасы, сәрһәдләрин рус ордусу тәрәфиндән мүһафизә олунмасы, һабелә бүтүн стратежи силаһларын нәзарәт дүјмәсинин Русијанын ихтијарында олмасы вә с. Буна охшар вәзијјәт игтисади, сијаси вә һүгуги саһәләрдә дә јаранмышдыр ки, бунлар кеч-тез чох чидди гаршыдурмалара кәтириб чыхара биләр.

Бә’зи мүәллифләрин фикринчә, дөвләтләр арасында олан мүнагишәләр үчүнчү тәрәфин иштиракы илә һәр һансы бир вариантда һәлл едилә биләр. Мәсәлән, проф. Јуринин лајиһәсинә көрә Мисир Әрәб Республикасы илә Исраил арасындакы мүнагишәни арадан галдырмаг мәгсәдилә Кемп-Дејвиддә апарылан данышыгларда мүнасиб вариантлар ишләниб һазырланмыш вә

танышлыг үчүн Мисирин мәрһум президенти Әнвәр Сәдата тәгдим олунмушдур. Бурада үчүнчү тәрәф кими АБШ-ин кечмиш президенти Ч.Картер чыхыш едирди. О, лајиһәни тәнгид етмәк, чатышмајан чәһәтләрини көстәрмәк вә ону јахшылашдырмаг үчүн өз тәклифләрнни верә биләрди. Мисир тәрәфи бу тәклифлә разылашды вә өз тәнгиди гејдләри илә лајиһәни бәјәнди. Исраил дә бу чүр һәрәкәт етди. Бу процедура 38 дәфә тәкрар олунду. Нәһајәт, һәр ики тәрәф үчүн мүнасиб вариант ишләниб һазырланды. Әлбәттә, Азәрбајчан илә Ермәнистан арасындакы мүнагишәни арадан галдырмаг үчүн буна охшар бир вариант ирәли сүрүлмүшдүр. Лакин бурада Ермәнистан тәчавүзкар дөвләт кими писләнилмәмиш вә мүнагишәнин арадан галдырылмасы үчүн даһа оптимал вариант, реал вә објектив тәклифләр ирәли сүрүлмәмишдир.

Ону да дејәк ки, индики Гәрб өлкәләриндә сосиал характерли мүнагишәләри арадан галдырмаг, даһа дәгиг десәк, онун баш вермәсинин гаршысыны алмаг үчүн хүсуси методлардан кениш истифадә едилир. Мәсәлән, Австријада бүтүн чәмијјәт боју “сосиал партнјорлуг” нәзәријјәси кениш тәблиғ едилир. Һәм дә бу заман чәмијјәтдәки бүтүн сосиал груплар арасында “вәтәндаш сүлһү” идејасы өн плана чәкилир.

Консенсус әлдә олунмасына конфронтасија, гаршыдурма, гаршыгојулма, ичтимаи системләрин тоггушмасы вә јахуд гаршыдурмасы манеәчилик төрәдә билир. “Конфронтасија” франсыз сөзү олуб сосиал системләрин, синфи мәнафеләрин, идеја-сијаси принсипләрин вә с. бир-биринә гаршы гојулмасы, гаршыдурмасы, тоггушмасы демәкдир. Ики гаршы тәрәф өз мөвгеләриндән дөнмәк истәмәдикдә разылыға кәлмәк чәтинләшир. Белә вәзијјәтдә үчүнчү тәрәф дә’вәт олунарса вә васитәчинин көмәји илә мәсәләни һәлл етмәк мүмкүн оларса, онда консенсуса наил олмағын еһтималы артыр. Конфронтасија чох заман тәрәфләрдән бири вә јахуд һәр икиси өз мөвгејиндә исрар едәрәк, инадкарлыгла компромис характерли һеч бир күзәштә кетмәк истәмәдикдә јараныр. Белә олдугда гаршылыглы тәмас нөгтәләринин ахтарылыб тапылмасы хејли чәтинләшир вә узун чәк-чевирдән сонра данышыглар чыхылмаз вәзијјәтә дүшүр. Бу заман данышыглар үчүн әмәли нәтичәләр әлдә етмәк мүмкүн олмур вә мүхтәлиф саһәләр үзрә гаршыдурма мејлләри даһа да дәринләшир. Мәсәлән, Иран көрфәзи бөһраны заманы Ирагын инадкарлыгла дедијиндән дөнмәмәси, һәр чүр сијаси маневрдән имтина етмәси ачы бир сонлугла нәтичәләнди. Мә’лумдур ки, зор күчүнә Азәрбајчан торпагларыны ишғал етмиш ермәниләр бу әразиләри чох асанлыгла әлдән вермәјәчәкләр. Сон

формасијада бүтүн ичтимаи шүур формалары бир-бири илә бағлы олуб, чәмијјәтин мә'нәви һәјатыны әкс етдирир, онун инкишафында конкрет тарихи рол ојнајыр.

Ичтимаи шүурдан бәһс едәркән онун тәркиб һиссәләринин елми-нәзәри вә ади шүур адланан формаларынын кејфијјәт фәргини вә гаршылыглы мүнасибәтини көстәрмәк лазымдыр. Ади, күндәлик шүур инсанларын күндәлик һәјат просесиндә мејдана кәлән күтләви шүурдур. Күндәлик тәчрүбә вә онун әсасында әлдә едилмиш билик вә вәрдишләр ади шүурун әсасыны тәшкил едир. Ади шүура инсанларын әсрләр боју топланмыш емприк тәчрүбә вә биликләри, күндәлик һәјатда вә әмәк просесиндә јаранан әхлаг вә давраныш нормалары, вәрдишләр, тәбии-тарихи биликләр, онларын харичи аләм һаггындакы тәсәввүрләри, адәт вә ән'әнәләри, һабелә бәдии халг јарадычылығы вә и.а. дахилдир. Ади-күндәлик шүур бүтүн дөврләрдә ичтимаи шүур формаларынын инкишаф вә гида мәнбәји олмушдур.

Ади шүурун ајрылмаз тәркиб һиссәсини ади сијаси шүур тәшкил едир. Ади сијаси шүур кортәбии сурәтдә әмәлә кәлән вә инсанларын күндәлик һәјат шәраитинин тә'сири алтында онларда билаваситә јаранан ичтимаи һиссләрин, тәсәввүрләрин, емосијаларын, әһвал-руһијјәләрин, адәтләрин, хәјалларын вә с. мәчмусудур. Ади сијаси шүур сијаси һадисә вә просесләри, бир сөзлә, сијаси керчәклији бәсит тәсәввүрләр вә һәтта јајғын гәнаәтләр шәклиндә ифадә едир. Бүтөвлүкдә ичтимаи шүур кими, ади сијаси шүур да өз мәзмунуна көрә инсанларын ичтимаи варлығынын ин'икасыдыр. Ади сијаси шүур даһа чох емприк характер дашыјыр. О, инсанларын чари сијаси һадисәләрә архаланан күндәлик тәчрүбәләриндән јараныб формалашыр. Ади сијаси шүурда чәмијјәтин күндәлик сијаси вәзијјәтини асанча һисс етмәк олар. Бүтүн бунлар күтләләрин сијаси просесләрдә билаваситә иштиракы нәтичәсиндә мејдана кәлир. Мәсәлән, 1991-чи илдә Иран Көрфәзи рајонунда баш верән һадисәләр заманы сијаси шүурун буна мүнасибәти бирмә'налы дејилди. Нәзәри сијаси шүур сәвијјәсиндә һасил олан гәнаәтләрдән фәргли олараг, ади шүур сәвијјәсиндә бу һадисәләрлә бағлы рәнкарәнк, һәтта бир-биринә зидд, тәбиәт е'тибарилә исә бәсит характер дашыјан фикирләрә раст кәлмәк мүмкүн иди.

Елми-нәзәри шүур керчәклијин елми, долғун, нәзәри чәһәтдән системли вә үмумиләшдирилмиш, дахили маһијјәтли, ганун вә ганунујғунлугларла ифадә олунан ин'икасыдыр. Ади вә елми-нәзәри шүур арасындакы сәдд нисбидир, онлар бир-биринә гаршылыглы тә'сир едир, һәтта бир-бирини мүәјјән дәрәчәдә зәнкинләш-

дирирләр/ Күтләләрин шүуру һәмишә өз дөврүнүн елми-нәзәри билихләри илә силаһланараг инкишаф едир вә зәнкинләшир. Məhз бунун нәтичәсидир ки, мүасир елми-техники ингилабын наилиjjәтләриндән кениш истифадә олунан истеһсалат просесләриндә чалышан инсанларын шүуру тәбии ки, jарым әср бундан әввәлки инсанларын шүурундан өз "елми", нәзәри вә мүтәшәккиллиjи бахымындан даhа чох фәргләнир.

Һазырда өлкәмиздә кедән демократикләшмә, ашкарлыг, сиjаси фикир плүрализмин формалашмасы, hүгуги, унитар дөвләтин тәдричән jарадылмасы шәраитиндә адамларын ичтимаи шүуру ади-күтләви сәвиjjәдән елми-нәзәри вә сиjаси шүур сәвиjjәсинә jүксәлир.

2. Сиjаси шүур анлаjышы вә онун ичтимаи шүурун дикәр формалары илә әлагәси

Ичтимаи шүур кими, сиjаси шүур да өз мәзмунуна көрә инсанларын ичтимаи варлығынын ин'икасыдыр. Сиjаси шүур бу вә jа дикәр синфә, сосиал група аид олан сиjаси вәрдишләрин, давранышларын, сиjаси зөвг вә фәалиjjәт нормаларынын jекунлашмыш ифадәсидир. О, һәр бир чәмиjjәтдә сиjаси просесләрин реал динамикасыны әкс етдирир. Мә'лумдур ки, һәр бир шәхси чәмиjjәтин мүхтәлиф саһәләри илә саjсыз-һесабсыз көзәкөрүнмәз телләр бағлаjыр. Чәмиjjәтдә jашаjыб онун бу вә jа дикәр проблемләринә, даhа дәгиг деjәк, ичтимаи һәjат һадисәләринә биканә галмаг мүмкүн деjилдир. Дикәр тәрәфдән, һәjат һәмишә гаршымызда дәгиг вәзифәләр гоjур, лазым кәлдикдә дүшүнмәjә, буиунла бағлы бизи конкрет гәрарлар гәбул етмәjә вадар едир. Тутдуғумуз фәал һәjат мөвгеjи чәмиjjәтлә ичтимаи әлагәләримизи интенсивләшдирир, сосиал керчәклиjи дәриндән гаврамаға истигамәтләндирир вә тәсәввүрләримизи jени мә'луматларла зәнкинләшдирир. Мәсәлән, баш верән тарихи һадисәләри мә'наландырыр, бу вә jа дикәр сиjаси партиjанын, лидерин фәалиjjәтинә мүнасибәтимизи билдирир, игтисади, сиjаси, мә'нәви зиддиjjәтләрин көкләрини, сәбәбләрини ахтарыр вә бу барәдә муәjjән әгли нәтичәләрә кәлирик. Бүтүн бунлар гәтрә-гәтрә топланараг низамланмыш, системләнмиш бахышлара вә демәли, сиjаси шүурун аjры-аjры үнсүрләринә чеврилир. Сиjаси шүур иәинки ичтимаи-сиjаси вә тарихи просесләри әкс етдирир, һабелә лазым кәлдикдә һәмин просесләрә фәал тә'сир дә көстәрир. Мәсәлән, сои вахтлар чохпартиjалы системә кечид реал вәзиjjәт алыр, адамлар сиjаси һәjатда даhа фәал иштирак етмәк, сиjаси гәрарларын һазырланмасы вә һәjата кечирилмәсинә өз төһфәсини вермәк имканы газаныpлар. "Ади винтчикләр" фәал

сијаси хадимләрә чеврилмәк имканы әлдә едирләр вә бә'зән бу имкан керчәклијә дә чеврилир. Сијаси шүурун сычрајышы, јеткинләшмәси үчүн бундан да јахшы старт меjданчасы ола билмәз.

а) Сијаси шүур вә она тә'сир едән амилләр

Сијаси шүур чәмијјәтин синифләрә бөлүндүјү вә дөвләтин јарандығы дөврдә формалашмаға башламышдыр. Синифләрин истеһсала, һакимијјәтә, ичтимаи тәшкилат вә тә'сисатлара, дикәр синифләрә олан мүнасибәтләри мүәјјән сијаси идеја, бахыш, тәсәввүр вә һиссләр доғурур. Һәмин идеја вә бахышларын мәчмусу сијаси шүуру әмәлә кәтирир. Демәли, сијаси шүур синифләрин дөвләт һакимијјәтинә мүнасибәтләри әсасында јаранан, сосиал-игтисади вә ичтимаи-сијаси мөвге вә мәнафеләрини әкс етдирән идеја вә тәсәввүрләрин, һисс вә әһвал-руһијјәләрин мәчмусудур.

Сијаси практика илә сых үнсијјәтә кирән адам өзүнүн сијаси шүурунун формалашдырылмасы үчүн реал вә тә'сирли имкан газаныр. Белә ки, сијаси тәсәввүрләр вә бахышлар кортәбииликдән азад олараг, системләшдирилиб ваһид бир мәчраја салындыгда сијаси шүура чеврилмәк имканы газаныр. Белә бир шүурун мәнбәјини исә објектив информасија тәшкил едир. Мүхтәлиф шајиәләр, деди-годулар, ујдурма мә'луматлар сијаси шүуру өз јолундан чыхарыр вә инсаны гејри-бәшәри дујғуларын әсири едир. “Бөјүк Ермәнистан” азарына тутуланларын ејфорија (ағыл зәифлији хәстәлији, өзүндән разылығы, бејин ифличи) һалына кәтирилмәси, сијаси шүура милләтчи гәлибләринин кејдирилмәси буна мисал ола биләр. Јаланчы вә сахта информасија васитәсилә шүурлары кејләшдирмәк, ону мүхтәлиф стереотипләрин әсиринә чевирмәк олар. Мәһз буна көрә дә сијаси шүурда тарихи фактларын да әкс-сәдасына хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Бурада сијаси шүурун зиддијјәтли вә тәзадлы мејлини даһа ајдын көрмәк олар. Мәсәлән, сијаси шүур ајры-ајры тарихи стереотипләрин әсиринә чеврилдикдә, сијаси мүһити дүзкүн гијмәтләндирә билмәдикдә еһкамчылыг вә мүһафизәкарлыгла бирләшир вә сијаси практиканын тәләбләринә ујғунлаша билмир. Шәргдә тоталитар һакимијјәт формаларына дөзүм, бир сыра өлкәләрдә исә әдаләтин јалныз адил һөкмдар тәрфиндән бәргәрар олачағына инам буна мисал ола биләр.

Сијаси шүурун ајры-ајры мә'нәви дәјәр вә әхлаги сәрвәтләрлә сых әлагәсини дә гејд етмәк лазымдыр. Мә'лумдур ки, инсанын дүнјакөрүшү чәмијјәтдә бәргәрар олмуш мә'нәви сәрвәтләрин тә'сири алтында формалашыр. Одур ки, сијаси шүур чәмијјәтин сијаси дәјәр вә ән'әнәләриндән, һабелә үмумбәшәри сәрвәтләрдән

бәһрәләнә билир. Демократик дәјәрләр вә ән'әнәләрин мөһкәм көк салдығы өлкәдә сијаси шүурун формалашмасы вә инкишафы үчүн әлверишли сијаси шәраит јараныр. Чүнки сијаси фикир јалныз демократијанын, сағлам мүхалифәт, сијаси плүрализмин инкишаф етдији јердә формалашыр. Мәһз белә шәраитдә адамларын кениш сијаси фәалијјәтә чәлб едилмәси үчүн рәнкарәнк формалар јараныр. Белә шәраит исә кечичи характерли олмајыб, тарихи-ән'әнәви шәкил алдыгда сијаси шүура даһа фәал тә'сир көстәрир. Гәрб өлкәләриндә мөһкәм тәшәккүл тапмыш парламеит вә сијаси плүрализм ән'әнәләринин сијаси шүурда дәрин көк салмасы буна мисал ола биләр. Бу чүр дәјәрләр шәхсијјәтин фәалијјәтинә сосиал истигамәт верилмәсиндә чох бөјүк тәнзимләјичи рол ојнајыр. Бу чәһәт милли характердә дәрин из бурахыр. Мәсәлән, алмаи халгынын "ганунпәрәст" вә "дәгиг" олмалары, јапонларын "һәдсиз гәнаәтчилији", американларын "ишкүзарлығы", азәрбајчаилыларын "гонагпәрвәрлији" ифадәси гуру сөз олмајыб, реал ичтимаи–сијаси һәјатдан доғаи милли характерин ајры-ајры чәһәтләридир.

Сијаси шүур сијаси фәалијјәтдә–дөвләт сәнәдләринин, сосиал-сијаси ганунларыи ачыг мүзакирәсиндә вә сечкиләрдә иштирак етмәк, сијаси вә сосиал-игтисади тәләбләрин ирәли сүрүлмәси, парламент мүбаһисәләри, сијаси диалог вә полемикаларда, дөвләт чеврилишиндә, сосиал ингилабда иштирак вә с.-дә тәзаһүр едир.

Сијаси шүуруи кәсәрлији, јеткинлији сијаси тапшырыгларда өз ајдын ифадәсини тапыр. Сијаси тапшырыг сијаси просесләрин динамикасыны вә орада күтләләрин иштиракы сәвијјәсини әкс етдирир. Бу, сијаси лидерләрә мүнасибәтдә өзүнү даһа ајдын көстәрир. Әкәр Гәрбдә сијаси лидерә нисбәтән сијаси партијалара вә сијаси програмлара даһа чох пәрәстиш едилирсә, Шәргдә әксинә, сијаси лидерләрә даһа чох инам бәсләнир.

Синифли чәмијјәтләрдә һәр синфин дөвләт һакимијјәтинә хүсуси мүнасибәти олдуғу үчүн, һәр синфин сијаси мәнафеји, демәли, сијаси шүуру да фәргли олур. Һәр бир сосиал групун, синфин, фәрдин, милләт вә халгын да өзүнәмәхсус сијаси шүуру вардыр. Белә ки, кәндлиләрин сијаси шүурунун фәһләләринкиндән фәргләндији кими, зијалы сијаси шүурунун да мүхтәлиф параметрләрә малик олдуғу мә'лумдур. Бу фәргләнмәјә һәм пешә хүсусијјәтләри, конкрет јашајыш вә фәалијјәт тәрзиндән доған чәһәтләр, һәм дә милли, хүсуси әламәтләр күчлү тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Орта Асија республикалары әһалисинин сијаси шүуру вә онун кејфијјәт параметрләри Прибалтика республикаларындакы вәзијјәтлә ејни дејилдир. Бу мүхтәлифлик һәр шејдәи әввәл, милли

психолокијадакы, тарихи ән'әнәләрдәки фәргләр, сосиал-мәдәни инкишафын вә ичтимаи мүнасибәтләрин јеткинлик сәвијјәси вә с. илә әлагәдардыр. Сијаси шүурдакы бу фәрг сијаси керчәклијин гавранылмасына вә сосиал гијмәт верилмәсинә өз тә'сирини көстәрир. Елә вахтилә Иттифаг Мүгавиләсинә мүнасибәтдә вә мүстәгил дөвләтләр бирлијинин јарадылмасында бу вәзијјәт өзүнү ајдын көстәрирди.

Сијаси шүур кәркин вәзијјәтдә вә тарихин дөнүш мәгамларында даһа сәчијјәви чәһәтләрә малик олур (Ахтарышлар, тәрәддүдләр вә зиддијјәтләр бу дөврә мәхсус чизкиләрдәндир). Мәсәлән, ичтимаи системин јенидән тәшкили, ашкарлыг вә нәһајәт, суверен дөвләтләрин јарадылмасы дөврүндә талејүклү мүрәккәб вә зиддијјәтли мәсәләләрин һәллиндә сијаси шүурун ролу вә әһәмијјәти ајдын нәзәрә чарпыр. Өлкәмиздә сијаси системин дәјишмәси, ашкарлыг, сијаси плүрализм, сосиал мүһитин демократикләшмәси адамларын сијаси шүуруну даһа да јүксәлтмиш вә зәнкинләшдирмишдир. Лакин чәмијјәтин јенидән гурулмасынын мүрәккәб сијаси, сосиал-игтсиади, синфи, милли вә с. глобал вәзифәләринин дүзкүн дәрк едилмәси вә һәмин вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә наилијјәтләр газанылмасы адамларын сијаси шүурунун јеткинлијиндән, онун ади-практик сәвијјәсинин идеоложи-нәзәри сәвијјәјә јүксәлдилмәсиндән, онларда јени сијаси тәфәккүрүн формалашмасындан чох асылыдыр. Гәфләт јухусундан ајылыб фәал сијаси һәјата гуршанмыш адамларын һәдсиз радикаллығы, тотал ниһилизм чәһәтләри вә с. онларын сијаси шүурунун инкишаф сәвијјәсини көстәрир. Бу фонда нәсилләрин варислик әлагәләринин дә зәифләдијини мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

б) Сијаси шүур вә сијаси идеолокија

Сијаси шүурун формалашмасында идеолокија фәал иштирак едир. Сијаси фәалијјәт вә сијаси практикада, һабелә сијаси шүурда идеолокијанын изләринә вә тәркиб һиссәләринә һәмишә асанлыгла раст кәлмәк олур.

Сијаси идеолокијанын јаранмасы хүсуси мүлкијјәтин, синифләрин вә синфи зиддијјәтләрин барышмазлыг мәһсулу олан дөвләтин мејдана кәлмәси илә әлагәдардыр.

Сијаси идеолокија чәмијјәтин сијаси тәшкили, дөвләт формалары, мүхтәлиф синифләр, сосиал груплар арасындакы мүнасибәтләр, чәмијјәт һәјатында онларын ролу, башга дөвләтләрлә вә милләтләрлә мүнасибәтләр вә с. һаггында мүәјјән синфин бахышларынын системләшдирилмиш, нәзәри ифадәсидир. Сијаси идеолокија

һабелә чәмијјәтин нечә тәшкил олунмасына, онун дөвләт гурулушунун нечә олмасына, һансы сијасәти һәјата кечирмәк лазым кәлмәсинә даир бахышлар системидир.

Даһа конкрет десәк, сијаси идеолокија мүәјјән сосиал групларын, тәбәгәләрин вә милли тәрәмәләрин мараглары, тәләбләри, мәгсәд вә идеаллары нөгтеји-нәзәриндән сијаси һәјат тәрзинә нәзәри чәһәтдән дахил олан идеја, бахышлар вә тәсәввүрләр системидир. Бир гајда олараг, һәр һансы бир сијаси һәрәкат онун характеринә, истигамәтинә, вәзифәләринә, мәгсәдинә мүвафиг олараг мүәјјән сијаси идеолокијаны тәмсил едир. Идеолокијанын функсијасы мүвафиг гүввәләрин сијаси вә дикәр марагларыны нәзәри чәһәтдән әсасландырмагла гуртармыр. Идеолокија һәм дә онларын фәалијјәт програмыны конкрет вә дүрүст ифадә едир, сијаси һәрәкатын мәгсәд вә истигамәтини мүәјјән едән әсасландырылмыш фактларла чыхыш етмәјә дә'вәт едир. Сијаси идеолокијаны тәшкил едән идеја вә бахышларын характери, мәзмуну идеологларын ихтисасындан, сәриштәсиндән, зәкасындан, онларын керчәклији тәһлил етмәк, идејаны практика илә бирләшдирмәк јолларыны көстәрмәк бачарығындан асылыдыр.

Бу вә ја дикәр синфин сијасәти мүәјјән сијаси идеја, бахыш вә нәзәријјәләрә әсасланыр. Демәли, сијаси идеолокија синфи мәгсәд вә мәнафеләри ифадә едән бахыш, идеја вә нәзәријјәләрин мәчмусудур. Үмумијјәтлә, идеолокија һәмишә бу вә ја дикәр сијаси хәттин ишләниб һазырланмасында фәал иштирак едир. Мәһз буна көрә дә сијаси идеолокија сијаси һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә, мүәјән сијаси гајданы вә онун игтисади әсасларыны мүдафиә етмәк, әсасландырмаг вә мөһкәмләндирмәкдә чох күчлү силаһдыр.

Ичтимаи шүурун бүтүн дикәр формалары кими сијаси идеолокија да ичтимаи варлығы, мөвчуд–игтисади мүнасибәтләри әкс етдирир. Лакин сијаси идеолокија ичтимаи шүуруи фәлсәфә, әхлаг вә инчәсәнәт кими формаларыиа нисбәтән мөвчуд ичтимаи варлығы, мүәјјән синфин вәзијјәтини вә мәнафеләрини билаваситә, мүстәгил вә даһа дәрин шәкилдә әкс етдирир. Мәсәлән, 1985-чи илдән кечмиш ССРИ-дә һәјата кечирилән сијаси хәтт–јенидәнгурма хәтти, әслиндә көһнә идеоложи гәлибләрин, стреотипләрин әксәријјәтиндән имтина едилмәјә, сијасәтин вә сијаси шүурун тәдричән идеолокијасызлашдырылмасына јөнәлдилиб. Әлбәттә, бу сијасәт сијаси шүурла идеолокија арасындакы мөвчуд әлагәнии гырылмасы демәк дејилдир. Сөһбәт сијасәтин вә еләчә дә сијаси шүурун бир идеолокијасынын әсарәтиндән гуртулмасындан, сијаси принсипләрин даһа азад чәрәјан етмәсиие имкан јарадылмасындан кедир.

Сијаси идеолокијанын објектиии сосиал синифләрин гаршылыглы мүнасибәти тәшкил едир. Бу идеолокија ичтимаи варлығы да мәһз синфи мүнасибәтләр васитәси илә әкс етдирир. Бурадан ајдындыр ки, сијаси идеолокија синфи характер дашыјыр. Һәм дә сиинфли чәмијјәтләрдә һәр бир синфин өзүнәмәхсус саһәдә һөкмран олан вә бу сәбәбдән дөвләт һакимијјәтини дә өз әлиндә сахлајан сиифин идеолокијасы һаким идеолокијаны тәшкил едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, идеолокијанын синфи характери онда үмумбәшәри, үмумхалг мәзмунунун олмасыны һеч дә һәмишә истисна етмир. Белә ки, классик инчәсәнәтин бөјүк әсәрләри, һөкмран синифләрин нүмајәндәләри тәрәфиндән јарадылмыш һәмин әсәрләр үмумхалг мәзмунуну да бу вә ја башга өлчүдә ифадә едир. Бу да ондан ирәли кәлир ки, һәмин әсәрләри јараданлар өз синфинин мәһдуд мәнафејиндән јүксәјә галха билмиш вә халг һикмәтинии, халг јарадычылығынын чошғун чешмәләриндән истифадә едәрәк, өз әсәрләриндә һәјат һәгигәтини вә халг күтләләринин мәнафејини әкс етдирә билмишдиләр.

Сијаси идеолокија ичтимаи шүурун дикәр формаларына нисбәтән даһа мүтәһәррикдир. Һәмин идеолокија бу вә ја дикәр өлкәнин дахили вә харичи шәраитиндә, синфи гүввәләрин нисбәтиндә баш верән дәјишикликләри даһа тез әкс етдирир. Мәһз буна көрә дә сијаси идеолокија чәмијјәтин инкишафына олдугча фәал тә'сир көстәрир. Сијаси идеолокијанын ичтимаи инкишафа бу мүһүм тә'сири һәр шејдән әввәл онун игтисади инкишафа әкс тә'сириндә ифадә олунур. Сијаси идеолокија игтисадијјатын ннкишафына ичтимаи шүурун бүтүн формаларына нисбәтән даһа фәал тә'сир көстәрир. Бу исә һәмин идеолокијанын дөвләтин, партијаларын вә синифләрин фәалијјәтиндә ифадә олунмасындан ирәли кәлир.

Ичтимаи шүурун мүхтәлиф формаларынын тә'сиринә мә'руз галан сијаси идеолокија өз иөвбәсиндә ичтимаи шүурун бүтүн дикәр формаларына, о чүмләдән сијаси шүура да чох мүһүм тә'сир көстәрир. Бу исә сијаси идеолокијанын спесифик хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Синифләрин көклү мәнафеләринин билаваситә ифадәси олан сијаси идеолокија ичтимаи шүурун һүгуг, әхлаг, фәлсәфә, инчәсәнт вә с. формаларыны бирләшдирир вә онлары мүәјјән синфин мәнафеләринә хидмәт етмәјә јөнәлдир. Көрүндүјү кими, сијаси идеолокија чәмијјәтин инкишафына чох фәал тә'сир көстәрир. Бу тә'сир өзүнүн даһа бариз ифадәсини сијаси шүурда тапыр. Мәһз сијаси идеолокија васитәсилә чәмијјәтә аид сәчијјәви чәһәтләр вә хүсусијјәтләр сијаси шүурун мәзмунуна дахил олур. Мәсәлән, мәнафе вә нөгсанлар, ичтимаи дәјишикликләрә

хидмәт едән сосиал нијјәтләр вә сијаси мотивләр мәhз идеолокија васитәсилә тәнзимләнир вә сијаси шүурда маддиләшир.

Һәр бир идеолокијанын мүсбәт чәhәтләри илә јанашы, онун бүтүн мәнфи чәhәтләри дә сијаси шүурда ајдын тәзаһүр едир. Мәсәлән, сосиалист идеолокијасы чох көзәл, ејни заманда узагда олан мәгсәдләри бәјан едир, һәм дә бу мәгсәдләрә наил олмаг үчүн һәјата кечирилән сијасәтә бәраәт газандырырды. Мәсәлән, ингилабын ихрач едилмәси, мүртәче сијаси режимләрә көмәклик көстәрилмәси, милли-азадлыг ингилабларына јардым ады алтында сијаси гурулушу девирмәк чәhдләринә бәраәт газандырылмасы вә с. Белә бир вәзијјәт өз тәзаһүрүнү сијаси шүурун зиддијјәтли вә тәзадлы инкишаф мејлиндә тапыр. Бу заман сијаси шүур ән мүһафизәкар вә мәhдуд идејаларын, һәтта тәчавүзкар бахышларын әсиринә чеврилир. Бу, еhкамчылыгла бирләшдикдә вә зеhнијјәтә чеврилдикдә даhа горхулу олур.

Ону да е'тираф етмәк лазымдыр ки, 90-чы илләрдә совет адамларынын утопик чәмијјәт вә ишыглы кәләчәк наминә гурбанлар вермәк идејасына сон гојулмушдур. Артыг инди һамы дәрк етмәјә башламышдыр ки, ән вачиб мәгсәдләрә белә наил олмаг үчүн зор ишләтмәк олмаз. Һәр бир мәгсәд јалныз сијаси васитәләрлә һәјата кечирилә биләр.

Ашағыдакы амилләр сијаси шүурун инкишафына тәкан верир вә ону фәалијјәтә кәтирир:

1. Мүәјјән идарәетмә формасына вә сијаси давраныша вәрдиш;
2. Дөвләт органларына инам;
3. Шәхсијјәтин вә чәмијјәтин, ичтимаи вә сијаси идеалларын бири-биринә ујғун олмасы;
4. Шәхсијјәтин өзүндә идеалларынын һәјата кечирилмәсинә үмиди;
5. Горху вә гәзәб.

Бүтүн бу амилләр шәхсијјәтин чәмијјәтлә әлагәсинин мүхтәлиф формалары олмагла јанашы, сијаси шүурун формалашмасына вә инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир.

в) Сијаси шүурла ичтимаи психолокијанын гаршылыглы әлагәси

Ичтимаи психолокија кортәбии сурәтдә әмәлә кәлән, адамларын күндәлик һәјат шәраитинин тә'сири алтында онларда билаваситә баш верән ичтимаи һиссләрин, әhвал-руhијјәләрин, адәтләрин, фикирләрин, емосијаларын, хәјалларын вә и.а. мәчмусудур. Милләтин вә халгын психоложи симасынын хүсусијјәтләри дә

ичтимаи психолокијаја аиддир. Ичтимаи психолокијанын характерик чәһәти бундадыр ки, о ичтимаи варлығын илкин вә билаваситә ин'икасыны тәшкил едир. Лакин һәмин ичтимаи һисс, әһвал-руһијјә вә хәјаллар ичтимаи варлығын илкин вә билаваситә ин'икасы олса да, онлар үмумиләшмиш, системләшмиш һалда дејилләр.

Тарихән һәр бир сосиал-игтисади мүнасибәтләр системи өзүнәмәхсус ичтимаи психолокија типини доғурур. К.В.Плеханов бунунла әлагәдар олараг јазмышды: "...бир һалда ки, чәмијјәтин структуру мә'лумдур, баша дүшмәк чәтин дејилдир ки, онун характери үмумијјәтлә, инсанларын бүтүн психолокијасында, онларын бүтүн вәрдишләриндә, адәтләриндә, һиссләриндә, бахышларында, чәһдләриндә вә идеалларында әкс олуначагдыр. Вәрдишләр, адәтләр, бахышлар, чәһдләр вә идеаллар зәрури олараг инсанларын һәјат тәрзинә, онларын өзләринә рузи әлдә етмәк үсулуна ујғунлашмалыдырлар... Чәмијјәтин психолокијасы онун игтисадијјатына мүнасибәтдә һәмишә мәгсәдәујғундур, һәмишә она ујғун кәлир, һәмишә онунла мүәјјән олунур"[1].

Сијаси идеолокија вә ичтимаи психолокија ејни зәминә–варлыға әсасланыр вә ону әкс етдирир. Буна көрә дә онлар гаршылыглы әлагәдә олуб бир-биринә тә'сир көстәрир. Лакин бу гаршылыглы әлагә вә тә'сирдә сијаси идеолокија әсас рол ојнајыр.

Ичтимаи психолокија синфи характер дашыјыр. О, сосиал груп вә синифләрин һәјат шәраитини вә мәнафеләрини әкс етдирир. Мәһз буна көрә дә ичтимаи мүнафеләри мүхтәлиф олан синифләрин психолокијасы да бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнир. Мәсәлән, фәһлә синфинин һәјат тәрзи вә онун дәрк едилмәси онун ичтимаи психолокијасыны формалашдырмыш, онда зүлмә, истисмара нифрәт һиссләри, истисмарчы синифләрә дүшмәнчилик әһвал-руһијјәси ојатмыш, онун психолокијасына коллективчилик, јолдашлыг, бејнәлмиләлчилик, һәмрәјлик вә с. һиссләр ашыламышдыр.

Мүәјјән шәраитдә ичтимаи психолокијанын хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмамасы һәр һансы бир сијасәтин вә јахуд сијаси лидерин ифласына кәтириб чыхарыр. Психоложи амилләр сијаси прогнозлар сөјләмәк, јаранмыш вәзијјәтдән чыхыш јоллары ахтарыб тапмаг үчүн чох вачибдир. Психоложи амилләрин дүзкүн нәзәрә алынмасы сијаси керчәклијин бир сыра сәчијјәви чәһәтләрини дә ајдын дәрк етмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Буна мисал олараг 1990-чы илин феврал ајында Никарагуада сандинистләрин сечкиләрдә мәғлубијјәтини көстәрмәк олар. Белә ки, сандинистләр сечичиләрин заһири әһвали-

[1]К.В.Плеханов. Сечилмиш фәлсәфи әсәрләри. 1ч.,М.,1956,сәһ.644(рус дилиндә).

руһијјәсинә ујараг өзләринин гәләбә чалачагларына һәдсиз инанмылар вә бир сыра психоложи мәгамлара диггәт јетирмәји ловғалыгла нәзәрдән гачырдылар. Онлар белә бир факты нәзәрә ала билмәдиләр ки, мүхалифәтин ширин вә'дләри әһвали-руһијјәләри дөнәрә биләр. Бу бир даһа сијаси шүурун тәнзимләнмәсиндә бүтүн амилләрин нәзәрә алынмасынын нә дәрәчәдә вачиб олдуғуну тәсдиг едир.

Сијаси шүуруи номрал формалашмасына вә јениләшмәсинә бир сыра амилләр дә тә'сир көстәрир. Бураја сијаси системин демократик мәзмунуну, һүгуги дөвләт гуручулуғуну, инсан һүгугларына ардычыл әмәл едилмәсини, һабелә чәмијјәтин мәдәни, интелектуал сәвијјәсини аид етмәк олар. Мүасир Гәрб политолокијасыида сијасәтин әсас мәгсәди мадди не'мәтләр боллуғунун јарадылмасы дејил, инсана өз азадлығыны һәјата кечирмәк үчүн имкан верилмәси идејасы тәшкил едир. Белә бир сијасәтин һәјата кечирилмәсинә исә формалашмыш идеаллар вә дәјәрләр системи тә'сир көстәрир. Лакин бу заман ашағыдакы принсипләрин һөкмән нәзәрә алынмасы вачибдир:

1. Шәхсијјәтин һүгугларыны бүтүн дикәр амилләрдән әввәл нәзәрә алмаг;

2. Бәшәр сивилизасијасынын мүасир тәләбләринә ујғун олараг үмумбәшәри сәрвәтләрин үстүнлүјү;

3. Фантазија илә дејил, објектив керчәклијин нәзәрә алынмасы јолу илә һәрәкәт едилмәси.

Јени јаранмыш дөвләтләрдәки сијаси һәјатын индики мәнзәрәси тәсдиг едир ки, сијаси шүурун вә онун бариз ифадәси олан сијаси мәдәнијјәтин формалашмасы о гәдәр дә һамар кетмир, бә'зән исә чидди манеәләрлә үзләшир. Бу просесдә ифрат мөвгеләрлә јанашы, еһкамчы мүһафизәкарлыға да раст кәлмәк олур. Сијаси еһтирасларын күкрәјиши бәсит фикирләрлә, јени стереотипләрлә сијаси шүурун һәгигәт ахтарышы јолуну хејли чәтинләшдирир. Сон дөврләрдә јаранмыш мухтәлиф сијаси партија вә ичтимаи һәрәкатлар, јени гәбул олунмуш ганунлар көстәрир ки, мүстәгил дөвләтләрдә, чәтин дә олса, вәтәндаш чәмијјәтинин вә һүгуги дөвләтин илк әламәтләри јаранмагдадыр.

г) Сијаси шүур вә ичтимаи рә'ј

Сијасәт, ичтимаи рә'ј вә сијаси шүур анлајышлары арасында гаршылыглы әлагә мөвчуддур. Ичтимаи рә'јин суверенлији һаггында һәлә XIII әсрдә илаһијјатчы алим Фома Аквиналы јазырды; "Ичтимаи рә'ј чәмијјәтин һәјатында даим өз тә'сирини көстәрир".

Ичтимаи рә'ј һәм синфи тәшкилатларын вә тә'сисатларын

күтләләрә мәгсәдјөнлү тә'сири нәтичәсиндә, һәм дә кортәбии сурәтдә (јаранмыш ән'әнәләр, практик һәјат тәчрүбәси әсасында) јараныр. Мәһз буна көрә дә ичтимаи рә'јдә нәинки мүхтәлиф мәнафеләр, һәмчинин бу мәнафејләрин мүхтәлиф чүр баша дүшүлмәси дә өз әксини тапыр. Ичтимаи рә'ј бир нөв сијаси шүурун мәһәк дашыдыр. Мәһз сијаси прогнозлар, сијаси тәдбирләр кениш ичтимаи рәјә архаландыгда сәмәрли вә тә'сирли олур. Гәрб өлкәләриндә ичтимаи рә'јин өјрәнилмәсинә чох бөјүк әһәмијјәт верилир. Мүхтәлиф сосиоложи хидмәт бүролары мүнтәзәм олараг сечичиләрин, вәтәндашларын әһвали-руһијјәсини өјрәнир, сијаси хадимләр исә бундан практики мәгсәдләр үчүн нәтичә чыхарыр вә истифадә едир. Ичтимаи рә'јин фәаллығында вә чевиклијиндә сијаси шүурун јеткинлији өзүнү ајдын тәзаһүр етдирир.

Мүхтәлиф дөвләтләрдә, еләчә дә ајры-ајры инкишаф мәрһәләләриндә антагонист синфи мүнасибәтләр үзүндән ичтимаи фикир мүхтәлиф истигамәтләрә парчалана биләр. Чүнки һаким синифләр формалашдырдығлары ичтимаи просесләрә асанлыгла тә'сир көстәрә билирләр.

Ону да гејд етәк лазымдыр ки, инсанларын һеч дә һамысы мүстәгил фикир јүрүтмәк габилијјәтинә малик дејилдир. Бунун үчүн онлардан мәгсәдјөнлү, дүшүнүлмүш фәалијјәт, сағлам фикир тәләб олунур. Мә'лумдур ки, ичтимаи фикирсиз чәмијјәт органларынын вә рәһбәр шәхсләрин дәјишилмәси инсанларын чохунда мүәјјән бир идеоложи вә сијаси јүкдән азад олма һиссини ојадыр. Лакин бу һисс узун сүрмүр. Јаранмыш вакууму һансыса јени идеја долдурмалыдыр. Мәсәлән, 1991-чи илдә кечмиш Совет Иттифагында бир партијанын һөкмранлығынын вә инзибати амирлик системинин ләғви күтләләр тәрәфиндән разылыг һисси илә гәбул олунду. Она көрә ки, ичтимаи шүурда һөкм сүрән көһнә принсипләр чохдан нүфуздан дүшмүшдүр. Әһали арасында кечирилән сорғулар да көстәрир ки, ичтимаи рә'ј дөвләт рәһбәрлијинин сијасәтини чох ашағы сәвијјәдә гијмәтләндирир. Бу вәзијјәт дә өз нөвбәсиндә ичтимаи рә'јин өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә фәаллашмасына сәбәб олмушдур. Инди ичтимаи рә'ј сијаси сүстлүкдән, ичтимаи лагејдликдән вә сосиал биканәликдән чәсарәтлә азад олур. Һазырда милјонларын дөвләт сијасәтинин формалашмасына чәлб едилмәси просеси кедир. Дүнән сијасәтдән узаг олан адамлар–рәссамлар, бә'зи зијалылар, фәһләләр, кәндлиләр, һәтта евдар гадынлар белә бу күн фәал сијаси һәјата гәдәм гојурлар. Бүтүн бунлар ичтимаи рә'јин сәфәрбәредичи ролуну артырмагла бәрабәр, сијаси шүурун инкишафына да күчлү тә'сир көстәрир. Мәһз буна көрә дә вахты

илә сијасәтлә мәшғул олмајан адамлар арасында истеʼдадлы сијаси лидерләр мејдана чыхыр. Лакин елә шәхсләр дә вардыр ки, онлар инсанын сијасәтә јох, сијасәтин инсана хидмәт етмәли олдуғуну унудурлар. Лакин чәмијјәтин һәддиндән артыг сијасиләшмәси дә бәʼзән әмәли характер дашымыр. Белә ки, чәмијјәтин јенидән гурулмасы шәраитиндә сијаси плүрализм, консенсус, фраксијалыг, өз намизәдлијини ирәлисүрмә һалларынын олмасына бахмајараг, бәʼзән сијаси шүур вә сијаси мәдәнијјәтин ашағы сәвијјәдә олдуғундан бу анлајышлар бир тәрәфли баша дүшүлүр. Мәсәлән, республикамызын бүтүн сијаси лидерләри сијаси консенсуса чағырыр. Лакин консенсусу онлар оппонентин өз мөвгејиндән кери чәкилмәси кими баша дүшүрләр. Консенсус анлајышыны исә башгасынын фикрини ешитмәк, гәбул етмәк вә бүтүн мәсәләләри разылашма јолу илә һәлл етмәк кими баша дүшмәк лазымдыр.

Мүасир шәраитдә мүстәгил дөвләтләр вә јенидәнгурма сијасәти елә бир ичтимаи мүһитин јарадылмасына хидмәт етмәлидир ки, орада һәр кәсин инкишафы һамынын инкишафы үчүн шәраит јаратсын вә ејни заманда јенидәнгурманын сијаси стратекијасы чәмијјәтдә елә бир шәраит јаратмалыдыр ки, бурада бири дикәринә өз дүнјакөрүшүнү вә бахышларыны зорла гәбул етдирә билмәсин, башга сөзлә һамы өз һәјатыны лазыми сәвијјәдә, азад гура билсин. Дөвләт гурулушумузун инкишаф проблемләринин, игтисади ислаһатларын, мүлкијјәтин өзәлләшдирилмәсинин, тәрбијә ишинин, идеоложи ишин форма вә методларыны даһа дәриндән мәнимсәмәк үчүн ичтимаи рәʼјин өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт верилмәлидир.

3. Сијаси фәалијјәт анлајышы, онун маһијјәти, зиддијјәтләри вә истигамәтләри

Фәалијјәт инсанын дәрк олунмуш мәгсәди илә тәнзим едилән дахили (психи) вә харичи (физики) фәаллығыдыр. Инсан фәалијјәти шүурун тәшәккүлү вә инкишафы илә әлагәдар олараг шүурлу фәаллыг кими тәшәккүл тапыр вә инкишаф едир. О да өз нөвбәсиндә шүурун тәшәккүлү вә инкишафы үчүн әсас рол ојнајыр. Фәалијјәт керчәклијә елә фәал јанашма формасыдыр ки, онун васитәсилә инсанла ону әһатә едә алəм арасында реал әлагә јараныр. Фәалијјәт васитәсилә инсан тәбиәтә, һадисә вә просесләрә, башга адамлара тәʼсир көстәрир. О, өзүнүн дахили хүсусијјәтләрини фәалијјәтдә һәјата кечирәрәк вә ашкар едәрәк шејләрә мүнасибәтдә бир субјект кими, инсанлара мүнасибәтдә исә бир шәхсијјәт кими чыхыш едир.

Лакин сијасәт вә сијаси фәалијјәт сијаси һакимијјәт мөвчуд

олмадан һәјата кечирилә билмәз. Сијаси һакимијјәт сијаси фәалијјәти реаллашдыран мүәјјән ичраедичилик вә ганунвериҹилик органларынын мәҹмусудур. Бураја әсасән дөвләт апараты вә онун органлары, сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары, кәнҹләр тәшкилатлары вә дини тә'сисатлар вә с. дахилдир. Бүтүн бунлар елә мөһкәм ҹулғалашмыш механизмә чеврилир ки, онун әсасында сијаси режим формалашыр вә һәр бир ҹәмијјәтдә сијаси һакимијјәт һәјата кечирилир. Елә буна көрә дә сијаси шүур сијаси фәалијјәтдә синифин вә сосиал групларын мәнафеләринин тә'мин олунмасына јөнәлдилир.

Сијаси фәалијјәт дөвләтин вә ҹәмијјәтин сијаси һәјатынын мүхтәлиф саһәләриндә спесифик, пешәкар вә гејри-пешәкар (иҹтимаи) фәалијјәтдир. Бу фәалијјәтин иҹтимаи әсасыны мүхтәлиф сосиал груп вә тәбәгәләрин, милли төрәмәләрин мараг вә тәләбләри тәшкил едир. Онун мәгзи исә һакимијјәт проблеми, һакимијјәтә даир мүнасибәт, јахуд ону сахламаг вә мүһафизә етмәк, дәјишдирмәк вә јахуд да силаһлы мүбаризә методларынын тәтбигинә кими мүхтәлиф үсулларла һәјата кечирилә билән әсаслы шәкилдә јенидән тәшкил етмәкдән ибарәтдир. Сијаси фәалијјәт ҹәмијјәтә мүтәрәгги тә'сир көстәрә биләр, о һәмчинин вәтәндаш сүлһү вә һәмрә'јлијинин сахланмасына имкан да јарадыр, лакин шәраитин гејри-сабитләшмәсинә, зиддијјәт вә әдавәтин јаранмасына да сәбәб ола биләр.

Сијаси фәалијјәтин ашағыдакы компонентләрини (тәркиб һиссәси, үнсүрү) көстәрмәк олар:

1. Сијаси мәгсәдин, принсипләрин вә нормаларын сечилмәси;

2. Сијаси мәгсәдә наил олмаг үчүн тарихи инкишафын конкрет мәрһәләсиндә фәалијјәтин башланмасы вә бу просесин давам етдирилмәси үчүн гәрарын гәбул олунмасы (сијаси фәаллыг).

Сијаси шүур сијаси фәалијјәтин мәгсәдләрини мүәјјән етмәјә бөјүк тә'сир көстәрир. Мәсәлән, мүхтәлиф системли дөвләтләрин динҹ јанашы јашамасына әввәлләр сијаси контекстдә (бирләшмә, әлагә) бахылырды. Бу исә синфи мүбаризәнин бир формасы кими гаршыдурма сијасәтинин һәјата кечирилмәсини тәләб едирди. Һалһазырда бу принсип үмумбәшәри контекстдә көтүрүлүр вә гаршылыглы компромис вә әмәкдашлыг сијасәтинин һәјата кечирилмәсини тәләб едирди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Политолокија елми сијаси фәалијјәтин мәгсәдләринин, принсипләрин, методлары вә васитәләринин ишләниб һазырланмасына бөјүк тәкан верир. Сијаси фәалијјәт иҹтимаи фәалијјәтин хүсуси саһәсидир. Даһа доғрусу, үмуми шәкилдә бөјүк иҹтимаи групларын (синифләрин, милләтләрин,

сосиал тәбәгәләрин вә с.) өз сијаси мәнафеләринин, јә'ни һакимијјәти әлә алмаг вә ону сахламаг үчүн һәрәкатларын вә чәһдләрин мәчмусудур. Сон нәтичәдә сијаси һәрәкатларын ичтимаи сәбәбини игтисади мәнафе тәшкил едир. Буна көрә инсанларын сијаси фәалијјәти игтисад фәалијјәтлә сых сурәтдә бағлыдыр. Сијаси фәалијјәтин бир-биринә зидд олан истигамәтләри һәм инсанларын ики әсас група бөлүнмәсинә, һәм дә мөвчуд сијаси мүнасибәтләр системинин мөһкәмләндирилмәсинә, јахуд дағылмасына сәбәб олур. Бу груплар бир гајда олараг, һаким сијаси режим вә она зидд олан сијаси мүхалифәт шәклиндә формалашыр. Сијаси фәалијјәтә програм характерли сијаси гәрарлар, тәдбирләр вә сијаси һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә һәјата кечирилән спесифик һәрәкатлар дахилдир. Сијаси фәалијјәт, бир тәрәфдән сијаси һәјата мүтәрәгги тә'сир көстәрмәк, дикәр тәрәфдән исә гејри-сабитлијә, гаршыдурмаја вә милләтләрарасы гырғына тәкан вермәк габилијјәтинә маликдир. Буна мисал олараг сон дөврдә јаранмыш милләтчи характерли бә'зи сијаси бирликләри көстәрмәк олар. Белә ичтимаи бирликләрин инсан һаггында ирәли сүрдүкләри тезисләри декаратив (рәсми, тәнтәнәли) характер дашыјыр, игтисади, сосиал, сијаси вә мәдәни програмларла әсасландырылмыр. Лакин һәмин тәшкилатларын әмәли фәалијјәтә үстүнлүк вермәләри онларын дикәр нөгсанларыны бир нөв өрт-басдыр едир вә күтләләрә тә'сирин реал гүввәсини сахлајыр. Мәсәлән, Литвада "Сајудис", Күрчүстанда "Дәјирми стол" групу бу бахымдан мүвәффәгијјәт газана билмишдир. Бәс сијаси фәалијјәтин мәзмунуну нә тәшкил едир? Кениш мә'нада сијаси фәалијјәтин структуруна ашағыдакылар дахилдир:

1. Чәмијјәтин инкишафыиын мүәјјән мәрһәләсиндә гаршыја јахын (практики) вә перспектив (стратежи) мәгсәдләр гојмаг вә онлары һәлл етмәк;

2. Гаршыја гојулмуш һәмин мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн сосиал гүввәләри даһа сәмәрәли тәшкил етмәјин әлверишли методларыны, јолларыны, форма вә васитәләрини тапмаг бачарығы;

3. Бу ики вәзифәни һәјата кечирмәк үчүн сәриштәли, сијаси чәһәтдән һазырлыглы кадрлар тәрбијә едиб јетишдирмәк, онларын фәалијјәтини һәмин мәгсәдләрә јөнәлтмәк.

Сијаси фәалијјәтлә бағлы ашағыдакы зиддијјәтләри дә гејд етмәк лазымдыр: 1. "Бүтөв" вә "Һиссәнин" зиддијјәти: Бу зиддијјәтләр сијасәтин конкрет субјектләринин сијаси фәалијјәти илә бағлы олараг, стратежи мәгсәдә хидмәт едән мәнафе илә ајры-ајры тактики характерли мәнафеләр арасында јараныр. Бу зиддијјәтләр сијаси фәалијјәт просесиндә даим мејдана чыха биләр. Она көрә дә бурада

Сијаси фəалијјəтə мүəјјəн мəгсəдə наил олмаға хидмəт едəн мүхтəлиф метод вə васитəлəр дахилдир. Бу метод вə васитəлəрин сечилмəси исə мүəјјəн мə'нəви-сијаси бахышларла бағлыдыр. Италијанын көркəмли ичтимаи хадими Н.Макиавелли вахтилə јазмышдыр ки, сијаси фəалијјəт дөвлəтин хејринə јөнəлмишдирсə, сијаси мəгсəдə наил олмаг үчүн бүтүн васитəлəрə əл атмаг олар вə бу заман мə'нəвијјат ганунларыны нəзəрə алмаг һеч дə вачиб дејилдир. Лакин дүнја тəчрүбəси көстəрир ки, сијаси мəгсəдлəрə наил олмаг үчүн бүтүн сијаси тəдбирлəрдəн истифадə олунмасы сон нəтичəдə мəгсəдин өзүнүн гијмəтдəн дүшмəсинə кəтириб чыхарыр.Буна мисал олараг Сталинизм дөврүндə түғјан етмиш амансыз чəза тəдбирлəрини көстəрмəк олар. Бурада мəзмунча көзəл олан идејалара наил олмаг үчүн инсан тəбиəтинə зидд олан васитəлəрдəн кениш истифадə едилирди вə бу фəалијјəт инсанларын күтлəви гырғынына кəтириб чыхармышды.

Сијаси фəалијјəт шүурлу вə кортəбии ола билəр. Шүурлу фəалијјəт əввəлчəдəн гаршыја гојулмуш мəгсəдə ујғун һəјата кечирилəн фəалијјəтдир. Башга сөзлə десəк, шүурлулуг инсан фəалијјəтинин мəгсəдəујғуи характери илə сых сурəтдə бағлыдыр. Лакин конкрет иисанын, груиун вə чəмијјəтин фəалијјəти һеч дə һəмишə үст-үстə дүшмүр вə бир-биринə ујғун кəлмир. Белə һалларда сијаси фəалијјəтин нəтичəлəри кортəбии ола билəр. Кортəбии просеслəр дүшүнүлмəмиш олур вə онлара инсанлар тəрəфиндəн нəзарəт едилмир. Кортəбилик һəрəкатын зəиф инкишаф етмəсинə, гејри-мүтəшəккиллијинə, сијаси партија вə ичтимаи-сијаси тəшкилат тəрəфиндəн рəһбəрлијин олмамасына дəлалəт едир. Дикəр тəрəфдəн исə котəбиилик һəрəкатын һəјатилијини, күтлəлəрин күчүнү көстəрə билəр.

Лакин шүурлулуг вə кортəбиилик мүəјјəн шəраитдə бир-биринə кечə билəр. Өз нөвбəсиндə кортəбии фəалијјəт емосионал тə'сирə мə'руз галыр вə бу тə'сир шəхсијјəтин фəалијјəтини стимуллашдыран истигамəтдəн асылыдыр. Бу истигамəт ја јени сосиал əһəмијјəтли һадисəлəрин јаранмасына, ја да мə'нəвијјатсызлыға вə вандализмə (вəһшилик, барбарлыг, мəдəнијјəтсизлик) кəтириб чыхарачаг.

Гејд етмəк лазымдыр ки, јухарыда көстəрилəн бүтүн чəһəтлəрин нəзəрə алынмасы сијаси фəалијјəтин дүзкүн мəчраја јөнəлдилмəси үчүн чох вачибдир. Сијаси мүбаризəнин кəскинлəшдији, дəрин дəјишикликлəрə кəскин тəлабатын јарандығы индики шəраитдə сијаси мүбарзəнин дəгиг програмынын вə дүзкүн практикасынын формалашмасынын əһəмијјəти дурмадан артыр.

XIV ФӘСИЛ
Демографиjа сиjасәти
1. Демографиjа проблеминин маһиjjәти вә мәзмуну

Демографиjа јунан сөзү олуб әһали һагтында елм демәкдир. Јә'ни демографиjа–әһалинин чинс, јаш, мәшғәлә вә башга әламәтләр чәһәтдән тәркибини, онун һәрәкәтини–доғуму, кәбини, өлүмү вә с. өјрәнән елм саһәсидир. Демографиjа терминини илк дәфә 1855-чи илдә франсыз алими А.Гиjар ишләтмишдир. Демографиjа ичтимаи елм олуб биоложи вә чоғрафи амил әсасында әһалинин структуру, јерләшмәси, јерини дәјишмәси вә динамикасында баш верән сосиал, игтисади сәбәб вә шәртләр әсасында һадисәләрин вә просесләрин ганунауjғунлугларыны тәдгиг едир. Бунларын әсасында Демографиjа әһали нәзәриjjәсини, әһали сиjасәтини ишләјиб һазырлаjыр, өлкә, шәһәр, вилаjәт, рекион вә бүтүнлүкдә Јер күрәси әһалисинин дәјишмәси перспективини верир.

Демографиjа бир чох мүхтәлиф ичтимаи елмләрлә, мәсәлән, сосиолокиjа, сиjаси игтисад, тарих, һүгуг, етнографиjа, статистика вә с. илә сых баглыдыр. Демографиjада әһалинин сајы, әмәк еһтиjатлары прогнозуна, һәмчинин ајры-ајыр контингентләрин (көрпәләр, мәктәб јашына чатмамыш ушаглар, пенсиjачылар вә б.) прогнозуна даһа чох фикир верилир.

Демографиjада әһали нәзәриjjәси мүһүм әһәмиjjәтә маликдир. Әһали нәзәриjjәсинин маһиjjәти әһали һагда ганунларда тәзаһүр олунур. Әһали нәзәриjjәси мүәjjән демографик сиjасәт јеридилмәси үчүн әсас јарадыр. Демографик сиjасәт доғум, өлүм, кәбин, миграсиjа вә әһалинин јерләшдирилмәси саһәсиндәки әсас просесләри әһатә едир. Асиjа, Африка вә Латын Америкасынын бир сыра өлкәсинин демографик сиjасәти доғум сәвиjjәсини ашағы салмаға јөнәлдилмишдир. Лакин демографик просесләрдә һәлледичи мәсәлә сосиал-игтисади амилләрдир. Јә'ни сәнаjенин инкишафы, мәдәниjjәт, урбанизасиjа сәвиjjәси вә саирәдир.

Демографиjанын тәдгигат објекти олан әһали проблеми узун мүддәт кәскин идеоложи мүбаризә шәраитиндә өјрәнилирди. Демографиjа елми тәрәфиндән әһали сыхлығыны характеризә едән әсас көстәричиләр –тәкрар истеһсал мә'луматлары (доғум, кәбин, өлүм, тәбии артым), јерләшдирмә, урбанизасиjа, миграсиjа, чинс-јаш тәркиби, аилә вәзиjjәти, тәһсил сәвиjjәси, ирги, дил, етник вә дини тәркиб өјрәнилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әһали артымы мүасир дөврүн ән актуал

проблемләриидән биридир. Елә буна көрә дә сон вахтлар демографик мәсәләләрә хүсуси диггәт јетирилир. Ҹәмијјәт өз инкишафынын елә бир мәрһәләсинә дахил олмушдур ки, артыг онун кәләҹји һаггында дүшүнмәјә зәрури бир еһтијаҹ јаранмышдыр. Әһалинин сүр'әтли артымы бир сыра дөвләтләрдә, хүсусилә Асија, Африка вә Латын Америкасы өлкәләриндә олдугҹа чәтин ситуасијалар јаратмышдыр. Бу проблем тәкҹә мүтәхәссис алимләри, сијаси хадимләри дејил, һәмчинин дүнја иҹтимаијјәтини дә нараһат едир. Тәсадүфи дејилдир ки, Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты 1974-ҹү или Бејнәлхалг әһали или е'лан етмишдир. Һәмин ил БМТ-нын бајрағы алтында Бухарестдә әһали проблеми һаггында Үмумдүнја Конфрансы кечирилмишдир. Белә конфранслар 1984-ҹү вә 1995-ҹи илләрдә дә (Гаһирә) кечирилмишдир. Бу бир даһа сүбут едир ки, әһали проблеми бәшәријјәти дәриндән дүшүндүрүр. Елә сон илләрдә бир чох дискусијаларын мәркәзиндә әһали артымы проблеминин дурмасы факты буна сүбут ола биләр. Бир сыра Гәрб ҹоғрафијачылары, игтисадчы вә биологлары өз бахышларынын мәһдудлуглары уҹбатындан һәмин мәсәләнин һәллинин дүзкүн јолуну тапа билмирләр. Бу да тамамилә тәбиидир. Тәәҹҹүблү дејилдир ки, бә'зи мүәллифләр дүнјадакы бүтүн мәнфиликләрин мәнбәјини әһалинин сур'әтлә артмасында көрүрләр.

Мәкәр Африка әһалисинин 70-80 фаизинин савадсыз олмасынын күнаһы әһалинин сүр'әтлә артмасындадыр? Бир сыра өлкәләрдә аҹлығын түғјан етмәси, хәстәликләрин ағыр нәтиҹәләр вермәсинин күнаһы әһалинин сајынын чох олмасындадыр? О ҹүмләдән кечмиш ССРИ-дә вә јахуд һазыркы мүстәгил дөвләтләрдә игтисади бөһранын давам етмәсинин сәбәби әһалинин чох олмасындадырмы? Әлбәттә јох! Лакин мүхтәлиф өлкәләрин алимләри демографик проблемләрин һәллинә мүхтәлиф ҹүр јанашырлар. Бу исә әһали проблеми илә әлагәдар јаранан бахышларын системләшдирилмәсини тәләб едир.

Бәшәријјәтин кәләҹәк инкишафында әһалинин ролу һаггында бир нечә консепсија вардыр. Бунлардан биринҹиси "демографик максимализм"дир. Бу бахышлары мүдафиә едән алимләр демографик проблемләри ујдурулмуш һесаб едирләр. Онлара көрә планетимиздә индикиндән гат-гат артыг әһали јашаја биләр.

Икинҹи група "демографик утопизм" консепсијасыны мүдафиә едән алимләр дахилдир. Бу алимләр белә һесаб едирләр ки, Јер күрәсиндә әһали проблеми јалныз космосда әһалинин јерләшмәси илә һәлл едилә биләр.

Үчүнҹү група "демографик фатализм" консепсијасыны мүдафиә

едән алимләр дахилдир. Бу консепсијаја көрә әһалинин бүтүн проблемләри өз-өзүнә һәлл олуначагдыр. Күја бәшәријјәт өз-өзүнә низамланан систем олдуғундан өз әһалисинин сајыны автоматик олараг низамлајачагдыр. Бу консепсија өзлүјүндә әһали проблеминә мүнасибәтдә битәрәфлик, "өзбашыиа ахын" нәзәријјәси, "гарышмамаг" нәзәријјәсидир.

Дөрдүнчү груп әһали проблеминә "демографик биолокизм" мөвгејиндән јанашырлар. Онларын нәзәријјәләринә көрә әһалинин сај динамикасы артым ганунуна елә табедир ки, ибтидаи артым дөврүндә о јүксәлир, мүәјјән нөгтәјә чатдыгдан сонра сон пилләјә гәдәр енир. Үмумијјәтлә, сосиал һадисәләрә биоложи нөгтеји-нәзәрдән јанашылмасы чох вахт өзүнү доғрултмамышдыр. Чүнки әһали артымынын динамикасы ријази ганунлара дејил, сосиал ганунлара табе олур.

Нәһајәт, елә консепсијалар да вардыр ки, онларын тәрәфдарлары әһали проблеминә тамамилә башга мөвгедән јанашырлар. Онлар белә һесаб едирләр ки, әһали артымы ичтимаи инкишафын башлыча амилидир. Јалныз әһали артымынын һесабына бир игтисадијјат типи дикәри илә әвәз олунур.

Үмумијјәтлә, демографик детерминизмдән (һадисәләрин ганунаујғун гаршылыглы әлагәси вә сәбәбијјәтлә шәртләнмәси һаггында фәлсәфи тә'лим) данышаркән бурада да ики истигамәти бир-бриндән фәргләндирмәк лазымдыр. Онлардан бири јухарыда гејд едилдији кими, әһали артымыны сосиал тәрәггинин мүәјјәнедичи амили кими баша дүшүр. Дикәри исә әксинә, әһали артымыны ичтимаи инкишафын гаршысыиы кәсән башлыча амил һесаб едир. Мәсәлән, XX әср инкилис сијаси игтисадынын классики Д.М.Кејнс әһали артымыны бәшәријјәтин дүчар олдуғу бәдбәхтликләри доғуран "шәр руһ" һесаб едирди[1]. Бир чох башга консепсијалар да вардыр ки, онлар да әһали артымы проблемини објектив һәлл етмәјә гадир дејилдир.

Әһалинин үмуми инкишаф ганунаујғунлугларындан данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, иисанларын артмасы битки вә һејванлар аләминдән фәргли олараг, биоложи башланғыча маликдир вә бу да сосиал һадисәләрлә шәртләнир. Тарих сүбут едир ки, әһалинин бир јердә јашамасына, јахуд башга јерләрә кечмәсинә соснал-тарихи шәраит һәлледичи тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Палеолит дөврүнүн овчусуна гәбиләни јемәклә тә'мин етмәкдән өтрү һәр бир гәбилә үзвү үчүн 10 $км^2$ ов саһәси лазым иди. Неолит дөвру чобан

[1]Бах: Б.П.Урланис. Глобальиые проблемы народнаселеиия и различные подходы к их решению. Вопросы философии , №10, 1979.ст. 87-89.

тајфасынын нүмајәндәси үчүн 0,1 км² отлаг саһәси зәрури иди. Орта әср кәндлисинә 2/3 һа торпаг саһәси әкилмәк үчүн кифајәт едирди. Мүасир Јапонијада әһалинин һәр бир үзвүнә өлкә әразисинин 640 м²-и дүшүр. Бүтүн бунлар бир даһа ону көстәрир ки, һәр бир јени ичтимаи-игтнсади гурулуш өзүнәмәхсус мәдәнијјәт, игтисади систем, сәһијјә, сосиал тә'минат, сијаси шәраит вә с. илә мүшајиәт олунур. Һәр бир формасија өзүнәмәхсус истеһсал үсулу илә көһнә истеһсал үсулуиа галиб кәлир, әмәк мәһсулдарлығынын јени сәвијјәсинн әлдә едир.

Бәшәријјәтин кәләчәк инкишафы һаггындакы консепсијалардан бири дә "Финализм"дир. Бу консепсијанын мәшһур тәблиғатчыларындан бири "Мәшһәр күнү" әсәринин мүәллифи Г.Тејлора көрә, XX-XXI әсрләр арасында әтраф мүһитин зәһәрләнмәси, әһалинин сүр'әтлә артмасы һесабына бәшәријјәт мәһв олачагдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, белә пејғәмбәрсајағы чыхышлар һәлә 100 ил бундан габаг да ешидилирди. Мәсәлән, инкилис тәбиәтшүнасы Т.Һексли һәлә 1887-чи илдә дејирди ки, сивилизаспјанын тәнәззүлү 1954-чү илдә башланачагдыр. Чүнки һәмин илдә биткиләр јер тәкиндән азоту түкәндирәчәк, Чили шорасы гуртарачагдыр. Дикәр иикилис алими В.Крукс көстәрирди ки, Чили шорасыиын еһтијаты гуртарандан 23 ил сонра үмуми ачлыг башланачагдыр. Һәгигәтән Чили шорасы гијмәтли азот күбрәсидир. Лакин һәлә Биринчи Дүнја мүһарибәси илләриндә алман кимјачылары һавадан азот әлдә едилмәси үсулуну кәшф етдиләр. Бу имканы исә нә Һексли, нә дә Крукс габагчадан көрә билмәмишләр.

Илдәи-илә биологларын, игтисадчыларын, демографларыи, публисистләрин вә идеологларын демографија вә урбаиизасијаја даир әсәрләринин сајы артыр, прогнозлар, лајиһәләр јараныр. Бунларын һамысынын әсас мәгсәди Гәрб өлкәләри әһалисини үмумдүнја әһалисннин сүр'әтлә артмасы илә әлагәдар горхуја салмагдыр. Нәтичәдә Гәрб алимләри ағласығмаз прогнозлар "ичад едирләр". Онлара крә, 3000-чи илдә планетимизин һәр 15 адамына чәми 10 см² әрази дүшәчәкдир. 2400-чи илдән сонра исә Јердә әһалинин күтләси Күнәшин күтләсини өтүб кечәчәкдир. Гәрби Берлиндән олан биолог Г.Нахтсһејм јазыр ки, бир нөмрәли дүнја проблеми инсан нәслинин мәһсулдарлығынын бөһраны илә әлагәдардыр[1]. Дикәр алимләр әһалинии сыхлығыны, демәк олар ки, ичтимаи инкишафын вә биоложи тәкамүлүи әсас һәрәкәтверичи гүввәси һесаб едирләр.

---

[1]Бах: А.Вернеке. Биологизм и идеологическая борьба, М., 1981, с. 169.

Һәр шеједән әввәл, әһалинин сүр’әтли артымы анлајышы адамларын диггәтини дөврүмүзүн башлыча проблемләриндән јајындырмаг мәгсәдини күдүр. Белә ки, Б.Ф.Дрезмана көрә “демографик бомбанын тәһлүкәси јени нүвә мүһарибәси тәһлүкәсиндәи гүввәтлидир”[1].

Икинчиси, инсан вә һәшәрат артымлары арасында ејнилик ахтарылыр. Куја әһали артымы буржуа чәмијјәтиндә амансызлығын, зоракылығын, тәчавүзкарлығын, мүһарибәләрин, сосиал конфликтләрин, чинајәтләрин башлыча сәбәбидир.

Үчүнчүсү, әһалинин һәддиндәи артыг олмасы идејасы чох вахт јени мүстәмләкәчилијә һагг газаидырмаг үчүн истифадә олунур. Беләликлә, әһалинин јүксәк артымы бәшәријјәтин кәләчәји үчүн јеканә тәһлүкә һесаб едилир. Еләчә дә кәнч милли дөвләтләрин јохсуллуғунун вә игтисади керилијинин башлыча сәбәби кими көтүрүлүр. Мәһз буна көрә дә Гәрб сосиологу Б.Берелсон доғум үзәриидә нәзарәт гојулмасы үчүн ашағыдакы тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини ирәли сүрүр:

1. Ичмәли суја һамиләлијин гаршысыны алан дәрман гатмагла әһалинин үмуми дөлсүзләшдирилмәси; 2. Тәкрар истеһсала мәһдуд сајда лисензијаларын сатышы; 3. Бүтүн гызларын дөврү сонсузлашдырылмасы (нәсли артырмаға ичазә вериләнләри чыхмаг шәрти илә); 4. Мүәјјән сајда ушағы олан бүтүн кишиләрии мәчбури сонсузлашдырылмасы; 5. Нәслин артырылмасыны чәтинләшдирән сосиал сијасәтин, веркиләрин, һәмчинин һүгуги тәдбирләрин һәјата кечирилмәси[2].

Көрүндүјү кими, мәчбури сонсузлашдырма тәрәфдарлары өзләрини инсан сәадәтинин мүдафиәчиләри кимн тәгдим едирдиләр. Онлар куја бунуила милјонларын ачындан өлмәсинин гаршысыны алырлар. Бу чүр тәдбирләрдән имтина едәнләри “бәшәријјәтин достлары” ачлыгла, хәстәликлә, мүһарибәләрлә һәдәләјирләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәхминән 200 мин ил бундан әввәл Јердә әһалинин сајы тәгрибән 1 милјон нәфәр олмушдур. 60 мин ил бундан габаг 5 милјон, 300 ил бундан габаг 500 милон, 1850-чи илдә бир милјард, 1930-чу илдә исә 2 дәфә чох, 1970-чи илдә исә 3,6 милјард нәфәр олмушдур. Һазырда Јер күрәсиндә тәгрибән 6 милјарда јахын адам јашајыр. Дүнјада һәр санијәдә 3, күн әрзиндә исә 250 мин инсан доғулур. 1991-чи илдән е’тибарән һәр ил әһали орта һесабла 100 милјон нәфәр артыр. Һесабламалара көрә, 2000-чи илдә планетин әһалиси 6 милјард 292 милјон нәфәр олачаг.

[1]Бах: А.Вернеке. Биологизм и идеологическая борьба. М., 1981, с. 170.
[2]Бах: Јенә орада. Сәһ. 172.

Америка демографларынын прогнозуна көрә, Чин јенә дә дүнјада ән чох әһалиси олан өлкә кими галачагдыр. Бурада сон илләр јени доғулан ушаглар арасында өлүм һаллары хејли азалыб. Беләки, 1972-чи илдә јени доғулан һәр мин ушагдан 48-и өлүрдүсә, 1993-чү илдә бу көстәричи 31 олуб. Әсрин сонунда Чиндә бир милјард 280 милјон адамын јашајачағы көзләнилир. Һиндистанда исә 2001-чи илдә бир милјард 42 милјон әһали олачагдыр. Бу дөврдә мүстәгил Дөвләтләр Бирлијиндә 312 милјон, АБШ-ын исә 298 милјон әһалиси олачагдыр. Гаршыдакы онииллик әрзиндә әһалинин ән бөјүк артымы Чәнуби Асија вә Африкада көзләнилир. Һазырда бу рекионлардакы әһалинин сајы планетдәки әһалинин 37 фаизини тәшкил едир. 2000-чи иләдәк бурада әһалинин 540 милјон нәфәрәдәк артачағы көзләнилир. Дүнја әһалисинин јүксәк артым сүр'әти мүстәмләкәчиликдән азад олунмуш өлкәләрдәдир (әһали артымынын 80 фаизә гәдәри бу өлкәләрин пајына дүшүр). Бу да доғум сајынын өлүм сајындан үстүн олмасы илә изаһ едилир. Инкишаф етмиш өлкәләрдә исә доғум азалмаға доғру мејл едир. Бу, шәһәр әһалисинин артмасы, гадынларын ичтимаи истеһсала кениш чәлб едилмәси, тәһсил вә мәдәни сәвијјәләрин јүксәлмәси, кеч евләнмә һалларынын артмасы вә с. илә әлагәдардыр. Әһалинин ән чох артымы латын Америкасында (илдә 2,71 фаиз), ән аз артымы исә Авропададыр (илдә 0,6 фаиз).

Үмумијјәтлә, сон илләр дүнја әһалисинин тәбии артымы азалмагдадыр. Лакин бүтүн дүнјада доғум көстәричисинин орта статистик рәгәми хејли дүшсә дә, бу көстәричи мүхтәлиф бөлкәләрдә мүхтәлиф чүр азалыб (Мәсәлән, Чәнуби Асија өлкәләриндә бу көстәрчи 5,8-дән 4,0-а ениб). Сахарадан чәнубда јерләшән Африка өлкәләриндә исә 1979-чу илдә 6,7фаиз рәгәми илә мүәјјәнләшдирилән доғум көстәричиси 1993-чү илдә 6,2 олуб.

Һазырда әһалинин демографик инкишафы, тәбии артымы вә үмуми сајы дүнја алимләринин марагла изләдији бир просесдир. Мүстәгил Дөвләтләр Бирлијинә дахил олан өлкәләрдә әһалинин сајы күн әрзиндә тәгрибән 5760 нәфәр, јахуд бир дәгигәдә 4 нәфәрәдәк артыр. Артымын 35 фаизи тәкчә Орта Асија вә Газахыстан республикаларынын пајына дүшүр.

Демографик дәјишикликләр әһалинин етник тәркибиндә дә өзүнү көстәрир. Дүнја әдәбијјатында кечмиш ССРИ әһалиси 4 група бөлүнүр: рус, дикәр славјан, түрк-гачик вә башга милләтләрдән олан әһали. Бу груплар үзрә әһалинин орта иллик артым сәвијјәси 1979-1989-чу илләрдә белә олмушдур: 0,5; 0,4; 2,4 вә 0,6 фаиз. Өлкә әһалисинин бу груплар үзрә тәбии артымы исә һәмин дөврдә ујғун

олараг 32,61; 10; 49,7 вә 7,8 фаиз олмушдур. Тәбии артым дәјишиклији даһа чох әһалинин һәјат сәвијјәсинин нә дәрәчәдә ашағы, јахуд јухары олмасындан асылыдыр. Артым сәвијјәсинин азалмасы хүсусилә рус әһалиси (1959-1970-чи илләрдә 1,1 фаиз, 1970-1979-чу илләрдә исә 0,7 фаиз) вә дикәр славјан әһали арасында баш вермишдир (1959-1970-чи илләрдә 0,8 фаиз). Түрк-тачик әһали үзрә бу көстәричиләр беләдир: 1959-1970-чи илләрдә 3,2 фаиз, 1970-1979-чу илләрдә исә 2,5 фаиз.

Америка демографлары тәсдиг едирләр ки, дүнјада мүсәлманларын сајы 2020-чи илә ики дәфә артараг тәхминән ики милјард, чатачагдыр ки, бу да дүнја әһалисинин 25 фаизини тәшкил едәчәк. Онларын мә'луматына көрә мүсәлман өлкәләриндә һәр 1000 нәфәрә көрә иллик ушаг артымы 42 нәфәр, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә 34, сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрдә исә 13 нәфәр тәшкил едир[1].

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, сон мә'луматлара көрә мүсәлманларын сајы дүнјанын һәр јериндә кетдикчә бөјүк сүр'әтлә артыр. Мәсәлән, Һиндистанда 1960-чы илдә чәми 7 милјон мүсәлман вар иди. Инди исә онларын сајы 355 милјондур. Һиндистанын 32 назириндән 18-и мүсәлмандыр. 1967-чи илдә дүнјада 217 милјон мүсәлман вар иди. 1996-чы илдә бу рәгәм бир милјард 218 милјона чатыб. Христианларын сајы исә һәмин ил бир милјард 288 милјон олуб. Һазырда мүсәлманларла христианларын арасында сај бахымындан елә бир фәрг јохдур. 1994-чү илдә танынмыш рус јазычысы Солженитсын Думада етдији 40 дәгигәлик чыхышында демишдир ки, белә кетсә рус халгы мәһвә мәһкумдур. 1991-чи илдә руслар арасында доғумла өлүм бәрабәрләшиб. Бу тенденсија давам етсә, 2025-чи илдә Русијада чәми 25 милјон әһали галачаг. О, гејд етмишди ки, бу просеси Аллаһын гәзәби кими дә гијмәтләндирмәк олар. Русијанын Гарабағда, Тачикистанда һеч бир иши олмамалыдыр. Газахыстанда да јумшаг сијасәт апармаг лазымдыр[2].

Тәәссүф ки, һәлә дә кечмиш Иттифага дахил олан мүстәгил дөвләтләрдә сосиал-игтисади инкишафын сәвијјәси әһалинин артым сәвијјәсиндән хејли кери галыр. Бу даһа чох орта Асија, Газахыстан вә Гафгаз республикалары үчүн характерикдир. Өлкә әһалисинин кејфијјәт тәркибини ашкарлајан даһа бир факт доғум вә ушаг өлүмү әмсалларыдыр.

Дөвләт Статистика Комитәсинин илкин мә'луматларына әсасән, 1995-чи ил јанварын 1-нә Азәрбајчан Республикасы әһалисинин

[1]Бах: "Правда" гәзети, 18 феврал 1989-чу ил.
[2]Бах:"Мусават" гәзети, 12 јанвар, 1999-чу ил.

сајы 7,5 милјон олуб вә 1994-чү илә нисбәтән 68 мин нәфәр вә ја 0,9 фаиз артыб. Ил әрзиндә 161,6 мин ушаг доғулуб, 55,3 мин нәфәр өлүб. Өләнләрин 4,5 мин нәфәри бир јаша гәдәр ушаглардыр. Әһалинин һәр 1000 нәфәри һесабы илә доғум азалыб, өлүм исә артыб вә мүвафиг олараг 1993-чү илдәки 24,2 вә 7,3 нәфәр әвәзинә 21,6 вә 7,4 нәфәр тәшкил едиб. Ејни заманда һәр 1000 нәфәр доғуландан бир јаша гәдәр өлән ушагларын сајы 20,9 нәфәр тәшкил едәрәк бир гәдәр азалыб.

Бәс дикәр харичи өлкәләр үзрә әһалинин тәбии артымы нечәдир? Буну ашағыдакы чәдвәлдән даһа ајдын көрүрүк. Мүгајисә үчүн республикамызы да бу сијаһыја дахил едирик: (һәр мин нәфәрә көрә)

Өлкәләр	Доғуланлар	Өләнләр	Тәбии артым	Ушаг өлүмү (1јаша гәдәр)
Азәрбајчан Республикасы (1988)	26,5	6,8	19,7	27,0
Болгарыстан (1986)	13,1	11,6	1,8	15
Мачарыстан (1987)	11,8	13,4	-1,4	17
АДР (1986)	13,5	13,4	-0,1	9
Куба (1986)	16,3	6,2	10,1	14
Полша (1986)	16,1	10,1	6,0	17
Румынија (1985)	15,8	10,9	4,9	26
Кечмиш Чехословакија (1987)	13,6	11,4	2,4	14
Иран (1970-76)	38,6	3,9	34,7	108
Түркијә (1985-90)	28,4	8,4	20,0	76
Ираг (1981)	28,4	4,9	23,5	69

Үмумијјәтлә, чәмијјәтин инкишафыны чоғрафи мүһитсиз вә әһалисиз тәсәввүр етмәк олмаз, һәгигәтән инсан нәслинин тәкрар истеһсалы олмадан чәмијјәтин мөвчудлуғу вә еләчә дә инкишафы мүмкүн дејилдир. Демәли, әһалинин артмасы чәмијјәтин инкишафы үчүн зәрури мадди шәртдир. Белә ки, мүәјјән минимуму тәшкил едән адамлар олмадан нә истеһсалын, нә дә бүтөвлүкдә ичтимаи һәјатын мөвчудлуғундан данышмаг олмаз. Буна көрәдир ки, К.Маркс әһалини “бүтүн ичтимаи истеһсал просесинин әсасы вә субјекти” адландырмышдыр. Мәһз буна көрә дә мүәјјән шәраитдә әһалинин сајча чох вә ја аз олмасы, онун јүксәк вә ја ашағы сүр’әтлә артмасы

өлкәнин инкишафыны сүр'әтләндирә вә ја ләнкидә биләр. Ахы, әһалинин артмасынын, онун мигдарынын вә сыхлығынын игтисадијјатын, чәмијјәтин мадди мәһсулдар гүввәләринин инкишафында хејли ролу вардыр. Лакин "әһалинин сыхлығы нисби бир шејдир. Әһалиси нисбәтән аз, рабитә васитәләри исә инкишаф етмиш бир өлкәдә әһалинин сыхлығы, әһалиси чох, рабитә васитәләри исә инкишаф етмәмиш олан башга бир өлкәјә нисбәтән артыг олур[1]".

Мәһз буна көрә дә дүшүнмәк сәһв оларды ки, әһали артымы ичтимаи инкишафын һәлледичи амилидир. Доғрудур, чохлу инсан гүввәсинин олмасы мүәјјән мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмәсинә көмәк едир. Лакин бу һәмишә белә олмур. Дүнја әһалисинин 57 фаизиндән чоху јерләшән Асија гит'әсинин һәр јериндә ичтимаи инкишафын сүр'әтлә кетдијини, әһалинин бүтүн тәлабатынын өдәнилдијини иддиа етмәк дүзкүн олмазды. Демәли, ичтимаи инкишафда әһали артымы дејил, мадди истеһсалын инкишаф сәвијјәси һәлледичи рола маликдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әһалинин артым сүр'әтинин јүксәлмәси истеһсал үсулларынын, инсанларын һәјат шәраитинин дәјишилмәси сәбәби дејил, онларын нәтичәсидир. Тәдгигатларын көстәрдији кими, әһалинин артмасы өлүмлә доғумун нисбәтиндән асылыдыр. Бу просесләрин һәр икисинә игтисади мүнасибәтләр, әһалинин мадди-рифаһ сәвијјәси, мәнзил шәраити, сәһијјәнин инкишафы вә с. сосиал характерли бир чох амилләр тә'сир көстәрир. Демәли, әһалинин тәкрар истеһсал типләри дә сосиал-игтисади шәраитдән асылыдыр.

Үмумијјәтлә, әһалинин артмасы өз әсасы е'тибарилә кортәбии просесдир. Лакин дөвләтин доғуму һәвәсләндирмәјә вә ја әксинә, мәһдудлашдырмаға јөнәлдилән һүгуги вә дикәр сијаси тәдбирләри она чох вә ја аз тә'сир көстәрир. Тәәссүф ки, јухарыда гејд етдијимиз кими, бә'зи Гәрб идеологлары иддиа едирләр ки, мүасир дүнјада баш верән "демографик партлајыш" атом бомбасынын партлајышындан аз тәһлүкәли дејилдир. Америка биологу П.Ерлих әһали артымыны хәрчәнк һүчејрәләринин чошғун сурәтдә артмасына бәнзәдир вә иддиа едир ки, артыг јахын онилликдә јер үзәриндә јени кениш ачлыг саһәләри мејдана кәләчәкдир. Лакин о, ачлығын сосиал сәбәбләрини көрмәк истәмир.

Сүр'әтлә артан әһалинин мадди чәһәтдән тә'мин едилә билмәмәсини илк дәфә инкилис игтисадчысы вә кешиши Томас Роберт Малтус (1766-1834) е'лан етмишдир. Р.Малтус өзүнүн "Әһали гануну һаггында тәчрүбә" (1798) адлы китабында көстәрирди ки, Јер

[1]К.Маркс. Капитал, 1 чилд, сәһ. 288.

күрәсинин әһалиси бүтүн өлкәләрдә һәндәси силсилә илә артдығы һалда, јашајыш васитәләри әдәди силсилә илә артыр. Р.Малтус күтләләрин чәмиијјәтдәки јохсуллуғунун вә бүтүн дикәр ичтимаи бәлаларын сәбәбини әһалинин сүр'әтлә артмасында көрүрдү.

Сон илләрдә АБШ-да чыхан ашағыдакы китабларда да: Пирсон вә Харперин "Дүнјада ачлыг", В.Фогтун "Ничат јолу", Г.Кукун "Инсанларын төрәмә габилијјәти–мүасир дилеммадыр", Е.Пенделин "Әһалинин дурмадан артмасы" вә башга әсәрләрдә әһалини ики дәфәдән дә чох азалтмаг зәрурәти "сүбут едилир".

Доғрудур, Үмумдүнја Банкынын вердији мә'лумата көрә, бу күн 700 милјондан чох адам ачлыг кечирир. Лакин тәдгигатлар көстәрир ки, букүнкү ачлыг һеч дә мүһарибәләр, тәбии фәлакәтләр, әрзаг чатышмамазлығы илә дејил, адамларын әрзаг истеһсал етмәк имканынын вә јетиити мәһсуллары алмаг үчүн пулун (кәлирин) олмамасы илә изаһ олунур. Сон илдә ачлыг кечирәнләрин сајы 20 фаиз азалараг, 700 милјон нәфәрә енсә дә, Африка өлкәләриндә ач сакинләринин сајы 2 дәфә артараг 40 фаизә чатыб. Експертләрин вердији прогноза көрә, 2000-чи илдә дүнјада јохсуллуг ичиндә јашајанларын үмуми сајы бир милјард 317 милјона чатачаг. Мүгајисә үчүн дејәк ки, 1985-чи илдә бу рәгәм бир милјард 51 милјон, 1990-чы илдә исә бир милјард 133 милјон олуб.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир дөврдә орта јаш сәвијјәси артмагдадыр. Әкәр Гәдим Јунаныстанда орта јаш 18, Гәдим Ромада 22, Орта Әсрләр Британијасында 36, Ченеврәдә XVI әсрдә 22, XVII әсрдә 26, XVIII әсрдә 34 олмушдурса, бу күн Јапонијада орта јаш 79, ән гыса исә 41 јаш Кот-диауар (кечмиш Фил диши саһили) вә Ефиопијада гејдә алынмышдыр. Авропа өлкәләри арасында бу саһәдә ән јахшы көстәричи Исландијаја –78 јаш, ән пис көстәричи исә кечмиш ССРИ-јә мәхсусдур-69 јаш, АБШ-да орта өмүр 75 илә бәрабәрдир.

Әкәр әһалинин артымы мөвчуд сүр'әтлә давам едәрсә, 2100-чү илдә Јер күрәсиндә 14 милјард адам олачаг вә әрзаг тәчһизаты пис вәзијјәтә дүшәчәк. Африканын 43 өлкәсиндән 21-дә әһалинин һәр нәфәринә дүшән тахыл дурмадан азалыр. Планетдә әрзаг еһтијатларынын гејри-сабитлији сон 15 илдә өзүнү даһа габарыг бүрузә верир. Һәләлик инкишаф етмәкдә олан өлкәләри Шимали Америка биртәһәр вәзијјәтдән чыхарда билир, лакин орада да сон илләр шәраит дәјишир.

Һазырки вәзијјәтдә әһалинин сүр'әтлә артымынын гаршысыны алмаг үчүн ән оптимал васитә доғумун мәһдудлашдырылмасы һесаб едилир. ЧХР, Тунис, Шри-Ланка, Мексика, Коста-Рика, Индонезија

бу саһәдә "мүвәффәгијјәт" әлдә етмишдир. Мавританија дөвләти исә 1991-чи илдә бу саһәдә БМТ-нин мүкафатыны алмышдыр. Онун сәјләри нәтичәсиндә 60-чы илләрдә әһалинин һәр 1000 нәфәринә 35 нәфәр артым дүшүрдүсә, һазырда бу рәгәм 20-јә бәрабәрдир. Алманијада әһалинин кетдикчә азалмасы мүшаһидә олунур вә бу, алимләри бәрк нараһат едир. Һазырда өлкәдә никаһ јашлы әһалинин (25-55 јаш) үчдә бир һиссәси әрсиз вә ја арвадсыздыр. Јердә галан вәтәндашларын үчдә ики һиссәси исә өвладсыздыр. Дикәр үчдә бир һиссәсинин бөјүк әксәријјәтинин чәми бир ушағы вар. Сон 25 ил әрзиндә АФР-ин әһалиси 1,5 милјон нәфәр азалмышдыр. Алман демографларынын һесабламаларына көрә 2000-чи илә гәдәр өлкә әһалисинин сајы даһа 6 милјон нәфәр ашағы дүшәчәк, 50 илдән сонра бу вәзијјәт јенидән тәкрар олуначаг. Бу просесдә Алманијанын архасынча Франса вә МДБ өлкәләри кәлир.

Демографик просесләрдә урбанизасија да һәллемичи мәсәләләрдәндир. Кечмиш ССРИ әразисинин бөјүк бир һиссәсини тәшкил едән Русија әһалисинин дахили миграсијасы 17-18-чи әсрләрдән башланмышдыр. Бурада дахили миграсија кәнд әһалисинин шәһәрә вә Шәрг рајонларына көчмәси илә сәчијјәләнир. 1926-1939-чу илләрдә Урал, Сибир, Газахыстан, Орта Асија вә Узаг Шәргә тәгрибән 4,7 милјон нәфәр көчүрүлмүшдүр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илә әлагәдар олараг 1941-1942-чи илләрдә исә Шәрг рајонларына тәгрибән 20-25 милјон нәфәр көчүрүлмүшдүр.

2. Азәрбајчанда демографија вә урбанизасија мәсәләләри

Латынча урбанус чәмијјәтин инкишафында шәһәрләрин ролупун артмасыны көстәрән тарихи просеси, әһалинин сосиал-пешә, демографик структуруну, һәјат тәрзини, мәдәнијјәтини, мәскунлашмасыны, мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәсини вә с. әһатә едир. Урбанизасија мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларын вә дөвләтләрин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир.

Урбанизасија шәһәрләрин инкишафы, мадди вә мә'нәви фәалијјәтин мүхтәлиф форма вә нөвләринин тәмәркүзләшмәси вә интеграсијасынын, үнсијјәтин објектив зәрурилијиндән, истеһсалын, елм вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләри арасындакы әлагәләрин күчләнмәсиндән ирәли кәлир. Бунлар да өз нөвбәсиндә сосиал просесләрин интенсивлијини вә еффектлијини артырыр. Бу просесләр ири шәһәрләрдә вә шәһәр мәркәзләриндә даһа еффектли кечир.

Чәмијјәтин сосиал-игтисади, мә'нәви вә сијаси һәјатында шәһәрләрин чохтәрәфли мүсбәт ролу бүтүнлүклә урбанизасија

кими гијмәтләндирилир. Демәли, шәһәр әһалисинин артымы, сәнаје мәркәзләринин, бөјүк вә нәһәнк шәһәрләрин чохалмасы, јә’ни садәчә олараг урбанизасија сәвијјәсинин јүксәлмәси чәмијјәтин инкишафынын бүтүн саһәләриндә мүтәрәгги рол ојнајыр.

Урбанизасијаны һеч дә кәндләрин сүн’и сурәтдә бирләшдирилиб шәһәрләрә чеврилмәси, кәнд әһалиси һесабына шәһәр әһалисинин артмасы кими баша дүшмәк дүз дејил. Нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, урбанизасија просеси шәһәрләрин мејдана кәлмәси илә дејил, оиларын һаким мәскуилашма формасына чеврилмәси илә башланыр. Һәм дә бу просесә мәскунлашманын објектив ганунаујғунлуғу вә истеһсалда бөјүк ирәлиләјишләрин нәтичәси кими бахылмалыдыр.

Мүасир урбанизасија елми-техники ингилабла, мәһсулдар гүввәләрин структурунда вә әмәјин характериндә баш верән дәјишикликләрлә сых бағлыдыр. Ејни заманда унутмаг олмаз ки, бу просес еколокија, мәнзил, ишсизлик, хидмәт вә саирлә әлагәдар бир сыра проблемләри дә ортаја чыхарыр.

Бәллидир ки, һәм дүнја мигјасында, һәм дә кечмиш иттифаг өлкәләриндә әһалинин мәскунлашмасы иросеси гејри-бәрабәр кедир. Мәсәлән, сон отуз илдә Орта Асија, Газахыстан вә Азәрбајчан республикаларында әһали Русија, Прибалтика, Украјна, Белорусија республикаларына нисбәтән 7-9 дәфә сүр’әтлә артмышдыр. Бу илләрдә шәһәр әһалисинин пајы өлкәдә 47,9 фаиздән 65,8 фаизә галхмыш, кәнд әһалисинин хүсуси чәкиси исә 34,2 фаизә енмишдир[1]. Үмумијјәтлә, дүнја әһалисинин сосиал-әрази үзрә мәскунлашмасы шәһәр әһалисинин артмасы илә мүшајиәт олунур ки, бу да әсасән кәнд әһалисинин миграсијасы, јә’ни урбанизасијасынын екстенсив просеси һесабына баш верир. Рәгәмләрә диггәт јетирсәк көрәрик ки, сон гырх илдә дүнја үзрә шәһәр әһалиси кәнд әһалисиндән беш дәфә чох сүр’әтлә артмышдыр. Бир чох өлкәләрдә исә кәнд әһалиси артмаг әвәзинә азалмышдыр. Әкәр әсрин әввәлләриндә дүнјада чәми 10 “милјончу” шәһәр вар идисә, 1990-чы илдә онларын сајы 342-јә чатмышдыр. 2000-чи илдә исә бу рәгәмин 439-а чатачағы көзләнилир.

Һазырда Азәрбајчан әһалисинин тәхмиңән 54 фаизи, јә’ни 4 милјон нәфәрә јахын шәһәрләрдә јашајыр. Шәһәр әһалисинин хүсуси чәкисинә көрә Азәрбајчан МДБ өлкәләри үзрә сәккизинчи јери тутур. Буна сәбәб исә биздә шәһәрәмәләкәтиричи тәсәррүфат саһәләринин зәиф инкишаф етдирилмәсидир. Тәдгигатлар көстәрир ки, јаранмыш шәһәрләрин әксәријјәти билаваситә сәнаје

[1]Бах: “Азәрбајчан коммунисти” журналы, 1990, сәһ. 148.

вә нәглиjjатла бағлыдыр. Буна көрә дә МДБ үзрә сәнаjе вә тикинтидә чалышанлар һазырда ишләjән әһалинин 59 фаизини тәшкил едирсә, республикамызда бу,26,1 фаизә бәрабәрдир. Үмумиjjәтлә, 1994-чү илдә республикамызда ишләjәнләрин үмуми саjы 2,674 мин нәфәр, о чүмләдән игтисадиjjатын дөвләт бөлмәсиндә 1.870 мин нәфәр олуб. Бүтөвлүкдә республикамызда сәнаjенин ләнк инкишаф етмәсинә бахмаjараг, мүһарибә илә әлагәдар гачгынларын вә дидәркинләрин һесабына урбанизасиjанын сәвиjjәси хеjли артмышдыр.

Бакы, Кәнчә, Сумгаjыт шәһәрләри истисна олмагла, республикамызын шәһәр вә шәһәртипли jашаjыш мәнтәгәләри (Азәрбаjчанда 63 шәһәр вә 122 шәһәртипли гәсәбә вар) бир сыра тәбии-игтисади сәбәбләр үзүндән өз әтраф раjонларынын там мә'нада сосиал-игтисади истинад мәркәзләри ролуну оjнаjа билмирләр. Һалбуки бу шәһәрләр елә тәсәррүфат, сосиал, мәдәни-мәишәт структуруна малик олмалыдыр ки, онлар нәинки өзләрини, һәтта әтраф кәндләрдә артан ишчи гүввәсини дә ишлә тә'мин етмәклә бәрабәр онларын тибби, мәдәни-мәишәт тәләбатларына jүксәк сәвиjjәдә чаваб верә билсинләр.

Азәрбаjчанда әһалинин миграсиjасы вә демографик просесләр чох мүрәккәб сосиал-игтисади параметрләрин гаршылыглы әлагәси зәмининдә формалашыр. Миграсиjа –өлкәнин дахилиндә вә харичиндә инсанларын ахыны вә jердәjишмәсини тәнзимләдиjиндән, бу өлкәнин сосиал-игтисади вә сиjаси проблемләри илә сых бағлыдыр.

Миграсиjа (латынча mikratio, mikpo кечирәм, көчүрәм) дедикдә:

1. Jашаjыш jеринин дәjишилмәсилә әлагәдар әһалинин бир jердән башга jерә көчмәси.

2. Jашаjыш шәраитинин, jахуд инкишаф тсиклинин дәjишмәси илә әлагәдар чанлы организмләрин jердәjишмәси.

3. Jерин габағында вә сәтһиндә кимjәви енержинин бир һиссәсиндән дикәринә өзбашына кечмәси.

4.Капиталын миграсиjасы–капитал ихрачы[1] вә с.нәзәрдә тутулур.

Республикада әһалинин артымы илә мәһсулдар гүввәләрин никишафынын әразичә уjғун кәлмәмәси миграсиjанын артмасына вә jүксәк интенсивлик дәрәчәсинә сәбәб олур. Бу чәһәтдән республиканын инкишаф етмиш Абшерон игтисади раjону илә ондан 130-150 километр узагда jерләшмиш зәиф урбанизә олунан раjонлар арасында сосиал-игтисади фәргләрин олмасы вә әһалинин еһтиjачларынын өдәнилмәси зәрурилиjи Азәрбаjчан Республикасы дахилиндә күчлү әһали jердәjишмәсинә кәтириб чыхарыр. Һазырда

[1]Бах: АСЕ, 4-чү чилд, 1982, сәһ. 547.

републиканын сосиал-мәдәни фондунун 70 фанзинин вә игтисади имканларынын јарыдан чохунун Абшерон игтисади рајонунда јерләшмәси вәзијјәти даһа да чәтинләшдирир.

1979-1989-чу илләр әрзиндә миграсија едән әһалинин мигдары републикадакы артымын мигдарына бәрабәрдир. Бунун да 71,8 фаизи република дахилиндә, галаны исә републикаларарасы миграсијанын пајына дүшүр. Бу просесә тә'сир едән башлыча сәбәб урбанизасија сәвијјәсинин јүксәлмәсидир. Миграсијанын артмасы әһалинин чинс-јаш гурулушунда көклү дәјишикликләрә сәбәб олур. Белә ки, кишиләрин, хүсусилә дә чаванларын шәһәрләрдә топланмасына, гызларын кәнд јерләриндә галмасына вә әһалинин орта јаш сәвијјәсиндә гочаларын сајынын чохалмасына кәтириб чыхарыр. Лакин гондарма Дағлыг Гарабағ проблеми вә Ермәнистанын хаинчәсинә Азәрбајчана тәчавүзү нәтичәсиндә републикамызын Гәрб зонасында әһалинин күчлү миграсијасы баш вермишдир. Артыг гачгынларын үмуми сајы бир милјону кечмишдир.

Урбанизасија сәвијјәси ашағы олан кәнд рајонларында әһалинин миграсијада иштирак етмәси зәиф олса да, онларын әксәријјәти инзибати рајон әразисиндән чыхыб кетмәли олур. Бунун башлыча сәбәби кәнд инзибати рајонунда әһалинин артан сосиал-игтисади тәләбләрини өдәјә билән, ону тәнзим едән идарәедичи мәркәзин олмамасыдыр. Рајон мәркәзинин кичиклији миграсија һәрәкәтиндә иштирак едән кәнд әһалисиндән кәнара кетмәк истәјәнләрин иш јери тапмасына имкан вермир. Әһалинин мигдары 4,5-10 мин нәфәр олан рајон мәркәзләриндә иш јерләри мәһдуд олдуғундан кәнд әһалисинин һәм нисби, һәм үмуми һәрәкәти, һәм дә нисби чыхыб кетмә мигдары чох олур. Белә ки, үмуми әһалинин 4-10 фаизи шәһәр јерләриндә јашајан инзибати рајонларда (Бабәк, Шәрур, Шаһбуз, Јардымлы) 1979-1989-чу илләрдә әһали артымы 4-5,6 фаиз олмушдур.

Әһалиси чох олан инзибати рајонларда шәһәр мәскәни кичик олдугда әһалинин артмасы имканы даһа да мәһдудлашыр. Бу чәһәтдән Кәдәбәј рајону даһа сәчијјәвидир. Әһалиси 10,1-20 фаиз урбанизә олунмуш Балакән, Чәбрајыл, Загатала, Исмајыллы, Кәлбәчәр, Лачын вә с. инзибати рајонларда сон 10 ил әрзиндә әһалинин сајы 5-16 фаиз арасында артмышдыр (һәмин рәгәм бә'зи рајонларын ишғалындан әввәлә аиддир). Рајон мәркәзләринин кичиклији әһалинин јерләрдә сахланмасы үчүн имкан вә шәраитин јарадылмамасыны сүбут едир.

Урбанизасија сәвијјәси 10-25 фаиз арасында олан рајонларда (Оғуз, Гәбәлә, Гах, Губа, Гусар, Товуз, Коранбој, Ағдам) әһалинин

артымы вә механики һәрәкәтиндә мүхтәлифлик нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, Губа вә Гусар рајонларында урбанизасија сәвијјәси (24-25 фаиз) тәгрибән ејни олдуғу һалда биринчинин әһалисинин сајында артым чох аз, икинчидә исә артым 7 фаиз олмушдур. Гусарла ејни урбанизасија сәвијјәсиндә олан Гах рајонунда әһалинин сајы 8 фаиз артмышдыр. Урбанизасија сәвијјәләри јахын олан Оғуз рајонунда әһалинин сајы чәми 8 фаиз артдығы һалда, Көранбој рајонунда 19 фаиз чохалмышдыр. Әлбәттә, бу просесин кедишиндә шәһәр типли мәнтәгәләрин ваһидлији вә ја тәк-тәк олмасы мүһүм тәсиредичи амил кими өзүнү көстәрир.

Беләликлә, о нәтичәјә кәлмәк олур ки, јашајыш мәнтәгәләринин бөјүклүјү әһали миграсијасынын үмуми һәрәкәтинә вә онун кәнардан гәбулолунма имканы илә дүз, кәнара чыхыб кетмәси илә тәрс мүтәнасибдир. Јашајыш мәнтәгәләри нә гәдәр кичикдирсә, орада миграсија һәрәкәти вә чыхыб кедәнләрин нисби мигдары чох, кәләнләрин мигдары исә аз олур. Белә бир просес исә јашајыш мәнтәгәләринин инкишафына мане олур.

Кечмиш ССРИ мәканында баш верән кеополитик дәјишиклик, етник мүнагишәләр, игтисади зәифләмә миграсија проблемини даһа актуаллашдырды. Гәрб институтлары нечә илләрди миграсија проблемини дәриндән өјрәнир, онун гаршысынын алынмасы үчүн консепсијаларла чыхыш едирләр. Бизим чәмијјәтдә исә миграсија проблемләри тәдгиг олунмамыш бир саһә кими галмагдадыр. Үмумијјәтлә, постсовет мәканында миграсијанын проблем кими өјрәнилмәси просесинин әсасы БМТ-нин Гачгынлар Үзрә Али Комиссарлығынын МДБ өлкәләриндә гачгынлар вә мәчбури көчкүнләр проблеминә һәср етдији рекионал конфрансда гојулуб. Һөкумәт вә гејри-һөкумәт тәшкилатлары нүмајәндәләринин иштирак етдији силсилә конфрансларын јекуну кими 1996-чы илдә Ченеврәдә кечирилән кениш конфранс заманы МДБ өлкәләри үчүн гачгынлар проблемини һәлл етмәк мәгсәдилә фәалијјәт програмы гәбул олунуб. Фәалијјәт програмында миграсијанын 8 нөвү мүәјјән едилиб:

Гачгынлар, мәчбури көчкүнләр, гејри-гануни мигрантлар, гачгын шәраитинә ујғун вәзијјәтдә олан адамлар, репатрјантлар, мәчбури шәкилдә јерләшдирилән шәхсләр, әввәлләр депортасија олунмуш халглар вә еколожи мигрантлар.

Әлбәттә, урбанизасија дүнја мигјасында кедир вә гаршысыалынмаздыр. Лакин тарихән үмуми инкишаф саһәсиндә ирәлидә кедән өлкәләрдә бу просес ганунаујғун кедирсә, нисбәтән зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдә, о чүмләдән республикамызда чох бөјүк чәтинликләрлә үзләшир. Инди дүнјанын инкишаф етмиш өлкәлә-

риндә күтләви шәһәрләшмә просесинин ләнкидилмәси вә сабитләшдирилмәси мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилир. Белә бир норма гојулмушдур ки, әкәр шәһәр әһалиси өлкә әһалисинин 76 фаизинә чатырса, онда шәһәр әһалисинин артым просеси ләнкидилир, 89 фаизә чатырса сабитләшдирилир. Урбанизасијанын бу ҹүр сәвијјәси Инкилтәрә, Белчика, Нидерланд, Данимарка вә АФР-дә мүшаһидә олунур. Һәтта бу өлкәләрдә шәһәр әһалисинин кәнд рекионларына ахыны баш вермәкдәдир.

3. Аилә ҹәмијјәтин әсас сосиал өзәјидир

Аилә ҹәмијјәтин гәдим, илкин вә ән әсас өзәји, кичик сосиал групдур. О, нәсилләри бағлајан һалгадыр вә мәдәнијјәти горујуб сахламаға, өтүрмәјә көмәк едир. Аилә тарихән дәјишилән һадисәдир. Америка философу вә јазычысы Ҹ.Сантајана (1863-1952) демишдир: "Аилә тәбиәтин јаратдығы шаһ әсәрләрдән биридир"[1].

Аилә бир нечә инкишаф мәрһәләси, јә'ни ган гоһумлуғу аиләси, груп никаһ вә нәһајәт, гоша никаһ мәрһәләсини кечмишдир. Бүтүн бу иникишаф мәрһәләләриндә инсанларын әмәк вә мәишәт бирлијинин әсас формасы гәбилә олмушдур. Гәбилә конкрет тарихи шәраитдән, ән әввәл, гадынлар вә кишиләр арасында әмәк бөлкүсүнүн характериндән асылы олараг матриархат, јахуд патриархат гурулуша малик иди. Патриархал аилә ејни заманда истеһсал бирлији олуб, адәтән, чохсајлы иди. Классик формада о, гулдарлығын илк мәрһәләләриндә мөвҹуд олмуш, лакин мүхтәлиф шәкилдә бир сыра халгларда феодализмдә дә галмышдыр.

Сабит ичтимаи бирлик кими аилә Неолит дөврүнүн ахырларында гәбилә гурулушунун дағылмасы, хүсуси мүлкијјәтин, изафи мәһсулун вә синифләрин мејдана кәлмәси илә ејни дөврдә јаранмышдыр. О, никаһ вә ган гоһумлуғу әсасында јараныр. Ф.Һекел јазыр ки, аиләнин јарадылмасынын әсаслары тәбии мејилдән дејил, тәсадүфү еһтирасдан вә мүвәггәти шылтаглыгдан јүксәкдә дуран гадын вә киши арасындакы мә'нәви вә әхлаги әлагәдән ибарәтдир.

Дүнја динләринин, хүсусилә христианлығын јајылмасы аиләни мөһкәмләдән идеоложи әлагәләри гүввәтләндирди. Кишинин зоракылығы мүгәддәсләшдирилди, гадынын итәаткарлығы вә фәдакарлығы јүксәк ләјагәт сәвијјәсинә галдырылды. Игтисади гајғылардан азад һаким синиф елә мә'нәви вә әхлаги инкишаф мәрһәләсинә чатды ки, бунунла да "гадына аличәнаб мүнасибәт" вә "аличәнаб мәһәббәт" јаратды.

Аилә мүнасибәтләри мәишәтдә тәшәккүл тапан мүнасибәт-

[1]Бах: В.Л.Воронтсов. Синфонија разума. М, 1977, сәһ. 413.

ләрин бир һиссәсидир. Аилә үзвләри бир-биринә мәишәт бирлији, мә'нәви чавабдеһлик вә гаршылыглы көмәклә бағлыдыр. Түркијәнин мәрһум президенти Турғут Озалын фикринчә, аилә һәр шејдән әввәл гаршылыглы мәһәббәтә, һөрмәтә, дөзүмлүлүјә әсасланан мүгәддәс һүгуги тәшкилатдыр.

Никаһ гадынла киши арасында мүнасибәтләрин тарихән јаранмыш формасы олуб, онларын гаршылыглы һүгуг вә вәзифәләрини мүәјјән едир. Никаһ-аилә мүнасибәтләри мүәјјән мүстәгиллијә малик олуб, чәмијјәт вә онун инкишафы илә сых бағлыдыр. Инсанларын нәсли давам етдирмәјә олан тәбии тәлабаты никаһ вә аилә васитәсилә низама салыныр, ичтимаи санксија алыр вә өдәнилир. Бу тәлабат бәшәријјәтә өз әчдады олан һејванлардан садәчә олараг ирс галмышдыр вә сосиал шәраит ону кејфијјәтчә дәјишдирмишдир. Буна көрә дә никаһ вә аилә "ушаг төрәтмәк мүнасибәтләри" илә мәһдудлашмыр. Никаһ вә аиләдә тәкчә тәбиәтин бәхш етдији хүсусијјәтләр дејил, һәм дә мәдәнијјәтин, чәмијјәтин әлавә етдији хүсусијјәтләр тәзаһүр едир. Һиндистанын милли-азадлыг һәрәкатынын башчысы Моһандас Ганди (1869-1948) јазмышдыр ки, никаһын гаршыја гојдуғу мәгсәд физики јахынлыг васитәси илә мә'нәви бирлијә дахил олмагдан ибарәтдир.

Никаһын вә аиләнин сосиал маһијјәти нәтичә е'тибары илә һаким игтисади мүнасибәтләрлә мүәјјән едилир. Никаһ чәмијјәтин сосиал-игтисади шәраитиндән асылыдыр, онун инкишафы илә никаһда да дәјишикликләр јараныр. Никаһа һәмчинин ичтимаи үстгурум, һәр шејдән әввәл, сијасәт, һүгуг, әхлаг, дин вә саирә дә тә'сир көстәрир. Гаршылыглы мәһәббәтлә әр-арвадлыг, валидејнлик борчу, гаршылыглы һөрмәт, јардым вә с. мә'нәви амилләр дә никаһын мөһкәм вә даими олмасына көмәк едир. Чәмијјәт издивача һүгуги, әхлаги формада, бә'зи дөвләтләрдә исә даим формада санксија верәркән никаһ бағлајан адамларын үзәринә өз ушагларынын тә'минаты вә тәрбијәси үчүн, демәли, аиләнин кәләчәји үчүн мәс'улијјәт гојур. Мәһз буна көрә дә никаһ аиләнин әсасыдыр. К.Маркс јазырды: "Әкәр никаһ аиләнин әсасы олмасајды, достлуг кими о да гануна салынмазды"[1].

Ф.Енкелс көстәрир ки, чәмијјәтин ичтимаи-игтисади һәјат шәраити аиләјә, аилә-никаһ мүнасибәтләринә тә'сир едир, мүәјјән дәјишикликләр јарадыр, ону инкишаф етдирир. "Аилә фәал бир башланғычдыр. О һеч вахт бир јердә дајаныб дурмур, чәмијјәт ашағы пилләдән јухары пилләјә доғру инкишаф етдикчә о да ашағы формадан јухары формаја кечир"[2].

[1]К.Маркс вә Ф.Енкелс. Әсәрләри, 1 чилд, сәһ. 162 (рус дилиндә).
[2]К.Маркс вә Ф.Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри. 2-чи чилд, сәһ. 189.

Демократик аилә һүгугунун әсас принсипләри бунлардыр: никаһын бағланмасынын сәрбәст вә көнүллү олмасы, тәкникаһлылыг, бошанма һүгугунун азад олмасы, никаһ вә гоһумлугдан әмәлә кәлән шәхси вә әмлак һүгугу мүнасибәтләриндә киши илә гадынын һүгугча бәрабәр олмасы, вәтәндашларын миллијјәтиндән вә иргиндән асылы олмајараг аилә-һүгуг саһәсиндә бәрабәр олмасы, әмәк габилијјәти олмајан аилә үзвләринә мадди вә мә'нәви көмәклик едилмәси, аналығын дөвләт тәрәфиндән горунмасы, валидејлик һүгугунун ичра едилмәси.

Аиләнин кәләчәк инкишафы, онун хошбәхтлији, гадын һүгугунун, гадын мә'нәвијјатынын горунмасы никаһын мөһкәмлијиндән, она олан диггәтин вә мәсулијјәтин артырылмасындан чох асылыдыр. Никаһын әсасыны исә онун ганунларына табе олмаг вә гаршылыглы мәһәббәт тәшкил едир. К.Маркс јазыр ки, "һеч кәс никаһ кәсдирмәјә мәчбур едилмир, лакин никаһ кәсдирдими, никаһ ганунларына итаәт етмәјә мәчбур едилмәлидир"[1].

Мәишәт хидмәти, асудә вахт, ушаг мүәссисәләри системинин инкишафы аиләнин бир сыра әввәлки вәзифәләрдән там вә ја гисмән азад олмасына имкан верди. Аилә өз дахили һәјатына диггәти даһа да артырмаға башлады, онун сабитлијинин вә мөһкәмлијинин тә'мин едилмәсиндә аиләдахили мүнасибәтләрин ролу артды. Шәһәрләрин инкишафы нәтичәсиндә әввәлләр аиләни мөһкәмләдән ичтимаи рә'јин нәзарәти, һабелә игтисади, һүгуги вә дини әлагәләр зәифләдикчә мә'нәви амилин ролу артырды.

Гадынларын иштиракы олмадан чәмијјәтдә әсаслы вә бөјүк ичтимаи-игтисади дәјишикликләр етмәк мүмкүн дејилдир. Бу саһәдә көрүлән ән мүһүм тәдбирләрдән бири гадынларын ичтимаи тәсәррүфата чәлб едилмәси, онларын мәһсулдар әмәклә мәшғул олмасыдыр. Гадынларын ичтимаи фәаллығынын артмасы, әһалинин савадсызлығыны вә мә'нәви керилијини ләғв етмәк ишиндә газанылан мүвәффәгијјәтләр көһнә аиләнин мөһкәмлијини тә'мин едән гүввәләри: мүлкијјәтчинин–кишинин һакимијјәтини, гадынын итаәткарлығыны вә һагсызлыглара, тәһгирә гаршы дөзүмлүлүјүнү лабүд сурәтдә зәифләдир. Аилә бирлијинин јени сосиал вә мә'нәви әсаслары мәнафеләрин үмумилији, мәһәббәт, борч, һәмрә'јлик, аилә шәрәфи вә ләјагәти һиссләридир. Лакин мүасир дөврдә дә бир чох адамларын давранышында гадына көһнә мүнасибәтин галыглары, худбинлик, позғунлуг вә мәс'улијјәтсизлик тәзаһүрләри өзүнү көстәрир. Бу галыглар тәрбијәнин биртәрәфли олмасы, әхлагсызлығын мәнбәји вә көмәкчиси олан сәрхошлуға гаршы

[1]К.Маркс вә Ф.Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 162.

кифајәт гәдәр тә'сирли мүбаризә апарылмамасы нәтичәсиндә мүһафизә олунур вә чанланыр. Бундан әлавә, артыг Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра өлкәдә аиләнии мөһкәмләндирилмәси үчүн әлверишли олмајан демографик шәраит (никаһ јашына чатмыш гадынлар кишиләрдән тәхминән 5 милјон нәфәр артыг иди) тәшәккүл тампышды. Бу шәраит, мә'лум олдуғу кими, тәхминән 30 милјон күнаһсыз адамын өлүмүнә баис олмуш Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра хүсусилә кәскинләшмишдир. Мүһарибәләр бир сыра игтисади чәтинликләр дә доғурмуш, о чүмләдәи кәскии сурәтдә мәнзил чатышмазлығыиа сәбәб олмушдур. Бүтүн бунлар аилә-никаһ мүнасибәтләринә мәнфи тә'сир көстәрмиш, бошанма һалларынын артмасы вә доғумун азалмасы илә нәтичәләнмишдир.

Инсанларын мадди вә мә'нәви тәлабатларынын артмасы доғум динамикасына мәнфи тә'сир көстәрир. Биоложи функсија олан ушаг доғмаг функсијасыны арха плана кечирир. Нәһајәт, гадынларын ичтимаи мәhсулдар әмәји, сијаси-мәдәни һәјата кеииш чәлб едилмәси дә онларыѓ евдар гадынлыгдан мүәјјән мә'нада чыхарыр. Лакин бунларын һеч бири гадынларын валидејн олмагдан азад етмир. Сосиологларын гејд етдији кими, мүасир елми-техники ингилабын јаратдығы әсәби шәраитдә аиләнин јени бир функсијасы "психоложи сығыиачаг" функсијасы мејдана чыхыр ки, бу да ушаға малик олмаг арзусуну мүдафиә едир.

Аиләнин ашағыдакы сосиал фуиксијалары вардыр:

1. Нәслин артырылмасы; 2. Ушагларын тәрбијәси; 3. Ев тәсәррүфатынын апарылмасы; 4. Гочалара гајғы көстәрмәси; 5. Үнсијјәтдә тәлабатын өдәнилмәси; 6. Асудә вахтдан сәмәрәли истифадә олунмасыны тәшкил етмәк вә с.

Аиләнин ичтимаи функсијасы киши вә гадынын биркә јашајышыны, аталыг вә аналыг борчуну, ушагларын тәрбијәсини тә'мин етмәкдән ибарәтдир.

Никаһ-аилә мүнасибәтләринә исә ашағыдакылар дахилдир:

1. Тәбии-биоложи; 2. Тәсәррүфат–игтисади; 3. Һүгуги; 4. Естетик; 5. Психоложи; 6. Етник мүнасибәтләр.

Елми-техники ингилаб дөврүндә, инсан организмииин әсәбипсихи кәркинлијинин артдығы, һәјатын өз ритминин сүр'әтләндији бир дөврдә аиләнин кәркинлији арадан галдырмаг, истираһәт етмәк, валидејнләрин вә ушагларын биркә истираһәтини тәшкил етмәк үчүн шәраит јаратмаг кими функсијаларынын әһәмијјәти артыр. Тургут Озал дејирди ки, "Милләтин кәләчәји вә күчү аилә тәрбијәсиндәдир. Аилә инсана мөһкәм милли адәт-ән'әнәләр чәрчивәсиндә, мүасир тәрздә дүшүнмәк бачарығы ашыламалыдыр"[1].

[1]Бах: Ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр. Бакы, 1993, сәһ. 129.

Һәр шеј кичик дөвләтдән–аиләдән башлајыр: интизам, физики вә зеһни әмәјә мүнасибәт, мүталиә мәдәнијјәти, хејирхаһлыг, мәрдлик, дүзлүк; Бир сөзлә, инсана хас бүтүн кејфијјәтләр әсасән бурада јараныр, формалашыр, чилаланыр. Мәһз буна көрә дә аилә тәрбијәсини тәрбијәнин һәр һансы бир формасы илә әвәз етмәк чох чәтиндир. Инсан характеринин әсасы, өзүлү дә аиләдә гојулур вә психологлар тәсдиг едирләр ки, үмуми инкишаф үчүн лазым олан әгли габилијјәтин 80 фаизини адам аиләдә алыр[1].

Аилә тәрбијәсинин әсас вә үмуми вәзифәси ушаглары мөвчуд ичтимаи шәраитдә һәјата һазырламаг, даһа мәһдуд вә конкрет вәзифәси исә онлара аилә шәраитиндә шәхсијјәтин нормал шәкилдә формалашмасы үчүн зәрури олан билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламагдыр. Аилә тәрбијәсинин мәгсәд вә васитәләри сосиал-игтисади гурулушдан, мәдәнијјәтин инкишаф сәвијјәсиндән асылыдыр. Аилә тәрбијәси адәтән аиләнин мәнсуб олдуғу сосиал тәбәгәнин идеолокијасы, әхлагы вә гаршылыглы мүнасибәтләр системи үзәриндә гурулур. Аилә тәрбијәси бөјүкләрин өзүнүтәрбијәси, онларын характериндә ушаглара сәмәрәли педагожи тә'сир көстәрә билән кејфијјәтләрин формалашмасы илә сых бағлыдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, гаршылыглы разылыг вә анлашма әсасында гурулан, мә'нәви чәһәтдән сағлам, камил, меһрибан вә сәмими валидејнләрдән ибарәт олан аиләнин тәрбијәви тә'сир күчү әвәзсиздир. Гәдим Јунан философу Демокрит демишдир ки, ата-ананын меһрибан мүнасибәти өвлад үчүн ән јахшы тәрбијәдир.

Аилә тәрбијәси валидејнлә ушагларын гаршылыглы мәһәббәти кими емосионал әсаса маликдир ки, бу да ән чох ушағын психикасына тә'сир көстәрир. Буна көрә дә демәк олар ки, ушаглара, хүсусилә кичик јашларында аиләнин тә'сири чох гүввәтли олур. Аилә тәдричән ушағы һәјата алышдырмаг, онун көрүш даирәсини кенишләндирмәк вә тәчрүбәсини артырмаг имканына маликдир. Аилә һәјатынын мүһити, аилә үнсијјәтинин сәмимилији вә чохпланлы олмасы ушағын өз емосионал вә интелектуал габилијјәтини там шәкилдә ашкара чыхармасына вә инкишаф етдирмәсинә имкан верир. Бундан белә бир нәтичә чыхыр ки, аилә тәрбијәсинин истәр мәзијјәтләри, истәрсә дә нөгсанлары, гүсурлары ушағын шәхсијјәтинә әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир көстәрәрәк, инсанын тәшәккүлү кими олдугча мүрәккәб просесин сон нәтичәсини бир чох чәһәтдән ирәличәдән мүәјјән едир. Мәсәлән,ајры-ајры валидејнләр ушағын фәрдијјәтчилик әдаларынын гаршысыны алмаг әвәзинә, онун шылтагларына итаәткар сурәтдә әмәл етмәк јолу

[1]Бах: А.Мирзәчанызадә. Ихтисаса кириш. Бакы, 1990, сәһ. 224.

тутурлар. Бу чүр "тәрбијәнин" мәнбәјини ушаға бәсләнән сахта, хүдпәсәнд мәһәббәт тәшкил едир. Белә мәһәббәт исә һеч бир педагожи гануна сығмыр, тәрбијәнин сосиал нәтичәләринә хәләл кәтирир вә бүтүнлүклә тәрбијәчинин әһвал-руһијјәсиндән асылы олур. Ж.Ж.Руссо демишдир ки, ушағы пис тәрбијә етмәјин ән зәрәрли үсулу һеч бир шеји ондан әсиркәмәмәкдир. Белә олдугда аиләнин тәрбијәви фәалијјәтиндә бир чох парадокслар мејдана кәлир. Бә'зән заһири чәһәтдән тамамилә хошбәхт көрүнән бир аилә өз ушагларына "мүкәммәл" мешшан тәрбијәси верә биләр. Тәәссүфләр олсун һәлә инди дә елә валидејнләр вардыр ки, һәјат тәрзләри онлара ушаг сахламаг вә тәрбијә етмәк һүгугу вермир. Мәсәлән, сосиоложи тәдгигатларын вердији мә'луматлар көстәрир ки, һүгуг гајдаларыны позаи азјашлыларын тәхминән үчдә ики һиссәсинин валидејиләри мүнтәзәм оларағ сәрхошлуг едир. Ајдындыр ки, белә һалларда аиләнин тә'сири ушагларын тәрбијәсинә анчаг зијан вурур. Әлбәттә, чәмијјәт ушаглары бу чүр тә'сирдән гәт'и горумалыдыр. Мәһз буна көрә дә А.С.Макаренко демишдир: "Дүзкүн тәрбијә бизим хошбәхт гочалығымыздыр, пис тәрбијә исә бизим кәләчәк дәрдимиздир, кәләчәк көз јашларымыз, башга адамлар гаршысында, бүтүн өлкә гаршысында тәгсиримиздир".

Тәрбијә просесинин мүнтәзәм сурәтдә мүрәккәбләшдији (елми-техники ингилабын, урбанизасијанын вә с. тә'сири алтында), тәрбијәнин кејфијјәтиә верилән тәләбләрин артдығы бир шәраитдә һәтта јахшы аиләләрин дә бир чоху (пис аиләләри һәлә демирик) өз педагожи вәзифәләрини бүтүнлүклә јеринә јетирә билмир. Буна көрә дә бир тәрәфдән валидејнләрин педагожи мәдәнијјәтини һәр васитә илә јүксәлтмәк, дикәр тәрәфдән исә ичтимаи тәрбијә мүәссисәләри шәбәкәсини кенишләндирмәк вә онларын ишинин кејфијјәтиии јахшылашдырмаг зәрурәти күчләнир. Бу һалда гејд етмәк лазымдыр ки, көрпә евләри вә ушаг бағчалары һеч дә аилә илә рәгабәт апармыр, әксинә, ону тамамлајыр вә јалныз аиләнин ушаға зәрәрли тә'сир көстәрдији ајры-ајры һалларда онун сәһвләрини дүзәлдир.

XV ФӘСИЛ

Дүнја инкишафынын мүасир нәзәријјәләри

1. Дүнјанын сосиал-сијаси инкишафына мүасир бахышлар

§ 1. Бејнәлхалг мүнасибәтләрин идеолокијасызлашмасы проблеми

Бәшәријјәт XXI әсрин астанасына дүнја инкишафынын бу күнү вә сабаһынын дәрк едилмәсинә, јахын кечмишинин дәгиг вә кениш тәһлилинә марағын артмасы шәраитиндә јахынлашмышдыр. Бу күн бу вә ја дикәр проблем әтрафында елми дискусијалар, полемикалар мүасир бејнәлхалг һәјатын мүһүм атрибутларындан биринә чеврилмишдир.

Дүнја инкишафынын јенидән дәрк едилмәси зәрурилији әсасән чәмијјәтдә мөвчуд олан ики јени чәһәт илә бағлыдыр. Биринчиси, даһа да кәскинләшмиш глобал проблемләрин чох вачиб вә тә'хирәсалынмаз әһәмијјәт кәсб етмәсидир. Бунлардан башлычасы дүнјанын мөвчудлуғу проблемидир. Һәгигәтән дә дүнја өз инкишафында елә бир һәддә јахынлашмышдыр ки, һәр һансы бир дүшүнүлмәмиш һәрәкәт вә гејри-ади һадисә фачиәли характер дашыја вә дәһшәтли нәтичәләр верә биләр. Буна нүвә вә дикәр күтләви гырғын силаһларынын артмасы, онларын тез-тез сынагларынын кечирилмәси, еколожи-демографик, енеркетика, әрзаг вә дикәр бөһранларын баш вермәси тәһлүкәсинин артмасы аиддир.

Икинчиси, елми-техники ингилабын кенишләнмәсинин мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны сүр'әтләндирмишдир. Бу да өз нөвбәсиндә ичтимаи һәјатын бејнәлмиләлләшмәси просесинин сүр'әтләнмәсинә, зиддијјәтли гаршылыглы әлагәдә олан асылы дүнјанын гурулмасына кәтириб чыхармышдыр. Белә бир вәзијјәт һәр бир өлкәнин, халгын нүмајәндәләриндән, сијаси хадимләриндән өлчүлүб-бичилмиш елми сијасәтин һазырланмасыны вә һәјата кечирилмәсини тәләб едир. Нәзәријјә вә практика да белә бир сијасәтин һазырланмасыны зәрури едир. Мүасир дөврдә һазырланмыш белә јени хәтт ичтимаи вә сијаси әдәбијјатда јени сијаси тәфәккүр вә јахуд јени тәфәккүр кими ифадә едилир.

Мүхтәлиф ичтимаи-сијаси гурулуша малик өлкәләр арасындакы мүнасибәтләрдә идеоложи стереотипләрдән гаршылыглы әл чәкмәк вә үмумбәшәри һәрәкәтләрә үстүнлүк вермәк дүнјада јени сијаси вәзијјәт јарадыр. Бу вәзијјәти бејнәлхалг мүнасибәтләрин идеолокијасызлашмасы кими адландырмаг олар. Идеолокијасызлашма јад фикирлилијә нифрәт вә е'тираз ојатмаг үчүн "дүшмән

образы"нын јарадылмасына сон гојулмасы, онларын һәјати һүгуг вә азадлыгларынын горунмасынын тә'мин едилмәси демәкдир. Идеолокијасызлашма һәмчниин сосиал-фәлсәфи, дини, естетик, мә'нәви вә дикәр азадлыгларын инкишаф етдирилмәсинә шәраит јарадылмасы демәкдир.

Мә'лумдур ки, һазырда синифләр арасындакы фәргләр галир вә јә'гин ки, јахын илләрдә онлар һәлә дә арадан галдырылмајачагдыр. Гәрб өлкәләриндә бу өзүнү варлы илә кәсыб, саһибкарла муздлу фәһлә арасындакы фәргләрдә көстәрир. Синфи мәнафеләр мүлкијјәтә мүнасибәтә әсасән чәмијјәтин сосиал парчаланмасы илә бағлыдыр. Буна көрә дә синифләр галдыгча синфи мәнафеләр дә галачагдыр. Она көрә дә идеолокијасызлашма мүтләг дејил, нисби характер дашыјыр. Онун әсас саһәси мүхтәлиф ичтимаи-сијаси системли дөвләтләр арасындакы мүнасибәтләрдир.

Көрүндүјү кими, үмумбәшәри мәдәнијјәтин әсас дәјәри кичик вә бөјүк халгларын мә'нәви сәрвәтләринин бәрабәрләшдирилмәси вә јахуд унудулмасы дејил, әксинә, плүралист мәдәнијјәтләрин синтезиндән ибарәтдир. Иттифагын дағылмасы, мүстәгил дөвләтләрин јаранмасы, кечмишимизин вә бу күнүмүзүн "ағ сәһифәләринин" ачылмасы, плүрализм, ашкарлыг, чохпартијалылыг, демократијанын, инсан азадлығы вә һүгугларынын бәрпа едилмәси, еһкамчы сәһвләрдән, әзбәрчиликдән әл чәкмәси ичтимаи елмләрдәки ифлич вәзијјәти дә әсасән арадан галдырмышдыр.

§2. Јени сијаси тәфәккүр вә конверкенсија нәзәријјәси

Политолокијанын категоријасы олан јени "сијаси тәфәккүр" сијаси шүур саһәсиндә тәдричән формалашыр, үмумбәшәри мәнафеләрин үстүнлүкләринә әсасланыр, мүхтәлиф өлкәләр, бејнәлхалг сијаси тәшкилатлар вә б. арасындакы мүнасибәтләри әһатә едир.

Јени сијаси тәфәккүрүн формалашмасы синфи шүурун вә јахуд синфи мәнафеләрин бејнәлхалг мүнасибәтләр системиндән узаглашдырылмасы илә бағлыдыр. Әлбәттә, бу о демәк дејилдир ки, үмумијјәтлә синфи мәнафеләр јаддан чыхарылыр вә ја инкар едилир. Әксинә, үмумбәшәри мәнафеләр мүхтәлиф халгларын, милләтләрин вә сосиал бирликләрин мәнафеләринин мәчмусу кими формалашыр. Узун илләр кечмиш ССРИ-дә "синфи" мәнафеләр мүтләгләшдирилирди. Бәшәријјәтин инкишафы үчүн јалныз бир јол–пролетар ингилабы јолу көстәрилирди. Белә бир мәһдуд синфи мөвге тутмуш өлкәләрин инкишаф јолу көстәрир ки, халглар мәһдуд синфи мөвгеләри дағытмалы, тарихин үмуми инкишаф ахарына гошулмалыдырлар.

Мүасир дөврүн иикишаф диалектикасы көстәрир ки, үмумбәшәри мөвгеләрин үстүнлүјүнү дәрк етмәк үчүн инсанын шүурунда дәрин ингилаби јенидәнгурма баш вермәлидир. Инкишаф етмиш өлкәләрдә кениш игтисади вә сосиал интеграсија нәтичәсиндә бу саһәдә мүәјјән наилијәтләр әлдә едилмишдир. Лакин јени јаранмыш суверен дөвләтләр гаршысында бу саһәдә чох мүһүм вәзифәләр дурур.

Дүнјанын бүтөвлүјү, ичтимаи тәрәггинин әсас истигамәти гаршысында бир чох манеәләр мејдана чыхыр. Белә ки, бә'зи мүһафизәкар гүввәләр вә һәрәкатлар белә бир проблеми мүзакирә едирләр: ССРИ-нин дағылмасы, јени сијаси тәфәккүр вә үмумбәшәри сәрвәтләрин үстүнлүјү дүнја ингилаби просесинә мәнфи тә'сир көстәрмирми? Синфи мүбаризәннн әсасларыны сарсытмырмы? Суалларын бу чүр гојулушу бир даһа көстәрир ки, һәлә дә ингилаб анлајышына биртәрәфли, утопик јанашма давам едир. Белә ки, һәр бир өлкәдә вә јахуд дөвләтләр групунда ингилаб милли зәминдә доғулур. Гәрб өлкәләриндә ингилаби һәрәкатын сөнмәси, дүнјанын бир чох рекионларында милли-азадлыг просесләрннин инкишафындакы проблемләр ССРИ-нин дағылмасы илә дејил, јалныз һәмин өлкәләрин дахилиндә баш верән просесләрлә бағлыдыр.

Јени сијаси тәфәккүрүн кениш јајылмасы илә әлагәдар олараг, мүхтәлиф нөвләри олан "конверкенсија" нәзәријјәсинин тәрәфдарларынын фәалијјәти күчләнмәјә башламышдыр. Узун илләрдир ки, бу нәзәријјә Гәрб өлкәләрнндә чох кениш јајылмыш үмуми сосиоложи сијаси нәзәријјәләрдән биридир. Үчүнчү фәсилдә гејд етдијимиз кими "конверкенсија" терминининин өзү политолокија вә сосиолокијаја биолокија елминдән кәтирилмишдир. Бу термин органнзмләрин ејни һәјат шәраитинә ујғунлашмасы нәтичәсиидә оиларын бәдән гурулушунда вә функсијаларында охшарлығын әмәлә кәлмәсини ифадә едир. Конверкенсија нәзәријјәси "идеолокијасызлашма" консепсијасы илә сых бағлыдыр. Гәрб идеологларынын фикринчә "ваһид дүнја", "индустриал чәмијјәт"–"идеолокијасызлашмыш" чәмијјәтләрдир. Чүнкн конверкенсија һәм капиталист, һәм дә сосиалист өлкәләрини, һабелә бу өлкәләрин идеолокијасыны әһатә едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, вахты илә совет сијаси вә ичтимаи фикриндә конверкенсија нәзәријјәси гәбул едилмәмишдир вә она гаршы бир чох тәнгиди чыхышлар олмушдур. Тәәссүфләр олсун ки, бир чох башга саһәләрдә олдуғу кими, бу нәзәријјәдә дә олан мүсбәт фикирләр, тәклифләр вә тәнгиди гејдләр рәдд едилмишдир. Сон заманлар елми әдәбијјатда, гәзет вә журнал сәһифәләриндә конверкенсија нәзријјәсинин бә'зн нүмајәндәләринин чыхышларына раст

кәлмәк олур. Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары бир чох Гәрб идеологларындан фәргли олараг, мүхтәлиф дөвләтләр арасындакы зиддијјәтләрин онларын сијаси, игтисади, һәрби гаршыдурмасынын гызышдырылмасына дејил, әксинә, Гәрб вә Шәрг өлкәләри арасында даһа охшар чәһәтләри вә ејни типли сосиал һадисәләри арашдырмаға чалышырлар. Онлар дәфәләрлә гејд етмишдиләр ки, мүасир дүнјада баш верән дәрин ичтимаи-сијаси һадисәләр нәтичәсиндә, һабелә кечмиш Совет өлкәси дахилиндә игтисади вә сијаси саһәдә баш верән дәјишикликләр нәтичәсиндә бу "үмумилик" һаллары артачаг вә нәтичә е'тибарилә Гәрб вә Шәрг өлкәләри арасында "конверкент", јә'ни охшар хәтләр үзрә сосиал-игтисади вә сијаси мүнасибәтләр саһәсиндә дә ваһид инкишаф јолуна гәдәм гојачаглар. Кәләчәкдә исә "ваһид индустриал дүнја", бәшәри мигјасда игтисади вә сосиал бирлик јаранačагдыр. Конверкенсија нәзәријјәсинин тәрәфдарлары мүхтәлиф консепсијалар да ирәли сүрмүшләр...

§ 3. Дүнја ингилаби просесинә мүасир бахышлар

Дүнја инкишафында баш верән дәрин дәјишикликләр ичтимаи ингилаблара, коммунист вә фәһлә партијаларынын бу просесләрдәки јери вә ролуна даир бахышларын тәнәззүлә уғрамасына кәтириб чыхармышдыр. Демәк олар ки, мүасир дүнјада ингилаб өз ролуну итирмишдир вә о, мүәјјән дәрәчәдә көһнәнин галығы кими гијмәтләндирилир.

ССРИ-нин дағылмасы, мүстәгил дөвләтләрин јаранмасы марксист һәрәкатында чох дәрин просесләрин башланғычыны гојду. Марксист һәрәкаты гаршысында әсас проблем кими гојулмуш сосиалист ингилабы, коммунист преспективләри, пролетариат диктатурасы вә с. кими мәгсәдләр мөвчуд тарихи шәраитдә өз әһәмијјәтини итириб, анчаг кечмишлә бағлы һадисәләр кими гәләмә верилир. 1985-чи илин апрелиндән сонра кечмиш сосиалист өлкәләриндә баш верән објектив просесләр, бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын дахилиндә кедән парчаланма, ССРИ-ин, һабелә дүнја сосиализм системинин дағылмасы, дүнјанын әксәр өлкәләриндә коммунист партијаларынын бурахылмасы вә с. кими сосиал-сијаси һадисәләр, дүнјанын башыны гара булуд кими алмыш еколожи вә нүвә тәһлүкәси марксист һәрәкатыны әввәлки еһкамлардан, сосиал ингилаблар тә'лиминдән әл чәкмәјә вадар етди. Үмумбәшәри проблемләрин һәллини артыг сабаһа сахламаг мүмкүн дејилдир. Биз јенидән дүнја ингилаби һаггында көһнә тезисләримизи ја тәкрар етмәлијик, ја да ки, бүтүн дикәр гүввәләрлә бирликдә тәрәггинин хиласына галхмалыјыг.

Марксист һәрәкатында баш верән мүһүм дәјишикликләрдән бири дә мүасир дүнјада сол гүввәләрии дағылмасынын кенишләнмәсидир. Әввәлләр марксист партијалары зәһмәткешләрин һүгуглары уғрунда чыхыш едәркән сол һәрәкатларын гүввәләриндән имтина едирдиләр. Бу исә сијасәтдә өз мәифи ролуну ојнајыр. Сосиал-демократија кими күчлү сијаси һәрәкаты зәһмәткешләрин һүгуглары уғрунда мүбаризәдән узаглашдырмаға чалышан марксист һәрәкаты фәһлә синфи дахилиндә өз нүфузуну тәдричән итирирди. Һал-һазырда исә коммунист вә фәһлә һәрәкатында баш верән чидди проблемләрин тә'сири нәтичәсиндә сол гүввәләрин бир-биринә сүр'әтлә јахынлашмасы просеси кедир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сивилизасијанын мөвчудлуғуну тә'мин вә мүдафиә етмәк үчүн дүнја инкишафында ашағыдакы тәхирәсалыимаз, зәрури тәдбирләрин һәјата кечирилмәси вачибдир:

1. Һәрби хәрчләрин гәти сурәтдә азалдылмасы, бәшәријјәтин техноложи инкишафынын характеринин дәјишдирилмәси (онун һәрби јөнүмүнүн арадан галдырылмасы);

2. Бөһранларын арадан галдырылмасы механизминин сәмәрәлилијинин артырылмасы;

3. Бүтүн дүнја бирлији тәрәфиндән ваһид еколожи сијасәтин гәбул едилмәси;

4. "Үчүнчү дүнја" өлкәләринин керилијинин арадан галдырылмасы үчүн кенишмигјаслы биркә лајиһәләрин һәјата кечирилмәси;

5. Милләтләрарасы мүнасибәтләри низама салмаг, милли гырғынлара вә тоггушмалара јол вермәмәк вә с.

Бу јолда әсас мәс'улијјәт вә вәзифә нүвә силаһына малик дөвләтләрии үзәринә дүшүр. Лакин чәтин бејнәлхалг проблемләрин, мүнагишәләрин арадан галдырылмасында бөјүклүјүндән вә кичиклијиндән асылы олмајараг, бүтүн дөвләтләр иштирак едә биләр вә етмәлидирләр. Һәр бир өлкә өз чидди милли мәнафеләрини (арзуларыны) унутмамагла дүнјанын горунмасы мәгсәдилә даһа чох сых бирләшмәлидир.

2. Дүнја инкишафынын мүасир нәзәријјәләри

Бә'зи Гәрб идеологлары либерал-ислаһатчы мөвгеләриндән радикал (һәр һансы мәсәләнин әсаслы һәлл едилмәси тәрәфдарлары) -ниһилист (һаким идеолокијанын, һаким әхлаг вә давраныш нормаларыны гәти инкар едирләр) мөвгеләрә кечмәкдә давам едирләр. Бу өзүнү чәмијјәтин вә сивилизасијанын кәләчәји барәсиндә бәдбин прогнозларда көстәрир.

XX әсрин икинчи јарысындан е'тибарән чәмијјәтин инкишафы, кәләчәји вә с. һаггында Гәрбдә бир чох мүхтәлиф маһијјәтли нәзәријјәләр, прогнозлар ирәли сүрүлмүшдүр:

§ 1. Р.Хејлбронерин "гејри-капиталист чәмијјәти" нәзәријјәси

Чәмијјәтин вә сивилизасијанын кәләчәји барәдә прогноз верәнләрдән бири Америка философу вә игтисадчысы Р.Хејлбронердир. Онун әсәрләриндәки ичтимаи инкишаф консепсијасы Гәрб мәтбуатында "Еколожи тәфәккүрүн икинчи нәсли" кими гијмәтләндирилир. Р.Хејлбронер мүасир еколожи һәрәкатын идеологу ролуна чан атыр. Онун консепсијасына көрә дөврүмүзүн глобал проблемләринин әкс етдирилмәсиндә вә һәллиндә тәбиәтлә гаршылыглы әлагәдә мүхтәлиф дөвләтләр арасындакы әксликләр кәнара гојулмалыдыр.

Р.Хејлбронер "кәләчәјин ссенариси"нин ики мүхтәлиф вариантыны вермишдир:

1. Либерал реформист ссенаридә о, капитализмин мәһв олачағыны билдирир вә охучуну да әввәлчәдән буна һазырлајыр.

2. Радикал ниһилист ссенаридә о, 70-чи илләрдә капитализмин мәһвинә тәәссүфләндијини билдирир вә онун әвәзинә "гејри-капиталист чәмијјәти" консепсијасыны ирәли сүрүр. Биринчи ссенари Р.Хејлбронерин "Америка капитализминин һədди" китабында шәрһ едилиб. Бу әсәрдә капиталист системи тәнгид едилир вә көстәрилир ки, бу систем нә елми-техники ингилабын, нә дә үмумдемократик һәрәкатын тәләбләринә ујғун кәлмир.

Р.Хејлбронерә көрә, ЕТИ вә капитализм арасындакы мүнагишәдә бир тәрәфдә һакимијјәти әлдә сахламаға чалышан азлығын имтијазлары, дикәр тәрәфдә исә чәмијјәтин радикал дәјишдирилмәсини тәләб едән чохлуғун мәнафеји дурмушдур. О, "Бизнес сивилизасијасынын сүгуту" китабында бу мөвгејини даһа да дәгигләшдирмәјә чәһд едир. "Капитализмдән сонра нә олачаг?" суалына чаваб верәркән о јазыр ки, фикримизчә, "ингилаб" олмајачагдыр. Р.Хејлбронер белә бир нәтичәјә кәлир ки, бизнес системинин дағылмасы тәдричән "капиталист" адландырыла билән бизнес сивилизасијасынын нөв дәјишмәси кими баш верәчәкдир. Дикәр јени јаранмыш нөв исә бу системин охшар чәһәтләрини мүәјјән дөврдән сонра итирәчәк вә ону артыг көһнә адла (јә'ни капитализм) адландырмаг мүмкүн олмајачагдыр. Р.Хејлбронер гејд едир ки, капитализмин ән'әнәви әсаслары, јә'ни хүсуси мүлкијјәт вә базар механизми әсаслы дәрәчәдә дәјишдириләчәк вә чидди нәзарәт олачаг бир чәмијјәт образы јарананачагдыр.

Р.Хејлбронерә көрә, керидә галмыш өлкәләрдә демографик вә еколожи бөһранлар нәтичәсиндә һакимијјәтә милләтчи вә миллитарист һөкумәтләр кәләчәкдир. Онлар габагчыл өлкәләрә чата билмәдикләринә көрә мүасир күтләви гырғын силаһлары әлдә едәчәк вә ири сәнаје өлкәләриндә топланмыш вә истеһсал едилән

сәрвәтләрин һәдә-горху илә өз хејирләринә јенидән бөлүнмәсини тәләб едәчәкләр. Инкишаф етмиш өлкәләр бунун мүгабилиндә силаһ вә һәрби күч васитәсилә “габагчадан истила” сијасәтини һәјата кечирәчәкдир. Инкишаф етмиш өлкәләрин дахилиндә зиддијјәтләр кәскинләшәчәкдир, касыблар милли сәрвәтдән алдыглары пајын артырылмасыны тәләб едәчәкдир. Бу исә Р.Хејлбронерин дедији кими, “нәинки бир синфи дикәринә, һәмчинин һәр бир адамы башгаларына гаршы галдырачагдыр”. Һамынын һамыја гаршы мүһарибәси башланачагдыр. Бу һалда демократија вә инсан һүгугларынын сахланмасы гејри-мүмкүн олачаг вә бүтүн дүнјада авторитар милләтчи һөкумәтләр һакимијјәт башына кәләчәкдир. Р.Хејлбронер өзүнүн идејаларыны јекунлашдырараг бу чәтинликләрдән чыхыш јолунун олмамасыны гејд едир.

§ 2. Ч.Һелбрејтин “јени индустриал чәмијјәт” нәзәријјәси

“Конверкенсија” нәзәријјәсинин бир нөвү “ваһид индустриал чәмијјәт” нәзәријјәсидир. Бу нәзәријјәјә көрә “... сәнаје техникасынын вә бунунла әлагәдар олан истеһсал тәшкилинин еһтијачлары нәтичәсиндә сәнајеләшмәнин ән јүксәк мәрһәләсиндә олан өлкәләр арасындакы фәргләр кетдикчә даһа чох азалыр”. Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары Америка идеологу Ч.Һелбрејт вә франсыз сосиологу Р.Арондур. Кәләчәјин прогнозуну вермиш көркәмли политолог Ч.Һелберјт 1967-чи илдә чапдан чыхмыш “Јени индустриал чәмијјәт” адлы китабында мүасир чәмијјәтдә интеллектуал мә’нәви мотивләрин әһәмијјәтинә, сосиал һәјатын јахшылашдырылмасы кими һуманист вәзифәјә јүксәк гијмәт верир. Онун фикринчә, кәләчәк чәмијјәт зијалыларын, педагог алимләрин фәаллијјәтиндән вә сијаси рәһбәрлији өз үзәринә көтүрмәләриндән асылыдыр. Ч.Һелбрејтин консепсијасына көрә, һакимијјәт јени амилин –“техноструктурун”, јә’ни хүсуси билијә, бачарыг вә тәчрүбәјә малик чохсајлы инсанлар групунун әлинә кечәчәкдир. Бу група мүасир сәнаје корпорасијаларынын ән јүксәк вәзифәли гуллугчуларындан тутмуш орта вәзифәли шәхсләр дә дахилдир. Ч.Һелбрејт сосиализмлә капитализмин кејфијјәт фәргинә әһәмијјәт вермәјәрәк сосиал тәрәгтини техники тәрәггијә мүнчәр едир.

§ 3. Д.Беллин “постиндустриал чәмијјәт” нәзәријјәси

Ичтимаи инкишафын бүтөв консепсијасыны јаратмаг саһәсиндә даһа гәт’и чәһди Америка идеолгу Д.Белл етмишдир. Һал-һазырда Политолокија елминдә апарычы јерләрдән бирини тутан “Постиндустриал чәмијјәт” (индустриалдан сонра) консепсијасынын

әсасыны Д.Белл 1950-чи илләриң ахырларында гојмушдур. Чәмијјәтин "индустриал" системиндән "постиидустриал" системә кечмәси беш әсас амили өзүндә бирләшдирир:

1) игтисади амил, јә'ни әмтәә истеһсалындан "хидмәт игтисадијјаты"на кечилмәси;

2) јүксәк тәһсилли пешә-техиики мүтәхәссисләр синфинин һакимијјәтә кәлмәси;

3) өзүл принсипи, јә'ни чәмијјәтдә кәшфләрин вә сијаси гәрарларын мәнбәји кими нәзәри биликләрин башлыча ролу;

4) техника үзәриндә нәзарәт вә елми-техники јениликләрин гијмәтләндирилмәси;

5) "интеллектуал технолокија" базасынын јарадылмасы әсасында гәрарларын гәбул едилмәси.

Д.Беллин фикринчә рәгабәтин, базарын, мәнфәәт әлдә етмәк һәвәсинин јеринә һәгиги инсан мәдәнијјәти, әхлаги сәрвәтләр, сијаси һәјата марағын артмасы кәләчәкдир. О, чәмијјәти үч саһәјә–игтисадијјат, сијасәт вә мәдәнијјәтә бөлүр. Игтисадијјатда әсас принсип сәмәрәлилик, сијасәтдә бәрабәрлик, мәдәнијјәтдә исә өзүнү реализә етмәк тәшкил едир. Д.Белл кәләчәк сосиал структурун елә тутгун вә утопик мәнзәрәсини тәсвир едир ки, куја о, капитализмә мәхсус әсас принсипләр үзәриндә гурулмушдур. Лакин капитализмә хас олан игтисади бөһранлардан, сосиал антагонизмләрдән вә синфи сарсынтылардан азаддыр.

§4. "Компјүтер демократијасы" нәзәријјәси

Д.Белл, Ч.Һелбрејт, З.Бжезински вә башгаларынын идејалары илә бағлы олараг "Компүтер демократијасы" нәзәријјәсинин әсас истигамәтләри һазырланмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ЕТИ-ин јени далғасы чәмијјәтин бүтүн саһәләринә тә'сир көстәрир. Електрон һесаблама машынлары, фәрди компүтерләр вә дикәр мә'лумат-һесаблама техникасы нәинки мәишәт хидмәти саһәсиндә даһа чевик вә сәмәрәли әмәлијјатлар апармаға имкан верир, һәмчинин истеһсалатын, сосиал просесләрин идарә едилмәси вә прогнозлашдырылмасында глобал мигјасда бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу исә "халис демократијаја" кечмәјә имкан јарадыр, чүнки компүтерләшмә демократијаја даһа чох инсан чәлб етмәјә, һакимијјәти мәркәздәнкәнар идарә етмәјә имкан јарадыр. Ч.Пелтон "Глобал сөһбәт, компүтерләр, дүнја коммуникасијалары вә инсан иттифагы" китабында Америка технократларынын бу идејасыны инкишаф етдирәрәк гејд едир ки, "телекомпүтер-енеркетиканын инкишафы" ваһид информасија чәмијјәтинин гурулмасына кәтириб чыхарыр.

"Компүтер демократијасы" нәзәријјәсинә көрә електроника тәрәфиндән јарадылмыш јени сосиал вә демократик тә'сисатлар антагонизмләри сыхышдырыб чыхарыр вә гәбул едилән бүтүн гәрарларын мәс'улијјәтини компүтер өз үзәринә көтүрүр. Бу, нә капиталист, нә дә сосиалист чәмијјәти дејил, ЕҺМ-ин көмәји илә идарә едилән ваһид планетдир. Бурада чәмијјәтин инкишафынын там сабитлијинә зәманәт верилир. Белә бир сосиал систем исә сијаси програмларсыз вә шүарларсыз, синифләр тоггушмасы вә гаршыдурмасы олмајан бир чәмијјәтдир.

§5. Рома клубу нүмајәндәләри ичтимаи инкишафын кәләчәк ссенариләри һаггында

Мүасир дүнја фәлсәфәсиндә, сосиолокијасы вә игтисад елминдә инсан-тәбиәт мүнасибәтләрини, "еколожи проблемләри" һәлл етмәк саһәсиндә бир чох консепсијалар вә бахышлар мөвчуддур. Хүсуси бејнәлхалг тәшкилат олан "Рома клубу" буларын ичәрисиндә мүһүм јер тутур. "Рома клубу" 1968-чи илдә доктор Печчеји тәрәфиндән јарадылмыш вә 30 өлкәнин 100-дән артыг мүасир дөврүн глобал проблемләри илә мәшғул олан көркәмли алимини, ичтимаи хадимини, ишкүзар даирәләрин нүмајәндәләрини бирләшдирән сәрбәст бејнәлхалг ичтимаи тәшкилатдыр. Ән көркәмли нүмајәндәләри Д.Медоус, Ч.Форрестјер (АБШ), Е.Пестел (АФР), Ј.Тинберкен (Һолландија), У.Коломба (Италија), Д.Габара (Инкилтәрә) вә б. ибарәтдир. Онлар 1968-1985-чи илләрдә "Дүнја динамикасы", "Инкишаф сәрһәдләри", "Бәшәријјәтин мәгсәди", "Дөнүш нөгтәси" вә с. кими әсәрләр чап етдирмиш вә дүнја өлкәләриниин бир сыра рәһбәр хадимләри илә көрүшләр -мәсләһәтләшмәләр кечирмишләр.

Кәләчәјин глобал моделләринин һазырланмасында Рома клубунун ролу бөјүкдүр. Онун тапшырығына әсасән профессор Д.Медоусун рәһбәрлији илә мүхтәлиф өлкәләрин алимләриндән ибарәт груп глобал мигјасда бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә олан ашағыдакы 5 әсас системи өјрәнмишдир: 1) Әһали; 2) Кәнд тәсәррүфаты истеһсалы; 3) Тәбии еһтијатлар; 4) Сәнаје истеһсалы; 5) Әтраф мүһит.

Апарылмыш тәдгигатлар әсасында "глобал мигјасда инсан чәмијјәти" модели јарадылмышдыр. Бу моделә нәинки әһали артымы еһтијатларындан истифадә вә с., һәмчинин онларын гаршылыглы әлагәси дә дахил едилмишдир. Моделдә көстәрилир ки, 2100-чү илдән бүтүн көстәричиләр (өлүм вә мүһитин чиркләндирилмәсиндән башга) кәскин сурәтдә ашағы дүшмәјә башлајачагдыр. Әввәлчә бәрпа олунмајан еһтијатларын һасили, сонра исә

әрзаг вә с. азалачаг, өлүм һаллары исә кәскин артачагдыр. Бу исә әһалинин вә сәнаје мәһсулунун азалмасына кәтириб чыхарачагдыр.

Рома клубунун "Инкишаф һәдди" (илк мә'рузәси) адланан тәдгигатында гејд олунур ки, әкәр дүнјада сәнајеләшмәнин, әтраф мүһитин чиркләнмәсинин вә јејинти мәһсулу истеһсалынын артым сүр'әти мүасир сәвијјәдә галарса, планетин игтисади инкишаф һәдди 100 ил әрзиндә баша чатачаг. Рома клубунун нүмајәндәләри бу вәзијјәтдән чыхыш јолларыны көстәрирләр. Онларын фикринчә таразлығы сахламағын әсас шәртләриндән бири доғум сәвијјәсинин кәскин сурәтдә азалдылмасыдыр вә бу глобал таразлыг бүтүн инсанларын тәлабатыны өдәјән, һәм дә бөјүк капитал гојулушу тәләб етмәјән саһәләрдә (тәһсил, рәссамлыг, мусиги, дил, фундаментал елми-тәдгигатлар, идман вә с.) чох сә'ј көстәрмәјә имкан верир. Техники тәрәгги исә јалныз глобал мүтәнасиблији сахламаг үчүн лазымдыр.

Рома клубунда икинчи мә'рузә "Бәшәријјәт дөнүш нөгтәсиндә" адланыр. Бу мә'рузә М.Месарович (АБШ) вә Е.Пестел тәрәфиндән һазырланмышдыр. Биринчи вә икинчи мә'рузә өз нәтичәләринин характеринә көрә бир-бириндән чох фәргләнмир. Әкәр биринчи моделдә дүнја бүтөвлүкдә көтүрүлүрсә, М.Месарович вә Е.Пестел дүнјаны сосиал-сијаси, игтисади, чоғрафи вә с. чәһәтләринә көрә фәргләнән 10 рекиона бөлүрләр. Онлар белә бир нәтичәјә кәлирләр:

1. Дүнјаны бир-бириндән фәргләнән, лакин гаршылыглы әлагәдә олан бир систем кими нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

2. Рекионларын хүсусијјәтләри илә бағлы олараг, онларын бә'зиләриндә бөһран һаллары даһа тез башлаја биләр.

3. Бөһранларын әсас сәбәбләриндән бири рекионлорарасы инкишаф просесләринин узлашдырылмамасыдыр.

Биринчи мә'рузәдән фәргли олараг, М.Месарович вә Е.Пестел дүнја инкишафынын ләнкидилмәсинин дејил, үзви инкишафын, јә'ни глобал мигјасда чоғрафи, сосиал-игтисади, сосиал-мәдәни хүсусијјәтләрин нәзәрә алынмасы јолу илә инкишафын тәрәфдарларыдыр.

Биринчи мә'рузәдә олдуғу кими, икинчи мә'рузәдә дә бәшәријјәтин бүтүн проблемләринин сәбәбини әһалинин артмасында көрүрләр. Буна көрә дә әһалинин артымы үзәриндә сәмәрәли нәзарәти, доғум вә өлүм арасында мүтәнасиблијин әлдә едилмәсини зәрури сајырлар. Мә'лумдур ки, бир шәхсин өлүмү фачиәдир, лакин милјонларын мәһви статистикадыр, јүз милјонларын өлүмү исә бүтүн дүнја үчүн көрүнмәмиш фачиәдир. Әкәр

дүнја өлкәләри вә милләтләри арасында гаршылыглы мүнасибәтләрдә артан кәркинлијин гаршысы вахтында алынмазса, һәмин нәтичә алына биләр. Рома клубунун икинчи дәстәси бүтүн өлкәләри јалныз игтисади, елми, техники вә әтраф мүһитин горуимасы саһәсиндә биркә фәалијјәтә чағырыр. Рома клубуиун нүмајәндәләри дүнјанын бир чох рәһбәр хадимләри илә көрүш вә мәсләһәтләшмәләрдән сонра белә бир нәтичәјә кәлмишләр ки, елми-техники тәрәгги бу сүр'әтлә кедәрсә, тәбии сәрвәтләрин мәнимсәнилмәси сүр'әти, глобал игтнсади инкншаф индики шәкилдә давам едәрсә, онда XXI әсрин биринчи рүбүндә "глобал еколожи фәлакәт" баш верәчәкдир. Одур ки, онлар "инкишаф сүр'әтинин мәһдудлашдырылмасы", "сыфырдан башламаг" вә с. тәклиф едирләр. Рома клубунун нүмајәндәләри кәләчәк һаггында тә'лими–футуролокијаны (лат: кәләчәк һагда тә'лим) әсасландырмаға чалышараг, сүр'әтлә силаһланма, тәбии мүһитин чиркләндирилмәси әлејһинә чыхмыш вә бејнәлхалг әмәкдашлыг уғрунда мүбаризәнин күчләнмәсинә тә'сир етмишләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сон заманлар Гәрб вә Америка политолокијасында "техники детермииизм" нүмајәндәләри арасыида инамсызлыг мејдана кәлмишдир. Бу күн техника вә технолокијанын инкишафы илә бағлы үмидләр өзүнү там доғрултмур. Өлкәләр гаршысында бир чох проблемләр һәлә дә галмагдадыр. Белә ки, инсан әлләри илә јарадылмыш јени технолокија артыг онун өзүнә тәһлүкә јарадыр. Бу өзүнү хүсуснлә һәрби сәнаје комплексинин инкишафыида көстәрир. Јә'гин ки, елә буна көрәдир ки, бә'зи политологлар халгы ингилаба чағырырлар. Белә ки, Т.Роззакын фикринә көрә бәшәријјәт чөрәк хатиринә, сосиал әдаләт вә милли истиглалијјәт наминә ингилаб тәләб едир. Дүнјанын јени ингилаба еһтијачы вар. Бу ингилабын әсас мәгсәди инсанын тәфәккүр габилијјәтини мәһдуд чәрчивәдәи азад етмәкдир. Дикәр тәрәфдән, бә'зи политологлар нә капитализм, иә дә ки, сосиализм чәмијјәтинин инкншаф преспективинин олмадығыны сөјләјирләр. Көркәмли политолог О.Тоффлер "капитализм вә сосиализм саламат гала биләрми?" суалына чаваб верәркән демишдир ки, онларын һәр биринин өзүнәмәхсус мүсбәт хүсусијјәтләри вардыр. Лакин онларын һәр икиси көһнәлмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дүнја инкишафынын мүасир нәзәријјәләри мүхтәлифдир. Лакин һәр бир нәзәријјәјә бәшәријјәтин бу күиү вә сабаһыиа мараг, нараһатчылыг, инам вә үмид һиссләри хасдыр. Бу исә ону көстәрир ки, бүтүн мүтәрги елм, мәдәнијјәт вә сијасәт зәһмәт адамларынын биркә сә'ји илә планетимизи һәр чүр тәһлүкәдән горумалы, ону кәләчәк нәсилләр үчүн саламат сахламаг гајғысына галмальдыр.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз 3
I ФӘСИЛ: Политолокијанын предмети 5
1. Сијасәт–хүсуси сосиал феномен кими 5
2. Политолокијанын предмети, категоријалары, функсијалары, методлары вә ичтимаи елмләр системиндә ролу 11
3. Мүасир шәраитдә Политолокијанын ролу вә әһәмијјәтинин артмасы 17
II ФӘСИЛ: Сијаси фикир тарихинин әсас инкишаф мәрһәләләри 20
1. Гәдим дөврүн (гәдим Чин, Јунаныстан вә Рома) сијаси фикирләри 20
2. Орта әсрләрдә Авропада сосиал-сијаси фикрин инкишафы 35
3. Орта әсрләрдә Азәрбајчанда сијаси идејаларын инкишафы 37
III ФӘСИЛ: Маарифчиләрин вә јени дөврүн сијаси идејалары 44
1. Интибаһ дөврүндә сијаси фикрин вә маарифчилик идејаларынын инкишафы 44
2. XIX вә XX әсрләрдә Азәрбајчанда сијаси идејаларын инкишафы 59
3. XX әсрдә Гәрбдә сијаси идејаларын инкишафы 70
IV ФӘСИЛ. Инсан вә сијасәт 76
1. Инсан–сијаси фәалијјәтин објекти вә субјекти кими 76
2. Вәтәндаш вә дөвләт 81
3. Сијаси лидерлик вә шәхсијјәтин сијасәтә тә'сири 88
4. Шәхсијјәтин ичтимаи-сијаси фәаллығы, сијаси тәснифаты вә моделләри 94
V ФӘСИЛ: Чәмијјәтин сијаси системи вә сијаси һакимијјәт .. 101
1. Сијаси систем вә сијаси һәјат 101
2. Сијаси системин тарихи формалары 109
3. Мүасир шәраитдә чәмијјәтин демократикләшмәсинин зәрурилији 114
VI ФӘСИЛ: Сијаси системдә дөвләт 118
1. Дөвләт–сијаси һакимијјәтин тәшкилинин хүсуси формасы кими 118
2. Дөвләтин функсијалары, әламәтләри вә идарәетмә формалары 121
3. Дөвләтин гурулуша вә һакимијјәтә көрә бөлкүсү 127
VII ФӘСИЛ: Сијаси системдә партијалар 137
1. Партијалар, онларын тәснифаты, һакимијјәт уғрунда мүбаризәләринин характери, формалары вә үсуллары 137
2. Чохпартијалы системин инкишафынын чәтинликләри вә зидијјәтләри 143
3. Сијаси партијаларын чәмијјәтдә ролу 149
VIII ФӘСИЛ: Вәтәндаш чәмијјәти вә һүгуги дөвләт 155
1. Вәтәндаш чәмијјәти анлајышы вә онун мөвчудлуг шәртләри ... 155

2. Ҹәмиjjәт вә шәхсиjjәт ... 162
3. Һүгуги дөвләт, онун әсас әламәтләри вә принсипләри ... 169
IX ФӘСИЛ: Ҹәмиjjәтин сиjаси һәjатынын демократик әсаслары ... 179
1. Демократиjа үмумбәшәри сәрвәт кими ... 179
2. Ислам Шәргиндә демократиjа ... 184
3. Демократик принсипләр ... 190
4. Демократик процедуралар ... 202
X ФӘСИЛ: Ичтимаи-сиjаси тәшкилатлар вә һәрәкатлар ... 211
1. Ҹәмиjjәтин сиjаси һәjатында ичтимаи-сиjаси тәшкилатларын jери вә ролу ... 211
2. Мүасир дүнjада һәмкарлар иттифаглары ... 215
3. Үмумдемократик һәрәкатлар, мүасир үмумдемократик һәрәкатда ҝәнҹләрин иштиракы ... 220
XI ФӘСИЛ: Сиjаси мәдәниjjәт ... 223
1. Сиjаси мәдәниjjәтин маһиjjәти, мәзмуну вә структуру ... 223
2. Сиjаси мәдәниjjәт–һәjат тәрзинин мүһүм ҝөстәриҹиси кими ... 234
3. Сиjаси мәдәниjjәтин тәснифаты вә функсиjалары ... 240
XII ФӘСИЛ: Сиjаси консенсус ... 242
1. Сиjаси мүнагишәләрин маһиjjәти вә тәснифаты ... 242
2. Сиjаси консенсус, она наил олмаға көмәк едән вә мане олан амилләр ... 252
3. Сиjаси мүнагишәләрин һәллединмә механизми ... 253
XIII ФӘСИЛ: Сиjаси шүур вә сиjаси фәалиjjәт ... 259
1. Ичтимаи шүур, онун маһиjjәти вә структуру ... 259
2. Сиjаси шүур анлаjышы вә онун ичтимаи шүурун дикәр формалары илә әлагәси ... 261
3. Сиjаси фәалиjjәт анлаjышы, онун маһиjjәти, зиддиjjәтләри вә истигамәтләри ... 271
XIV ФӘСИЛ: Демографиjа сиjасәти ... 277
1. Демографиjа проблеминин маһиjjәти вә мәзмуну ... 277
2. Азәрбаjҹанда демографиjа вә урбанизасиjа мәсәләләри ... 287
3. Аилә–ҹәмиjjәтин әсас сосиал өзәjидир ... 293
XV ФӘСИЛ: Дүнjа инкишафынын мүасир нәзәриjjәләри ... 298
1. Дүнjанын сосиал-сиjаси инкишафына мүасир бахышлар ... 298
§1.Беjнәлхалг мүнасибәтләрин идеолоҝиjасызлашмасы проблеми ... 298
§2. Јени сиjаси тәфәккүр вә конверкенсиjа нәзәриjjәси ... 299
§3. Дүнjа ингилаб просесинә мүасир бахышлар ... 301
2. Дүнjа инкишафынын мүасир нәзәриjjәләри ... 302
§1. Р.Хеjлбронерин "гejри-капиталист ҹәмиjjәти" нәзәриjjәси ... 303
§2. Ҹ.Һелбрејтин "jени индустриал ҹәмиjjәт" нәзәриjjәси ... 304
§3. Д.Беллин "постиндустриал ҹәмиjjәт" нәзәриjjәси ... 304
§4. "Компүтер демократиjасы" нәзәриjjәси ... 305
§5. Рома клубу нүмаjәндәләри ичтимаи инкишафын ҝәләҹәк ссенариләри һаггында ... 306

Редактор: *Ш.Әлијев*
Корректор: *С.Фәрһадов*
Компүтер дизајны: *С.Бунјадова*

Бөјүкаға Губатоғлу
Политолокија
(дәрс вәсаити)

Јығылмаға верилмиш 10.06.99. Чапа имзаланмыш 11.11.99. Кағыз форматы 60x84 1/16. Чап вәрәги 19,5. Офсет чап үсулу. Тираж 500 әдәд. Сифариш 19. Гијмәти мүгавилә илә.

"Насир" нәшријјаты
Үнван: А.Мәһәррәмов күч. 4.